

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

153

2014

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2014

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2014

Τόμος 153 (2014)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3609689 - secr@archetai.gr - www.archetai.gr

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

153

2014

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ



ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Hara Tzavella-Evjen:	<i>Argonautica</i> revisited	1-12
Μαρίας Μπρούσκαρη:	Ἀθηνᾶ καὶ Μαρσύας	13-22
Klaus Hoffelner:	Der geometrische Kultplatz im Apollon-Heiligtum von Ägina	23-50
Κωνσταντίνας Καζᾶ-Παπαγεωργίου - Ἑλίας Καρδαμάκης:	Κοντοπήγαδο Ἀλίου. ΥΕ οἰκιστικὸ συγκρότημα I: Νοτιοδυτικὸς τομέας	51-139
Ἀρτέμιδος Μανιάκη:	Ἀρχαῖο νεκροταφεῖο στὸ Δρέπανο Ἀχαΐας	141-183
Ξένης Ἀραπογιάννη:	Ὁ θησαυρὸς ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγιείας στὴν ἀρχαία Θουρία	185-196
Alberto Benvenuti:	Πρὶν ἀπὸ «Αἶδ' εἰς' Ἀθῆναι Θησέως ἢ πρὶν πόλιν»	197-234

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Ἰ. Α. Παπαποστόλου:	Νεώτερα περὶ Ἀχαΐας καὶ Πατρῶν	237-274
Ἑφης Καράντζαλη - Γιώργου Πάλλη:	Σύνολο χάλκινων ἀντικειμένων προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Κορομηλιὰ Δομοκοῦ	275-292

ARGONAUTICA REVISITED

Most of the studies on Apollonius' *Argonautica* interpret Jason's voyage as a poetic adaptation of the Greeks' interest in exploiting the mineral and food resources of the region of the Caucasus¹. In some ways, it could even be compared as an expedition, similar to later ones, in search for finer needs, such as spices². Diametrically different is the approach that treats *Argonautica* as a tale of high romance³. With this article an effort is made to point to the medical-healing resources and activities that seemed to be in abundance at Colchis and for which Jason himself, developed great interest.

Jason is the hero of *Argonautica* as Achilles is the hero of the *Iliad*. That is, in a mythical epic the main heroic character serves the purpose set by the author contrary to the saga where exactly the opposite happens: a real hero is mythicized to facilitate the imagination of those who created it. Little is known of Jason's life before the expedition to Colchis. He was the son of Aison and Alkimede or Polymede, Cheiron's student and also one of the heroes who took part in the Calydonian Boar hunt⁴. From the depiction on an ostrakon from an archaic crater in the Archaeological Museum of Thessalonike, we know that Jason was a healer⁵. His name alone indicates just that. Since his uncle Pelias was the usurper of the

1. A theory first advanced by Strabo I 2, 3, 9 and XI 2, 19. Christos Doumas, What did the Argonauts seek in Colchis?, *Hermathena. A Trinity College Dublin Review* 1991, 31-41. Extensive bibliography. Also, C. Doumas, Austausch von Gütern, Ideen und Technologien in der Ägäis und im östlichen Mittelmeer, *Weilheim*, Ohlstadt, 2006/2008, 39-56. The mineral importance remains a point of considerable value, but as a point of interest, king Aeëtes, the holder of these riches, had a shield made out of "many animal hides" (*Argonautica* III 1248). It is to be assumed that the poet outfitted Aeëtes like an Aegean king to bring them culturally together. On the other hand the Argonauts had bronze shields. D. V. Grammenos and E. K. Petropoulos (eds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* (The Archaeological Institute of Northern Greece, Thessalonike 2003). This volume contains articles based on rather recent excavations of Greek sites of that region. Σοφοκλής Χατζησάββας, *Αργοναυτική έκστρατεία. Πολιτισμικές και εμπορικές προεκτάσεις του μύθου*,

Διεθνές Συνέδριο Ομάδων Φιλίας Ελλάδας-Γεωργίας των Κοινοβουλίων Ελλάδας και Γεωργίας (Βόλος 2008) 141-151. Robert Graves, *Count Velissarios* (translated into Greek by Τάσος Δαμβέργης, Αθήνα 2012) 107.

2. Roberta Tomber, The Ancient Spice Trade. Archaeology of Globalization, *Minerva. The International Review of Art and Archaeology* 20 IV 2, 35-37.

3. E.V. Rieu, *Apollonius of Rhodes. The Voyage of Argo* (London and Tombridge 1959) 11.

4. Apollod. *Libr.* I 67.

5. Eurydice Kefalidou, The Argonaut Krater in the Archaeological Museum of Thessalonike, *AJA* 112, 2008, 619, figs 2, 3. Other depictions of Jason on pottery include the Vatican Museum vase showing Jason and the dragon. Paolo Enrico Arias and Max Hirmer, *Le vase grec* 147, the New York Metropolitan Museum vase showing Jason and the Fleece, and the British Museum E 163 vase showing Jason at the experiment of reviving the ram. For the last two references see *Iconographic Lexicon*.

Iolkos throne, he wanted to make sure that Jason would perish especially since he was foretold to be aware of the one-sandaled one. In the well-known story, Jason lost his sandal crossing a river on his way to Iolkos. When Pelias promises to Jason that he would return the throne to Aison if he, Jason, would bring back the golden fleece from Colchis, Jason was not happy to undertake that task⁶. However, in another version of the story, it was Jason himself who suggested the undertaking of the voyage⁷. Such a decision by him carries weight in examining Jason's intention regarding the expedition; that is he had his own reason to go to Colchis⁸. One might think that Jason, by bringing back the golden fleece, would have saved the house of Aeolus from the wrath of Zeus, for the suffering of Phrixus⁹. But it would make little sense to justify Jason's actions.

Jason's personality is complex. He is praised, in simile, as Apollo-like¹⁰ and scholars have followed this imagery describing him as "un héros apollonien" and "héros de lumière" and "a symbol of Apollo... Apollo's earthly counterpart... (because)... the two together share the same character traits"¹¹. It should be added that in a simile one can call a handsome young man Apollo-like, but character-wise there is no similarity between Jason and Apollo in spite of their close connection, which is the shared trait of medical skills. Jason has also been identified, justifiably, as an antiheroic hero¹². The antiheroic aspect of his personality is supported by a number of instances: after he was elected leader of Argo he appears helpless (ἀμήχανος)¹³, on other occasions depressed¹⁴, bewildered after Heracles' separation from the Argonauts¹⁵, and desperate¹⁶. All of these are characterizations of a vulnerable personality. But his association with Apollo is the key to the whole story. Apollo is his patron god as he is for all healers. Jason was a student of the centaur Cheiron who was the teacher of, no less, Asklepios and Aristaios, another son of Apollo¹⁷, who was also among the Argonauts. It was Cheiron who waved good-bye to Jason upon his departure from Iolkos, wishing him "good speed and a sorrow-less return home"¹⁸. Jason was given his name for his knowledge

6. Apoll. I 461. According to Apollonius Jason was forced to hero-hood. This seems to be a repeated pattern: Herakles was forced by Eurystheus to perform his labors, and Achilles went into hiding to avoid participating in the Trojan War. This attitude to avoid danger and risks brought those almighty heroes closer to the ordinary man, making them household mates.

7. Apollod. *Libr.* I 108-109. Pierre Grimal, in *Dictionary of Classical Mythology* (1991) 229-230.

8. Pelias asked Jason what punishment would be appropriate for someone who might plan to harm him, that is Pelias. Jason suggested that an expedition to Colchis for the return of the golden fleece would be appropriate. Pelias' "paedagogical" approach to punishment has survived in 19th c. British practices for disciplining children: the naughty child was asked to pronounce his/her punishment. Charles Neider (ed.), *The*

Autobiography of Mark Twain (New York 1990) 259.

9. Apoll. III 330-365.

10. *Ibid.* I 304-311· III 1280.

11. J. F. Carspecken, Apollonius Rhodius and the Homeric Epic, *Yale Classical Studies* XIII, 1952, 33-143.

12. Donald Norman Levin, *Apollonius' Argonautica Re-examined. Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava*, Suppl. IV (Leiden 1971) 57-58.

13. Apoll. I 461, H. Hadas, The Tradition of a Feeble Jason, *Classical Philology* XXXI, 1936, 166-168.

14. Apoll. I 534.

15. *Ibid.* I 1288.

16. *Ibid.* II 890-898.

17. *Ibid.* II 506.

18. *Ibid.* I 554. Cheiron's "medical school" in the valley of Pelethron, near the foot of Mount Pelion, was a

in surgery, according to tradition¹⁹, as is the case with Cheiron's name. Based on the Thesalonike krater, Jason was practising ophthalmology at which Cheiron, his mentor, was also a specialist since he had restored the eyesight of Phoinix²⁰. Jason turned to Cheiron for advice as to whom to select for the voyage to Colchis, and also went to Delphi before his departure, seeking advice for the upcoming journey. Apollo gave Jason as a present, tripods to help him and his comrades to ransom themselves out of hostile situations²¹. And Jason returns the favour as he sacrifices to Apollo "of the shores" upon departure from Iolkos²², builds an altar to Apollo Embasios, god of embarkation²³, and also he builds altars to Apollo Ekbasios, god of disembarkation, upon arrival to the land of the Mysians and the Doliones²⁴. He offers sacrifices to Apollo at the hearth of Phineas' palace²⁵. On the island of Thynias, Apollo appeared in a vision in front of the Argonauts who built an altar for Apollo of the Dawn, offered sacrifices, and danced singing to the "fair god of healing"²⁶. This invocation further underlines the type of connection between Apollo and Jason and points to Jason's interest in the expedition: the choice of calling him "god of healing" was not accidental, considering the many adjectives by which Apollo was called in his worship²⁷. Most telling in this matter is that Jason names Apollo as the cause of his adventure: "this expedition is done for you"²⁸.

The repetitive Apollonian presence, the fact that Jason considers Apollo as the "god of his fathers" and "his" god, and also having depicted Apollo on his tunic²⁹, makes the argument that Jason's expedition, under the guise of Apollo, had as a target the acquisition of goods of their common trait, rather than the Colchian minerals. The important life-saving riches were to be found in the gardens of Hekate, curated by Hekate's priestess Medea. Apollo's disciples were interested in having his cult established in the Black Sea region, thus Apollo appears to give direct advice in several aspects when it was to have the Argonauts'

famous one. Achilles and Patroclus, also trained physicians, were Cheiron's students, and the medicine known as Cheronion or Kentaurion was named after him. Homer refers to him, *Iliad* XI 830-832, as does Hesiod, *Theogony* 992-1003, for being the tutor of Jason's son Medeios. See also L. Preller and C. Robert, *Griechische Mythologie* (Berlin 1926) II, pt I, 19. Cheiron was also a veterinary physician. Apollod. *Libr.* III 328.

19. Karl K. Hulley and Stanley T. Vandersall (eds), *Ovid's Metamorphosis* (Lincoln Nebraska 1970) 118. Χρήστος Σπ. Μπαρτσόκας, *Μυκηναϊκή Ιατρική* (Αθήναι 1964) 119.

20. Apollod. *Libr.* III 175. Suidas interprets Jason's interest and actions to his knowledge of chemistry. Hulley op.c. (n. 19) 333.

21. Herod. IV 179. Apoll. IV 528, 1548-1550.

22. Apoll. I 402.

23. *Ibid.* I 351.

24. *Ibid.* I 966, 1185. L. R. Farnell, in *Cult of the Greek States* (Oxford 1869-1909) IV 145 n. 137, refers

to the title of Apollo ἐμβάσιος and ἐκβάσιος. Artemis had a cult of Artemis ἐκβατηρία on the island of Siphnos. *IG* 12 (5) p. XXVII, no 1454.

25. Apoll. II 492 ff.

26. *Ibid.* II 669-719. Apollo appeared again to save the Argonauts, on their way from Crete to the mainland, by showing to them the island of Anafe (from ἀναφαίνω): Apoll. IV 1700.

27. Exclusive in *Argonautica* is the epithet for Apollo, neossos, the saviour of the ships. Apoll. II 927. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* I 425-430. Apollo Delphinios was protector of navigators as was Apollo Hyperpontios. H. A. Shapiro, *Art and Cult under the Tyrants in Athens* (Mainz 1989) 58-59. For the latter reference, I thank my husband Prof. Harold Evjen who brought it to my attention.

28. Apoll. I 410.

29. *Ibid.* I 760.

legend established and subsequently his own. Jason built an altar to Apollo by the tomb of the fallen Argonaut Sthenelos³⁰, but it was Apollo who intervened on behalf of Idmon, another fallen Argonaut, by ordering those who were established there to worship him as a guardian of their city³¹. Or through his intervention, he ensured adequate supply of sacrificial victims for rites to himself³². And if Apollo is not “present”, Jason is advised by Apollo’s agents, the prophets³³. It seems, after all, that the mythical Jason’s activities helped to establish the Apollonian cult not only in the Greek colonies but also in non-Greek states influenced by the Greeks. The Scythians adored Apollo second only to Zeus, as Apollo Oitosyros, Apollo of Fate³⁴. The myth of Jason’s adventure in the Black Sea and his affiliation with Apollo the healer explains the building of the temples at Mesembria dedicated to the healing gods Apollo, Asklepios and Hekate, the temple at Panticapaeum dedicated to Apollo iatros³⁵, and again of Apollo iatros at Istria³⁶. During the Thargelia ritual he was called protector of Istros as it is attested on coins³⁷. The Black Sea was a center of the Apollonian cult important enough to have Aristaios bringing the cult of Apollo to Metapontium from the Black Sea region³⁸. But more interesting for the argument of the actual purpose of Jason’s voyage there, is the frequency of Apollo as iatros, that is, of Jason’s healing god. An inscription from Olvia refers to Ἀπόλλωνι ἱητροῦ³⁹ where there were also sanctuaries of Apollo Delphinios and Apollo Pontarchos. An important Apollonian center was also on the nearby island of Berezan from where coins depict Apollo iaphetes, the one who throws the arrow⁴⁰. In general, the “title” iatros is not common. It appears, for example, at the very beginning of the Hippocratic oath, it is used for Asklepius “héros iatros”, and for a mortal physician Onesimos from Eleusis⁴¹. Jason was not only responsible for the Apollonian centers, but he may have been behind the cities named Apollonia around the Black Sea and also on the North African coast, on his way back. It may not be without importance that the

30. *Ibid.* II 927.

31. For hero - guardians of a city, see: Hara Tzavella-Evjen, Burial Practices in Ancient Elis: Aetolos and Koroivos, *Annual of the Society of Elia Studies* 1990, 3-8 and Heroes Who did not Rest in Peace: Legends and the Archaeological Record, in *Boeotia Antiqua* II, Monographies en Archéologie et Histoire Classique de l’Université McGill (Amsterdam 1992) 3-6.

32. Apoll. II 698. See also Levin 182.

33. Phineas encourages the Argonauts through his seering, Apollon. II 179, and an oracle interpreted Euphemus’ dream, at the end of *Argonautica*.

34. Herod. IV 59-60.

35. V. P. Tolskikov, Panticapaeum, in Grammenos and Petropoulos (eds), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea* 748, tab. 2, fig. 1, 750.

36. L. Buzoianu and Constantin Chera (eds), *Istria.*

The Museum for National History and Archaeology (Constantza 2006) 35-36.

37. *Lexicon of Greek Coin Inscriptions*. Österreichische Akademie der Wissenschaften I 141.

38. Herod. IV 15. Apollon. II 927.

39. *IG* 2134a. The name ἱατροῦς appears on a coin from Magnesia of Asia Minor, colony of the Thessalian Magnesia. M. Π. Λάμπρου, Διὸς Λιταῖον et Ἀπόλλωνος ἱατροῦ, *BCH* 2, 1878, 508-510.

40. John Boardman, *The Greeks Overseas* (London 1973) 242-243.

41. C. Kerényi, *Asklepios. Archetypal Image of the Physicians Existence* (New York 1959) 73 n. 6, 74. The goddess Demeter, at her sanctuary at Eleusis is θεὸς ἱατῆρ. Παναγιώτης Κρητικός, Στέλλα Παπαδάκη, Μήκωνος καὶ ὁπίου ἱστορία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, *AE* 1963, 80-150.

African Apollonia was heavily involved in the trade of silphium, a plant valued for its medical properties.

Jason had the appropriate background, being a Thessalian, that is from a land which claims to be the birthplace of Asklepius and where, at Trikke, was the oldest Asklepieion in Greece. Asklepius' sons, Machaon and Podaleirios, were born there, and also Thessaly produced excellent non-divine physicians as the kings of Pherai, Gorgasos, and Nikomachos were known to be⁴². Apollo himself had a Thessalian sanctuary as a healing deity, Apollo Koropaios⁴³, and an oracle, Apollo Pagasaïos. In Apollo's "biography", Thessaly is the land where he sought purification after killing the Python, and again after the killing of the Cyclopes⁴⁴.

The above indicate Jason was well prepared, by education and homeland tradition, for an expedition with the purpose of exploring and importing medical knowledge. But he did not act alone from the beginning. Besides Apollo and his tutor Cheiron, other gods helped him. Hera favored Jason, paying back the assistance he gave her to cross the river, the episode in which he lost his sandal. Most likely, though, the reason for Hera's help was her loathing of Pelias. At any rate, she and Aphrodite were instrumental, along with Eros, in seducing Medea⁴⁵. Athena seems more concerned for the safety of the boat Argos than the Argonauts⁴⁶, while Poseidon's involvement directly or indirectly becomes important late in the voyage. Poseidon's guidance, by helping Jason to get away from the Libyan coast, presents an interesting conflict, since Pelias was Poseidon's descendent. This "in family" situation also involves the two sons of Pelias, Akastos and Argos, who joined Jason, without Pelias' objection! Leaving the family dynamics aside, Poseidon remained friendly to Jason. It is possible that Apollonius tried to avoid a repetition of the adversarial relationship between Poseidon and Odysseus. Hermes, on the other hand, is closer to Jason's purpose in this voyage, and he should be viewed in connection to his Apollonian medical ties. When Jason meets Aeëtes, he carries the kerykion, a symbol of Hermes⁴⁷. It may be argued that it is only expected from Jason to do so since Hermes is the god who protects travellers. But in this case, the kerykion could have a double meaning; this is an object that Apollo gave to Hermes, and it

42. Μπαρτσόκας 132.

43. Ν. Δ. Παπαχατζής, Ἡ Κορόπη καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα, *Θεσσαλικά Γ'*, 1960, 1-24.

44. Apollo served his punishment by becoming a servant to king Admetus. The name of the region of Iolkos, Magnesia is attributed traditionally to the legendary king Magnes. Is it possible that the name Magnesia is the result of the locals' knowledge to extract the medicinal properties from the mineral magnesium? In oral communication with Κυριακὴ Χατζηλαζαρίδου of ΙΓΜΕ, she informed me that magnesium is found in several rock formations, but to make the medicinal product is a matter of technology, that is the medicine

is obtained through a heating process. There was in Boeotia a cult of Herakles Ὑεττός which involved a stone with curative powers. See Albert Schachter, *Cults of Boeotia* vol. 2, 3.

45. Apollon. III 283. Hera wanted Jason to bring Medea to Iolkos so that she could destroy Pelias. Apollod. *Libr.* I 109.

46. Apollon. III 600.

47. *Ibid.* III 198-200. On a sherd from Eleusis, Iris is carrying a kerykion. Καλλιόπη Παπαγγελη, *Ἐλευσίνα, Ὁ ἀρχαιολογικὸς χώρος καὶ τὸ Μουσεῖο* (Ἀθήνα 2002) 25.

is also a symbol of Asklepius⁴⁸. Furthermore, the kerykion is a surgical tool⁴⁹. It is as if Jason was carrying his “medical” credentials to the palace of Aeetes.

The Argonauts were selected with Cheiron’s assistance, thus it should be expected that he selected a number of them from among those with medical interests. They were a “group of specialists”⁵⁰ who were descended from gods, some from Apollo, as Aristaios and Idmon, and others were prophets, that is, Apollo’s disciples, as Mopsus⁵¹ and Amphiaraos. The latter is not mentioned by Apollonius but is mentioned by Apollodorus⁵². Orpheus was Cheiron’s first choice. But, it seems, these prophets were not enough, as a piece of wood implanted in the boat Argos was also giving divine, inspired advice⁵³. Comrades with medical expertise were much appreciated in any form on the expedition⁵⁴. As Machaon, Podoleirios, Achilles and Patroclus did in Troy, acting as physicians, so did the Argonauts for their comrades in need⁵⁵. Among the Argonauts were the Dioskouroi who were also Cheiron’s students and thus added to the group of healers their important weight⁵⁶. A case could be made for the presence of Herakles in the *Argonautica*, but his early departure should put him in a different category than those who directly or not, could assist Jason in this aspect of his adventure⁵⁷.

Returning to the traditional story, that Jason’s voyage to Colchis was to retrieve the golden fleece, and also, looking at the traditional interpretation of its symbolism⁵⁸, we can spot some practical inconsistencies. The golden fleece was the fleece of the ram which Phrixus and Elle rode on when fleeing Boeotia; the fleece was golden when either Artemis or Hermes or Zeus (the sources of the legend do not agree as to the identity of the god) provided it for the children’s rescue⁵⁹. That is the gold and the mining technology for collecting it was available already to the Greeks⁶⁰. Then the golden fleece and its return to

48. H. J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology* (London 1953) 147. The famous staff is not only a magician’s wand, as Rose puts it. In Tanagra, there was a cult to Apollo Kerykios. For things in common between Apollo and Hermes see Martin P. Nilsson, *A History of Greek Religion*² (1956) 66, 109. Hermes was also a god of prophecy taught to him by Apollo. Apollod. *Libr.* III 115.

49. J. Raeder, *Collectionum medicarum reliquiae* IV (Leipzig und Berlin) 1926-1933, 1, 2.

50. Levin 170.

51. Apollon. I 65.

52. Apollod. *Libr.* I 111.

53. *Ibid.* I 107.

54. *Iliad* XI 514 “ἱητρός γὰρ ἀνὴρ πολλῶν ἀντάξιός ἄλλων”. See Hara Tzavella-Evjen, Homeric Medicine, in *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation*. Swedish Institute in Athens XXX (Stockholm 1983) 185-188.

55. Apollon. II 155, 1038-1039.

56. Ξεν. *Kuv.* I 15-16. Apollod. *Libr.* III 126.

57. For Herakles as a healer see: Paus. I 4, 6. Apollod. *Libr.* II 88-91 and III 162. Κρητικός, Παπαδάκη 86, 228. Μπαρτσόκας 95. Ί. Κακριδής, Ἡρακλῆς-πανελλήνιες ἐκστρατείες, *Ἑλληνικὴ Μυθολογία* (Ἑκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 120.

58. See p. 1, n. 1.

59. Apollod. *Libr.* I 45. Paus. IX 34, 5. For variations of the myth see H. J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology* (London 1953) 197. J. M. Edmonds (transl.), *Lyra Graeca* (Loeb Classical Library, London and Cambridge Mass. 1952) 275. A Scholiast on Apollonius of Rhodes *Argonautica*: «Many have made the fleece golden ... Simonides sometimes calls it white and sometimes purple ...».

60. Β. Ἀδρύμη-Σισμάνη, Ἀρχαία Ἰωλκός: μῦθοι καὶ πραγματικότητα, in *Διεθνὲς Συνέδριο Ὁμάδων Φιλίας Ἑλλάδας - Γεωργίας* (Βόλος 2008) 57-67. In the same volume, see Αἰκ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, Ἡ Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία καὶ ἡ σύγχρονη λαϊκὴ

Iolkos falls into the category of a pretext for exploring the Black Sea region, as was possibly Orestes' voyage to Tauris in order to bring back the stolen statue of Artemis, as Euripides narrates in *Iphigeneia in Tauris*, or even more telling, that the Trojan war took place in order to bring back Helen the Beautiful. In all, a realistic interest was camouflaged under virtuous claims⁶¹. While, though, the statue of Artemis or the queen of Sparta are well understood objects worth the efforts for retrieving them, the golden fleece, as it has been argued above, makes little sense for its value, unless it is examined within the context of animal hides. The golden fleece, after it was repossessed by Jason, is mentioned once on the occasion of Jason's and Medea's marriage on the island of the Phaeacians, where it was spread for the newly weds to lay upon⁶². It appears that the fleece served there as a fertility agent⁶³. Animal skin and gold have an interesting linguistic association: in linear B *ku-ru-so* means χρυσὸν and in Hittite *kursa* means skin⁶⁴. The fleece is as good as gold!

Many heroes and some gods in Greek mythology are clad in animal hides, a number of whom appear in the *Argonautica*⁶⁵. The hides were symbols of prestige and authority, or were part of the allegory of the myth⁶⁶. But to understand the importance of the animal hide, its original use and the benefits from it should be examined. The myth, again, leads to the possible answer. In the Gigantomachy story, Athena killed the giant Pallas then she skinned him and wore his skin⁶⁷. Athena's action has a parallel in a different place and time: the Central American Mayan priests, after performing a human sacrifice, skinned their victims and wore their skins as an undergarment for up to twenty days, to be subsequently changed for a new one. Anthropologists have interpreted it as a beneficiary-nutritious contact; that is the protein of the victims raw skin was absorbed by the priest's body. Protein is rejuvenating and speeds the healing process in the case of injuries. It is the effect that a raw steak has on a black eye, a folk medicine in the old West in the United States. Ancient Greeks were practicing this skin-protein method for healing⁶⁸. This practice has survived in

παράδοση 170. Hekataios from Miletus and Diodorus Siculus offered an explanation that the boat Phrixus travelled in had a decorative ram on its bow. V. Licheli, *Οἱ Ἀργοναῦτες στὴν Κολχίδα. Παράδοση καὶ νέες ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις*, in the same volume, 47-50, εἰκ. 1-16.

61. The image of the golden ram in the middle of a silver bowl was a symbol of power over which Atreus and Thyestes fought. Albin Lesky, *A History of Greek Literature* (New York 1966) 330.

62. Apollon. IV 1143.

63. In Bogazkoy, ancient Hattusa, sheep-skin decorated with gold and other ornaments was hung from a tree as a cult symbol shown in recent travelling exhibit of Georgian Treasures in Greece, 2008.

64. Χρ. Ντούμας, *Τί ἔφεραν οἱ Ἀργοναῦτες ἀπὸ τὴν Κολχίδα, Διεθνὲς Συνέδριο Ὁμάδων Φιλίας Ἑλ-*

λάδας-Γεωργίας: Ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία (Βόλος 2008) 121.

65. Herakles: Apollon. I 168, Agaeos, II 118, Argos I 324, Atalante, Apollod. *Libr.* I 71, three goddesses who assisted Jason on the coast of N. Africa. Apollon. IV 1346-1362.

66. A. Lesky 330. See Χαρὰ Τζαβέλλα-Evjén, *Τὰ περὶ τὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθῆναι 1970) 117 for Athena's aegis and its linguistic ties.

67. Apollod. *Libr.* I 37.

68. Hara Tzavella-Evjén, *Homeric Medicine* 185-188. At the Amphiareion the visitors would bring a ram which was sacrificed and they would sleep on the fresh ram-skin, which was a preliminary phase of their cure. Basil C. Petrakos, *The Amphiareion of Oropos* (Athens 1995) 15.

several areas of modern Greece⁶⁹. The diachronical use of animal hides, sometimes of birds⁷⁰, as part of curative practices leads us to assume that such properties might have been attached to the mythical golden ram. This explanation adds to its high value, making it worth an epic. It was an asset well protected; it was a symbol of the highly sought knowledge of healing, a magical object.

Medea appears in the third book of *Argonautica*. She is the daughter of king Aeëtes and Eidyia (the knowing) and granddaughter of the Sun. The name Medea means the wise, cunning, the one who considers, reflects⁷¹. The early ancient Greek writers include her among the goddesses who married mortals⁷². Or she is considered as a benevolent divinity⁷³, protectress of the art of magic, who had cult centers⁷⁴. The ancient name of the modern city of Livadia in Boeotia was Medeia, named in her honor. Euripides, though, portrays her in his play *Medea* as a murderous witch, a character who dominates the earlier positive accounts of Medea's personality. Euripides was interested in the human nature and condition. A woman who kills her children and torches her rivals had to come from outside Greece; the Black Sea was considered a region inhabited by savage people⁷⁵. The unfriendliness of the locals toward the Greeks would have been a good reason for such social prejudice⁷⁶. But Apollonius' Medea is a priestess to Hekate by whom she was taught to handle with extraordinary skill all the herbs that grow on dry land or in running water⁷⁷, including noxious roots. In addition, she was wandering at night outside the city walls in quest of corpses⁷⁸, which were available since the Colchians hung their male dead in trees, wrapped in oxhides⁷⁹. Thus Medea was learning anatomy and whatever else she found fit. Medea made *pharmaka* for healing, protection⁸⁰ or *pharmaka* that could cause death. The Thessalians claimed that their wonder-plants grew on their soil because it was there that Medea lost her pharmaceutical box⁸¹. On two occasions she contemplated suicide by consuming one of her murderous drugs, actions that reveal a side of her vulnerable personality⁸².

Her name was applied in ancient medical products: *opos medicos* was a form of silphium juice used in food and medicine, and also *medica* (μηδική) was an herb of the clover variety.

69. Patrick Leigh Fermor, *Roumeli* (London 1966)
40. Σ. Χαβιαρᾶ-Καραχάλιου, 'Η ζωντανή παράδοση στη βόρεια Χίο, συνέχεια θεραπευτικής του Ἀετίου Ἀμιδηνοῦ, Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς Ἱστορίας, Φιλοσοφίας καί Κοινωνιολογίας τῶν Ἱατρικῶν Ἐπιστημῶν, Πάτρα-Ναύπακτος 1991, 5.

70. Apollon. II 1038-1039.

71. The English word "meditate" is derived from the same root *med* that originates from the linear B *me-de-jo*, *Medeios*. Her grandfather, the sun, had prophetic powers, Apollon. II 1208, III 597 and, as a number of gods was also a healer Apollod. *Libr.* I 26.

72. Hes. *Theog.* 997-1007.

73. Pind. *Pyth.* 4, 11.

74. The historian Athenagoras mentions this as a corrupt passage of a manuscript which is sufficient to

show that Medea had centers for her worship. For her benevolent character see M. Hémandinquer, *De Apolloni Rhodi Argonautica* (diss. Paris 1872). Γ. Κορδάτος, *Μήδεια - Κύκλωψ - Ἀλκίση*, Βιβλιοθήκη Ἀρχαίων Ἑλλήνων Συγγραφέων (Ἀθήνα 1954) 228-229.

75. Herod. IV 46. The same barbarous behaviour is described in Euripides' *Iphigeneia in Tauris*.

76. J. B. Bury, S. A. Cook, F. E. Adcock (eds), *The Cambridge Ancient History* VI 14-17.

77. Apollon. III 475-528.

78. *Ibid.* IV 51-53.

79. *Ibid.* III 203-208.

80. *Ibid.* III 720, 851-868, 910, 1035-1042, 1245-1258.

81. *Ibid.* III 803.

82. *Ibid.* IV 21.

Hekate's garden was Medea's main source of pharmaceutical plants. It appears that the NE area of the Black Sea was rich in such vegetation, including cannabis⁸³. Mekon, a meadow saffron known as Colchikon⁸⁴, was growing in Hekate's garden, and another crocus-like flower in the Caucasus which sprang from the blood of Prometheus, was used by Medea to make the *pharmakon* Prometheon⁸⁵. It has been suggested that Medea's charm, used to hypnotize the dragon which guarded the golden fleece, was taken from the blood of Prometheus⁸⁶. This theory presents an interesting association between Prometheus and Jason, since Prometheus' father was Deucalion, the first ruler of Thessaly, Jason's fatherland.

But most interesting is the choice of the location for Prometheus' punishment and the type of his punishment. It is not accidental that Aeschylus in his *Prometheus Bound*, and also later authors⁸⁷, place the first attested case of the liver's re-growth in the Caucasus. It most likely reflects the fact that the people of this region knew that the liver reproduces itself, a knowledge which requires the practice of vivisection which is a surgical procedure performed long before it was done in Hellenistic Alexandria. Similarly, the plant *moli*, made famous by Circe, probably originated from this region⁸⁸.

If Apollo was the principal god who stood behind Jason in achieving his goal at Colchis, so was Hekate throughout Medea's life. Apollo and Hekate were not only "blood relatives" – Leto's and Hekate's mother Asteria were sisters – but they shared the cult of Apollo Hekatos. The appropriate place for Jason and Medea to meet was the garden of Hekate⁸⁹. On the return voyage, the Argonauts joined in Hekate's cult expressing their gratitude for her assistance in the success of their goal⁹⁰.

Medea's name was not immortalized only in medical potions. Herodotus asserts that the nation of the Medes received its name from Medea⁹¹. This is contrary to later assumptions that the Medes took their name from Medea's son Medeius who also is supposed to have his name as the root of the word medicine⁹². It seems to be a misconception; since Medea was by far the most famous medical personality, her name was probably behind the term⁹³. But besides her use of the medicinal plants, Medea's power included mental "magic" spells which

83. Herod. IV 74.

84. Κρητικός, Παπαδάκη 90. In *Iphigeneia in Tauris* 340, 932 we read that Orestes was suffering from psychological problems and Apollo sent him to Colchis.

85. Apollon. III 821, 845-868.

86. E. S. Phinney, Narrative Unity in *Argonautica*, the Medea-Jason Romance, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* XCVIII, 1967, 327-341.

87. Apollon. II 1235. Apollod. *Libr.* II 119.

88. J. Darchia, Ἡ μυθική Κολχίδα μέσα ἀπὸ τὰ γλωσσικὰ δεδομένα, *Διεθνὲς Συνέδριο Ὁμάδων Φιλίας Ἑλλάδας-Γεωργίας: Ἀργοναυτική ἐκστρατεία, Πρακτικά* (Βόλος 2008).

89. Apollon. III 945. Hesiod refers to Hekate in

Ἔργα καὶ Ἡμέραι, as being the most beneficent of all deities! A love affair between Hermes and Hekate was viewed as a union of two fertility powers. H. J. Rose, *A Handbook of Greek Mythology* (London 1953) 149.

90. Apollon. IV 24.

91. Herod. VII 62.

92. Hygin. *Fab.* 27. Medeos was, according to legends, son of Medea and Aigeus. Daniel Ogdon, *Magic, Witchcraft and Ghosts in the Greek and Roman Worlds*² (Oxford 2009) 39-40, 45, 148, 315, 332. For the latter reference I thank Joanna Karachristou.

93. The name Medeos was used by medical people in antiquity as is the case of Aristoteles' son-in-law Medeos who was an anatomist.

she could cast upon humans and animals. She hypnotized Pelias before his daughters put him in the fated cauldron⁹⁴, and her spells subdued the fire breathing bulls and the guardian-dragon of the golden fleece⁹⁵. By invoking the death spirits, she destroyed the bronze-man Talos⁹⁶. Apollodorus gives a different version of the Talos story: Medea turned him into a maniac, through her *pharmaka*, causing the rupture of his single vein⁹⁷. Rieu sees in Apollonius' account of Talos' death "a clear description of direct action on the subconscious mind ... what we now call abnormal psychology"⁹⁸. Medea went even further with her drugs. She rejuvenated Aison upon arriving at Iolkos, and performed the "miracle" of bringing back to life the slaughtered ram by dipping it in her magic bath. Medea's use of "curative" baths puts her in the group of Herakles and Melampus who practise this therapy⁹⁹. In an early philosophical treatise, Medea's rejuvenation baths were viewed as a symbolism of those who attempt the impossible¹⁰⁰.

With the exception of Pelias' revengeful death which Medea planned at Jason's request, all Medea's activities involving *pharmaka* cannot be characterized as evil¹⁰¹. Apollonius resisted Medea's Euripides persona, following the tradition of the benevolent sorceress, seeing magic as the mother of science. As we know, chemistry is derived from alchemy. Regarding Medea's nature, the conversation between the goddesses Hera and Thetis is interesting¹⁰². Hera tells Thetis that presently her son Achilles is with the centaur Cheiron, but when he goes to the Elysian Fields he shall marry Medea. This passage, relative to Medea's future in the "world after..." provided the information that Achilles is tutored by the healer Cheiron-a qualification which would have made him a compatible husband for Medea¹⁰³.

Another point of interest is that Thetis would not, understandably, consent to such a marriage if Medea was the "παίδοφόνος λείαινα" of Euripides' play¹⁰⁴. It was the pre-Euripidean Medea that Jason met at Hekate's garden and where Eros threw his arrow to Medea's heart only. Jason remained rather a "business-like" lover but not without some tenderness toward Medea when he promises never to forget her¹⁰⁵. Altogether, Jason "did not lose his head" over Medea¹⁰⁶. He used her affection towards him to attain the valuable knowledge of her craft, to get what the golden fleece symbolism meant, and finally to get her back to his homeland along with her pharmaceutical box. To succeed, he proposed to her and assured her that in Hellas she would be revered as a goddess¹⁰⁷, and also called her the sav-

94. Ovid VII 298-350.

95. Apollon. III 739, 765-780 IV 150-161.

96. *Ibid.* IV 1660-1665.

97. Apollod. *Libr.* I 140.

98. Rieu 23. For chants and healing forms through our days, see *Oxford Classical Dictionary* VI s.v. *Medicine*.

99. Μπαρτσόκας 116.

100. See n. 19, Hulley *et al.* 340.

101. The killing of Apsyrtos by Medea is a later version of the story. Apollod. *Libr.* I 133. Apollonius has Jason as Apsyrtos' killer IV 468.

102. Apollon. IV 813-815.

103. Scholiast on Apollonius of Rhodes *Argonautica*: The marriage of Medea to Achilles on his arrival at the Elysian Plain is first told by Ibycus, and after him by Simmonides. *Lyra Graeca* (transl. by J. M. Edmonds, Loeb Classical Library. London and Cambridge Mass. 1952) 275.

104. *Medea* 1407.

105. Apollon. III 283.

106. Rieu 16.

107. Apollon. III 1125.

iour of Achaea! With this latter statement, he might have implied that she saved the “cream of the crop” of the Achaean heroes from the flaming bulls and the earthborn men, or that by offering herself and her precious pharmaka to Jason she ultimately had become a beneficiary to Hellas. But, in order to alleviate any hesitation on her part, he reminded her how Ariadne assisted Theseus and how she also had to leave her homeland¹⁰⁸. Medea knew that story since Ariadne’s mother, Pasiphae, was a daughter of the Sun, making her Medea’s close relative. She also should have known that Theseus had abandoned Ariadne after she had betrayed her father and betrayal of trust was not forgiven. Medea not only had roused her father’s fury, she was also criticized by Arete for giving to Jason the magic charm to protect himself from the fire breathing bulls, that is giving away her fire repellent product. At any rate, Jason did not abandon his prized Medea but came close to it after having already taken the golden fleece¹⁰⁹. Jason realized that Aeëtes’ revengeful frenzy was directed towards Medea rather than the Argonauts and told her so¹¹⁰. Aeëtes was not only betrayed by his own daughter, he had also lost her as an asset more valuable than the golden fleece. Interestingly enough, Medea had valued herself as such. This idea came to her in a dream: Jason had not come for the ram’s fleece but to lead her away¹¹¹. This passage in the *Argonautica* hides, in the dream world, the real reason of Jason’s expedition which was, in modern terms, medical espionage.

The poet of *Argonautica*, our major source of information about Jason’s voyage to Colchis, was from Ptolemaic Alexandria and worked there as a librarian at the famous Library. It was in Alexandria that ancient medicine discovered the laboratory¹¹². Apollonius displays an interest in herbs and their medical use in his epic¹¹³. He shows an appreciation of people’s excellent eyesight¹¹⁴ and also heralded the theory of the evolution of the species¹¹⁵. The latter is his description of what the Argonauts saw at Circe’s island: “creatures with ill-assorted limbs ... neither man nor beast ... Such monsters fitted with miscellaneous limbs were once produced by Earth out of primeval mud ... but Time combining this with that brought the animal creation into order”. This profound statement illustrates his thinking and interest in sciences which explains his choice of a theme such as Jason’s and Medea’s search and union and why these mythical figures inspired him. Early scholarship had elevated Jason and Medea even into abstract medical concepts¹¹⁶. Apollonius lived in an age when there was no complete divorce between science and poetry¹¹⁷. In fact this combination has survived in

108. *Ibid.* III 1000, 1154.

109. *Ibid.* IV 340.

110. *Ibid.* IV 230, 395.

111. *Ibid.* III 615-620.

112. Guido Majno, *The Healing Hand. Man and Wound in the Ancient World* (Cambridge Mass. and London 1977) 339. Of the twenty-five known doctors during the 3rd c. B.C., twelve were practising in Alexandria.

113. Apollon. IV 1500-1540.

114. *Ibid.* IV 1468.

115. *Ibid.* IV 640 ff.

116. M. Mayerus (1568-1622), in n. 19 Hulley *et al.*

33. Jason represents the mind’s diseases and Medea is the provider of counsel, e.g. Jason was assisted by Medea to suppress anger, conflicts and restless envy (furious bulls, sleepless serpent) and subject them to reason ...

117. Rieu 23.

the medical poetic form of a 13th-14th Byzantine text dedicated to the Virgin Mary as the Fountain of Life¹¹⁸. Apollonius used “technological” imagery in his poetry, as well; i.e. when Apollo saved the Argonauts by throwing beams of his golden bow in a heavy fog. Rieu asserts that Apollonius reflects in this the poetic imagery the Pharos of Alexandria¹¹⁹.

The dating of the *Argonautica* myths is pre-Homeric¹²⁰; it has been argued that the *Odyssey* was in part based on the *Argonautica*¹²¹. Thus the context of *Argonautica* reflects the activities of the pre-historic Aegeans who had an intense interest in pharmaceutical plants¹²².

The much needed and sought after knowledge and ingredients for healing, and the spread of the cult of the healing god Apollo, were a major part of the purpose of the Colchian expedition. Jason brought back to Hellas Medea and a whole school of pharmacology. Apollonius, a product of Hellenistic Alexandria, was the right poet to write *Argonautica*. Jason and Thessaly were suitable starting points; Jason the healer and Thessaly the land of medical personalities¹²³.

HARA TZAVELLA-EVJEN

118. Α.Κ. Ματσάγγας- Σ. Μαρκέτος, Ὁ Κανὼν εἰς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου-Ξανθοπούλου, Δ' Πανελλήνιο Συνέδριο τῆς Ἱστορίας, Φιλοσοφίας καὶ Κοινωνιολογίας τῶν Ἱατρικῶν Ἐπιστημῶν, Πάτρα-Ναύπακτος 1991, 46.

119. Rieu 24.

120. References of the expedition to Colchis in *Iliad* H 467-475 and *Odyssey* κ 137-139, μ 66-67.

121. Lesky 43.

122. Μπαρτσόκας 87-99. Κρητικός, Παπαδάκη 80-150. Robert Arnott, Οἱ θεραπευτές, in *Μινωιτῶν καὶ Μυκηναίων γεύσεις* (Ἵνουργεῖο Πολιτισμοῦ, Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Ἀθήνα 1999) 272-273. Εὔη Λ. Βουτσινᾶ (ἐκδ.), *Κρόκος - Σαφράν* (Κοζάνη 1999).

These studies refer to the many uses of the crocus including its pharmaceutical applications. The latter provides one more explanation for the popularity of the theme of the crocus gatherers on Minoan and Thera frescoes. For the Boutsina publication I thank Prof. G. S. Korres who brought it to my attention.

123. The epic with all its many aspects might have survived in the world of myth because of the presence of the dragon which could have contributed to its popularity, as the current Plurimedia studies will tell us about epics and dragons. Philippe Matthey, *Pharaon, Magicien et Filou: Nectanebo II entre l'Histoire et la Légende* (diss. Univ. de Genève 2012).

ΑΘΗΝΑ ΚΑΙ ΜΑΡΣΥΑΣ

Ἐνταῦθα Ἀθηνᾶ πεποιήται τὸν Σιληνὸν Μαρσύαν
παίουσα ὅτι δὴ τοὺς αὐλοὺς ἀνέλοιτο¹.

Σ τὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως βρίσκεται ἡ ὑπ' ἀρ. εὐρ. 3081 ἐπιμήκης βάση. Πρόκειται γιὰ μιὰ λεπτή, στενόμακρη πλάκα ἀπὸ λεπτόκοκκο μάρμαρο (Πεντέλης;) ποὺ διατηρεῖ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τὰ πόδια δύο μικροῦ μεγέθους ἀγαλματικῶν μορφῶν (εἰκ. 1α).

Πρῶτα-πρῶτα λίγα λόγια γιὰ τὴν πλίνθο: τὸ μήκος εἶναι 0,345 μ., τὸ ὕψος 0,105 μ. καὶ τὸ βάθος 0,145 μ. Ἡ ὄψη τῆς διαιρεῖται ὀριζοντίως σὲ τρία τμήματα: α) ἓνα διπλὸ τροχίλο, β) μιὰ κάθετη σχεδὸν σκοτία καὶ γ) πάλι σὲ ἓνα διπλὸ τροχίλο. Αὐτὸς ὁ κάτω τροχίλος εἶναι κατὰ τι εὐρύτερος τοῦ ἐπάνω, ἐνῶ ὁ ἐπάνω τροχίλος προεξέχει ἐλάχιστα ἓναντι τοῦ κάτω. Ἡ ὀρθογώνια πλίνθος ἔχει ἐλαφρὰ καμπύλη τὴν πρόσθια πλευρὰ, καὶ διατηρεῖ τὶς πρόσθιες γωνίες. Στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ (εἰκ. 1β) ἡ σκοτία τῆς πρόσθιας πλευρᾶς συνεχίζει ἐπ' ὀλίγον, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ἄδρὰ ἐργασμένο μὲ τὸ βελόνι. Ἡ ἀριστερὴ στενὴ πλευρὰ εἶναι δουλεμένη ὅπως ἡ δεξιὰ, δηλαδὴ συνεχίζει ἐπ' ὀλίγον ἡ σκοτία ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο εἶναι ἀποκεκρουμένο (εἰκ. 1γ). Ἡ πίσω πλευρὰ, ἄδρὰ δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι, δὲν εἶναι εὐθεία ἀλλὰ στὸ κέντρο περὶ τοῦ μήκους τῆς σχηματίζει ἓνα ἑξαγων. τμήμα τῆς πίσω πλευρᾶς εἶναι σπασμένο. Ἡ κάτω πλευρὰ ἄδρὰ δουλεμένη ἀποκρούσεις παρατηροῦνται στὴν πρόσθια, τὶς πλάγιες καὶ τὴν πίσω πλευρὰ τῆς βάσης.

Ἀπὸ τὶς ἀπεικονιζόμενες μορφές, τῶν ὁποίων τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος εἶναι 0,10 μ., διατηροῦνται μόνον τὰ κάτω ἄκρα (εἰκ. 1α). Στὸ ἀριστερὸν τμήμα τῆς πλίνθου τὰ πόδια ἀνήκουν σὲ μιὰ γυναικεία μορφή ποὺ μοιάζει νὰ κινεῖται γρήγορα πρὸς τ' ἀριστερά, ἐνῶ δεξιὰ τὰ διεσταλμένα ἄκρα μιᾶς ἀνδρικῆς μορφῆς, ἡ ὁποία φορεῖ σανδάλια (ποὺ μόλις διακρίνονται), μοιάζουν νὰ πατοῦν στιβαρὰ στὸ ἔδαφος, προτάσσοντας τὸ δεξιὸ πόδι. Ἡ γυναικεία μορφή φέρει ποδὴρην χιτῶνα μὲ κινημένες πτυχές μπροστά, καὶ ὑποδήματα. Μία πτυχή σώζεται καὶ στὴν πλάγια δεξιὰ πλευρὰ τῆς μορφῆς (εἰκ. 3), ἐνῶ τὸ σωζόμενο πίσω τμήμα τοῦ χιτῶνα φέρει ἄδρην ἐπεξεργασία. Στὸ πίσω μέρος τῆς γυναικείας μορφῆς, στὸ ὕψος τῆς φτέρνας, ὑπάρχει τόρμος, διαμ. 0,015 μ. καὶ βάθ. 0,06 μ. Ἀπὸ τὴν ἀνδρική μορφή σώζεται τὸ πρόσθιο τμήμα τοῦ ἄκρου ἀριστεροῦ ποδιοῦ (λείπει ἡ φτέρνα), ἐνῶ στὸ προ-

1. Πανσ. Ἀττικὰ XXIV 15.



Εἰκ. 1α-γ. Σύμπλεγμα Ἀθηνᾶς καὶ Μαρσύα (ἀρ. εὐρ. 3081). β. Δεξιὰ πλευρά. γ. Ἀριστερὴ πλευρά.

τεταμένο δεξιὸ πόδι στὴ θέση τῆς φτέρνας ὑπάρχει ὠοειδὴς τόρμος (0,02×0,012 μ., βάθ. 0,035 μ.). Κυκλικὴ ὀπή (τόρμος; διαμ. 0,01 μ., βάθ. 0,035 μ.) διατηρεῖται καὶ πίσω ἀπὸ τὴ φτέρνα τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν τόρμων δημιουργεῖ τὴν ὑπόνοια ὅτι τὸ γλυπτὸ εἶχε σπάσει καὶ ἐπισκευασθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Δίπλα καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὰ πόδια τῆς ἀνδρικής μορφῆς διακρίνεται ἐπάνω στὴν πλίνθο, σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο, δορὰ ζώου (εἰκ. 2).

Παρ' ὅλον ὅτι ἀπὸ τὶς μορφὲς δὲν σώζονται παρὰ μόνον τὰ κάτω ἄκρα τῶν ποδιοῶν², ἡ στάση τους παραπέμπει χωρὶς ἀμφιβολία στὸ σύμπλεγμα τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Μαρσύα ποὺ ἀποδίδεται ὅπως εἶναι γνωστὸ στὸν Μύρωνα, σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Πανσανία³, ὁ ὁποῖος τὸ εἶδε στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη. Πιὸ συγκεκριμένα θὰ πρέπει νὰ ἀπεικονίζοταν ἡ στιγμὴ ποὺ ἡ θεὰ ἀπομακρυνόταν ἔχοντας πετάξει κάτω τὸν αὐλὸ, ἐνῶ ταυτόχρονα τὴν πλησίαζε ὁ Μαρσύας⁴. Τὴν ταύτιση ἐνισχύει ἡ δορὰ ζώου ποὺ παρατηρεῖται δίπλα στὰ πόδια τοῦ Μαρσύα, καὶ ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ καὶ θήκη γιὰ τοὺς αὐλοὺς, ὅπως βλέπουμε σὲ παραστάσεις τοῦ θέματος σὲ ἀγγεῖα⁵.

Ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ τοῦ Μύρωνος, ποὺ ἦταν χάλκινο καὶ εἶχε στηθεῖ περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ.⁶ αἰ., σώζονται ἀρκετὰ ἀντίγραφα σὲ μάρμαρο. Ἔχουν ἐντοπισθεῖ μέχρι στιγμῆς ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο ἄγαλμα, ἑπτὰ ἀκέφαλα ἀγάλματα καὶ τέσσερα κεφάλια Ἀθηνᾶς ἐνῶ ἀπὸ τὸν Μαρσύα γνωρίζουμε ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο ἄγαλμα, καθὼς καὶ τρεῖς κορμούς καὶ τρία κεφάλια⁷. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Μαρσύα δὲν ἔχει βρεθεῖ μαζί, ἡ ἀναπαράσταση τῆς σύνθεσης ὅμως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὶς παραστάσεις σὲ νομίσματα τῆς αὐτοκρατορικής περιόδου ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες⁸. Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ συμπλέγματος τοῦ Μύρωνος καὶ ἡ ἀκριβὴς στάση τῶν ἀπεικονιζόμενων μορφῶν ἔχει ἀπασχολήσει τὴν ἐρευνα γιὰ ἓναν αἰῶνα περίπου· συνακόλουθα ἡ ἐρμηνεία τῆς στάσης τῶν μορφῶν καὶ τοῦ μύθου τοῦ Μαρσύα ἔχει ἀποτελέσει

2. Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια κάναμε μιὰ ἀπόπειρα ἀνασύνθεσης τοῦ συμπλέγματος σὲ γύψο μαζί μὲ τὸν γλύπτη Κ. Μουλό (εἰκ. 3).

3. Βλ. σημ. 1. Junker 2002, 128. Bumke 2004, 145. Ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ συμπλέγματος δὲν εἶναι γνωστὴ. Ἡ παλαιὰ ἄποψη τοῦ Stevens, ὅτι ἦταν στημένο κοντὰ στὸν πρότυλο τῆς Χαλκοθήκης, ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Ch. Löhr, ὁ ὁποῖος τὸ τοποθετεῖ κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων, βλ. σχετ. Geominy 2003, 143, σημ. 2.

4. Γενικὰ γιὰ τὸν μῦθο τοῦ Μαρσύα βλ. Brinkmann 2008. Ἐπίσης LIMC VI, 1, 366-378 καὶ VI, 2, 183-193.

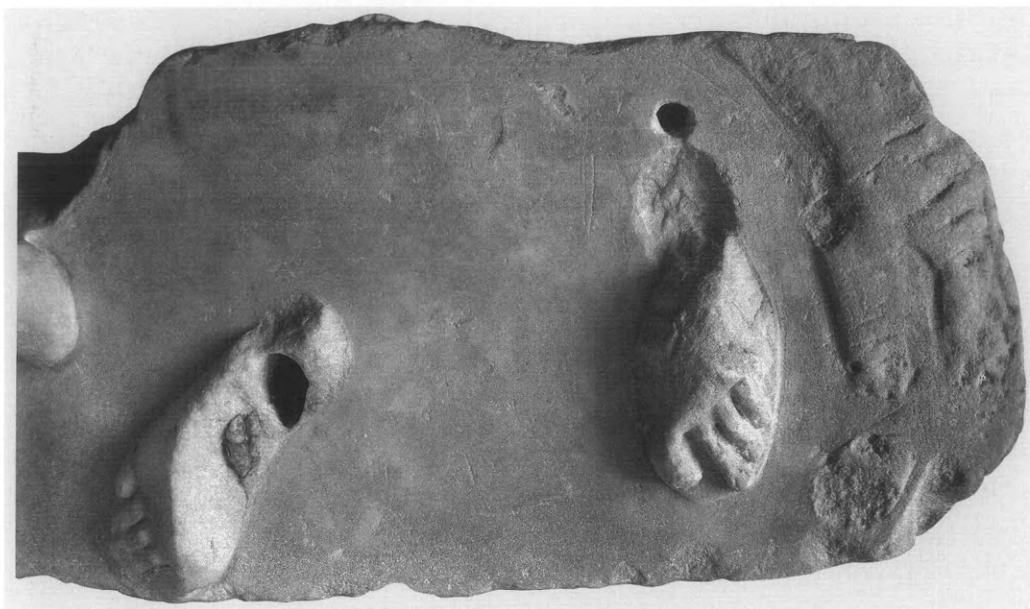
5. Δεδομένου ὅτι τὰ ὀλόγλυφα ἀγάλματα Ἀθηνᾶς καὶ Μαρσύα δὲν ἔχουν βρεθεῖ μαζί, δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀκριβὴ μορφὴ τῆς σύνθεσης (βλ. καὶ πκ.). Δορὰ ζώου κοντὰ στὸν Μαρσύα διακρίνεται σὲ ἀνάγλυφο τοῦ κρεμασμένου Μαρσύα ἀπὸ τὴν Ἱεράπολη τῆς

Φρυγίας (LIMC VI, 1, 374, ἀρ. 54). Δορὰ ζώου, τὴν ὁποία ὁ Μαρσύας ἄλλοτε ἐνδύεται καὶ ἄλλοτε κάθε-ται ἐπάνω της, ἐνῶ σὲ κάποιες περιπτώσεις ἐρμηνεύε-ται ὡς θήκη γιὰ τοὺς αὐλοὺς, παρατηρεῖται σὲ ἀγγεῖα, ὅπως ἐνδεικτικὰ σὲ οἶνοχόη ἀπὸ τὴ Ν. Ἰταλία (LIMC VI, 1, 370, ἀρ. 20b), σὲ κρατῆρα τοῦ α' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (LIMC VI, 1, 370, ἀρ. 21a), σὲ situla ἀπὸ τὴν Ἀπουλῖα (LIMC VI, 1, 372, ἀρ. 34a), σὲ πελίκη ἀπὸ τὴν Ἀπουλῖα περὶ τὸ 400 π.Χ. (LIMC VI, 1, 372, ἀρ. 37), σὲ λεκανίδα τοῦ 4ου αἰ. στὸ Λοῦβρο (Λοῦβρο K570), σὲ κρατῆρες στὴ Basel, Brinkmann 2008, 46-47 (4ος αἰ. π.Χ.) καὶ 169 (1ος αἰ. π.Χ.).

6. Seemann 2009, 1.

7. Geominy 2003, 147. Bumke 2004, 147.

8. Γιὰ τὶς φιλολογικὲς μαρτυρίες βλ. ἐνδεικτικὰ Bumke 2004, 146, σημ. 815. Seemann 2009, 11. Junker 2002, 128. Ἐπίσης Rawson 1987, 1-26.



Εἰκ. 2. Σύμπλεγμα Ἀθηνᾶς καὶ Μαρσύα (ἀρ. εὐρ. 3081), λεπτομέρεια.

ἀντικείμενο εὐρύτατης συζήτησης⁹, τὰ ὁποῖα δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὸ δικό μας γλυπτὸ δὲν σώζονται παρὰ μόνον τὰ πόδια.

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀντίγραφα τοῦ συμπλέγματος, στὸν ἐλλαδικὸ χώρο ἔχει βρεθεῖ μόνον ἓνα κεφάλι Ἀθηνᾶς, προερχόμενο ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη¹⁰ καὶ ἓνα χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Μαρσύα ἀπὸ τὴν Πάτρα, σήμερα στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο¹¹. Ἡ ἀπόδοση τοῦ κεφαλίου τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ ὁποία χρονολογεῖται πιθανότατα στὸ 2ο μ.Χ. αἰ., στὸν τύπο τοῦ Μύρωνος ἔχει ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ ἄλλους μελετητὲς τοῦ θέματος¹².

Εἶναι λοιπὸν προφανὲς ὅτι τὸ σύμπλεγμα δὲν γνώρισε μεγάλη διάδοση στὴν Ἑλλάδα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, γεγονὸς ἀξιοσημείωτο, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Καραναστάση¹³. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ τὸ μικρὸ γλυπτὸ σύμπλεγμα ποὺ δημοσιεύουμε ἐδῶ, παρὰ τὴν ἀποσπασματικότητα τῆς διατήρησής του.

Ποιὰ εἶναι ὅμως ἡ χρῆση τοῦ εὐρήματος αὐτοῦ; Ὁ ἀριθμὸς εὐρετηρίου δηλώνει ὅτι τὸ εὔρημα εἶναι παλιό, καὶ ἡ καταγραφή του πρέπει νὰ συντελέσθηκε στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ.¹⁴ Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη στὴν Ἀκρόπολη συγκεντρώνονταν – καὶ καταγράφονταν – εὐρή-

9. Ἐνδεικτικὰ βλ. Geominy 2003, 144 κέ., ὅπου συνοψίζονται οἱ παλαιότερες ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα. Seemann 2009. Bumke 2004, 146 κέ. (καὶ ἰδίως σημ. 819). Junker 2002, 132 κέ. Gauer 1995.

10. Karanastassi 1987, 381, 426.

11. Αὐτόθι 382.

12. Bumke 2004, 147, σημ. 820. Junker 2002, 181.

13. Karanastassi 1987, 382.

14. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὰ ἐξῆς: μέχρι τὴν 7 Ἰουλίου τοῦ 1891 στὸ εὐρετήριό τοῦ Μου-



Εἰκ. 3. Σύμπλεγμα Ἀθηνᾶς καὶ Μαρσύα, ἀναπαράσταση.

ματα προερχόμενα ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ἀκρόπολη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς πόλης τῆς Ἀθήνας¹⁵. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα ταπεινὸ ἀνάθημα στὴν Ἀκρόπολη ἢ ἀποτελοῦσε μέρος τῆς οἰκοσκευῆς κάποιας πλούσιας οἰκίας τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, μὲ οἰκιακὸ λατρευτικὸ, ἢ καὶ ἀπλῶς διακοσμητικὸ χαρακτήρα;

Ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν ἀναθημάτων στὴν Ἀκρόπολη, ἐκδήλωση μιᾶς ιδιωτικῆς κυρίως θρησκευτικότητος, εἶναι γνωστή¹⁶. Ἡ ἀνάθεση, τόσο ἀπὸ ἱερεῖς τῆς θεᾶς, ὅσο καὶ ἀπὸ ἰδιῶτες, ἀγαλματίων τῆς Ἀθηνᾶς ἀλλὰ καὶ ἄλλων θεοτήτων σὲ ἱερὰ εἶναι συνήθεια ἡ ὁποία ἀνάγεται στὴν κλασικὴ περίοδο καὶ συνεχίζεται τουλάχιστον μέχρι τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους¹⁷. Τὰ ἀναθήματα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν μιὰ ἐλεύθερη ἢ περισσότερη πιστὴ ἀπόδοση

σεῖον Ἀκροπόλεως ἀναφέρεται ὡς τελευταῖος ἀριθμὸς τὸ 1367, βλ. Μπρούσκαρη 2011, 1-2. Ἐπομένως τὸ γλυπτὸ κατεγράφη μετὰ τὶς 7. Ἰουλίου τοῦ 1891. Ὡστόσο, τὸ εὔρετήριον τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἔχει φθάσει τουλάχιστον στὸν ἀριθμὸ 4557, ὅταν τὸ 1912 δημοσιεύει ὁ G. Dickins τὸ βιβλίον του γιὰ τὰ ἀρχαῖα γλυπτὰ

τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (Dickins 1912).

15. Βλ. σχετικὰ Κόκκιν 1977, 161 κέ., Μπρούσκαρη 2011, 1.

16. Karanastassi 1987, 386 κέ.

17. Karanastassi 1987, 387 κέ. μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, τὸν Πειραιά, τὴν Κῶ κλπ.

τύπων της μεγάλης πλαστικής, μιὰ συνήθεια ποὺ ἦταν βαθιὰ ριζωμένη στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἡ περισσότερὸ ἢ λιγότερὸ πιστὴ ἀπόδοση τοῦ πρωτοτύπου δὲν ὀφειλόταν στὴν μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἱκανότητα τοῦ γλύπτη, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε σκόπιμο ἀποτέλεσμα¹⁸. Σημαντικὸ ρόλο θὰ ἔπαιζαν φυσικὰ καὶ οἱ κατὰ περίπτωσι ἰδιαίτερες προτιμήσεις τῶν παραγγελιοδοτῶν ἀλλὰ καὶ οἱ τάσεις τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι ἐνῶ στὰ πρῶιμα αὐτοκρατορικὰ χρόνια παρατηρεῖται στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο μιὰ σχετικὰ ἐλεύθερη ἀπόδοση τῶν κλασικῶν τύπων, στὸν 2ο αἰ. μ.Χ. ἀντίθετα οἱ γλύπτες προσπαθοῦν γιὰ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν πιστότερη ἀπόδοση τῶν πρωτοτύπων ποὺ ἀντιγράφουν¹⁹. Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων τὰ μικροῦ μεγέθους ἀγάλματα ὑπερτεροῦν αὐτῶν τοῦ μεγάλου μεγέθους, ἐνδεχομένως διότι συνεχίζεται ἡ παλαιὰ συνήθεια, νὰ ἀνατίθενται ἀγαλματίδια σὲ ἱερὰ ἢ νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν οἰκιακὴ λατρεία²⁰.

Ὡστόσο οἱ μικρὲς διαστάσεις τοῦ γλυπτοῦ μας μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι αὐτὸ προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὴ διακόσμηση κάποιας ἀθηναϊκῆς οἰκίας τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ θὰ ἦταν στημένο σὲ κάποια κόγχη, καθὼς ἡ ἀδρὰ ἐπεξεργασμένη πίσω πλευρὰ τοῦ προφανῶς δὲν θὰ ἦταν ὁρατή.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ τὰ γλυπτὰ εὐρήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ πλούσιες ιδιωτικὲς οἰκίες τῆς Ἀθήνας²¹. Ἦδη ἀπὸ παλαιότερες ἀνασκαφές, ὥστόσο, γνωρίζαμε ἀγαλματίδια, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν σὲ ρωμαϊκὲς οἰκίες στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου, στὴ Ν. κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως κ.ά.²² Τὰ γλυπτὰ αὐτὰ κοσμοῦσαν δωμάτια, οἰκιακὰ ἱερὰ²³, κήπους ἢ αἶθρια τῶν οἰκιῶν αὐτῶν²⁴ καὶ ὁ χαρακτήρας καὶ τὸ εἶδος τους ποικίλλει. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποικιλία τοῦ γλυπτοῦ τους διακόσμου ρίχνει σίγουρα φῶς στὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὶς αἰσθητικὲς ἢ καὶ θρησκευτικὲς προτιμήσεις τῶν ιδιοκτητῶν τῶν σπιτιῶν αὐτῶν. Συλλογὲς γλυπτῶν, φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται σὲ ὅλη τὴν ἑκτασι τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους τὴν ἐποχὴ αὐτή²⁵, ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐπίδειξι τοῦ πλούτου καὶ τῆς καλλιέργειας τῶν ιδιοκτητῶν τῶν οἰκιῶν, καὶ μέσω τῆς ἐπίδειξης αὐτῆς, στὴν προβολὴ

18. Karanastassi 1987, 390-391.

19. Karanastassi 1987, 392, 394.

20. Karanastassi 1987, 399. Κοκκοροῦ-Ἀλευρά 2001, 323-324. Βογιατζόγλου 2008, 256. Bonini 2011, 205-227. Πέραν τῶν ἱερῶν, τὰ ἀγαλματίδια αὐτὰ κοσμοῦσαν ιδιωτικὲς οἰκίες ἀλλὰ καὶ κόγχες δημοσίων κτιρίων καὶ τὰ θέματά τους ἦταν ἴδια ὅπως καὶ τῶν ἀγαλμάτων φυσικοῦ μεγέθους (ἀπεικονίσεις θεῶν ἢ ἡρώων, μυθολογικῶν μορφῶν, νυμφῶν κλπ.). Γιὰ τὴ χρῆσι καὶ τὴ σημασία τῶν μικροῦ μεγέθους ἀντιγράφων βλ. γενικὰ Bartman 1992, 31 κέ. καὶ Vermeule 1987, 390-391.

21. Γιὰ τὶς οἰκίες τῆς ρωμαϊκῆς Ἀθήνας βλ. Bonini 2003, γιὰ τὸν γλυπτὸ τους διάκοσμο ἰδίως 212. Γιὰ μιὰ ἐπισκόπησι τῆς ἔρευνας τῶν τελευταίων ἐτῶν βλ.

ἐνδεικτικὰ Stirling 2008, 132 κέ. Κατάκης 2007, 402. Κατάκης 2012, 99. Ἐλευθεράτου 2008, 196. Τριάντη 2008, 392.

22. Frantz 1988, 34 κέ. Μπούσκαρη 2004, 59 κέ. Σύνοψη τῶν ἐρευνῶν ἐπίσης στὸ Greco 2010, σποραδικὰ.

23. Κατάκης 2012, 112. Μπούγια 2008, 207-227. Bonini 2011, 211, 213.

24. Habetzeder 2010, 169 γιὰ βακχικὰ θέματα σὲ κήπους ρωμαϊκῶν ἐπαύλεων. Γιὰ τὸ διονυσιακὸ στοιχεῖο στὴ διακόσμηση τῶν οἰκιῶν βλ. καὶ Τιβερίου 1993, 196 κέ. Γιὰ τοὺς κήπους τῶν οἰκιῶν στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ βλ. Bonini 2006, 93-110.

25. Κατάκης 2012, 113-114.

τῆς κοινωνικῆς θέσης καὶ τῆς δημόσιας εἰκόνας τους²⁶. Ἀκόμη ἐργαστήρια γλυπτικῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Ἀγορά, ὅπως καὶ στὴ Νότια καὶ στὴ Δυτικὴ κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως²⁷.

Ποιὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἡ χρονολόγηση τοῦ γλυπτοῦ μας; Στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰώνα μ.Χ., στὰ χρόνια τῶν Σεβήρων, σημειώνεται ἰσχυρὴ κάμψη στὴν παραγωγὴ ἀντιγράφων ἰδεαλιστικῶν ἀγαλμάτων, κατὰ τὸν D. Willers μάλιστα ὁ 3ος αἰώνας ἀποτελεῖ τὸ τέλος τοῦ μεγάλου μεγέθους ἰδεαλιστικοῦ ἀγάλματος²⁸. Κατὰ τὸν Willers πάντα, τὴν ἐποχὴ αὕτη παρατηρεῖται αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μικροῦ μεγέθους ἀντιγράφων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν σμικρύνσεις κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ἀγαλματικῶν τύπων²⁹. Κατὰ τὸν 3ον αἰ. μ.Χ. τὰ ἀγαλμάτια ἀποδίδουν σὲ μικρὸ μέγεθος τὰ μεγάλα ἔργα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἔχουν τὸν ἴδιο σκοπὸ μὲ αὐτά, ἥτοι τὴ διακόσμηση ἰδιωτικῶν καὶ δημόσιων χώρων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάθεση σὲ ἱερά³⁰.

Ὡστόσο ἡ ἀλλαγὴ τοῦ μεγέθους τῶν ἀγαλμάτων σημαίνει καὶ ἀλλαγὴ τῆς σημασίας καὶ τοῦ περιεχομένου τους³¹, καὶ φανερώνει ἐπίσης μιὰ βαθύτατη ἰδεολογικὴ μετάλλαξη τῆς μορφικῆς ἀπεικόνισης τοῦ παλίου κόσμου τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων καὶ μιὰ «ἀποστράγγιση» τοῦ θρησκευτικοῦ τους περιεχομένου. Ἡ βαθύτατη αὕτη μεταβολὴ καὶ ἄλλες παράλληλες μεταβολὲς ποὺ σημειώθηκαν σ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους προετοιμάζουν ἄλλωστε τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἀθῆνα πιστεύεται γενικὰ ὅτι μετὰ τὸν 3ον αἰ. μ.Χ. καὶ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρῴλων τὸ 267 μ.Χ., τὰ ἐργαστήρια γλυπτικῆς παρακμάζουν καὶ ἡ δρᾶση τους περιορίζεται³². Φαίνεται ὡστόσο μὲ βάση τὰ νεώτερα εὐρήματα ὅτι ἡ παραγωγὴ δὲν σβήνει ἐντελῶς, ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ στὸν 4ο αἰ. μὲ ἥσσονα ρυθμό³³.

Λίγα εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν στὴ χρονολόγηση τοῦ γλυπτοῦ μας. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς βάσης, ποὺ εἶναι συμφυῆς μὲ τὸ γλυπτό, συναντᾶται τόσο σὲ ἀγαλματίδια ὅσο καὶ σὲ τραπεζοφόρα καὶ ἐντάσσεται σὲ μιὰ γενικότερη τάση, ποὺ ἀρχίζει ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ³⁴. Τὸ προφίλ τῆς βάσης, μὲ τοὺς τροχίλους καὶ τὴ σκοτία, τὸ συναντοῦμε σὲ πολλὰ ἄλλα *opuscula* τῆς προχωρημένης ρωμαιοκρατίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὰ ἀγαλμάτια Ἀσκληπιοῦ ἀρ. 21 καὶ 16 ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο³⁵, στὸ ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸ ἴδιο ἱερό³⁶, στὸ ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς ἀρ. 3279 τοῦ Ἐθνικοῦ

26. Γιὰ τὴ σχέση μεταξὺ οἰκίας καὶ κοινωνικῆς θέσης τοῦ κατόχου τῆς, τὴν ἔννοια τῆς *luxuria* καὶ τοῦ *otium* βλ. Wallace-Hadrill 1988, 43-97. Albertocchi 2001, 215. Neudecker 1988, σποραδικά.

27. Βλῆζος 2008, 419. Ἐλευθεράτου 2008, 186. Βογιατζόγλου 2008, 256. Μπρούσκαρη 2004, 118 καὶ σημ. 119. Γενικὰ γιὰ τὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια γλυπτικῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων βλ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ 2001, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

28. Willers 1996, 170-186, καὶ ἰδίως 175. Σχετικὰ βλ. καὶ Τιβερίου 1993, 211, 213.

29. Willers 1996, 174 κέ.

30. Τιβερίου 1993, 215.

31. Willers 1996, 183.

32. Τιβερίου 1993, 229-230.

33. Κατάκης 2007, 403. Κατάκης 2012, 113-114. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ 2001, 333, 346 κέ. Ρωμοπούλου 1997, 13.

34. Stirling 2008, 101. Muthmann 1951, 120 κέ.

35. Ρωμοπούλου 1997, 135, ἀρ. 147. Κατάκης 2002, Ἀσκληπιδὸς ἀρ. 21, σ. 23-25 (ἀρχὲς 4ου αἰ. μ.Χ.), Ἀσκληπιδὸς ἀρ. 16, σ. 17-18, πίν. 26, πίν. 15 (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.).

36. Κατάκης 2002, Ἀθηνᾶ ἀρ. 69, σ. 70-73, πίν. 87 (μέσα 3ου αἰ. μ.Χ.). Παρόμοια ἡ βάση καὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἀρ. 70, σ. 73-75, πίν. 88 (περὶ τὸ 300 μ.Χ.).

Μουσείου³⁷, αλλά και στὰ ἀγαλμάτια Ἀφροδίτης ἀρ. 8 καὶ 80 ἀπὸ τὴ Σίδη³⁸, στὸ ἀγαλμάτιο Διδὸς ἀρ. 95, καθὼς καὶ στὶς βάσεις τῶν ἀγαλματιδίων ἀρ. 211, 214, 216, 217, 218 (ἐπίσης ἀπὸ τὴ Σίδη³⁹). Ἀκόμη ἡ «περιληπτική» καὶ «ξέπνοη» ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν τοῦ γλυπτοῦ μας, μᾶς ὁδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγησή του στὸν 3ο μ.Χ. αἰ.

Συνοψίζοντας, εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ὅτι ἡ ἀντιγραφὴ μιᾶς δημιουργίας τῆς μεγάλης πλαστικῆς τέχνης σὲ ἀγαλμάτια τόσο μικρῶν διαστάσεων ἔγινε στοὺς πολὺ προχωρημένους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Εἶναι μᾶλλον ὀλοφάνερο ὅτι οἱ «κουνκλίστικες» διαστάσεις τοῦ συμπλέγματος ἔχουν ἓνα νέο νόημα, δηλαδὴ εἶχαν ἓναν προορισμὸ σαφέστατα διακοσμητικό, μέσα σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ δωμάτια τῆς οἰκίας ἐνὸς πλούσιου Ἀθηναίου τῶν χρόνων τῆς προχωρημένης ρωμαιοκρατίας.

Λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησης τοῦ γλυπτοῦ μας, πολὺ λίγα μποροῦμε νὰ ποῦμε γιὰ τὴν τέχνη του, ἢ ἀκόμη γιὰ τὴν προέλευση ἢ τὴ χρήση του. Εἶναι ὅμως πολὺ σημαντικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνα σύμπλεγμα τοῦ Μύρωνος, τὸ ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ εἶχε μεγάλη διάδοση στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὑπάρχει σὲ μικρογραφία ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- | | |
|-------------------|--|
| Βλίζος 2008 | Βλίζος, Στ., Γλυπτὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ νοτίως τοῦ Ὀλυμπίου, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), <i>Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Πρόσφατες ἀνακαλύψεις, νέες ἔρευνες</i> , Μουσεῖο Μπενάκη, 4ο παράρτημα (Ἀθήνα 2008) 411-423. |
| Βογιατζόγλου 2008 | Δακουρᾶ-Βογιατζόγλου, Ὁ., Οἱ δυτικοὶ λόφοι στοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), <i>Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Πρόσφατες ἀνακαλύψεις, νέες ἔρευνες</i> , Μουσεῖο Μπενάκη, 4ο παράρτημα (Ἀθήνα 2008) 247-267. |
| Ἐλευθεράτου 2008 | Ἐλευθεράτου, Σ., Στοιχεῖα πολεοδομικῆς καὶ οἰκιστικῆς ὁργάνωσης ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τῆς ἀρχαίας Ἀθήνας, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), <i>Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Πρόσφατες ἀνακαλύψεις, νέες ἔρευνες</i> , Μουσεῖο Μπενάκη, 4ο παράρτημα (Ἀθήνα 2008) 185-205. |
| Κατάκης 2002 | Κατάκης, Στ., <i>Ἐπίδαυρος. Τὰ γλυπτὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεᾶτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ</i> (Ἀθήνα 2002). |

37. Karanastassi 1987, πίν. 56, 3-4.

(περίοδος Σεβήρων).

38. Inan 1975, 41, πίν. XX, Ἀφροδίτη ἀρ. 8 (ἀρχές 4ου αἰ. μ.Χ.) καὶ σ. 152, πίν. LXXII, Ἀφροδίτη ἀρ. 80

39. Inan 1975, 170, πίν. LXXVIII, Ζεὺς ἀρ. 95 (ἀρχές 4ου αἰ. μ.Χ.) καὶ σ. 202-204, πίν. C-CI.

- Κατάκης 2007 Κατάκης, Στ., Τρία μικρασιατικά ἀγαλμάτια τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἀπὸ τὸν Ἑθνικὸ Κῆπο τῆς Ἀθήνας. Μιὰ πρώτη προσέγγιση, στὸ Ε. Σημαντῶνη-Μπουρνιά, Ἄ. Ἀ. Λαμοῦ, Λ. Γ. Μενδῶνη, Ν. Κούρου (ἐπιμ.), *Ἀμύμονα ἔργα. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη* (Ἀθήνα 2007) 389-408.
- Κατάκης 2012 Κατάκης, Στ., Ἀγαλμάτια Δήμητρας καὶ Κυβέλης τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, στὸ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, Π. Καραναστάση, Δ. Δαμάσκος (ἐπιμ.), *Κλασικὴ παράδοση καὶ νεωτερικὰ στοιχεῖα στὴν πλαστικὴ τῆς ρωμαϊκῆς Ἑλλάδος, Πρακτικὰ Διεθνοῦς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 7-9/5/2009* (Θεσσαλονίκη 2012) 99-114.
- Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ 2001 Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Γ., Δραστηριότητες τῶν ἀττικῶν ἐργαστηρίων γλυπτικῆς τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαιοκρατίας, στὸ *Καλλίστευμα, Μελέτες πρὸς τιμὴν τῆς Ὁ. Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ* (Ἀθήνα 2001) 319-348.
- Κόκκου 1977 Κόκκου, Ἀ., *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα* (Ἀθῆναι 1977).
- Μπρούσκαρη 2004 Μπρούσκαρη, Μ., *Οἱ ἀνασκαφὲς νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως. Τὰ γλυπτά* (Ἀθῆναι 2004).
- Μπρούσκαρη 2011 Μπρούσκαρη, Μ., Ἰδεαλιστικὰ κεφάλια ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀντίγραφα κλασικῶν ἔργων ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως, ΑΕ 2011, 1-119.
- Ρωμιοπούλου 1997 Ρωμιοπούλου, Κ., *Ἑλληνορωμαϊκὰ γλυπτά τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου* (Ἀθήνα 1997).
- Τιβεριίου 1993 Στεφανίδου-Τιβεριίου, Θ., *Τραπεζοφόρα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση. Ἡ ἀττικὴ ομάδα* (Ἀθήνα 1993).
- Τριάντη 2008 Τριάντη, Ἰ., Ἀνατολικὲς θεότητες στὴ Νότια Κλιτὸν τῆς Ἀκρόπολης, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), *Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Πρόσφατες ἀνακαλύψεις, νέες ἐρευνες, Μουσεῖο Μπενάκη, 4ο παράρτημα* (Ἀθήνα 2008) 391-409.
- Albertocchi 2001 Albertocchi, M., Ρωμαϊκὴ οἰκιστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Κῶ: ἡ Casa Romana, στὸ Γ. Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Ἄ. Ἀ. Λαμοῦ, Ε. Σημαντῶνη-Μπουρνιά (ἐπιμ.), *Ἱστορία - Τέχνη - Ἀρχαιολογία τῆς Κῶ, Α' Διεθνὲς Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο, Κῶς 2-4 Μαΐου 1997* (Ἀθήνα 2001) 215-224.
- Bartman 1992 Bartman, E., *Ancient sculptural copies in miniature* (Leiden - New York - Köln 1992).
- Bonini 2003 Bonini, P., "Erat Athenis spatiosa et capax domus..." Architettura domestica di Atene romana, *ASAtene* 81, 2003, 197-248.
- Bonini 2006 Bonini, P., Riflessi di romanità in Grecia. Le abitazioni e l'arte del giardino, *RdA XXX*, 2006, 93-110.
- Bonini 2011 Bonini, P., Le tracce del sacro. Presenze della religiosità privata nella Grecia romana, στὸ Μ. Bassani, F. Ghedini (ἐπιμ.), "Religionem Significare". *Aspetti storico-religiosi, strutturali, iconografici e materiali dei sacra privata, Atti dell'Incontro di Studi, Padova 8-9.6.2009, Antenore Quaderni* 19 (Roma 2011) 205-227.
- Brinkmann 2008 Brinkmann, V. (ἐπιμ.), *Launen des Olymp. Der Mythos von Athena, Marsyas und Apoll* (Frankfurt am Main 2008).
- Bumke 2004 Bumke, H., Statuarische Gruppen in der frühen griechischen Kunst, *JdI Ergänzungsheft* 32 (Berlin 2004).
- Dickins 1912 Dickins, G., *Catalogue of the Acropolis Museum* (Cambridge 1912).
- Frantz 1988 Frantz, A., *Late Antiquity A.D. 267-700, The Athenian Agora XXIV* (Princeton 1988).

- Gauer 1995 Gauer, W., Athena und Marsyas, στο *Modus in rebus. Gedenkschrift für Wolfgang Schindler* (Berlin 1995) 50-54.
- Geominy 2003 Geominy, W., Athena und Marsyas. Eine frühklassische Gruppe in Raum und Zeit, στο P. C. Bol (ἐπιμ.), *Zum Verhältnis von Raum und Zeit in der griechischen Kunst, Passavant-Symposion 8-10/12/2000* (Möhnesee 2003) 143-160.
- Greco 2010 Greco, Em. (ἐπιμ.), *Topografia di Atene, Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C.* (Atene-Paestum 2010).
- Habetzeder 2010 Habetzeder, J., Marsyas in the garden? Small-scale sculptures referring to the Marsyas in the Forum, *Opuscula* 3, 2010, 163-178.
- Inan 1975 Inan, J., *Roman Sculpture in Side* (Ankara 1975).
- Junker 2002 Junker, K., Die Athena-Marsyas-Gruppe des Myron, *JdI* 117, 2002, 127-184.
- Karanastassi 1987 Karanastassi, P., Untersuchungen zur kaiserzeitlichen Plastik in Griechenland, II: Kopien, Varianten und Umbildungen nach Athena-Typen des 5. Jhs. v. Chr., *AM* 102, 1987, 323-432.
- Muthmann 1951 Muthmann, F., *Statuenstützen und dekoratives Beiwerk an griechischen und römischen Bildwerken: ein Beitrag zur Geschichte der römischen Kopientätigkeit* (1951).
- Neudecker 1988 Neudecker, R., *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien* (Mainz 1988).
- Rawson 1987 Rawson, B., *The myth of Marsyas in the Roman visual arts* (1987).
- Seemann 2009 Seemann, L., Zur Interpretation der Athena-Marsyas-Gruppe des Myron, *Boreas* 32, 2009, 1-18.
- Stirling 2008 Stirling, L., Pagan statuettes in Late Antique Corinth. Sculpture from the Panayia Domus, *Hesperia* 77, 2008, 89-161.
- Vermeule 1987 Vermeule, C. C. III, Greek sculpture in miniature for Roman patrons, στο *Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν* (Αθήνα 1987) Β', 390-395.
- Wallace-Hadrill 1988 Wallace-Hadrill, A., The social structure of the Roman house, *PBSR* 56, 1988, 43-97.
- Willers 1996 Willers, D., Das Ende der antiken Idealstatue, *Museum Helveticum* 53, 1996, 170-186.

SUMMARY

ATHENA AND MARSYAS

The present study examines the small, fragmentary, marble base inv. no. 3081 of the Acropolis Museum which preserves the feet of two statuettes, one male and one female. It argues that the work constitutes a small-scale copy of the representation of the Athena and Marsyas myth, a well known bronze work created by Myron and set on the Acropolis, where Pausanias saw it. Even though the sculptural group is inventoried in the Acropolis Museum, it is probable that it comes from a private house of the roman period, where it had a decorative function. The base with the statues group is dated in the 3rd century A.D. and its importance lies in the fact that copies of the Athena and Marsyas group by Myron are very rare in Greece.

DER GEOMETRISCHE KULTPLATZ IM APOLLON-HEILIGTUM VON ÄGINA

Elena Walter-Karydi gewidmet

Der Kolonna-Hügel von Ägina war schon früh ein beliebtes Ziel von Reisenden, Architekten, Malern oder Forschern und bekannt als unerschöpflicher Fundus für Keramik aus den verschiedenen Epochen seit dem 3. Jahrtausend v. Chr. bis in spätantike frühchristliche Zeit. Der Hügel birgt eine reiche Geschichte, mit einer Jahrhunderte währenden Besiedlung von der ausgehenden Steinzeit bis an das Ende der Bronzezeit¹. Schon die ersten umfangreicheren Ausgrabungen unter V. Stais, A. Furtwängler, P. Wolters und G. Welter, gaben Einblick in die komplizierten topografischen Zusammenhänge auf dieser sich ins Meer erstreckenden Landzunge². Dem langjährigen Ausgräber H. Walter ist es schließlich zu verdanken, dass die Erforschung des Hügels in geordnete Bahnen gelenkt wurde. Er entschlüsselte das Mauergewirr von elf aufeinander folgenden vorgeschichtlichen Siedlungsphasen und schuf damit eine unentbehrliche Grundlage für alle weiteren Untersuchungen auf Kolonna³. Als an der Wende zum ersten Jahrtausend v. Chr. neue Ordnungsstrukturen das Leben und Denken der griechisch-stämmigen Völker zu wandeln begannen, wurde der vorzeitliche Siedlungsplatz in ein den Göttern vorbehaltenes Heiligtum umgestaltet. Zur Bebauung des Apollon-Heiligtums in archaischer bis frühklassischer Zeit ist inzwischen ein hinreichend verständliches Bild gewonnen⁴, über seine Anfänge aber, die Ausgangslage am Hügel, seine ursprüngliche Ausdehnung und Abgrenzung, oder die architektonische Gestaltung weiß man bisher fast nichts⁵. Auch ist nicht sicher, welcher Gottheit in der Frühzeit die kultische Verehrung zugeordnet war. Nur soviel ist klar: die Existenz einer ausübenden Kult- und Speisegemeinschaft lässt sich hier mittels Keramikfunde bis weit in die protogeometrische Zeit zurück verfolgen.

1. H. Walter, *Die Leute von Alt-Ägina. 3000-1000 v. Chr.*² (Athen 2001).

2. Zur Forschungsgeschichte von Kap-Kolonna s. W. Wurster, *Der Apollontempel, Alt-Ägina I*, 1 (Mainz 1974) 12-17.

3. H. Walter - F. Felten, *Die vorgeschichtliche Stadt, Alt-Ägina III*, 1 (1981).

4. W. Wurster, *Der Apollontempel, Alt-Ägina I*, 1 (Mainz 1974) und in *Die spätrömische Akropolismauer, Alt-Ägina I*, 2 (Mainz 1975); Hoffelner 1999.

5. Über die geometrischen Anfänge auf Kolonna zusammenfassend H. Walter, *Ägina. Die archäologische Geschichte einer griechischen Insel* (München 1993) 34f. Abb. 23-28.

Die Menge der geometrischen Keramik vom Kap Kolonna⁶ legt nahe, dass es hier schon im zehnten Jahrhundert v. Chr. einen Kultplatz zur Verehrung einer Gottheit, aber auch einen Festplatz für die Menschen andererseits gegeben hat⁷. Denn nur der Gebrauch in wiederkehrenden rituellen Festbanketten erklärt die große Zahl an gefundener Feinkeramik, die zum Besten gehört, was in Athen damals hergestellt worden war, während Gefäßformen, wie Opferplatten oder die zahlreichen Becher, Schalen und Skyphoi auch auf Opferhandlungen hinweisen⁸. Dass sich in der langen Grabungsgeschichte des Apollon-Heiligtums von Alt-Ägina neben dem umfangreichen keramischen Befund auch Baureste aus der geometrischen Zeit gefunden haben, die dem alten Kultplatz auf Kolonna zuzuordnen sind, wird zwar gelegentlich thematisiert⁹, mangels konkreter Aufzeichnungen war es bislang aber nicht möglich, die ihnen gebührende Aufmerksamkeit zukommen zu lassen. Mit der Vorstellung des Baubefundes vom ursprünglichen Platz dieses wichtigen Gebäudes kann dem nun erstmals nachgegangen werden und gelingt es auch, ihm endlich ein Gesicht zu geben und darüber hinaus noch mehr über die Entwicklung des Kultplatzes und seiner Bebauung in geometrischer Zeit in Erfahrung zu bringen.

DAS "APSIDENHAUS" VON KOLONNA

Es war G. Welter, der während einer seiner Grabungen, irgendwann zwischen 1925 und 1941, auf die Reste eines frühen Gebäudes gestoßen ist und seinen ursprünglichen Zusammenhang erkannte. In einer kurzen Abhandlung über Verbindungen in der kultischen Verehrung des Poseidon und Apollon auf Ägina, notiert er in der für ihn typisch knappen, aber prägnanten Art zur Situation seiner Aufdeckung folgendes¹⁰:

"Der älteste Kultbau auf dem Kolonnahügel ist ein in unmittelbarer Nähe des klassischen Tempels liegendes Apsidenhaus, das nach Osten orientiert ist. Im Inneren lag auf einer an die Nordwand anstoßenden Steinplatte und um diese herum eine ungewöhnlich große Menge von ausschließlich protogeometrischen Skyphoi und Amphoren."

Obwohl das Apsidenhaus weder in einer Zeichnung, noch fotografisch festgehalten wurde und das Zitat auch nichts über Größe oder Zustand des Bauwerks bei seiner Freilegung verrät, ist es, über den bloßen Beleg des Gebäudes hinaus, in mehrfacher Hinsicht von Bedeutung:

G. Welter nennt den *Standort* des Gebäudes in "unmittelbarer Nähe" zum spätarchaischen Tempelfundament (damals noch als "klassisch" angesehen), womit nun sicher nicht unter ihm oder irgendwo in dessen weiterem Umfeld gemeint ist¹¹. Seine Angabe grenzt die Suche nach diesem Bau auf ein doch recht kleines Gebiet um den Tempel im Heiligtum ein.

6. Jarosch-Reinholdt 2009.

7. *Ibid.* 66f.

8. *Ibid.* 70.

9. *Ibid.* 53f., 68f.

10. G. Welter, *Aeginetica* XXV-XXXVI, AA 69, 1954, 40 XXXIII.

11. Jarosch-Reinholdt 2009, 54; S. Hiller, *Some Preliminary Thoughts about Aegina in the dark Ages*, in

Mit "Apsidenhaus" benennt er einen *Bautyp*, von dem allgemein angenommen wird, dass er im Prozess zur dorischen Tempelarchitektur eine wichtige Rolle gespielt hat¹². Kurvenbauten gehören einer eigenständigen Gattung an, deren Vertreter meist nur kurzlebig waren und vor allem in frühen Entwicklungsphasen an Boden gewannen, als Baukunst noch keinen festen Ordnungsregeln zu folgen hatte¹³. Bauten mit kurvigen Grundrissen fügen sich naturgemäß nur schwer in von Winkeln dominierte Mauerverbände, weshalb sie zumeist auch freistehende Einzelgänger blieben. Im direkten Vergleich dazu vermittelt die Anlage der Häuser im prähistorischen Vorort auf Kolonna ein recht anschauliches Bild (Abb. 1): Im engen und gleichwertigen Nebeneinander bilden sie zur Vorortbefestigung eine Art zusätzliche "Mauer". So gesehen bezeugt das Apsidenhaus von Kolonna nicht nur eine sich verändernde Bauweise, sondern auch eine verschiedene Baufunktion, und sie entschied an ihm über die Wahl der Bauweise. Dort führte es zu einer schwer einsehbaren schützenden Wohnanlage für Menschen, im Apsidenhaus zu einem Bau in "luftiger Umgebung", mit dem wachsenden Anspruch darin "anschaulich" zu sein. Nahe liegend, ihm deshalb auch einen höheren Stellenwert zuzusprechen und es für besondere Anlässe zu verwenden¹⁴.

Die Idee des sich selbst genügenden und rundum frei stehenden Bauwerks ist ja nicht neu, fordert aber gerade deswegen eine stärkere Verankerung in seiner Umgebung. So gewinnt die *Ausrichtung* nach einer bestimmten Himmelsrichtung in der frühgriechischen Bauplanung zunehmend an Gewicht. Mit der Frontseite "nach Osten orientiert" war das Apsidenhaus einerseits zum Oros, dem höchsten Berg von Ägina und Sitz des Zeus-Kultes zugewandt, andererseits, und das ist viel bedeutsamer, wahrscheinlich schon auf den späteren Altarplatz im Apollon-Heiligtum - und dessen Lage kennen wir¹⁵.

G. Welter *datiert* den Bau anhand von zahlreichen keramischen Beifunden in protogeometrische Zeit¹⁶. Dabei scheint es sich um einen sehr umfangreichen Fundkomplex gehandelt zu haben und die Beschreibung der besonderen Fundsituation, im Inneren des Gebäudes um

E. Konsolaki-Giannopoulou (Hrsg.), *Argosaronikos. Praktika Iou Diethnous Synedriou Istorias kai Archaïologias tou Argosaronikou*. Poros. 26-29 Iouniou 1998 (Athen 2003) 16f.; W. Gauß, Beobachtung zum Apsidenbau von Ägina-Kolonna, in: B. Brandt, V. Gassner, S. Ladstätter (Hrsg.), *Synergia II. Festschrift für Friedrich Krinzinger* (Wien 2005) 221-228.

12. Drerup 1969, 25-31. 92-94; H. Drerup, Das sogenannte Daphnephoreion in Eretria, in *Studien zur klassischen Archäologie. Friedrich Hiller zu seinem 60. Geburtstag* (Saarbrücken 1986) 3-21; A. Mallwitz, Kritisches zur Architektur Griechenlands im 8. und 7. Jahrhundert, *AA* 1981, 599-642; A. Mallwitz, Walm-dach und Tempel, *BJb* 161, 1961, 125-140; H. Payne, *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia* (Oxford 1940) 27-51; G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*⁵ (München 2001) 25-45.

13. Nach G. Hiesel, *Späthelladische Hausarchitektur. Studien zur Architekturgeschichte des griechischen Festlandes in der späten Bronzezeit* (Mainz 1990) 200-202, ist das Apsidenhaus aber nicht eine frühe Vorstufe zum späteren Antenhaus, sondern ein eigenständiger, ursprünglich nicht am griechischen Festland beheimateter Haustyp.

14. Zur unterschiedlichen Verwendung von Apsidenhäusern in geometrischer Zeit P. Blome, Die dunklen Jahrhunderte - aufgehellt, in Joachim Latacz (Hrsg.), *Zweihundert Jahre Homer-Forschung. Rückblick und Ausblick, Colloquium Rauricum 2* (Stuttgart/Leipzig 1991) 45-60.

15. Hoffelner 1999, 117-128, Abb. 137, Taf. 66-69.

16. Zusammengefasst beschrieben von W. Kraiker, *Die Vasen des 10. Bis 7. Jahrhunderts v. Chr.* (Berlin 1951) Nr. 3, 4, 6, 11-13, 20, 22.



Abb. 1. Luftaufnahme 1974, Kolonna Südansicht, geom. Fundstelle nordöstl. vor Apollon-Tempel.



Abb. 2. Kolonna Osthügel 1924, 1-3 früharch. Bauten östl. vor Apollon-Tempel.

und auf einer Steinplatte an einer Mauer, lässt an eine angebaute Kultbank oder eine entlang der Innenwand umlaufende Sitzbank denken, wie sie ähnlich auch in frühen Bauten andernorts zu finden sind¹⁷.

Aus all diesen, gewiss noch etwas allgemein gehaltenen Überlegungen zum Apsidenhaus über Standort und Bautyp, Ausrichtung und Datierung, gibt es in der Frage nach seiner Bestimmung m.E. nicht mehr viel hinzuzufügen: mit großer Wahrscheinlichkeit ist es tatsächlich der von G. Welter beanspruchte frühe Kultbau und damit Vorläufer des in archaischer Zeit unmittelbar neben ihm errichteten Apollontempels¹⁸. Auch spricht einiges dafür, dass schon dieser frühe Bau namentlich mit Apollon in Verbindung zu bringen ist¹⁹. Wo aber am Kolonna-Hügel nahm der geometrische Kult nun seinen Ausgang, und wo stand das Apsidenhaus?

Die Lokalisierung des Apsidenhauses

Der erste großflächige Eingriff in die frühen Kulturschichten auf dem Osthügel von Ägina Kolonna erfolgte bereits mit dem Bau des spätarchaischen Apollontempels (Abb 1). Bei der Errichtung seines mächtigen, bis annähernd 4 m hohen Unterbaus (im Osten mit UK 13.92, im Westen, der vorgeschichtlichen Befestigung folgend, ansteigend auf UK 15.27) wurde das geometrische Bodenniveau in diesem Bereich (14.00-15.00 über Seehöhe) schon damals restlos beseitigt. Dem Einbau der großen nachantiken Zisterne fiel schließlich auch der Tempelcellabereich bis unter das geometrische Niveau zum Opfer. Südlich vom Tempel wurden die geometrischen Schichten im Zuge der Neugestaltung des Eingangsbereiches noch in hellenistischer Zeit zerstört (Abb. 3 Nr. 9, 10). Durch die Freilegung des Tempelfundaments schon zu Zeiten C.R. Cockerells im frühen 19. Jh. und dem Abtransport der Fundamentquader durch S. G. Howe 1828/29, zum Bau der neuen Hafenmole von Ägina, war gerade der Randbereich um den Tempel herum schwerwiegenden Eingriffen ausgesetzt.

Am Ende des neunzehnten und Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts wurde, mit zeitlichen Unterbrechungen, das Gelände südlich, östlich und westlich des Apollontempels mehr oder weniger systematisch ausgegraben (Abb. 2)²⁰. Dabei legte V. Stais das Gelände östlich des Tempels bis tief in prähistorische Schichten hinein frei und stieß nahe der Tempelostseite u.a. auf ein Depot, gefüllt mit Keramik überwiegend aus dem 7 Jh. v. Chr., aber auch noch mit etwas geometrischer Ware. Auch ein gut erhaltenes Gebäude aus der früharchaischen Zeit kam zum Vorschein (Abb. 2 Nr. 2), über geometrische Mauerreste oder einem Gebäude mit einer Rundmauer berichtet er jedoch nichts²¹. Das Apsidenhaus westlich des Tempels zu

17. Drerup 1969, 121f.

18. So kommt auch Jarosch-Reinholdt 2009, 70-72 allein über die Bewertung der geometrischen Fundkeramik letztlich zu diesem Schluss.

19. Jarosch-Reinholdt 2009, 72-76.

20. s. Anm. 2.

21. V. Stais, Ägina, *ArchEphem* 1895, 235-264.

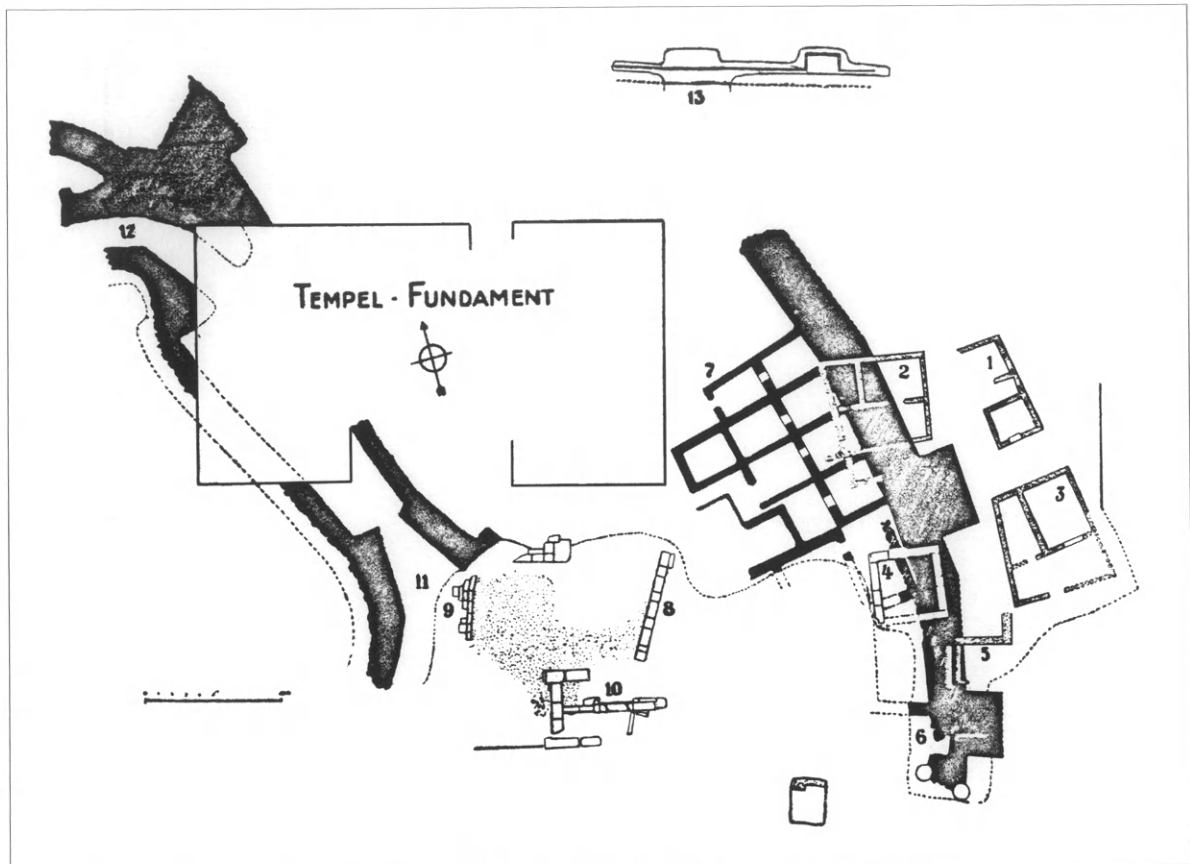


Abb. 3. Planskizze Wolters, 1924.

suchen, ist m.E. auszuschließen, denn an dieser Seite liegt das Fundament, ohne Zwischenschicht, direkt über der prähistorischen Hauptbefestigung auf²². Zudem scheint sich die Bebauung des Heiligtums bis in klassische Zeit allein auf das Gelände östlich vom Tempel beschränkt zu haben, sodass der Ausgangsort für den geometrischen Kultplatz sehr wahrscheinlich auch nur hier anzutreffen sein sollte²³.

Als 1924 P. Wolters und G. Welter die durch den Krieg unterbrochenen Forschungen wieder aufnahmen, wurde erstmals ein Situationsplan über den damaligen Zustand des Heilig-

22. H. Walter, F. Felten, *Die vorgeschichtliche Stadt, Alt-Ägina III*, 1 (1981) Taf. 9. 61.

23. Mit der Errichtung von zwei kleinen Naiskoi und einem Rundmonument inmitten der vorgeschichtlichen Siedlung, westlich vom Apollon-Tempel, sowie einem an der Südseite des Tempels neu gestalteten Ein-

gangsbereich als verbindendem Element dazwischen, wurde erst in hellenistischer Zeit auch der Kolonna-Westhügel in den Bebauungsplan des Apollon-Heiligtums mit eingebunden. Der ursprüngliche Verlauf der archaischen Temenosmauer westlich des Tempels konnte bisher noch nicht festgestellt werden.

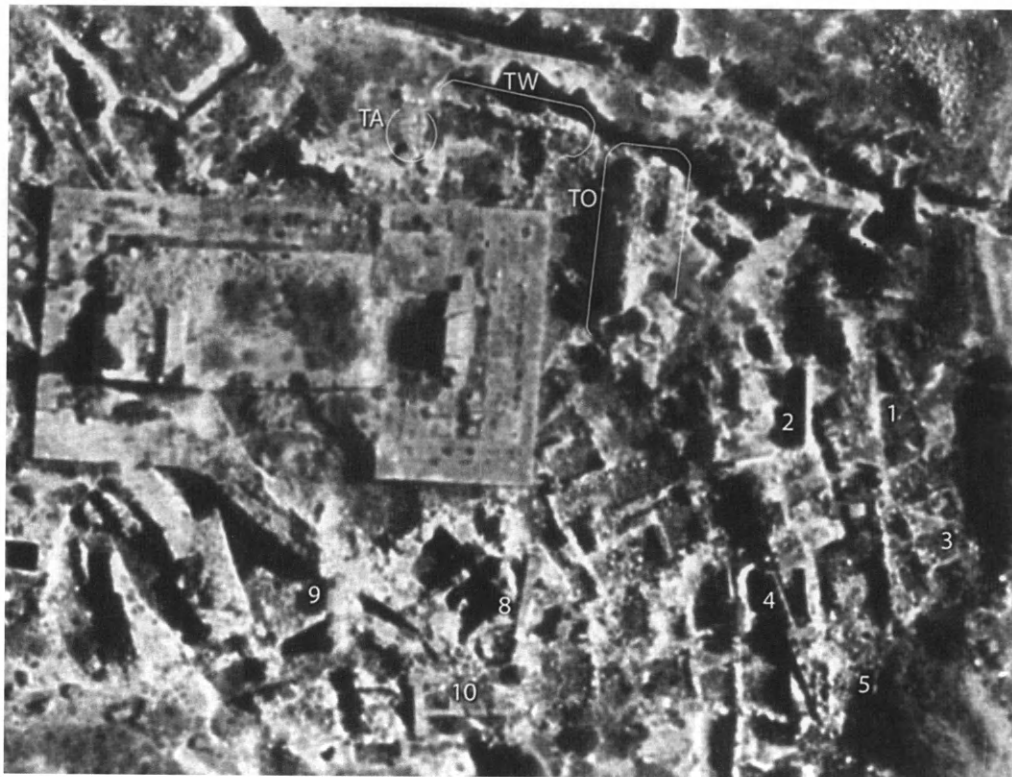


Abb. 4. Luftaufnahme Kolonna 1943 (Ausschnitt Osthügel), 1-10 Bauten Planskizze Wolters, TO-TW-TA geom. Mauerfundstellen.

tums angefertigt²⁴ (Abb. 3). Ihm zufolge hat es zu diesem Zeitpunkt in “unmittelbarer Nähe” des Tempels kein Gebäude mit einer Apsis gegeben. Darüber hinaus scheint nur noch der Bereich nord-nordöstlich des Tempels bis hin zum Rand der teilweise freigelegten spätrömischen Akropolismauer weitgehend unerforscht geblieben zu sein, jedenfalls ohne klar erkennbare bauliche Zusammenhänge, die es wert gewesen wären, in den Plan mit aufgenommen zu werden. Es lohnt also, sich mit diesem Geländeabschnitt näher zu befassen.

Auf einem alten Grabungsfoto von 1924 (Abb. 2) ist nur schwer zu beurteilen, wie tief der Bereich an dieser Stelle damals schon abgegraben war, weil er östlich davor massiv überbaut ist, bzw. von einem ausgedehnten Schuttberg bedeckt wird (vgl. Abb. 2 TO mit Abb. 4 TO). Die in der Planskizze erfassten Mauern und Gebäude decken sich aber erstaunlich gut mit einer Luftaufnahme vom Kolonna-Hügel aus dem Jahr 1943 (vgl. Abb. 3 mit 4), sodass die Authentizität der im Plan erfassten Gebäude mit der damaligen Grabungssituation am Osthügel gesichert ist. Auf diesem Luftbild sind nordöstlich vom Tempelfundament nun aber

24. P. Wolters, Ausgrabungen am Aphroditetempel in Ägina 1924, *Gnomon* 1925, 46-49, Abb. S. 47; For-

schungen auf Ägina, AA 40, 1925, 1-12, Abb. 1.

ganz deutlich frei liegende Mauerteile zu erkennen (Abb. 4 TW), der Bereich als Ganzes scheint inzwischen bis zu der östlich vorgelagerten Überbauung (Abb. 4 TO) ausgegraben worden zu sein. Da sich auf allen anderen Tempelseiten keine Hinweise auf das Apsidenhaus feststellen ließen, konnte G. Welter also nur noch hier "in unmittelbarer Nähe" zum Tempel fündig geworden sein. Vermutlich entdeckte er den Bau in den späten 30iger Jahren, was erklären würde, warum er ihn erst in seinem Artikel von 1954, kurz vor seinem Ableben, erwähnen konnte. Bis zur Neuaufnahme der Grabung durch H. Walter 1967 verfiel das Grabungsgelände dann zusehends. Auf einem weiteren Luftbild von 1974 ist zu sehen, wie stark der Hügelabschnitt zu dieser Zeit bereits wieder erodiert war (Abb. 5). Darüber hinaus ist die Überbauung an der Nordostecke des Tempels inzwischen verschwunden (vgl. Abb. 1. 5 TO mit 2 und 4 TO).

Da H. Walter in den ersten Grabungsjahren sein Hauptaugenmerk auf die mächtige prähistorische Befestigungsanlage westlich und südlich des Tempelfundaments gerichtet hatte, kam es erst 1977-80 dazu, dass auch der Bereich nordöstlich vom Tempel näher untersucht wurde. Es fiel auf, dass östlich vor dem Tempel schon an der Oberfläche vielfach geometrische Scherben zu finden waren. In den Luftaufnahmen von 1974 (Abb. 1 Kreismarkierung; 5) hebt sich die Stelle ganz deutlich als noch brach liegende, unausgegrabene Fläche vom übrigen Gelände ab. Zunächst stieß man dort auf einen Brunnen (Abb. 5 GB), der, wie seine nächste Umgebung, mit Erde und geometrischen Keramikteilen aufgefüllt war. Es stellte sich heraus, dass das nördlich und nordwestlich anschließende Gelände hier schon früher großteils bis in die vorgeschichtliche Bebauung hinein ausgegraben worden ist. Im Bereich von zwei markanten Bodenerhebungen, mit teilweise noch herausragenden Steinmauern, zeigte sich aber ein anderes Bild: Waren es an der westlicher gelegenen Stelle nur ein paar wenige Mauerreste (Abb. 5 TW), fanden sich am Platz östlich davon, zusammen mit einem weiteren Mauerkomplex (Abb. 5 TO), vielfach dicht gepackt auch zahlreiche Keramikteile, überwiegend aus der protogeometrischen Zeit. Nach vollständiger Freilegung der beiden Stellen zeigte sich schließlich ein klarer Baubefund (Abb. 6): getrennt durch eine ausgleichende Erdschicht, wurden die Mauern direkt über der prähistorischen Vorortbefestigung errichtet. Anhand des keramischen Fundkontextes können sie zweifelsfrei als die bisher einzigen auf Kolonna entdeckten architektonischen Zeugnisse der geometrischen Zeit bezeichnet werden.

Wie nun ein neuerlicher Blick auf den Nordostabschnitt im Luftbild von 1943 zeigt, war das östliche Teilstück zu diesem Zeitpunkt noch von einer ausgedehnten Bebauung überlagert (vgl. Abb. 4 TO mit 5 TO). Dagegen ist das westliche Teilstück jetzt im Licht- und Schattenspiel deutlich auszumachen (Abb. 4 TW; in Abb. 5 TW nur als verfallene Mauerkrone erkennbar) und, wie sich zeigt, damals offenbar in noch ganz erhaltener Mauerstärke (vgl. Abb. 4 TW mit 6. 7 und der Steinaufnahme Abb. 11 TW). Der Sachverhalt scheint klar zu sein: aufgrund der Lage, unmittelbar an der Nordostecke des Apollon-Tempels, in geometrischer Schichttiefe und wegen der deutlich stärkeren Außenmauer sicher ostwärts gerichtet, ist demzufolge im westlichen Teilstück die besagte Nordwand des von G. Welter beschriebenen Apsidenhauses wieder zu erkennen (Abb. 4 TW). Von dem östlich gelegenen Teilstück (Abb. 4 TO; 5 TO; 6) konnte er dagegen nur bedingt Kenntnis gehabt haben, andernfalls hätte man in der Nachgrabung durch H. Walter, wie schon im westlichen Abschnitt, keine



Abb. 5. Luftaufnahme 1974, Nordostbereich Apollon-Tempel, geom. Fundstellen: Teilstücke Ost und West, Brunnen.

nennenswerten Keramikfunde mehr gemacht. Obwohl das umliegende Gelände hier ebenfalls bereits tief abgegraben war, die Mauern nur auf einem schmalen Erdsockel stehend vorgefunden wurden, blieb der Platz selbst bis zur Freilegung durch H. Walter dank der Überbauung bewahrt²⁵.

25. Vermutlich geht auch diese Grabung, welche zumindest eine teilweise Abtragung der Überbauung voraussetzt (vgl. Abb. 2 TO), noch auf G. Welter zurück.

Es ist zu vermuten, dass sein Ableben dann die restlose Freilegung des Platzes verhindert hat.

Der geometrische Mauerbefund – Teilstück West²⁶

Der Befund des westlichen Teilstücks ist einfach zu lesen (Abb. 6.7. 11 TW): Von einem Ost-West verlaufenden Mauerzug sind auf einer Länge von 6,7 m nur noch die untersten zwei bis drei Steinlagen der inneren Mauerschale und Reste der kleinsteinigen Zwischenfüllung erhalten geblieben (UK 14.09-14.31). Ihre ursprüngliche Dicke kann über das Luftbild von 1943 (Abb. 4 TW) mit etwa 80-85 cm angenommen werden, deutlich stärker jedenfalls, als die ungefähr mittig und südwärts ansetzende Zwischenmauer, die nach knapp 2,5 m abbricht. Ihre mittlere Mauerbreite beträgt hier nur 45-50 cm. Westlich von ihr und nach gut einem Meter Abstand ragt eine sorgfältig und dicht gesetzte Packung aus kleinen Steinen sockelartig 35-40 cm von der Wandinnenseite vor (Abb. 7. 11 TW). Ihre Unterkante liegt um eine Steinreihe höher als die der Außenmauer. Man erinnere sich hier nochmals an das obige Zitat von G. Welter, wo er von einer Steinplatte im Inneren an der Nordwand spricht, auf der sich etliche protogeometrische Gefäße gefunden haben. Was läge näher, den sockelartigen Vorsprung auf der Wandinnenseite jetzt als den Rest vom Unterbau für ein Podest mit abschließender Steinplatte zu deuten. Der unregelmäßige und teils gekrümmte Verlauf der Längsmauer ist wahrscheinlich auf spätere Erdbewegungen in Zusammenhang mit der Abgrabung der spätbronzezeitlichen Hangbefestigung zum Bau der unmittelbar angrenzenden, mächtigen Temenosmauer in spätarchaischer Zeit zurück zu führen und weniger nachlässiger Handwerkstechnik zuzuschreiben (Abb. 11 TW; 4 TW).



Abb. 6. Geom. Mauern nordöstlich Apollon-Tempel, Südansicht.

26. Die Beschreibung des Mauerbefundes stützt sich allein auf die schriftliche, zeichnerische und fotografische Dokumentation zur Zeit der Freilegung unter H. Walter. Ich selbst war zu dieser Zeit nicht auf Kolonna.

Die wenigen Mauerreste sind, bis auf die Steinschwelle, heute auch nicht mehr erhalten, da sie im Zuge weiterer Untersuchungen im Nordost-Bereich abgetragen wurden.



Abb. 7. Geom. Mauern Teilstück West, Nordwand "Apsidenhaus", Innenansicht.

Teilstück Ost

Die Mauerreste im östlicher gelegenen Teilstück zeigen ein etwas komplizierteres Bild (Abb. 6. 8. 11 TO): Von einem gut 5 m langen Ost-West gerichteten Mauerzug laufen zwei Quermauern in Richtung Norden, von denen die westlicher gelegene 60 cm über die Südkante hinausläuft und hier mit einem größeren Stein antenförmig abschließt. Von diesem Mauerzug ist nur die innere Steinreihe, sowie ihre Zwischenfüllung erhalten, zusammen mit der fehlenden Außenschale wird ihre Mauerstärke ungefähr 60-70 cm betragen haben. Dem gegenüber bindet die östliche Quermauer (Breite bis 60 cm) in die Längswand ein, welche ihrerseits hier einen Mauerkopf bildet. Dazwischen befindet sich noch ein weiteres Stück einer Quermauer (Breite 75 cm), jedoch ohne mit den übrigen Mauerzügen zusammen zu hängen, und mit einer stärkeren Drehung nach Südost (Abb. 10. 11 Bau 3). Da ihre Unterkante rund 40 cm höher liegt als die der anderen Mauern, kann sie zudem nur in einem jüngeren Bauzusammenhang gesehen werden.

Doch wie ist der restliche Teil mit den in unterschiedliche Richtungen zeigenden Mauerköpfen zu verstehen? Ein genauerer Blick auf die Zusammensetzung der Längswand lässt Zweifel aufkommen, dass es sich hier um die Reste nur eines einzigen Gebäudes handelt: Die Fluchtachsen von Wandinnenseite (Abb. 11 a-a) und Wandaußenseite (Abb. 11 b-b) verlaufen zueinander deutlich scherenförmig, was in dieser Ausprägung nicht allein auf die in der Frühzeit oft anzutreffenden Ungenauigkeiten im Mauerbau zurückgeführt werden kann,



Abb. 8. Geom. Mauern Teilstück Ost mit Brunnen, Südansicht.



Abb. 9. Geom. Mauern Teilstück Ost, "Haus mit Schwelle", Innenansicht.

zudem differieren ihre Unterkantenniveaus um bis zu 8 cm. Eine weitere Auffälligkeit findet sich in der Steinreihe an der inneren Mauerseite: zusammengesetzt aus fünf ungleich großen Porossteinen (Gesamtlänge 190 cm, max. Breite 28 cm, Höhe 17-23 cm), mit dem Meißel blockförmig zubereitet und ohne weitere Unterbauung hebt sie sich augenscheinlich vom übr-



Abb. 10. Geom. Mauern Teilstück Ost, Bau 3.

gen Mauerverband heraus und gibt sich darin als Schwelle zu erkennen (Abb. 9). Schließlich, um die Sachlage zu klären, wird die Schwelle an ihrer Außenseite durch Mauersteine der Längswand verbaut bis teilweise sogar überlagert (Abb. 8. 11 TO). Somit erweisen sich die westliche Hälfte – mit der Schwelle nach Süden orientiert – und die östliche Hälfte – mit ostwärts gerichteter Antenstellung – je als Teile eines eigenständigen Baukörpers und erklären so den divergierenden Verlauf der Außen- und Innenkanten. Da sich ihre Niveaus nur wenig voneinander unterscheiden, die Schwelle in die Längsmauer eingebunden und dadurch außer Funktion gesetzt wurde, ist das östlich orientierte Gebäude (Abb. 11 b-b) der unmittelbare Nachfolger des Hauses mit der Schwelle (Abb. 11 a-a). Auch wenn ein zugehöriges Fußbodenniveau in keinem Falle mehr festgestellt werden konnte, ist es für das ältere Gebäude an dieser Stelle durch die Schwelle mit einem etwas geringeren Wert als deren Oberkante (14.74) festlegbar. Da überdies die Unterkante der weiter führenden Südmauer, beidseits der Schwelle, nur um eine Steinreihe tiefer im Boden liegt (Abb. 9) und die der Westmauer um eine weitere, hatten beide Gebäude eine sehr seichte Fundamentlage.

Das rekonstruierte Apsidenhaus

Mit diesem Befund rückt nun eine weitere Überlegung in den Vordergrund: können die ostwärts gerichteten Mauerreste der beiden Teilstücke (Abb. 11 TW und TO b-b) nicht zu ein und demselben Gebäude gehört haben? Ihre Unterkanten differieren nur wenig und diese

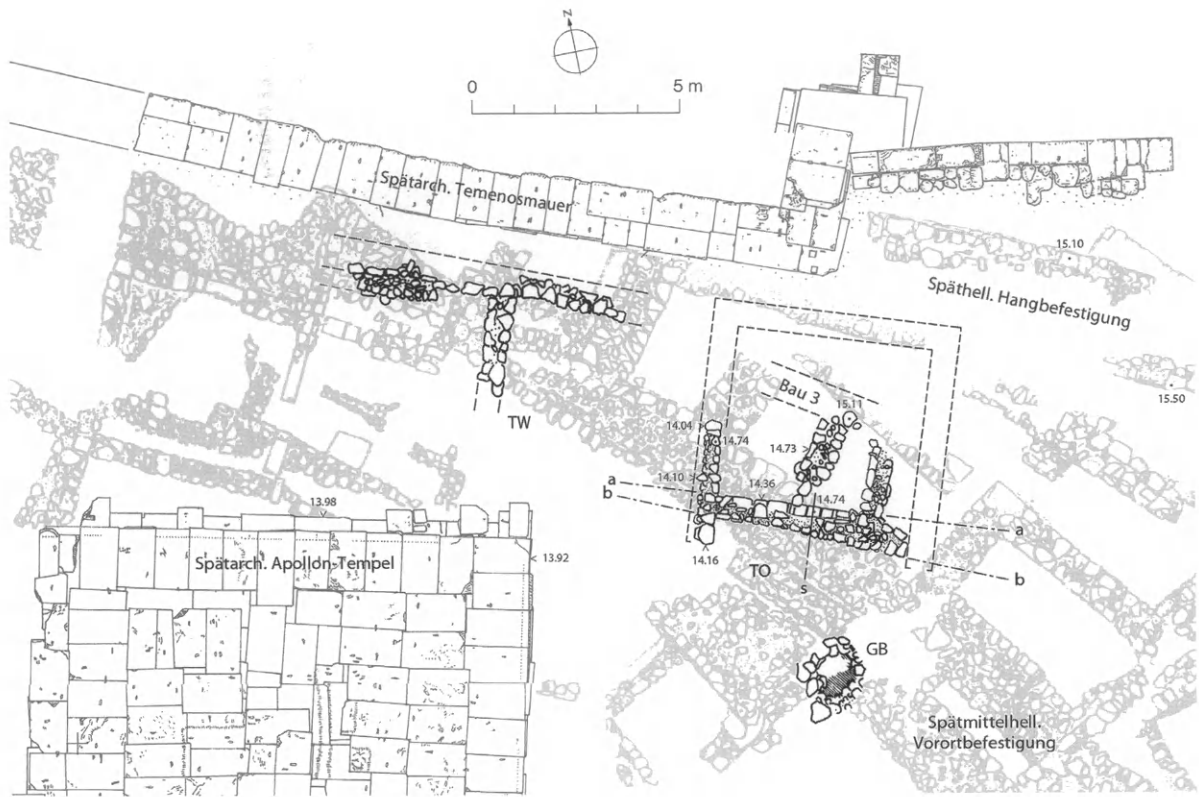


Abb. 11. Geom. Mauern nordöstlich Apollontempel, Steinaufnahme, Rekonstruktion "Haus mit Schwelle".

Unterschiede lassen sich leicht durch die besondere Beschaffenheit des steinigen, prähistorisch "gewachsenen" Untergrundes erklären (Abb. 6) und auch die Bautechnik ist dieselbe. In diesem Fall wären dann die Längsmauern zueinander nicht genau parallel gesetzt gewesen, sondern liefen westwärts leicht konisch zusammen. So ergibt sich aus dem Befund der Grundriss eines frei stehenden Gebäudes mit einer erhaltenen Mindestlänge von 15 m, unterteilt in einen Vorraum und getrennt durch eine Zwischenmauer vom, über G. Welter verbürgten, apsidial gestalteten Rückraum mit der aufgemauerten Bank an der Innenseite der Nordwand.

Da H. Walters Nachgrabung keinen Hinweis auf eine Rundmauer erbracht hat, bleibt als letzte Möglichkeit nur das alte Luftbild von 1943, um ihr vielleicht so noch auf die Spur zu kommen (Abb. 4). In diesem hebt sich zwar der Innenraum deutlich durch eine abgeschattete Fläche von dem erhaltenen Längs- und Quermauerstück ab, doch gerade im weiter westlich liegenden Bereich, wo man die Apsis vermuten würde, sind nur schwer Einzelheiten voneinander zu trennen. Es sieht aber so aus, als setzte sich die Innenseite der Längsmauer westwärts zunächst noch in einigen Steinen fort, bevor sie abbricht (Abb. 4 TW; 12 Ergänzung gerastert). Von einem Übergang in eine Rundmauer ist an dieser Stelle nichts zu erkennen. Bei genauer Betrachtung des Bildes lässt sich, daran anknüpfend nach einer Lücke, aber doch ein weiteres kleines Mauerstück isolieren (Abb. 4 TA), das sogar leicht gekrümmt erscheint



Abb. 12. Rekonstruktion "Apsidenhaus" mit Brunnen, Ergänzungen nach Luftbild 1943 gerastert.

und sich auch gut in einen gedachten Kurvenverlauf fügen würde (Abb. 12 gerastert). Natürlich bleibt das unsicher, weil sein UK-Niveau nicht feststellbar ist. Da der mögliche Zusammenhang nun mal besteht, könnte dies jedoch das letzte Puzzleteil in der Suche nach dem von G. Welter beobachteten Apsidenhaus sein. Der Bewertung des Luftbildes folglich wird man sich aber fragen müssen, ob die Apsis zum Zeitpunkt der ersten Freilegung denn überhaupt noch vollständig erhalten war, bzw. G. Welter diese selbst aus mehr oder weniger zusammenhängenden Mauerteilen nur ergänzt hat. Da die großteils fehlende Südmauer ganz offensichtlich in der Abräumzone um den spätarchaischen Tempel lag und daher schon beim Aushub der Baugrube für dessen Fundament zerstört worden ist (vgl. Abb. 12 Punktlinie)²⁷, dürfte das Luftbild von 1943 in etwa doch den ursprünglichen Erhaltungszustand des Apsidenhauses zur Zeit seiner Aufdeckung wieder geben (Abb. 4 TW.TA; 12). Letztlich wird man sich in der Frage zur Apsis getrost auf die Auslegung Welters stützen dürfen.

27. Die Abräumzone betraf einen 3-4 m breiten Streifen um den Tempel herum. Alle darin befindlichen

Kulturschichten wurden beim Aushub für das Tempelfundament bis unter das geometrische Niveau zerstört.

Gemessen von der Eingangsfront im Osten bis zur, unter Zuhilfenahme des alten Luftbildes von 1943, rekonstruierten Rundmauer im Westen, erhält man so für den Bau nun eine Gesamtlänge von rund 20 m und eine Breite von 4,5 m an der Rückseite, die sich zur Frontseite im Osten auf 5 m erweitert (Abb. 12). Nicht rechtwinkelig verlaufende Zwischenwände sind in der Frühzeit keine Besonderheit, ja sie sind vielmehr die Regel. Auf der Vorderseite endeten die Seitenwände in kurz vorspringenden Mauerköpfen. Für die verlorenen Wände über dem Steinsockel wird man eine Kombination aus hölzernem Tragewerk und Lehmziegelauflaufbau annehmen dürfen. Bei einer lichten Raumbreite von 3-3,5 m war eine innere Unterstützung der Dachbalken wohl nicht notwendig. Da man in geometrischer Zeit dem Firstdach eindeutig den Vorzug gegenüber dem Flachdach gegeben hat²⁸, kann man auch im Apsidenhaus von Ägina mit einem solchen rechnen. Die gekurvte Rückseite führte dann in diesem Bereich unausweichlich zu einer Walmdachkonstruktion, was wiederum für die Abdeckung selbst ein festes Flechtwerk aus Schilfrohr- oder Strohgebilde nahe legt. Um ein rasches Abfließen des Regenwassers zu gewährleisten und auch die Last des Daches gleichmäßig auf die Seitenwände zu verteilen, mussten die Dachflächen stark geneigt sein, etwa so wie dies in tönernen Tempelmodellen aus Argos, Perachora und andernorts anschaulich wird²⁹. Ob die Eingangsseite überdies ein von Stützen getragenes Vordach hatte, muss dagegen offen bleiben.

DAS HAUS MIT DER SCHWELLE

war der unmittelbare Vorläufer des Apsidenhauses und ist somit auch der älteste fassbare Kultbau auf Kolonna. Er lag nur um eine Steinreihe tiefer im Boden als dieses (Abb. 6-8), Mauervorsprung und Schwelle sichern seine Ausrichtung nach Süden. Die Schwelle selbst wurde nicht weiter unterbaut, sondern liegt unmittelbar dem Erdboden auf (Abb. 9). Eine Besonderheit zeigt sich an der Oberseite des zweiten und vierten Schwellensteins: rechteckige Einarbeitungen, 8 cm bzw. 11 cm breit und bis zu 6 cm tief, jeweils quer über die gesamte Blockbreite, dienten wohl als Halterungsvorrichtung für die Balken des Türrahmens. Die lichte Weite zwischen den beiden Vertiefungen ergibt für den Eingang eine Breite von 90 cm. Legt man die Gebäudeachse durch die Türmitte, erhält man eine rekonstruierte Frontbreite von rund 5,5 m (Abb. 11 s). Die Länge des Baus kann wegen der rückseitig verlaufenden Hangbefestigung höchstens 6 m betragen haben, der Grundriss war also annähernd quadratisch. Die Rückwand des Gebäudes reichte bis knapp an die Hügelkante heran, zwischen ihr und der damals vermutlich noch intakten späthelladischen Befestigungsmauer blieb also nicht viel Platz. Selbst die Möglichkeit, dass der Bau, vergleichbar etwa den alten Vorort-

28. Drerup 1969, 116-120.

29. T. G. Schattner, *Griechische Hausmodelle. Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur*, AM

Beih. 15 (Berlin 1990) zB. Kat. 1, 4, 6-9, zu Modellen mit Walmdächern S. 180-186.

häusern (Abb. 1), rückwärts nahtlos an diese angesetzt worden ist, sollte man nicht ausschließen. War er frei stehend, könnte die Rückseite eckig oder, wie sein Nachfolger, leicht gekurvt gestaltet gewesen sein, auf Grund der geringen Größe ist aber das erstere wahrscheinlich. Wegen der Situierung des Gebäudes, alleinstehend vor einer Befestigungsmauer nach Süden zum offenen Platz hin ausgerichtet, der unverkennbar repräsentativen Gestaltung der Eingangsseite mit kurzen Maueranten, bearbeiteten Schwellenblöcken und der darin verankerten Türrahmung (Abb. 9. 11), darf auf ein einzelliges Gebäude geschlossen werden. Die nahezu um neunzig Grad abweichende Orientierung, verglichen mit dem ihm nachfolgenden Apsidenbau (Abb. 12), kann durchaus als bedeutsames Unterscheidungsmerkmal für einen Bau an der Zeitenwende von der mykenischen zur geometrischen Epoche verstanden werden.

EIN DRITTER BAU

Es mag ja gewagt erscheinen, an Hand eines nur 2 m langen Mauerstücks (Abb. 10) einen weiteren Nachfolgebau in Betracht zu ziehen. Angesichts der besonderen Lokalität, der vorausgehenden Auffüllung und Planierung des Geländes, versetzt mit umfangreicher Keramik aus der Zeit des Apsidenhauses und errichtet unmittelbar über den beiden Vorgängerbauten (Abb. 6), erscheint es jedoch keinesfalls abwegig, diesen Schluss zu ziehen. Ist damit für seinen ursprünglichen Grundriss auch nichts weiter hinzu gewonnen, zeigt sich doch, dass dieser Bau anscheinend eine neuerliche Änderung in seiner Ausrichtung erfahren hat (Abb. 11 Bau 3). Die stärkere Drehung könnte zudem bedeuten, dass er aus Platzgründen etwas weiter nach Osten versetzt errichtet worden ist. Wie seine beiden Vorläufer, so ist auch das dritte Kulthaus noch ein Lehmziegelbau mit Steinsockel gewesen, nur dieser vielleicht schon mit einem flacher geneigten Ziegeldach.

DIE ZEITLICHE EINORDNUNG DER KULTBAUTEN

Die Datierung geometrischer Bauwerke ist immer schwierig, vor allem dann, wenn man sich allein auf den Baubefund stützen muss. Glücklicherweise gilt das für Kolonna nicht, im Gegenteil, hier wurde geometrische Keramik in solchen Mengen und von so guter Qualität gefunden, dass selbst ohne Baubefund differenzierte Rückschlüsse auf die Existenz eines Kult- und Festplatzes gezogen werden konnten³⁰. Damit bestätigte sich im Grunde auch die Annahme G. Welters, dass das von ihm gefundene Apsidenhaus der älteste Kultbau auf dem Kolonnahügel sei. Mit dem Hinweis auf eine große Menge "ausschließlich protogeometrischer Skyphoi und Amphoren" im Inneren des Gebäudes auf einer Steinplatte und um diese herum, schildert er eine in-situ Fundsituation und liefert einen wichtigen Anhaltspunkt auf die Entstehungszeit des Bauwerks.

30. s. Anm. 6.

Zwei Aufschüttungshorizonte bilden den stratigraphischen Rahmen zur zeitlichen Bestimmung der drei nordöstlich vom Apollon-Tempel aufgefundenen Gebäude (Abb. 11-12). Die erste und ältere Aufschüttung deckte die Überreste der vorgeschichtlichen Bebauung von Vorortmauer und bronzzeitlichen Häusern gerade mal soweit zu, dass die am höchsten anstehenden Mauerpunkte nur unter einer etwa 30 cm dicken Erdschicht bedeckt lagen. Sie bildete die ausgleichende Unterlage für die ersten beiden geometrischen Bauten, dem Haus mit der Schwelle und dem Apsidenbau (Abb. 6). Reste der Aufschüttung haben sich nur unmittelbar unter den stehen gebliebenen Mauerzügen erhalten, der gesamte die Gebäude umgebende Bereich war bereits im Zuge früherer Eingriffe bis auf prähistorisches Niveau abgegraben worden (Abb. 7-8). Über die Untersuchung des Platzes vermerkt H. Walter in seinen Grabungsnotizen zusammengefasst folgendes:

“Die nächste Umgebung des Gebäudes war so tief abgegraben, dass die Mauern sich freistehend auf schmalen Erdsockel erhoben. Da die Gefahr bestand, dass auch sie noch einstürzten, war es sinnvoll, die Schwelle vom ursprünglichen Ort zu nehmen und im Magazin aufzubewahren. Nach der mit 14.44 gemessenen Unterkante des Gebäudes ist das geometrische Niveau gegeben, die vorgeschichtlichen Bauten und Anlagen liegen tiefer, ausgenommen die letzte spätbronzezeitliche Befestigungsmauer, die mit dem höchsten Punkt 15.50 um etwa einen Meter herausragte. In der Umgebung des Gebäudes, auf gleichem Niveau mit ihm, lagen Scherben von Gefäßen der frühen geometrischen Zeit. Ein Fußboden war nicht mehr vorhanden. Zwar ist die Schicht nach oben nicht abgedeckt, aber was unter der Unterkante des Baues mit der Schwelle an Gefäßen liegt, weist in die protogeometrische Zeit. Die Abhübe (gemeint ist hier der Innenbereich vom Teilstück Ost, zwischen dem Mauerzug von Bau 3 und der Ostseite des Apsidenbaus, sowie südlich davor der Platz bis hin zum Brunnen, vgl. Abb. 5 und 11) erbrachten sehr viel Protogeometrisches, in der großen Masse vor allem Becher mit konzentrischen Kreisen. Die weiteren, tieferen Abhübe enthielten Mykenisches und schließlich Mittelhelladisches, d. h. dieses Haus und der Brunnen sind gleichzeitig in protogeometrischer Zeit errichtet worden”.

H. Walter erwähnt in seinen Notizen keine Funde aus dem Abhub der Aufschüttungsschicht unterhalb der geometrischen Mauerreste, nachdem man diese entfernt hat³¹. Ganz ähnlich beschreibt er auch die Situation am westlicher gelegenen Teilstück (Abb. 7), mit dem einen Unterschied, dass keramische Funde an dieser Stelle so gut wie ganz ausblieben - und das hat seinen Grund: Als G. Welter diesen Abschnitt erstmals freilegte, wurden, wie schon eingangs hingewiesen, auch viele Keramikgefäße vorgefunden. Ohne Zweifel kann es sich dabei nur um den im Museumsmagazin als “Depotfund vom Stadthügel” vermerkten Keramikkomplex handeln, den G. Welter in seinem Bericht über das Apsidenhaus lediglich kurz erwähnt³².

31. Ob sich ein etwaiger Befund aus dieser Erdschicht im Museumsdepot erhalten hat, entzieht sich meiner Kenntnis.

32. Dieser in Jarosch-Reinholdt 2009, 53f. Beil. 1 mit FK1 bezeichnete Fundkomplex kann nun aber nicht mit der von ihr vermuteten Stelle südlich des Apollon-

Die erste Auffüllungsschicht ist für sich gesehen schon ein deutlicher Hinweis auf einen zeitlich frühen Ansatz der beiden Bauten, bildete sie doch das unmittelbare Übergangsniveau zwischen vorgeschichtlicher und geometrischer Bebauung. Wie vorhin festgestellt, wurde der Apsidenbau *nach* dem Haus mit der Schwelle errichtet und dabei die Vorderseite mit der Schwelle in die Südmauer des Apsidenhauses einverleibt. Die aller Wahrscheinlichkeit nach nur geringe Größe des ersten Baues und seine doch unübliche Orientierung nach Süden (Abb. 11) rücken ihn vermutlich ganz an den Anfang der protogeometrischen Zeit, an das Ende des 11. Jh. v. Chr. Bautechnisch spricht nichts dagegen: seichte Fundamentslegung und überwiegend kleinsteiniger Aufbau des Mauersockels mit größeren Abschlusssteinen am Kopfe sind allgemeine Merkmale der geometrischen Baukunst. Die blockartige Zubereitung der aus mehreren Einzelsteinen zusammengesetzten Türschwelle ist hingegen nur selten zu finden³³, die seitlichen Einlassungen zur Aufnahme des hölzernen Türrahmens (Abb. 9) geben schon, wenn man so will, einen sehr frühen Ausblick auf die spätere Verkleidungstechnik von dorischen Türen³⁴.

Vermutlich dauerte es nicht lange, vielleicht zwei oder drei Generationen, bis der erste kleine Bau durch das deutlich größere Apsidenhaus ersetzt worden ist. Etwas muss sich verändert haben, denn im mittleren 10. Jh. v. Chr. setzte plötzlich verstärkt der Import von attisch-protogeometrischer Keramik ein³⁵, die in dieser Menge und Qualität auf ein rasches Ansteigen der äginetischen Bevölkerung schließen lassen³⁶. Die allgemein gestiegenen Ansprüche einer wachsenden Gemeinschaft konnten letztlich auch in der baulichen Gestaltung ihres kultischen Zentrums nicht ohne Folgen bleiben und waren wahrscheinlich der Auslöser zum Bau des Apsidenhauses. Dessen eigene Lebensdauer lässt sich wiederum gut durch die keramischen Funde aus der zweiten Auffüllungsschicht eingrenzen, welche das Apsidenhaus bis mindestens zur Oberkante der Steinschwelle vom ersten Kulthaus unter sich begrub. Die Votivkeramik wurde bei dieser Gelegenheit mit in die Auffüllung verpackt, und ist der Gottheit in dieser Weise erhalten geblieben. So kam es zu vier umfangreichen Fundkomplexen mit geometrischer Keramik, allesamt aus dem Bereich der Nordostecke des Apollon-Tempels, im Apsidenhaus selbst, einem nahe liegenden Brunnen und aus dessen unmittelbarer Umgebung³⁷. Ein großer Teil der darin befindlichen Gefäße stammt aus mittel- bis

tempels in Zusammenhang gebracht werden, denn an dieser Stelle sind die geometrischen Erdschichten schon beim Bau des Tempelfundaments in arch. Zeit und der angrenzende Bereich südlich davon spätestens mit der Errichtung des Propylons und Eingangsplatzes in hell. Zeit zerstört worden.

33. Eine Türschwelle bestehend aus 10 Einzelsteinen hatte vergleichsweise der spätgeometrische Tempel des Apollon Pythaios von Asine, s. Drerup 1969, 9f. 110.

34. Zur Gestaltung und hölzernen Verkleidung von Türen im frühen Griechenland s. A. Büsing-Kolbe, Frühe griechische Türen, *JdI* 93, 1978, 66-174; bes. S.

70-75, über Türen in der geom. Zeit, und S. 142-149, über ihr Aussehen in der ausgebildeten dorischen Architektur.

35. Jarosch-Reinholdt 2009, 20.

36. Über Rückschlüsse auf die äginetische Bevölkerung aus dem keramischen Befund s. Jarosch-Reinholdt 2009, 76-81.

37. Die in Jarosch-Reinholdt 2009, 53f. genannten Fundkomplexe FK1 bis FK4 kann man klar zuordnen: so gehört der Depotfund FK1 zum Mauerbefund von Teilstück West, FK2 zum nahen Brunnen 17 östlich vor dem Apollontempel, FK3 zum Befund von Teilstück

spätprotogeometrischer Zeit, die jüngsten datieren hinunter bis ins mittlere 8. Jh. v. Chr.³⁸ Demnach stand das Apsidenhaus annähernd zweihundert Jahre in Verwendung, bevor es in spätgeometrischer Zeit abgerissen und durch einen Neubau ersetzt worden ist (Abb. 11 Bau 3).

Der dritte Kultbau stand mit einem von V. Stais ausgegrabenen früharchaischen Haus, das südlich von ihm in nur zehn Meter Entfernung liegt (Abb. 2-4 Nr. 2), auf gleicher Höhe, was nahe legt, dass sie zeitlich zusammengehören. Die Bauweise ist in beiden dieselbe: Steinsockel mit Lehmziegelaufbau. Dachform und -art bleiben spekulativ, zumindest für den früharchaischen Bau wird man aber schon ein Ziegeldach annehmen müssen³⁹. Deutliche Unterschiede in Setzung und Bearbeitung der Steine weisen auf die sichtlich jüngere Entstehung des Stais-Hauses, im frühen 7. Jh. v. Chr., hin. Am Ende desselben Jahrhunderts schließlich erhält der Tempel seine erste monumentale Fassung ganz in Stein⁴⁰. Auch damals wurde vor seiner Errichtung der keramische Bestand des alten Heiligtums in einer eigens gemauerten Grube deponiert und so der Gottheit erhalten⁴¹. Die ältesten Stücke daraus stammen von tönernen Opferplatten und gehören noch in die Anfangszeit des spätgeometrischen Tempels⁴².

DER GEOMETRISCHE KULTPLATZ, GRÄBER UND FUNDE

Nun, da klar geworden ist, dass das Heiligtum am nordöstlichen Rand von Kolonna seinen Ausgang genommen hat und schon am Beginn der protogeometrischen Zeit ein Kultgebäude in unmittelbarer Nähe zum spätarchaischen Apollon-Tempel beherbergte, kann nach Hinweisen gesucht werden, wie weit sich der frühe Kultplatz über den Osthügel erstreckt hat. Der einst mächtige vorzeitliche Befestigungsgürtel ist der topografisch prägnanteste Teil am Siedlungshügel und gliedert diesen in einen geräumigen West- und einen überschaubar abgegrenzten Ostbereich. In den Jahrhunderte alten Befestigungsmauern waren die Grenzen des Apollon-Heiligtums im Grunde schon lange vor dessen monumentaler Ausgestaltung in spätarchaischer Zeit festgelegt. So baute man etwa im Norden des Hügels die Temenosmauer unmittelbar an diese heran oder ersetzte sie einfach ganz und folgte dann dem alten Verlauf (Abb. 5. 13)⁴³. Die Lage des geometrischen Kultplatzes, nordöstlich vom spätarchaischen Tempelfundament ist sicher nicht zufällig gewählt worden. Aus Sicht des vom Meer Anrei-

Ost und dem Bereich bis einschließlich Brunnen 17 ab Niveau 14.10 und tiefer (von H. Walter als "Altarplatz" bezeichnet), und FK4 vom Brunnenplatz selbst aus Niveau 14.40-14.10 (Abb. 6-8. 10. 12).

38. Zur zeitlichen Einordnung der Keramikbefunde s. Jarosch-Reinholdt 2009, 19-43.

39. Auf Kolonna gefundene Herstellerstempel in Ziegeldächern des lakonischen Systems reichen hinauf

bis an das Ende des 7. Jh. v. Chr. (R. C. S. Felsch, Boiotische Ziegelwerkstätten archaischer Zeit, *JdI* 94, 1979, 1-40, Taf. 1-6), was aber nicht heißen muss, dass es keine älteren Ziegeldächer gegeben hat.

40. Hoffelner 1999, 15-45, Taf. 59.

41. Jarosch-Reinholdt 2009, 54f. FK5.

42. Jarosch-Reinholdt 2009, 184-187, Taf. 72-75.

43. Hoffelner 1999, 129-132, Taf. 71. 73-77.

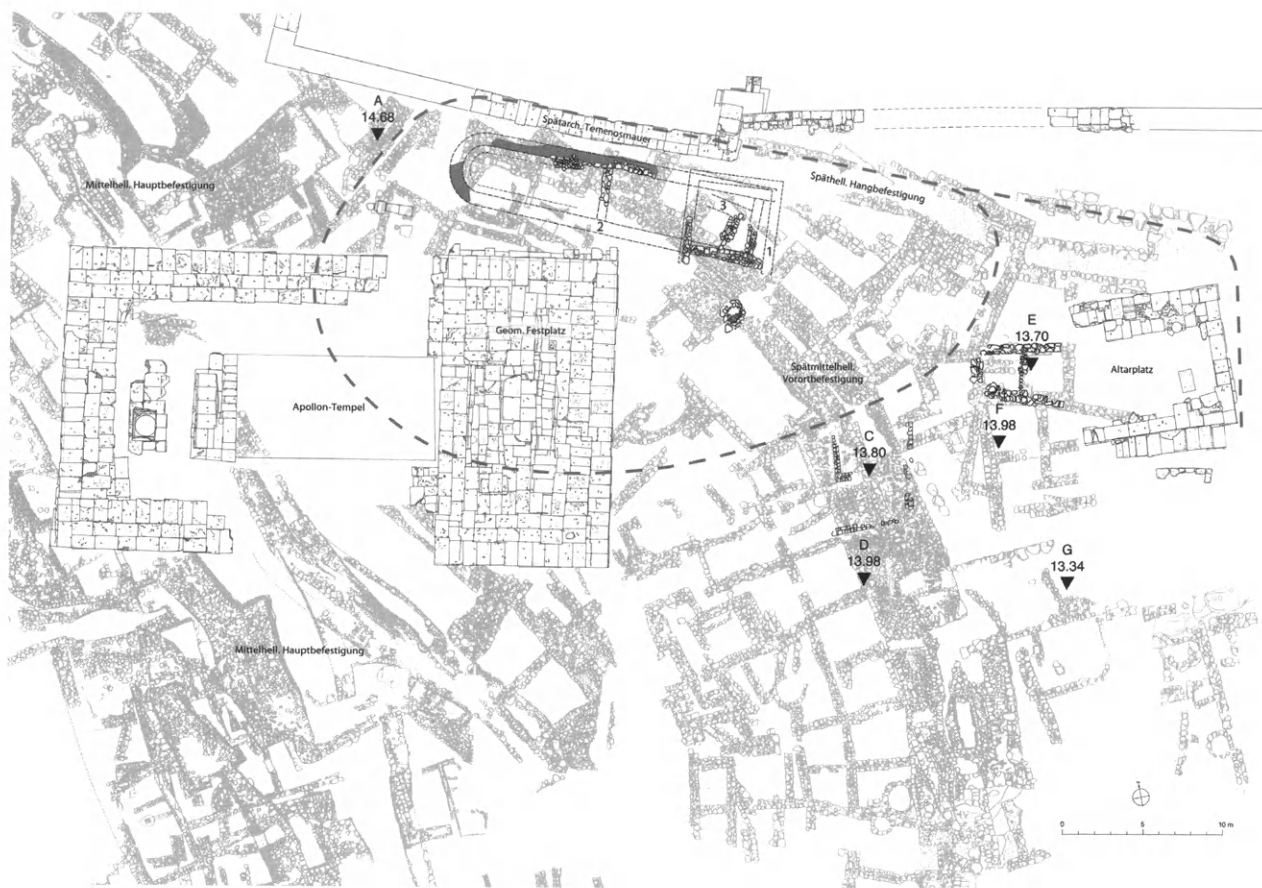


Abb. 13. Kolonna Osthügel, rek. Ausdehnung des geom. Heiligtums, 1-3 Kultbauten, A-G protogeom. Gräber.

senden ist es die am besten geschützte Stelle auf Kap Kolonna. Im Westen abgesichert von der mittelhelladischen Hauptbefestigung (höchster erh. Mauerpunkt bei 17.00), nordwärts gesichert durch die entlang der Hügelkante verlaufende späthelladische Stadtmauer (erh. 15.50), die ihrerseits nördlich vom Apollon-Tempel auf die spätmittelhelladische Vorortmauer gestoßen ist, welche man als stabile Unterlage für die ersten Kultgebäude genutzt hat (Abb. 6. 11-12). Deutlich tiefer liegen hierzu die Unterkanten des Hauses mit der Schwelle und des Apsidenbaus (14.04-14.36). Der prähistorische Mauerwall bildete somit, am Ende des 11. Jh. v. Chr., als dieser sicher noch um einiges ansehnlicher erhalten war als heute, die imaginäre Grenze zur beginnenden Um- und Neugestaltung des Kolonna-Osthügels.

Ungleichmäßig über den Hügel verstreut gefundene Gräber belegen, dass Kolonna in dieser Zeit auch als Begräbnisstätte gedient hat. Ihre lockere Verteilung weist aber nicht notwendigerweise auf eine systematische Nutzung des Platzes im Sinne einer Nekropole hin, vergleichbar etwa jener aus dem 10. Jh. v. Chr. östlich vor dem großen Apsidenbau in Toumba-

Lefkandi⁴⁴. Es war griechische Eigenart, die Toten nicht vom alltäglichen Leben auszugrenzen, im Gegenteil, die Griechen errichteten ihre Gräber oft entlang der betriebsamsten Wege, um auf diese Weise den Verstorbenen Ehre und fortwährende Erinnerung zuteil werden zu lassen⁴⁵. Im Gegensatz dazu grenzten sie den sakralen Raum, das Heiligtum, von der Umgebung ab - dieser Ort der Heiligkeit galt jedoch nicht den Toten und ihren Gräbern. Die auf dem Kolonna-Osthügel, ausschließlich für Kinder, errichteten Gräber säumten in protogeometrischer Zeit offenbar den Weg zum Kult- und Festplatz der äginetischen Gemeinde. Ihre Nähe zu den Kultbauten gibt daher Anlass, das geometrische Heiligtum nun auch im Osten und Süden genauer abzustecken (Gräber C,E,F, Abb. 13). Denkt man also, den Gräbern folgend, die Grenzziehung bis in den Westen, im Bereich des Apollon-Tempels und der prähistorischen Wehranlage zu Ende, erhält man eine Ausdehnungsfläche von ungefähr 800 m², oder rund ein Drittel des Kolonna-Osthügels⁴⁶. Die Erkenntnis, dass anfänglich offenbar nur ein Teil des Osthügels dem Heiligtum zuzurechnen ist, wird für die Deutung der nachgeometrischen Bauten in diesem Bereich nicht unerheblich bleiben.

Die Gräber sind durchwegs nach Errichtung des Apsidenbaus, wahrscheinlich in der Übergangszeit vom 10. zum 9. Jh. v. Chr. angelegt worden. Unter ihnen kommt den Gräbern E und F eine besondere Bedeutung zu⁴⁷. Grab F lag zusammen mit den Gräbern C, D und E in etwa der gleichen Tiefe (13.70-13.98). Bezogen auf das ehemalige Fußbodenniveau des Apsidenbaus wurden für die Grabgefäße also knapp metertiefe Gruben ausgehoben. In gleicher Tiefe und unmittelbarer Nähe zu ihm fanden sich einige bemerkenswerte protogeometrische Tonobjekte:

Von einer massiv modellierten weiblichen Tonfigur ist der Rumpf mit Arm- und Beinansätzen erhalten (erh. H 9 cm, Abb. 14). Sie wurde als Ganzes mit braun-schwarzem Firnis überzogen. Trotz der etwas ungelentk wirkenden Gesamterscheinung zeigt sich in der Ausbildung der Brust- und Bauchpartie vorne, der Andeutung von Rücken- und Gesäßmuskulatur hinten und vor allem in der Seitenansicht viel von der feinsinnigen Ausmodellierung der Weiblichkeit durch den Bildner. Bedeutend ist die Figur aber vor allem auf Grund ihrer Haltung mit seitlich erhobenen Armen, zum beschwörenden Gestus im Gebet an eine Gottheit. Auch wenn nicht klar ist, ob das Tonidol Beigabe in einem Grab war oder als Votivgabe vom Kultplatz stammt, ist es in jedem Fall ein Indiz für ein mit diesem Ort verbundenes Kultgeschehen.

Das Stierköpchen Abb. 15 gehört zu den herausragenden Funden von Kolonna und ist ein echtes Meisterwerk protogeometrischer Tonbildnerkunst. Kopf und Hals sind massiv aus dem in Ägina heimischen, grünlichen Ton gearbeitet, eine glatte Fläche in der rückseitigen Bruchstelle weist darauf hin, dass der fehlende Bauchteil wahrscheinlich hohl gewesen ist.

44. M. R. Popham, I. S. Lemos, *Lefkandi III. The Toumba Cemetery. The Excavations of 1981, 1984, 1986 and 1992-4*, BSA Suppl. 29 (Oxford 1996) Taf. 4.

45. E. Walter-Karydi, Gräber und Friedhof, in D. Damaskos (Hrsg.), *Epitymbion* Gerhard Neumann

(Athen 2003) 123-131.

46. Zur Eingrenzung eines Kultplatzes mittels Gräber s. Jarosch-Reinholdt 2009, 64.

47. Vgl. Jarosch-Reinholdt 2009, 62.



Abb. 14. Protogeom. weibliches Tonidol.

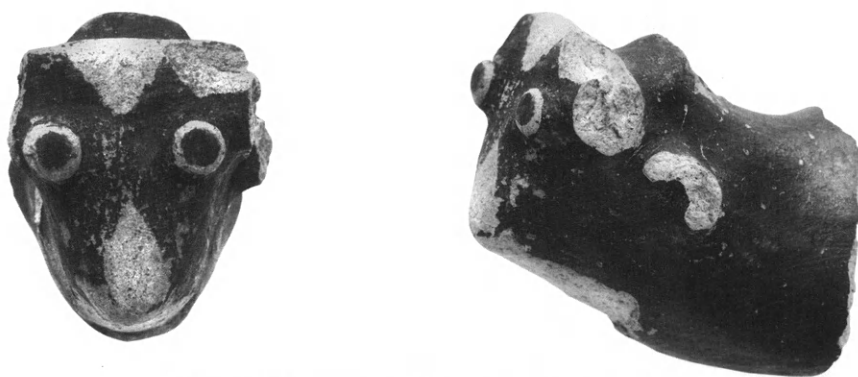


Abb. 15. Protogeom. Tonstatuette eines Stiers.



Abb. 16. Köpfchen einer protogeom. Tonstatuette. Abb. 17. Protogeom. Dreifusskessel aus Ton.

Hörner und Ohren sind beidseits abgebrochen. Soweit erhalten, wurde die Figur fast ganz mit schwarzem Firnis übermalt, tongrundig ausgespart blieben nur die Konturen der plastisch angeformten, kreisrunden Augen, sowie in Dreiecksform die Stirn- und Nasenpartie. Von vorne gesehen, wurde auch die Kopfkontur annähernd dreieckig gestaltet. Der Größe des erhaltenen Stücks nach zu urteilen (11 cm), war die gesamte Statuette ursprünglich etwa 30 cm lang und im Kopfbereich 20-25 cm hoch. Der ausgeprägte, spitz aufgewölbte Nackenwulst ist als Sinnbild für die Kampfesstärke des Tieres zu verstehen, ein Wesenszug, mit dem allgemein der Stier charakterisiert wird und nicht die Kuh. Ganz so wie etwas später Homer in einem Gleichnis den großgewachsenen Helden Agamemnon als Stier erkennt, der aus seiner Herde von weidenden Rindern gewaltig herausragt⁴⁸. Im intensiven, eindringlichen Schauen äußert sich die Tiefgründigkeit des Stiers in seiner Gesamtheit: zur Stärke seiner Natur gehören auch Hingebung und Achtung der Herde gegenüber und etwas von seiner zeitweilig schicksalhaften Bestimmung - Stiere und Rinder waren bevorzugte Opfertiere.

Das Köpfchen einer weiteren Tierfigur ist hier anzureihen (Abb. 16). Sie ist ganz mit dunklem Firnis überzogen und die Augen sind ebenfalls plastisch ausgebildet. Das Fehlen prägnanter Charakteristika macht die Deutung des Tieres nicht gerade leicht. Es könnte sich um ein Reh, einen Hund oder ein Pferdchen handeln. Zusammen mit den Tonfiguren fand man auch noch Teile von drei grobtonigen und unbemalten Dreifusskesseln (urspr. H ca. 30 cm, Dm. ca. 25 cm, Abb. 17). Einen Dreifusskessel würde man zunächst eher im alltäglich häuslichen Zusammenhang sehen, gehäuftes Auftreten hingegen könnte wiederum für eine Verwendung im Rahmen von Speiseveranstaltungen sprechen. Obgleich all diese Gegenstände nicht zum Kontext von Grab F gehören (Abb. 13) und, trotz derselben Fundtiefe, auch nicht notgedrungen mit ihm in Zusammenhang stehen müssen, könnten sie ursprünglich sehr wohl Beigaben in einem Grab gewesen sein, das später, vielleicht bei der Errichtung des früharchaischen Gebäudes über ihm, zerstört worden ist. Gleichwohl könnten sie aber auch als ehemalige Votivgaben vom Kultplatz bei der Planierung im mittleren 8. Jh. v. Chr. unter die Erde gekommen sein. Entstanden sind sie in der Zeit der Gräber.

Grab E wurde nördlich und unweit von Grab F unter einem Gebäude, nahe einer Zwischenmauer gefunden (Abb. 13). Da die erhaltenen Mauerzüge mit Unterkante im Bereich der ersten beiden Kultbauten liegen, ist seine Entstehung in geometrischer Zeit nicht auszuschließen⁴⁹. Der fragmentierte Zustand erschwert die Bestimmung des Grundrisses: die Längswände liegen nicht parallel, sondern laufen deutlich auseinander (erh. Länge 6 m, W-Breite 3 m, O-Breite 4 m), ein Aspekt, der schon für den rekonstruierten Apsidenbau, wenn gleich auch nicht so ausgeprägt, anzunehmen ist (Abb. 12). Ob der Bau hier aber ebenfalls langgestreckt und nach Osten orientiert war, ist aus dem Erhaltenen nicht sicher zu erschließen. Ebenso gut könnte es Teil eines südwärts gerichteten Kammersystems aus mehreren nebeneinander liegenden Nutzräumen gewesen sein. Durch eine Zwischenmauer trennt sich

48. *Ilias* II 477.

49. Der gesamte Baubereich ist allerdings gestört, in

der Auffüllung fand man gemischtes Keramikmaterial aus mykenischer bis früharchaischer Zeit.

im westlichen Teil des Gebäudes ein ungefähr quadratischer Raum mit einem Innenmaß von knapp 2,5 m ab. Der Fußboden scheint mit ungleich großen Steinen ausgelegt gewesen zu sein. Auf etwa gleichem Niveau kam im Verlauf der Südmauer der Steinkranz eines kleinen Brunnens zum Vorschein. Die mit Steinen umschlossene Mündung misst gerade mal einen halben Meter im Durchmesser, was bislang auch eine Räumung des Brunneninhalts verhinderte, um abzuklären, ob Brunnen und Bau zusammengehören könnten. Das Wenige, was von den Mauern noch erhalten ist, besteht aus gemischten Steinen in unterschiedlichen Größen. Die Setzung der Steine ist unregelmäßig und ohne erkennbare Einhaltung fester Lagerhöhen. Verglichen mit der Mauerstruktur vom Apsidenbau, die schon in den untersten Steinlagen durchaus geordnete Setzung aufweist und überdies aus recht einheitlichem Steinmaterial besteht (Abb. 6-8), wirkt diese hier doch altertümlicher, stärker noch mit der vorgeschichtlichen Bauweise verbunden. Seine Entstehung zur Zeit des ersten Kultbaus oder sogar noch früher ist daher wahrscheinlich. Dass Grab E sich innerhalb des Gebäudes findet, muss daher nicht unbedingt bedeuten, dass Grab und Bau zusammen gehören, und es sich um eine Hausbestattung handelt. Der Größe nach zu urteilen dürfte es sich bei dem einen erhaltenen Raum des Baus auch eher um eine Nutz- als um eine Wohnzelle handeln. Anzeichen auf dörfliche Strukturen der geometrischen Zeit konnten indes im gesamten Hügelgebiet noch nicht mit Gewissheit festgestellt werden⁵⁰. Sollten Brunnen und Bau gleichzeitig sein, könnte es sich möglicherweise um ein sehr frühes Brunnenhaus gehandelt haben. Eine Einrichtung zur Erfrischung und Reinigung für die Besucher gehörte zum festen Bestandteil eines jeden Heiligtums. Um diese Vermutung sicher zu stellen, sind aber noch weitere klärende Untersuchungen notwendig.

Südlich vom Apsidenbau, in nur zwei Meter Entfernung und auf Höhe des Eingangs, befindet sich ein weiterer, deutlich größerer Brunnen (Dm Brunnenöffnung 1-1,30 m, Tiefe 13 m, Abb. 5. 12. 13 GB)⁵¹. So zentral und nahe bei den Kultbauten gelegen kann dieser nur im Zusammenhang mit dem Wassergebrauch am Kultplatz selbst zusammen hängen. Wie alle Brunnen auf Kolonna, so wurde auch dieser in den Felsen geschlagen, von seinem über 2 m hohen Aufbau bis zum Fußbodenniveau des ersten Kultbaus blieb nur die unterste, dem Felsen aufliegende Steinreihe, erhalten (Abb. 8). Da der Brunnen ziemlich unvermittelt in nur zwei Meter Entfernung vor der Eingangsseite zum Bau mit der Schwelle liegt, dürfte er erst zusammen mit dem nach Osten ausgerichteten Apsidenhaus eingerichtet worden sein. Bedeckt von einer Schicht aus Erde und zahlreichen Gefäßen aus der Nutzungszeit des Apsidenbaus kamen Brunnen und Kulthaus am Ende der geometrischen Zeit auch wieder gemeinsam unter die Erde⁵².

50. Anders Jarosch-Reinholdt 2009, 70-72; sie sieht zwar nach Bewertung des keramischen Befundes am Kolonna-Hügel einen Kult- und Versammlungsplatz, doch wegen der Gräber auch einen geometrischen Siedlungsplatz, obgleich dieser baulich nicht fassbar ist (vgl. ebenda S. 66f.).

51. H. Walter, *Alt-Ägina* 1979/80, AAA 1981, 85-90 Abb. 1.

52. Zu den Keramikfunden aus dem Brunnen Jarosch-Reinholdt 2009, 54 unter FK2 zusammengefasst und beschrieben im Katalogteil.

Bestimmendes Element und eigentliches Zentrum des Kultplatzes waren natürlich die drei einander sich ablösenden Kultbauten (Abb. 13, 1-3). Der südwärts orientierte erste Bau mit der Steinschwelle, am Beginn der protogeometrischen Zeit, war noch nicht viel mehr als ein kleiner, annähernd quadratischer Schrein zur Aufbewahrung von Kultgerätschaft, etwas Spende- und Trinkgeschirr und wahrscheinlich schon einem frühen Kultbild, dessen Anrufung und Anbetung die Gemeinschaft zu bestimmten Anlässen am Platz vor dem Gebäude zusammen kommen ließ. Als ein erstes sichtbares Zeichen stärkte es aber sicher das Zusammengehörigkeitsgefühl der Bewohner in der noch jungen und aufstrebenden Siedlung. Diese frühen Kultbauten waren daher nicht nur Ort der Verehrung einer Gottheit, sondern auch Zentrum für Opfer- und Speisegemeinschaften, um im zeremoniellen Miteinander das Verständnis für die eigene wachsende Kultur zu festigen und nach außen hin, im Schutze einer Gottheit, sich und die eigene Geschichte in "epischem" Selbstverständnis zu zelebrieren. Weitere Bodenfunde, die man diesen frühen Anfängen zuordnen bzw. mit dem ersten Kultbau in Verbindung bringen könnte, gibt es bisher aber nicht.

Die um die Mitte des 10. Jh. v. Chr. verstärkt einsetzenden Keramikimporte aus Athen weisen auf ein Bevölkerungswachstum in Ägina zu dieser Zeit hin. Diese Entwicklung musste auch Auswirkungen auf das kultische Leben der Menschen und so auch auf den Kultplatz selbst haben. Mehr Menschen benötigen nicht nur mehr Arbeits- und Lebensraum, sondern auch mehr Raum am Ort der Begegnung mit ihren Göttern. Vor diesem Hintergrund scheint gerade die Errichtung des Apsidenhauses kein Zufall zu sein, entspricht es doch sichtlich dem steigenden Anspruch nach mehr Raum und repräsentativer Größe - ein lang gestreckter Baukörper aus zwei etwa gleichgroßen Einzelräumen, denen durchaus unterschiedliche Funktion zugedacht gewesen sein konnte (Abb. 12). Obgleich für das Apsidenhaus von Ägina keine Herdstelle nachgewiesen ist, legen die Steinbank im Inneren des rückwärtigen Raumes und die Menge an gefundenem Tafelgeschirr die Funktion eines Herdhauses zumindest nahe. Die Verwendung des vorderen Raumes bleibt zwar unklar, doch mussten neben der Gerätschaft für Bankette und Feierlichkeiten ja auch das Kultbild sowie wertvolle Votivgaben irgendwo Platz gefunden haben. Hinweise, dass darüber hinaus das Apsidenhaus in Ägina auch als Wohn- oder Herrschersitz gedient hätte, gibt es nicht. Mit der Errichtung des dritten Kultbaus wurde vielleicht auch der Kultplatz selbst noch um ein Stück erweitert. Der deutliche Ausrichtungsschwenk nach Südosten könnte nämlich als stärkere Bezugnahme auf den mittlerweile fest etablierten Altarplatz, östlich vor dem Gebäude, mit freiem Blick zum Sitz des Zeus-Heiligtums am Oros, gedeutet werden. Daher ist nicht auszuschließen, dass schon der spätgeometrisch - früharchaische Altar am gleichen Platz wie die Altäre in hoch- und spätarchaischer Zeit errichtet worden ist (Abb. 13).

Die erhaltenen Mauerreste (Abb. 6-11) sind zwar gering, doch aufschlussreich. Mit ihnen bietet sich für Ägina Kolonna die seltene Gelegenheit, den baulichen Werdegang dieses Heiligtums von den geometrischen Anfängen bis hinunter in seine Blütezeit, am Ende der archaischen und frühklassischen Zeit im Wesentlichen nachzuzeichnen. An der Wende vom zweiten zum ersten Jahrtausend v. Chr. etabliert sich mit der Errichtung eines ersten kleinen Kultbaus im Nordostbereich des Kolonna-Hügels ein Platz, der fortan von der äginetischen Bevölkerung intensiv für kultische und festliche Aktivitäten genutzt wird. Im mittleren 10.

Jh. v. Chr. wird das alte Kulthaus durch einen repräsentativen, zweiräumigen Langbau abgelöst. Das Apsidenhaus war einerseits Behausung für eine Gottheit, aber auch Mittelpunkt einer regen Speisegemeinschaft. Ein zentral gelegener Brunnen lieferte das Wasser für die rituelle Geselligkeit im Inneren des Gebäudes und die kultischen Handlungen am Altar- und Festplatz davor. Der geometrische Kultplatz scheint schon früh in seinen Grenzen abgesteckt gewesen zu sein, sowohl durch den vorgegebenen Verlauf der vorgeschichtlichen Befestigungsmauern, wie auch durch die Lage einzelner Kindergräber aus protogeometrischer Zeit. Zusammen mit einem weiteren Neubau im mittleren 8. Jh. v. Chr., wird so die kontinuierliche Pflege eines Gebäudes in mehreren Bauphasen an einer festgelegten Örtlichkeit über die gesamte geometrische Epoche hinweg bezeugt (Abb. 13) und weiter fortgeführt, als am Ende des 7. Jh. v. Chr. mit dem ersten Steintempel das archaisch-monumentale Apollon-Heiligtum seinen Anfang nahm. Ihn betreffend kann ich meinen früheren Vorschlag zur ursprünglichen Lage nun nicht mehr aufrecht halten⁵³ und ziehe jetzt stattdessen einen Standort im Bereich des geometrischen Heiligtums, am Platz der drei Vorgängerbauten, in Betracht.

Das Kulthaus, welches am Anfang der geometrischen Zeit noch unterschiedliche Anforderungen zu erfüllen hatte, wandelte sich am Ende der Epoche zu einem Tempel mit dem alleinigen Zweck, das Standbild für eine Gottheit zu beherbergen⁵⁴. Das hatte aber zur Folge, dass für die gesellschaftlichen Zusammenkünfte der Speisegemeinschaft ein neuer Ort gefunden werden musste. Unter diesem Aspekt werden die kleinen Gebäude, die man im 7. Jh. v. Chr. über den Osthügel verteilt errichtet hat, nun vielleicht verständlicher (Abb. 2. 3 Nr. 1-3). Wie sich zeigt, lagen sie zwar sehr nahe beim spätgeometrisch-früharchaischen Heiligtum, aber eben noch *außerhalb* des damaligen Kultbereichs. Dies gilt es bei ihrer Deutung jetzt zu berücksichtigen⁵⁵.

Das von G. Welter auf Kolonna entdeckte Apsidenhaus hat nun sichtbare Konturen angenommen und zusammen mit anderen Funden auch eine grundlegende Vorstellung über die Entwicklung des frühen Heiligtums erbracht. In geometrischer Zeit war das Apsidenhaus für zweihundert Jahre der kultische und gemeinschaftliche Mittelpunkt einer stetig sich entwickelnden und wachsenden Gesellschaft, bevor es am Ende der Epoche dem ersten Tempel im eigentlichen Sinne weichen musste - an einem entscheidenden Wendepunkt in der Geschichte Äginas, als sich die Insel aus der Abhängigkeit von Epidauros löste und schon bald zur dominierenden See- und Handelsmacht in der Ägäis werden sollte.

KLAUS HOFFELNER

53. Hoffelner 1999, 127f. Abb. 137.

54. Drerup 1969, 123-128; W. Martini, Vom Herdhaus zum Peripteros, *JdI* 101, 1986, 23-36.

55. E. Walter-Karydi, Zum Apollonkult auf Ägina,

AA 1994, 133. Auf die Baureste vom Osthügel des 7. Jh. v. Chr. komme ich in einem weiteren Bericht zur frühen Architektur von Ägina-Kolonna noch zurück.

ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS

- Jarosch-Reinholdt 2009 V. Jarosch-Reinholdt, *Die geometrische Keramik von Kap Kolonna, Ägina-Kolonna Forschungen und Ergebnisse IV* (Wien 2009)
- Hoffelner 1999 K. Hoffelner, *Das Apollon-Heiligtum. Tempel, Altäre, Temenosmauer, Thea-
rion. Alt-Ägina I*, 3 (Mainz 1999)
- Drerup 1969 H. Drerup, *Geometrische Baukunst in geometrischer Zeit* (Göttingen 1969)

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Abb. 1. 5-10. 14-17 Kolonna Grabungsfotos (B. Smetana).
- Abb. 2 D-DAI-ATH-Aegina-0131.
- Abb. 3 nach P. Wolters, *AA* 40, 1925, 3 Abb. 1.
- Abb. 4 Luftbild (Ausschnitt) nach W. Wurster, *Der Apollontempel, Alt-Ägina I*, 1, Taf. 1,2.
- Abb. 11-13 Zeichnungen K. Hoffelner.

ΚΟΝΤΟΠΗΓΑΔΟ ΑΛΙΜΟΥ ΥΕ ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ Ι: ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Τὸ ΥΕ οἰκιστικὸ συγκρότημα Ι τοῦ Κοντοπήγαδου¹, λόγω τῶν κλίσεων τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν ὑψομετρικῶν διαφορῶν ποὺ παρουσιάζει τὸ φυσικὸ ἀνάγλυφο τῆς περιοχῆς, ἔχει διαμορφωθεῖ σὲ δύο ἐπίπεδα ποὺ ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς ἀνατολικὸς καὶ δυτικὸς κτιριακὸς τομέας².

Στὴ μελέτη αὐτὴ παρουσιάζεται ὁ νοτιοδυτικὸς τομέας³ τοῦ συγκροτήματος, στὸν ὁποῖο ἐντάσσεται ὁ χώρος Η μὲ τὸν περιβάλλοντα νότια καὶ δυτικὰ ἐξωτερικὸ τοῦ χώρου, ὁ «δίδυμος» χώρος Ι' καὶ ΙΑ' καὶ ὁ αὐλῆος χώρος στὸ κέντρο τοῦ συγκροτήματος (σχ. 1, εἰκ. 1)⁴. Ἐπίσης, ὁλοκληρώνεται ἡ παρουσίαση τοῦ χώρου Θ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν παλαιότερη φάση τοῦ μεγάλου χώρου Ζ, ποὺ βρίσκεται στὸν ἀνατολικὸ τομέα (φάση 1, δάπεδο β)⁵.

* Θεμελῆς εὐχαριστίες ὀφείλουμε στὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Β. Χ. Πετράκο, γιὰ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης στὴν ΑΕ, στὸν Διευθυντὴ τοῦ INSTAP Ἀνατολικῆς Κρήτης Thomas Brogan, χωρὶς τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ ὁποίου δὲν θὰ εἶχε ὁλοκληρωθεῖ ἡ συντήρηση τοῦ παρουσιαζόμενου ὑλικοῦ· ἐπίσης στοὺς συντηρητὲς Ἄννα Τσοῦπρα, Λάζαρο Βαλσαμῆ, Εἰρήνη Μάλλιου καὶ Μάρω Βενετσανοπούλου. Ἰδιαιτέρως εὐχαριστίες ὀφείλουμε στὴν προϊσταμένη τῆς ΚΣΤ' Ἐφορείας γιὰ τὶς διευκολύνσεις ποὺ μᾶς παρῆκε στὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἑλληνικοῦ. Εὐχαριστοῦμε ἐπίσης τὸν τοπογράφο Νίκο Μαστρονικόλα καὶ τὴ σχεδιάστρια Ἑλένη Τόλια-Ζώρη γιὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ σχεδίου 1, τὸν Vasco Hachtman γιὰ τὸ σχέδιο τοῦ ταυρόμορφου εἰδώλου, καθὼς καὶ τοὺς Λάζαρο Βαλσαμῆ (φωτογρ. τῶν εἰκ. 37β, 38α-γ, 39, 40) καὶ Παναγιώτη Βούλγαρη (φωτογρ. τῶν εἰκ. 37α, γ καὶ 38δ). Τέλος εὐχαριστοῦμε θερμὰ τὸν καθηγητὴ J. Maran, τὸν V. Hachtmann καὶ τὸν R. Jung γιὰ τὶς γόνιμες συζητήσεις.

1. Γενικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς προϊστορικὲς ἀρχαιοτήτες καὶ τὶς ἀνασκαφὲς στὴ θέση Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α, 27-41· 2006β, 21-23, 56-59. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 197-202. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012,

141-151. Συνοπτικὲς ἐκθέσεις τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν στὰ δύο οἰκόπεδα ιδιοκτησίας Ἀτλάντικ ΑΕ καὶ Ἀδελφῶν Σταυρόπουλου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τὸ οἰκιστικὸ συγκρότημα Ι, βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 1987, 68-69· 2009, 434-436· 2010, 465-467.

2. Γιὰ τὸν ἀνατολικὸ τομέα βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 142-199.

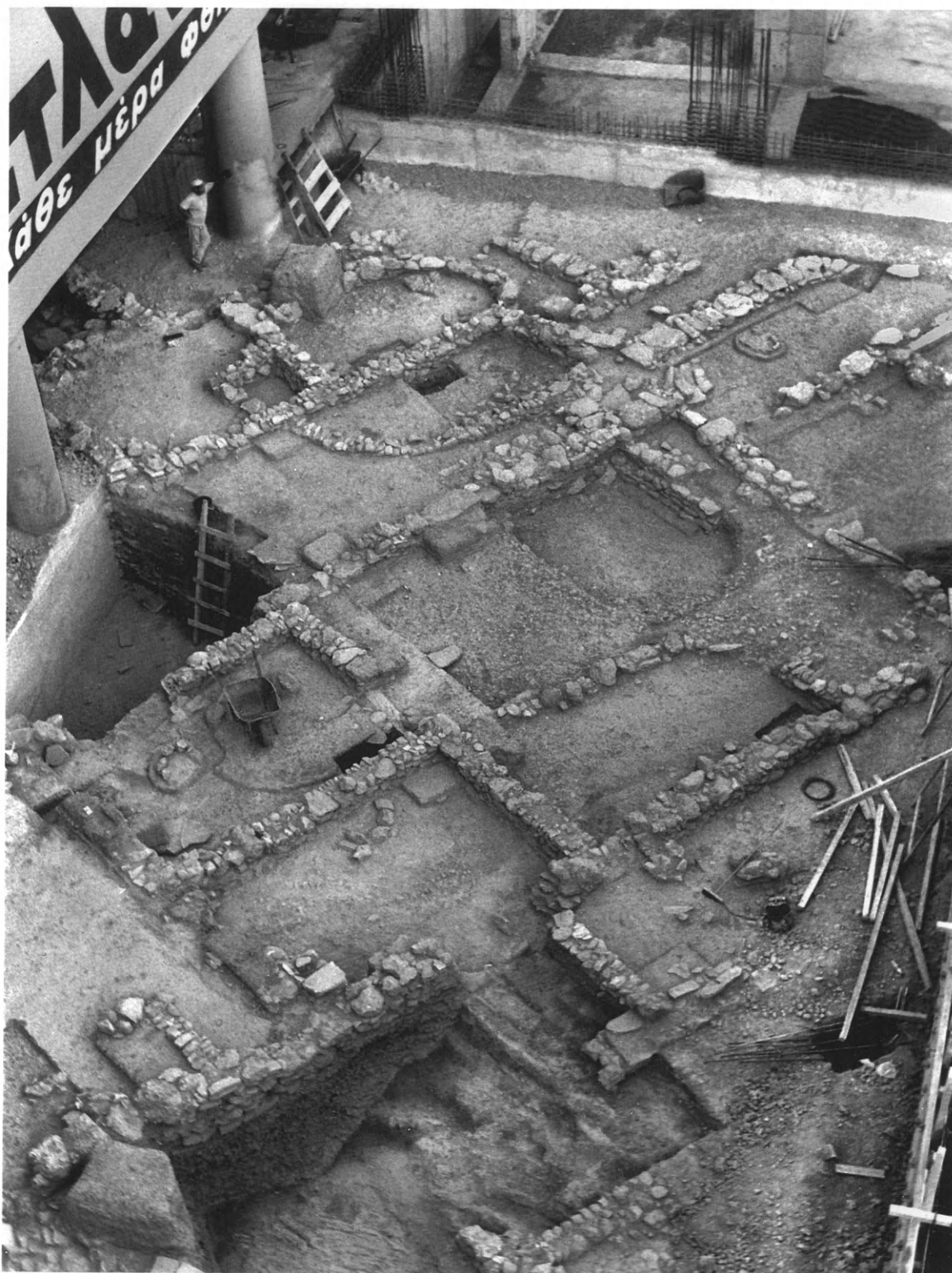
3. Ὁ νοτιοδυτικὸς τομέας τοῦ συγκροτήματος Ι βρίσκεται ἐντὸς τῶν δύο ὁμοῦν ιδιοκτησιῶν Ἀτλάντικ ΑΕ καὶ Σταυρόπουλου. Μὲ τὴ μελέτη τοῦ βορειοδυτικοῦ τομέα, ποὺ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη, θὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ παρουσίαση τῶν διαθέσιμων ἀνασκαφικῶν στοιχείων τοῦ συγκροτήματος Ι κατὰ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ.

4. Τὰ σχέδια 2-4, καθὼς καὶ τὰ σχέδια τῆς κεραμικῆς, ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑλίνα Καρδαμάκη. Οἱ ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν ἀνασκάφει.

5. Ἡ ὑψομετρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ τομέα κυμαίνεται ἀπὸ 0,30 ἕως 0,50 μ. Σχετικὰ μὲ τὸν χώρο Θ βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 169-170· γιὰ τὶς δύο οἰκοδομικὲς φάσεις ποὺ διαπιστώθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου Ζ αὐτόθι 153 καὶ 159.



Σχ. 1. ΥΕ συγκρότημα Ι. Νοτιοδυτικός τομέας.



Είκ. 1. Άποψη του βόρειου τμήματος του ΝΔ. τομέα του συγκροτήματος Ι.



Εἰκ. 2. Ἀποψη τμήματος τοῦ διαδρόμου καὶ τῆς κατεστραμμένης αὐλῆς.

Ἡ κατάσταση διατήρησης τοῦ νοτιοδυτικοῦ τομέα, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴ τοῦ ἀνατολικοῦ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ χώρου Θ, εἶναι ἡ πλέον προβληματική, δεδομένου ὅτι στοὺς χώρους αὐτοὺς εἶχε συντελεστεῖ ἐκτεταμένη καταστροφή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, τοίχων, δαπέδων καὶ ὀροφῶν ἤδη ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Μεγάλα τμήματα ἀπὸ τοὺς τοίχους ποὺ ὀρίζουν τοὺς χώρους τοῦ νοτιοδυτικοῦ τομέα ἔχουν καταστραφεῖ, ἐνῶ ἄλλοι λείπουν καθ' ὁλοκληρίαν (σχ. 1, εἰκ. 2). Κατὰ τόπους διατάραξη καὶ καταστροφή ἔχει πραγματοποιηθεῖ στὸν τομέα αὐτὸν καὶ στὸ πρόσφατο παρελθόν, ὅπως στὸ ἥμισυ περίπου τῆς ἑκτασης ποὺ καταλαμβάνει ἡ αὐλὴ. Οἱ ἐπιχώσεις ἐκεῖ ἀφ' ἐνὸς διαταράχθηκαν ἀπὸ τὶς ἐργασίες κατάχωσης ἐνὸς πηγαδιοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀνασκαφῶν⁶

6. Τὸ χεῖλος τοῦ πηγαδιοῦ καλυπτόταν ἀπὸ παχὺ στρώμα μπετόν (σχ. 1 μὲ διαγράμμιση καὶ εἰκ. 3), τὸ ὁποῖο κατὰ τὶς οἰκοδομικὰς ἐργασίες τὸ 1987 στὸ

οἰκόπεδο Ἀτλάντικ μετακινήθηκε στὸ ὅμορο οἰκόπεδο Σταυρόπουλου, ἀφοῦ προηγουμένως διανοίχτηκε μὲ ἐκσκαφέα μεγάλο ὄρυγμα (εἰκ. 2). Κατὰ τὴ

καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες ποὺ πραγματοποιήθηκαν μετὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδο⁷ (εἰκ. 2). Ἐπιπροσθέτως, ὁ δυτικὸς τομέας, εὐρισκόμενος στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τῶν ἀντίστοιχων ὑπορειῶν τοῦ λόφου, διέθετε παχιά στρώματα ἐπιχώσεων, τὰ ὁποῖα ἐπὶ μακρὸν καλλιεργοῦντο μὲ ἐπακόλουθο τὶς συνήθεις καταστροφικὲς συνέπειες γιὰ τὶς ἐγκείμενες ἀρχαιότητες⁸. Τὰ περισσότερα κτίρια τῆς μυκηναϊκῆς ἐγκατάστασης καὶ στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα ἔχουν κατασκευαστεῖ πάνω σὲ προϋπάρχοντα πρωτοελλαδικά⁹, πολλὰ στοιχεῖα τῶν ὁποίων ἔχουν ἐπαναχρησιμοποιηθεῖ κατόπιν προσαρμογῶν σὲ τὶς νέες οἰκιστικὲς ἀνάγκες καὶ ἀντιλήψεις. Ἡ κοίτη τοῦ χειμάρρου ποὺ διέσχιζε τὸν λόφο μὲ κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. καὶ εἶχε καταχωθεῖ κατὰ τὴν ΠΕ ΙΙ περίοδο¹⁰, δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε τοὺς νέους κατοίκους, οἱ ὁποῖοι θεμελίωσαν τὰ κτίρια τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος βάσει τῶν σχεδίων τους καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κατάσταση συνοχῆς τοῦ ὑποκείμενου ἐδάφους. Ἐχουν βεβαίως ἐκμεταλλευτεῖ κατὰ περίπτωσιν τὶς ιδιότητες τοῦ ὑφιστάμενου ἐδάφους, ὅπως τὴ στεγανότητα τῆς κμηλιάς γιὰ τὴ διάνοιξη λάκκου στὴν αὐλὴ ἢ τὰ διαθέσιμα ὑλικά, ὅπως τὸ λιθολόγημα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ χειμάρρου ὡς ἀδρανὲς ὑλικὸ γιὰ τὸ ὑπόστρωμα τῶν τοίχων ἢ γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τῶν χώρων καὶ τὴν κατασκευὴ ἐπ' αὐτῶν χωμάτων¹¹.

διάνοιξη τοῦ ὁρύγματος παραβιάστηκε σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ ὁ χώρος τῆς κεντρικῆς αὐλῆς, ποὺ ἀνασκάφηκε δώδεκα χρόνια ἀργότερα.

7. Πρώτη ἀνασκαφικὴ περίοδος τοῦ συγκροτήματος Ι: 1986-1987, σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Ἀτλάντικ ΑΕ (ἀνατολικὸς καὶ νοτιοδυτικὸς τομέας). Δεύτερη ἀνασκαφικὴ περίοδος: 1999-2000, σωστικὴ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Ἀδελφῶν Σταυρόπουλου (βόρειος τομέας τοῦ συγκροτήματος Ι).

8. Ἡ κατὰ τόπους παρουσία μικροῦ ἀριθμοῦ μεταγενέστερων ὀστράκων, κυρίως κλασικῶν, στὸ ἐπίπεδο τῶν μυκηναϊκῶν ἢ καὶ σπανιότατα τῶν πρωτοελλαδικῶν στρωμάτων, ἀποδίδεται στὴν ἀμπελοκαλλιέργεια τῆς ἔκτασης καὶ ἐνδεχομένως σὲ ζῶα.

9. Πρόκειται γιὰ σύνθητες φαινόμενο ποὺ ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ πολλὲς προϊστορικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ κέντρα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφέρονται χαρακτηριστικὰ παραδείγματα στὸ Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 151 σημ. 24.

10. Βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2009, εἰκ. 28, ὅπου δηλώνεται μὲ διακεκομμένη γραμμὴ ἡ κοίτη τοῦ χειμάρρου ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Σταυρόπουλου. Ἐπίσης Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α, εἰκ. σ. 28-29. Ὁ ἐν λόγω χεῖμαρρος ἔχει πληρωθεῖ μὲ στρῶμα ἀπὸ ἐλάχιστο

χῶμα καὶ ἄφθονο λιθολόγημα ποὺ περιεῖχε μεγάλες ποσότητες ΠΕ ΙΙ κεραμικῆς. Ἕνας δεύτερος χεῖμαρρος στὸ συγκρότημα ΙΙ τοῦ Κοντοπήγαδου (οἰκόπεδο ΟΑΕΔ) εἶχε πληρωθεῖ μὲ ἴδια ὑλικά ποὺ περιεῖχαν ἄφθονη ΠΕ Ι κεραμικὴ. Ἡ προέλευσις τοῦ λιθολογήματος, ὅστερα ἀπὸ τελευταῖες διαπιστώσεις σὲ παρόμοιο ὑλικὸ στὴ θέση Ἀστέρια τῆς Γλυφάδας (βλ. Γλυφάδα Ἀττικῆς, Ἔργον 2013), ἀποδίδεται σὲ διαδικασίαν θραύσεως. Ἄφθονη παρουσία παρόμοιου ὑλικοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν χρῆσιν του ὡς ὑλικοῦ ἐξυγείανσης στὸ Κοντοπήγαδο καὶ στὰ Ἀστέρια Γλυφάδας, ἔχει ἀπὸ παλὰ διαπιστωθεῖ ἐν εἴδει λιθοσωρῶν στὴν περιοχὴ δυτικὰ τοῦ Ὑμηττοῦ, ἀπὸ τοὺς Τράχωνες μέχρι τὴ Βουλιαγμένη (Eliot 1962, 19 καὶ σημ. 46). Ἡ ἀπόδοσις πάντως τῶν λιθοσωρῶν σὲ καθαρισμὸς τῶν ἀγρῶν στὸ πλαίσιο τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς τοῦ Πεισιστράτου μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ, καθὼς δὲν δικαιολογεῖται ἡ παρουσία σπασμένων μικρῶν λίθων στοὺς ἀγρούς, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ ἀφθονία ὀστράκων ποὺ ἐντοπίζεται στοὺς λιθοσωρούς.

11. Γιὰ ὑλικά καὶ μεθόδους κατασκευῆς ἀπλῶν χωμάτων δαπέδων βλ. Ἰακωβίδη 1998, 128-129 καὶ Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 150 σχετικὰ μὲ τὰ δάπεδα τοῦ Κοντοπήγαδου.

Χῶρος Η (σχ. 1-3, εἰκ. 3-9)

Βρίσκεται στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ συγκροτήματος I, ἐλεύθερος νότια καὶ δυτικά, ὅπου θὰ ἀναμενόταν ἡ συνέχεια τοῦ περιβόλου ποὺ περιτρέχει ἐνιαῖα τὴν ἀνατολικὴ καὶ βόρεια πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος¹². Πρόκειται δὲ γιὰ τὸν μοναδικὸ χῶρο τοῦ ὁποῖου ἀφαιρέθηκαν οἱ ἐπιχώσεις σχεδὸν στὸ σύνολό τους¹³, ὅποτε ἀποκαλύφθηκε τὸ φυσικὸ ἔδαφος ποὺ συνίσταται σὲ κιμηλιὰ μὲ σχιστολιθικὲς φλέβες κατὰ τόπους. Στὴ θέση ποὺ κατέλαβε ὁ χῶρος Η διαπιστώθηκε χρῆση ἀπὸ τὴν ΠΕ ἐποχή, ἐνῶ ἡ σποραδικὴ παρουσία μεσοελλαδικῶν ὀστράκων σὲ ἀρκετὲς κεραμικὲς ὁμάδες τοῦ Κοντοπήγαδου, ὑποδηλώνει κατοίκηση τῆς θέσης καὶ κατὰ τὴ ΜΕ ἐποχή¹⁴.

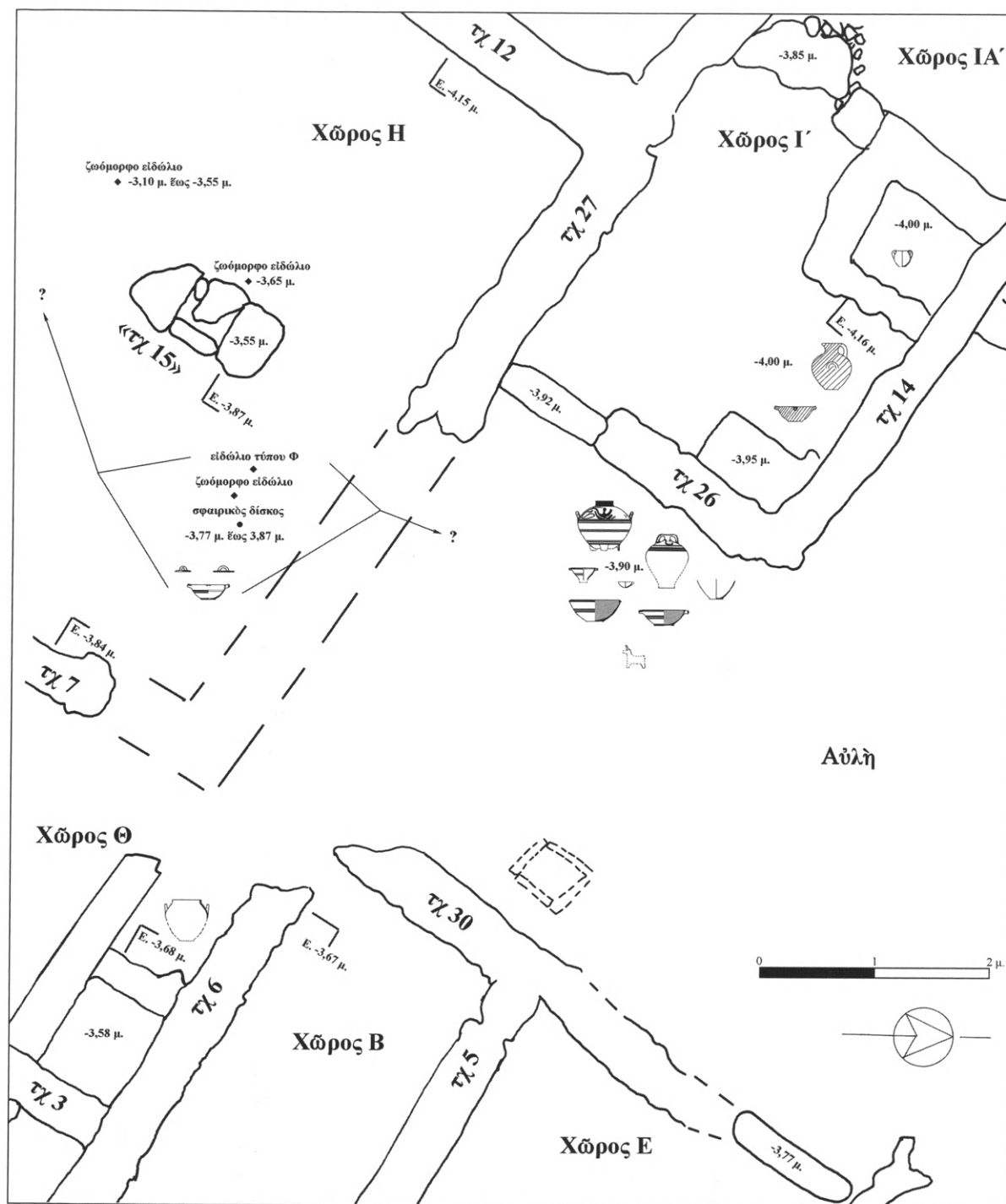
Ὅπως ἀναφέρθηκε, στὴ θέση τοῦ χώρου Η ἡ πρώτη χρῆση ἀνάγεται στὴν ΠΕ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποία οἱ τοῖχοι 25, 28, 29 καὶ 27 ὀρίζουν σχεδὸν τετράγωνο χῶρο μὲ ἐμβαδὸν 22 τ.μ. (σχ. 1). Ἀπὸ τοὺς τρεῖς πρώτους τοίχους σώζεται μόνον ὁ θεμέλιος δόμος, πλάτους 0.60 μ., ἐνῶ ὁ τοῖχος 27, ποὺ ἔχει ἐκ νέου κατασκευαστεῖ καὶ χρησιμοποιηθεῖ στὴν ΥΕ ἐποχή, σώζεται κατὰ τόπους σὲ ὕψος δύο καὶ τριῶν δόμων, ἴδιου ὅμως πλάτους. Πρόκειται γιὰ ἰσχυρὰ θεμελιωμένους τοίχους ποὺ ἐδράζονται στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἀκολουθώντας τὴ φυσικὴ του διαμόρφωση μὲ τὶς ὑφιστάμενες ὑπομετρικὲς διαφορὲς (εἰκ. 3). Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στρογγυλοὶ ἐπιλεγμένοι λίθοι, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἄδροι καὶ εὐθρυπτοι ποὺ φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ ἐπισκευή, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ χρονολογικά. Ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐπισκευὴ τῶν τοίχων φαίνεται ὅτι ἔγινε καὶ ἐπέκταση τοῦ χώρου πρὸς τὰ νότια, ὅπως ὑποδηλώνουν μερικοὶ λίθοι ποὺ ἔχουν παραμείνει στὴ θέση τους στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νοτιῆς εὐθείας τοῦ τοίχου 28 καὶ στὸ νότιο ἄκρο τῆς νοτιῆς εὐθείας τοῦ τοίχου 25 (σχ. 1). Στὸ ἴδιο πλαίσιο ἐργασιῶν ἐντάσσεται καὶ ἐπισκευὴ στὸν χῶρο Κ, νότια τοῦ Η, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχει διασωθεῖ μικρὸ μόνον τμήμα ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 33 καὶ 34 (σχ. 1, εἰκ. 21-22)¹⁵.

12. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 148.

13. Οἱ ἐπιχώσεις ἀφαιρέθηκαν σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὸν χῶρο Η, σὲ μία προσπάθεια συγκέντρωσης ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερων ἀνασκαφικῶν στοιχείων, ἐπειδὴ ἡ ἀρχικὴ ἀπόφαση τοῦ Τοπικοῦ Συμβουλίου Μνημείων Στερεᾶς Ἑλλάδος τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ σχετικὰ μὲ τὴν οἰκοδόμησι τοῦ οἰκοπέδου Ἀτλάντικ ΑΕ προέβλεπε τὴ διατήρηση τῶν ἀρχαίων σὲ κατάχωση, ὅποτε δὲν θὰ ὑπῆρχε δυνατότητα περαιτέρω ἔρευνας. Ἀκολούθησε ὅμως ἡ τελικὴ ἀπόφαση (1987), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ ἀρχαῖα διατηρήθηκαν ὁρατὰ καὶ ἐπισκέψιμα στὸ ἡμιυπόγειο τῆς σύγχρονης οἰκοδομῆς, τὸ ὁποῖο ἐνοποιήθηκε μὲ αὐτὸ τῆς ὁμορφῆς ιδιοκτησίας Σταυρόπουλου δώδεκα χρόνια ἀργότερα. Κατὰ συνέπεια ὑπάρχει δυνατότητα διευκρίνισης, παρατήρησης, μέτρησης καὶ μελέτης τοῦ χώρου, ἀλλὰ καὶ περαιτέρω ἀνασκαφικῆς ἔρευνας.

14. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ ἀνάλογη πληροφωρία ποὺ παραθέτει ὁ Πέτρος Καλλιγᾶς σὲ ἀναφορὰ του σχετικὰ μὲ περιορισμένη ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήσε τὸ 1962 στὴν ἴδια περιοχὴ (Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 141, 143 καὶ σημ. 7). Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς ζώνης τῆς Ἀττικῆς, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα, σημαντικὰ μεσοελλαδικὰ κατάλοιπα ἔχουν βρεθεῖ στὴ θέση Ἀστέρια Γλυφάδας (Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006γ, 49 2009, 438. Ἐπίσης Papadimitriou 2010, 245 σημ. 5, 257 εἰκ. 1, ὅπου ὅμως δὲν σημειώνεται ἡ θέση Ἀστέρια τῆς Γλυφάδας), ἐνῶ μέχρι πρόσφατα ἦταν γνωστὰ μόνον τὰ πενιχρὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ (Mylonas 1959, 11, 48, 51 καὶ 162).

15. Ὁ τοῖχος 34, σὼς μῆκ. 0,65 μ., ποὺ σχηματίζει γωνία μὲ τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τοίχου 33, ἐλάχιστα ἀποτυπώνεται στὸ σχέδιο, καθὼς βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο ἔδρασης τῆς ἀσπιδόθυρου I (εἰκ. 21-22).



Σχ. 2. Άγγεία κατά χώραν στην αύλη και σε σημεία των όμορων χώρων.



Εἰκ. 3. Ὁ χώρος Η μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεών του.



Εἰκ. 4. Χώρος Η. Οἱ τοῖχοι 12 καὶ 29 μὲ τὸ πλακόστρωτο στὴ ΒΔ. γωνία.

Κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ὁ χώρος Η βόρεια χωρίζεται μὲ μεσοτοιχία ἀπὸ τὰ δωμάτια Γ' καὶ ΙΑ', ποὺ χαρακτηρίζονται καὶ ὡς «δίδυμος» χώρος, ἐνῶ πιθανολογεῖται θυραῖο ἀνοιγμα κοντὰ στὴ βορειοανατολική του γωνία, μέσῳ τοῦ ὁποίου θὰ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν αὐλὴ τοῦ συγκροτήματος. Ἀνατολικά τοῦ χώρου Η βρίσκεται ὁ χώρος Θ, ἐνῶ δυτικὰ καὶ νότια δὲν διατηροῦνται στοιχεῖα ποὺ θὰ ὑποδήλωναν κλειστοὺς χώρους ἐφαπτόμενους σὲ αὐτόν (σχ. 1-2). Ἀνὰ μία ὅμως ἀσάμινθος ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν τόσο στὸ δυτικὸ ὅσο καὶ στὸ νότιο ἐξωτερικὸ περιβάλλον τοῦ Η, ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ περικλειστοῦ χώρου, αὐλῆς ἢ διαδρομῶν¹⁶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια καὶ τὴ δυτικὴ πλευρὰ του, ὅπου θὰ πραγματοποιοῦνταν ἐξωτερικὲς ἐργασίες. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς μάλιστα ὅτι οἱ δύο ἀσάμινθοι ἐντοπίστηκαν σὲ διαφορετικὸ ὑψομετρικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν χαρακτηρὰ τῶν κεραμικῶν συνόλων ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀντίστοιχα στρώματα ἀνεύρεσής τους, ὑποδηλώνονται δύο διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ χώρου Η, οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν χρῆση ἀσαμίνθου σὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοῦ χώρου.

Στὶς κατώτερες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου Η, ποὺ περιεῖχαν ἄφθονο λιθολόγημα καὶ ἀνάγονται στὴν πλειονότητά τους στὴν ΠΕ ἐποχὴ, ἐντοπίστηκαν καὶ μυκηναϊκὰ ὄστρακα ποὺ εἶχαν εἰσχωρήσει στὶς πρωτοελλαδικὲς ἐπιχώσεις, μᾶλλον κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν ἰσοπέδωσης μὲ σκοπὸ τὴν ἐκ νέου χρησιμοποίησιν τοῦ χώρου κατὰ τὴν ΥΕ ἐποχὴ καὶ τὴν ἀνανέωση τοῦ δαπέδου. Σημειώνεται πάντως ὅτι στὸν συγκεκριμένο χώρο δὲν διαπιστώθηκαν ἴχνη ἀπὸ στρώματα δαπέδου σὲ καμία οἰκοδομικὴ φάση, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς πρωτοελλαδικῆς. Ἐξ αἰτίας τοῦ μὴ ἐντοπισμοῦ δαπέδων στὸν χώρο Η, ἀλλὰ καὶ τῆς παρουσίας μυκηναϊκῶν ὀστράκων στὰ χαμηλότερα πρωτοελλαδικὰ στρώματα, θὰ παραμείνει ἄγνωστο ἐὰν οἱ τρεῖς τοῖχοι 25, 28 καὶ 29 εἶχαν ὑπερυψωθεῖ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐκ νέου σὲ κάποια ἀρχικὴ οἰκοδομικὴ φάση τῆς ΥΕ ἐποχῆς, ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν διατηρήθηκαν. Σὲ αὐτὴ τὴν φάση, ποὺ ἀνάγεται βάσει σποραδικῶν εὐρημάτων (εἰκ. 17,34-35) στὴν ΥΕ ΙΙΑ2-Β περίοδο¹⁷, μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ καὶ τὸ εἰδῶλιο πρῶμου τύπου Φ, ποὺ βρέθηκε σπασμένο σὲ τέσσερα κομμάτια στὴ νοτιὰ θέσιν τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ χώρου Η σὲ στρῶμα ἀπὸ καστανὸ χῶμα (εἰκ. 37γ)¹⁸. Στὸ ἴδιο περιβάλλον ὅμως βρέθηκαν καὶ τρία σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα, μεταγενέστερης περιόδου (σχ. 4,

16. Ἀντίστοιχη θέσιν κατέχει ἡ ἀσάμινθος στὸν χώρο ΣΤ' τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίστηκε ὡς διάδρομος, καθὼς περιτρέχει τὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ χώρου Α' καὶ ἡ ἐξωτερικὴ του πλευρὰ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ συγκροτήματος (Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 185, 193 καὶ εἰκ. 21).

17. Γιὰ κύλικες FS 256/257 βλ. Thomas 2011, 197 εἰκ. 11, 86-97 (FS 256) καὶ Δανηλίδου 2008, 79 εἰκ. 56' 80-81, εἰκ. 57-59' 82-83, εἰκ. 60-64. Ἡ ταινιωτὴ βάση κύλικας τῆς εἰκ. 17,35 δὲν ἀποκλείεται βάσει

τοῦ σχήματος καὶ τῆς διακόσμησής της νὰ προέρχεται ἀπὸ μία ἀβαθὴ κύλικα FS 258B, ἕνα τύπο χαρακτηριστικὸ τῆς ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου (Mountjoy 1986, 114 εἰκ. 141,12. Thomas 2005, 482 εἰκ. 12).

18. Βάσει τῆς χαμηλῆς μέσης, τῶν πολλῶν γραμμῶν στὸ στέλεχος καὶ τῆς ἑλλειψοειδούς κοτύδας, τὸ εἰδῶλιο ἀνήκει στὸν τύπο Φ/Α, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ κυρίως στὴν ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ τὴν πρῶμην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (French 1971, 118 πίν. 15c ἀπὸ τὸν Θεορίκο. Weber-Hiden 1990, 37-38 πίν. 35,1-2. Tzonou-Herbst 2002, 34-35).



Εἰκ. 5. Χῶρος Η. Στὴ ΒΔ. γωνία τὸ πλακόστρωτο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ τοίχου 29. Στὸ κέντρο τὸ βάθρο, σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο.

εἰκ. 9,14-16), ἐπὶ στρώματος ποὺ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐντοπίστηκε πάνω στὴν πρωτοελλαδικὴ ἐπίχωση μὲ τὸ ἄφθονο λιθολόγημα. Ἡ ἀκέραιη διατήρηση τοῦ εἰδωλίου καθιστᾷ μᾶλλον ἀπίθανη τὴ δευτερογενὴ ἀπόρριψή του στὸν χῶρο¹⁹. Ὡστόσο ἡ ἀκριβὴς ἀνάλυση καὶ βέβαιη ἐρμηνεία τοῦ εὐρήματος καθίσταται δύσκολη ἐξ αἰτίας τῆς κακῆς διατήρησης τῶν στρωμάτων καὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων στὸ συγκεκριμένο σημεῖο. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ τὸ εἰδῶλιο νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ ἐπὶ ἐνὸς μὴ σωζόμενου δαπέδου, κοντὰ σὲ τοῖχο ἢ σὲ θύρα τοῦ χώρου, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ οἰκίες καὶ ἐργαστήρια τῆς Τίρυνθας καὶ τῶν Χανίων, χάρις στὶς προστατευτικὲς ιδιότητες ποὺ πιθανότατα προσδίδονταν στὰ εἰδῶλια²⁰. Ἄλλωστε παρόμοια ἀπόθεση εἰδωλίου διαπιστώθηκε καὶ στὴ δευτερογενὴ εἴσοδο τοῦ χώρου Δ²¹. Ἐξ ἴσου πιθανὸν εἶναι ὥστόσο τὸ εἰδῶλιο νὰ ἀποτελοῦσε

19. Τὸ ποσοστὸ διατήρησης τῶν εἰδωλίων θεωρεῖται ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν πρωτογενὴ ἢ δευτερογενὴ ἀπόθεσή τους (French 1981a, 173· 2003, 312. Tzonou-Herbst 2002, 53-55, 236-237. Vettters (ὕπὸ ἔκδ.) 189-192). Γιὰ πρόσφατες μελέτες σχετικὰ μὲ τὶς χρήσεις καὶ ἐρμηνεῖες τῶν εἰδωλίων βλ. Tzonou-Herbst 2002

καὶ Vettters.

20. Kilian 1981, 56· 1992, 14-15. Ἡ τοποθέτηση εἰδωλίων κοντὰ στὴ θύρα παρατηρεῖται καὶ σὲ τάφους (Tzonou-Herbst 2002, 53).

21. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 177, 190 εἰκ. 25.



Εικ. 6. Μερική άποψη του στρώματος καταστροφής στους χώρους Η, Γ και την αυλή. Στο βάθος δεξιά ο όγκος τσιμέντου που κάλυπτε το πηγάδι.

κειμήλιο²², όποτε είναι δυνατές και άλλου είδους συμβολικές αποθέσεις, όπως ένα έγκαίνιο, αν και άπαντουν πιό σπάνια²³.

Τά δύο έπίπεδα που άποδίδονται στόν χώρο Η προκύπτουν ύστερα άπό τή μελέτη όλων τών διαθέσιμων ανασκαφικών στοιχείων και τών εύρημάτων, καθώς στήν ανασκαφή δέν κατέστη δυνατόν νά διαπιστωθεί έπαλληλία διαφορετικών στρωμάτων και δαπέδων που θα όδηγούσε στή διαπίστωση αντίστοιχων οικοδομικών φάσεων. Ή εικόνα που σχεδόν έπιφανειακά αντιμετωπίστηκε κατá τήν ανασκαφή του χώρου Η, αλλά και του έξωτερικού περιβάλλοντός του, ήταν εικόνα εύρείας καταστροφής και κατάρρευσης, που έκτεινόταν και βόρεια, στόν χώρο τής αυλής (είκ. 6). Διάσπαρτο οικοδομικό ύλικό

22. Σχετικά με κάποια είδώλια και είδωλα άπό τή Φυλακωπή, άνθρωπόμορφα και ζωόμορφα, ή French 1985, 215, 238-239, 279-280, ύποθέτει βάσει τής τεχνοτροπικής και μακροσκοπικής ανάλυσης ότι πρόκειται για κειμήλια. Κάτι παρόμοιο έχει προταθεί και για όρισμένα είδώλια άπό τό ιερό κέντρο τών Μυκηνών (French 1981α, 176 είκ. 7. Moore, Taylour 1999, 46-47, 118. French 2003, 311).

23. Τό φαινόμενο έγκαινίων κάτω άπό δάπεδα ή τοίχους δωματίων που έλκει τήν καταγωγή του άπό μινωικές παραδόσεις τής νεοανακτορικής περιόδου,

σπάνια έχει παρατηρηθεί (Boulotis 1982, 153-166 για γενική εξέταση του φαινομένου). Ως έγκαίνια τοποθετούνταν συνήθως άγγεία που χρησιμοποιούνταν σέ προσφορές και σέ σπάνιες περιπτώσεις είδώλια, όπως στόν θολωτό τάφο Α του Βόρου τής ΠΜ ΙΙΙ - ΜΜ Ι περίοδο (αυτόθι πίν. 13). Τό έγκαίνιο του ιερού 117 στήν κάτω ακρόπολη τής Τίρυνθας τής ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης, περιλαμβάνει μικκύλα άγγεία (Kilian 1979, 393. Podzuweit 1979, 421 είκ. 41,1-3. Kilian 1981, 53. Boulotis 1982, πίν. 14,2. Weikart 2002, 32).

ἀπὸ μεγάλους λίθους καὶ πλάκες κάλυπτε τὸν ὠφέλιμο χῶρο του, τὰ σωζόμενα τμήματα τῶν τοίχων του, τὴν περιοχὴ πέριξ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὸν νότιο κυρίως τομέα τῆς κεντρικῆς αὐλῆς τοῦ συγκροτήματος I. Ἀνάμεσα στοὺς γκρεμισμένους λίθους καὶ τὶς σχιστολιθικές πλάκες ὑπῆρχε ἐνιαῖο στρώμα καστανῆς ἐπίχωσης, ποὺ τὸ πάχος της ξεπερνοῦσε τὰ 0.50 μ., ἐνῶ πολλὰς ἀπὸ τὶς πλάκες ποὺ βρέθηκαν σὲ κατακόρυφη θέση²⁴ διαπερνοῦσαν τὴν ἐπίχωση αὐτὴ καὶ ἔφθαναν μέχρι τὸ κατώτερο στρώμα, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ στρώματος καταστροφῆς.

Ὁ χῶρος H ὁριζόταν κατὰ τὴν τελικὴ του φάση ἀπὸ τὸν τοῖχο 27 καὶ τοὺς τοίχους 7, 11 καὶ 12, ἀμελοῦς καὶ πρόχειρης κατασκευῆς, μὲ κυμαινόμενο πλάτος ἀπὸ 0,50 ἕως 0,55 μ. Στὸν βόρειο τοῖχο 27 παρατηρεῖται μὲ εὐκρίνεια ἡ ὑπερύψωσή του, ποὺ διατηρεῖται κατὰ ἓνα ἢ δύο δόμους. Τὸ νέο οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀνύψωση τοῦ πρωτοελλαδικοῦ τοίχου 27 καὶ τὴν ἴδρυσή τῶν τριῶν νέων τοίχων, σαφῶς διαφέρει ἀπὸ τοὺς ἐπιλεγμένους λίθους ποὺ ἔχουν διατηρηθεῖ στὰ πρωτοελλαδικὰ θεμέλια τῶν ἀντίστοιχων τοίχων τοῦ χώρου H²⁵. Σταθερὴ ἔχει παραμείνει ἡ θέση μόνο τοῦ βόρειου τοίχου 27, ἐνῶ κατασκευάστηκε ὁ τοῖχος 7, σὺν μήκους 2,60 μ., ἐπεκτείνοντας τὸν χῶρο κατὰ 0,95 μ. ἀνατολικά, ὁ τοῖχος 11, σὺν μήκους 3 μ., ποὺ ἐπέκτεινε τὸν χῶρο κατὰ 1,50 μ. νότια καὶ ὁ τοῖχος 12, σὺν μήκους 6 μ., ποὺ ἐπέκτεινε κατὰ 0,60 μ. δυτικὰ τὸν ὠφέλιμο χῶρο τοῦ H. Οἱ τοῖχοι 11 καὶ 7, ἐξαιρετικὰ ἀποσπασματικῆς διατήρησης, ἐδράζονται σὲ χαλαρὰς ἐπιχώσεις μὲ ἄφθονο λιθολόγημα, πάχους 0,30 μ. περίπου, ἐνῶ ὁ δυτικὸς τοῖχος 12 ἐδράζεται σὲ παρόμοια ἐπίχωση πάχους μόλις 0,10 μ. καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ ἀκμὴ τοῦ ὑποκείμενου πρωτοελλαδικοῦ τοίχου 29. Ὁ δυτικὸς τοῖχος 12, ὅπως καὶ ὁ ὑπερυψωμένος βόρειος τοῖχος 27, σώζονται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση μὲ ἐπίπεδο ἔδρασης σὲ χαμηλότερη στάθμη κατὰ τουλάχιστον 0.15 μ. ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῶν τοίχων 7 καὶ 11. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ δημιουργεῖ προβληματισμὸ στὴ συσχέτιση τῶν YE τοίχων τοῦ χώρου H συνολικά, ἀλλὰ θὰ μποροῦσε ὡς ἓνα βαθμὸ νὰ δικαιολογηθεῖ ἀπὸ τὴν κατωφέρεια ποὺ παρουσιάζει τὸ φυσικὸ ἔδαφος ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά (εἰκ. 3). Ὁ τοῖχος 27 διακόπτεται σὲ ἀπόσταση 2.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου H, ὅποτε ἀκολουθεῖ κενό, μήκους 1.50 μ., μέρος τοῦ ὁποίου πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦσε στὸ βόρειο θυραῖο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ὁ χῶρος H θὰ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴν αὐλὴ²⁶. Στὸν ἀνατολικὸ (τχ. 7) καὶ τὸν νότιο (τχ. 11) τοῖχο τοῦ H, ἀλλὰ καὶ στὸν καλύτερα διατηρημένο δυτικὸ (τχ. 12) δὲν διατηροῦνται ἀνοίγματα, λόγῳ τῆς ἐκτεταμένης καταστροφῆς ποὺ

24. Παρόμοια εἰκόνα μὲ πλάκες σὲ κατακόρυφη θέση διαπιστώθηκε καὶ στὴν παλαιότερη φάση τοῦ χώρου Z τοῦ ἀνατολικοῦ τομέα τοῦ συγκροτήματος I (Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 154).

25. Τὰ θεμέλια τῶν μυκηναϊκῶν τοίχων μέχρι ἐνὸς ὕψους ἦταν λίθινα, ἐνῶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀνωδομῆς τοὺς χρησιμοποιοῦνταν ὠμὰς πλίνθοι (Ἰακωβίδης 1998, 123-128. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 151).

26. Ἡ θέση τοῦ θυραίου ἀνοίγματος τοῦ χώρου H πρὸς τὴν αὐλὴν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων δύο ποὺ ὑποθέτουμε ὅτι ὑπῆρχαν πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ νότια, φαίνεται ὅτι δὲν ἦταν στὸ κέντρο τῶν τοίχων, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ συνήθη τακτικὴ ποὺ ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλα οἰκιστικὰ σύνολα κοντὰ στὶς γωνίες τοῦ χώρου (Ἰακωβίδης 1998, 42-43, Konsolaki-Yannopoulou 2004, 62, 72-73, Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 149 σημ. 18).

παρατηρείται στὰ σημεῖα σύνδεσης μεταξύ τους. Ἡ παρουσία ὅμως τῶν δύο ἀσαμίνθων στὸ ἄμεσο ἐξωτερικὸ περιβάλλον τοῦ συγκεκριμένου χώρου καὶ πρὸς ἐξασφάλιση τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὸ ἐσωτερικὸ του, μᾶλλον προϋποθέτει ἀνοιγμα εἰσόδου δυτικά, ἀλλὰ καὶ νότια, τὸ καθένα στὴν ἀντίστοιχη φάση χρήσης τοῦ χώρου καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρήση τῆς μίας ἢ τῆς ἄλλης ἀσαμίνθου. Τὰ ἀναμενόμενα θυραία ἀνοίγματα ἐπομένως θὰ βρισκόνταν κοντὰ στὶς κατεστραμμένες γωνίες, νοτιοδυτικὴ καὶ νοτιοανατολικὴ τοῦ χώρου Η (σχ. 1, μὲ διακεκομμένη γραμμὴ). Ἡ στέγαση τοῦ Η, ὁ ὠφέλιμος χώρος τοῦ ὁποίου φτάνει τὰ 48.80 τ.μ. (σχ. 1), θὰ ἀπαιτοῦσε σειρὲς κιόνων, ποὺ συνήθως ἦταν ξύλινοι, στηριζόμενοι σὲ λίθινες βάσεις²⁷. Ἰχνη στοιχείων στηρίξης τῆς στέγης στὸν πῶρο Η δὲν ἐντοπίστηκαν. Τὸ πλῆθος πάντως τῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτες σὲ ὅλη τὴν ἑκτασί του, ὑποδηλώνει στέγη πλακοσκεπῆ, ἐνδεχομένως σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ ἄλλα ὑλικά.

Ἐπάνω ἢ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν ἰσοπέδωση, κατὰ τὴν ὁποία καλύφθηκε ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θεμέλιου δόμου τῶν πρωτοελλαδικῶν τοίχων ἐκτὸς τοῦ τοίχου 27, ἐντοπίστηκε καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀδιατάρακτα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ χώρου Η. Πρόκειται γιὰ τὴ σχεδὸν τετράγωνη πλακόστρωτη ἐπιφάνεια, διαστάσεων 0,90×1 μ., ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου καὶ ἔχει σχηματιστεῖ ἀπὸ πέντε πλακοειδεῖς λίθους μεσαίου μεγέθους καὶ μία μεγάλη πλάκα (σχ. 1). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἐδράζεται κατ' εὐθείαν πάνω στὸν θεμέλιο δόμο τοῦ πρωτοελλαδικοῦ τοίχου 29 καὶ ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία ποὺ σχηματίζουν οἱ τοῖχοι 12 καὶ 27 (εἰκ. 4). Ἐπάνω καὶ δίπλα στὴ λίθινη κατασκευὴ ἢ πλακόστρωτη ἐπιφάνεια, ὅπως ἀλλιῶς μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ, βρέθηκαν τὰ θραύσματα ἐνὸς πίθου (εἰκ. 7,2), ὁ ὁποῖος μαζὶ μὲ τὴν ἐν λόγω κατασκευὴ προσδιορίζουν τὸ πρῶτο βεβαιωμένο ΥΕ ἐπίπεδο χρήσης τοῦ χώρου Η. Ἐλλείπει ὅμως ἐπὶ πλεόν στοιχείων σχετικὰ μὲ τὰ ἐπίπεδα τῶν δαπέδων, δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἀποτελοῦσε τμῆμα πλακοστρωμένου δαπέδου ἢ ἦταν μιὰ χαμηλὴ λίθινη κατασκευὴ στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ χώρου, ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἀρκετὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ συγκεκριμένου συγκροτήματος²⁸. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ἔχει σχέση, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, μὲ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο βεβαιωμένα ἐπίπεδα χρήσης τοῦ χώρου.

Σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ἀπὸ αὐτὸ τῆς πλακόστρωτης ἐπιφάνειας ἐντοπίστηκε μιὰ δεύτερη ἀδιατάρακτη κατασκευὴ, διαστάσεων 1,35×0,65 μ., ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὡς τμῆμα τοῦ «τοίχου 15». Διαπιστώθηκε στὸ κέντρο περίπου τοῦ βόρειου τομέα τοῦ χώρου Η, σὲ παραλληλία μὲ τοὺς τοίχους 12 καὶ 7 καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἔδρασης μὲ αὐτὸ τοῦ τοίχου 7 (σχ. 1-2, εἰκ. 5). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς ὀγκώδεις λίθους στὴ σειρὰ,

27. Λίθινες βάσεις ξύλινων κιόνων ἔχουν βρεθεῖ στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν μυκηναϊκῶν ἀνακτορικῶν καὶ μὴ ἀνακτορικῶν συγκροτημάτων (Ἰακωβίδης 1998, 42-43, Konsolaki-Yannopoulou 2004, 62, 72-73 καὶ Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 153 σημ. 27).

28. Παρόμοιες λίθινες κατασκευὲς ἀποκαλύφθη-

καν στοὺς χώρους-δωμάτια Δ, Β, Ε, Δ' καὶ Γ' τοῦ συγκροτήματος Ι. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ κατασκευὲς ποὺ προορίζονταν γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀγγείων καὶ σκευῶν, ποὺ θραύσματά τους βρέθηκαν σὲ δύο περιπτώσεις ἐπάνω καὶ κοντὰ τους, ἢ γιὰ τὴν τοποθέτηση τροφίμων. Βλ. σχετικὰ Mylonas Shear 1987, 42-43, 56-57. Λῶλος 2003, 67 εἰκ. 15 καὶ 16.

ποὺ συμπληρώνονται καὶ ὑποστηρίζονται ἀπὸ ἄλλους μικρότερους. Ἡ θέση τῆς κατασκευῆς στὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ χώρου, ἢ ἐπίπεδη ἄνω ἐπιφάνεια τῶν τριῶν λίθων καὶ τὸ τμήμα ζωόμορφου εἰδωλίου (εἰκ. 38δ) ποὺ βρέθηκε σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς, ἴσως ἐπιτρέπουν τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς ὡς βάθρου ἰδιαίτερης χρήσης. Τὸ προαναφερθὲν εἰδῶλιο, τὸ ὁποῖο σώζεται περίπου κατὰ τὸ ἥμισυ²⁹ καὶ ἀποτελεῖ παρὰδειγμα τοῦ τύπου «Ladder» ποὺ ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο καὶ συνεχίζεται μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ³⁰, βρέθηκε στὸ πρωταρχικὸ περιβάλλον χρήσης του. Καθὼς ζωόμορφα εἰδῶλια ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ χώρους λατρείας, τὸ σημεῖο εὑρεσης τοῦ εἰδωλίου δίπλα στὸ βάθρο, μᾶλλον δηλώνει ὅτι ἀρχικὰ ἦταν τοποθετημένο ἐπ' αὐτοῦ³¹. Λίθινες κατασκευὲς ἔχουν ἐντοπισθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ πολλῶν χώρων ποὺ ἐρμηνεύονται ὡς ἱερά, ἂν καὶ στὶς περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται γιὰ λίθινα θρανία κατὰ μῆκος τῶν τοίχων ἢ στὶς γωνίες τῶν δωματίων³², ἐνῶ σὲ σπάνιες περιπτώσεις ἀπαντοῦν καὶ κατασκευὲς στὸ κέντρο τῶν δωματίων, ὅπως τὸ χαρακτηριστικὸ παρὰδειγμα τοῦ Ναοῦ τῶν Μυκηνῶν³³.

29. Σύμφωνα μὲ τὸν Renfrew 1985, 370, ἓνα εἰδῶλιο θεωρεῖται ἀξιοποιήσιμο ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῆς χρήσης του, ὅταν διατηρεῖται τὸ ἥμισυ τοῦ ἀρχικοῦ του μεγέθους, ἐνῶ σύμφωνα μὲ τὴν French 2003, 312 ὅταν διατηροῦνται πάνω ἀπὸ τὰ 2/3.

30. French 1971, 157-158 πίν. 25e, 53-61 9. Weber - Hiden 1990, 65 πίν. 44, 110-113, 45. Τὸ εἰδῶλιο τοῦ χώρου Η ἀποτελεῖ παραλλαγὴ τοῦ κλασικοῦ τύπου «Ladder», καθὼς φέρει καὶ δύο ἐπὶ πλέον ἐπιμήκεις γραμμὲς κατὰ μῆκος τοῦ σώματος. Ἡ French 1971, 158 ἀναφέρει ζωόμορφο εἰδῶλιο μὲ δύο γραμμὲς μόνο στὴ μία πλευρὰ ἀπὸ τὴν οἰκία Πέτσα στὶς Μυκῆνες. Ἐπίσης ἓνα εἰδῶλιο ἀπὸ τὴ βόρεια σύριγγα τῆς Τίρυνθας φέρει ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεντρικὴ γραμμὴ στὴ ράχη, δύο γραμμὲς στὴ μία πλευρὰ (Weber - Hiden 1990, 66 πίν. 45, 115).

31. Βλ. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου 2002, 27-28 εἰκ. 3 γιὰ τὰ εἰδῶλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ζωόμορφα, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν πάνω καὶ δίπλα σὲ λίθινο βάθρο στὰ Μέθανα. Γιὰ ἄλλα παραδείγματα ἀνθρωπόμορφων καὶ ζωόμορφων εἰδωλίων ποὺ βρέθηκαν ἐπάνω ἢ κοντὰ σὲ λιθόκτιστη κατασκευὴ βλ. Demakopoulou, Divari-Valakou 2005, 11-12 εἰκ. 8, 14 καὶ Demakopoulou 2009, 46f, γιὰ τὸν χώρο XI, ὁ ὁποῖος γι' αὐτὸ τὸν λόγο ἐρμηνεύτηκε ὡς ἱερό. Τόσο στὰ Μέθανα, ὅσο καὶ στὴ Μιδέα, τὰ θρανία εἶναι γωνιακὲς κατασκευές.

32. Στὴ Φυλακωπὴ (Renfrew 1985, 34 κέ. εἰκ. 2,5' 361 κέ.), στὸ Θρησκευτικὸ Κέντρο τῶν Μυκηνῶν (Moore, Taylour 1999, 4 εἰκ. 2,5 καὶ 6,82), στὴν Τίρυνθα (Kilian 1978, 464 εἰκ. 19' Albers 1994, 106

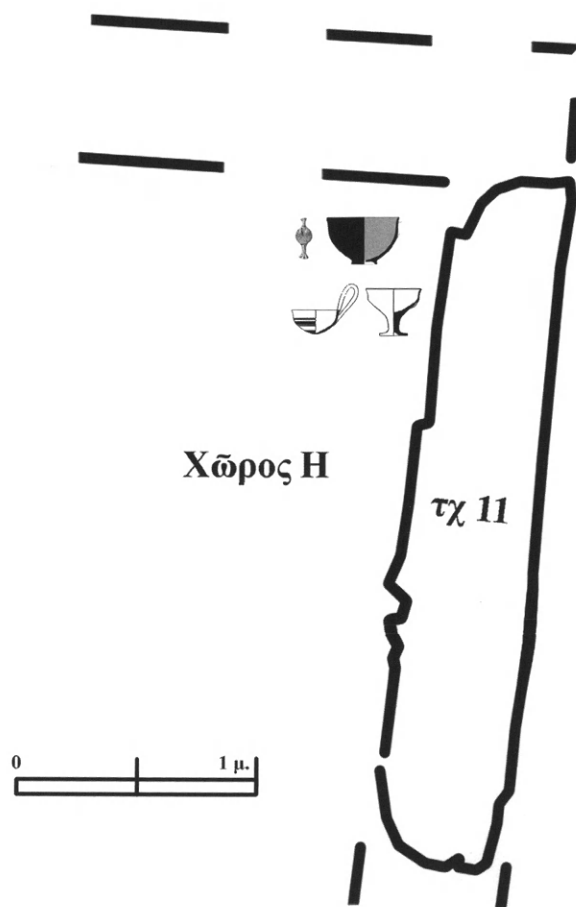
πίν. 45, κτίριο 117), στὴν Ἀσίνη καὶ τὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο Μεθάνων (Konsolaki-Yannopoulou 2004, 62, 63 σημ. 4, 69-70 καὶ 74). Γιὰ σύνοψη ὅλων τῶν εἰδῶν τῶν κατασκευῶν ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ἱερά τῶν Μυκηνῶν, τῆς Φυλακωπῆς, τῆς Ἀσίνης καὶ τῆς Ἀγίας Εἰρήνης στὴν Κέα βλ. Albers 1994, πίν. 5. Γιὰ τὴ χρήση τῶν λίθινων κατασκευῶν στὸν ἐξωτερικὸ δυτικὸ χώρο τοῦ δωματίου Α' τοῦ συγκροτήματος Ι, ἢ μία ἐκ τῶν ὁποίων ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς θρανίον, βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 183.

33. Στὸ δωμάτιο 18 στὸ Κτίριο τῶν Εἰδωλίων στὶς Μυκῆνες, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θρανία κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ χαμηλὴ κατασκευὴ, ἐπιστρωμένη μὲ ἀργιλόχωμα, μὲ ἔκκεντρο προσανατολισμὸ σὲ σχέση μὲ τὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ δωματίου. Ἡ κοίλη ἄνω ἐπιφάνεια τῆς κατασκευῆς ἴσως χρησίμευε στὴν ἀπόθεση ὑγρῶν καὶ στερεῶν προσφορῶν (Moore, Taylour 1999, 82). Θρανία στὸ κέντρο τῶν δωματίων ποὺ συχνὰ ἐρμηνεύονται ὡς βωμοί, ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καὶ σὲ ἀρκετὰ ἄλλα δωμάτια τοῦ Θρησκευτικοῦ Κέντρου τῶν Μυκηνῶν, ὅπως στὸ Κτίριο Γ, στὸ Μέγαρο, στὴν Οἰκία Τσοῦντα καὶ στὸ Κτίριο τῶν Τοιχογραφιῶν (βλ. Albers 1994, πίν. 5. French 1981β, 44 εἰκ. 4' 45 εἰκ. 5-6. Whittaker 1997, 18, 272 πίν. 4). Ἡ French 1981β, 44 ἀναφέρει ἐστία στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτιρίου τῶν Τοιχογραφιῶν, ἀλλὰ ἡ Albers 1994, 40 δὲν ἀποκλείει τὰ ἔχνη καύσης ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπιφάνεια τῆς κατασκευῆς αὐτῆς νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου.

Συμπερασματικά σημειώνεται ότι αποδόθηκαν στον χώρο Η τα δύο μυκηναϊκά επίπεδα χρήσης με βάση τη θέση και το επίπεδο εύρεσης των δύο λίθινων κατασκευών (άνω επιφάνεια της πρώτης σε βάθος -4,03 έως -4,13 μ. και της δεύτερης άνω επιφάνεια -3,50 και επίπεδο έδρασης -3,84 μ.)³⁴ σε συνδυασμό με το επίπεδο έδρασης των αποσπασματικά σωζόμενων ΥΕ τοίχων 7 και 11 και με βάση τα εύρηματα του χώρου, και ειδικότερα τα τρία σχεδόν άκέραια αγγεία δίπλα στην εσωτερική πλευρά του νότιου τοίχου 11.

Εύρηματα

Στα κινητά εύρηματα του χώρου Η συγκαταλέγονται κυρίως κεραμική αρκετά αποσπασματικού χαρακτήρα, καθώς και λίγα άλλα αντικείμενα, όπως τουλάχιστον τρία ειδώλια (σχ. 2 και 3). Εκτός από το ειδώλιο τύπου Φ/Α και το ζωόμορφο ειδώλιο που ανα-



Σχ. 3. Σύνολο αγγείων και ειδωλίου βόρεια του τοίχου 11.

34. Τα βάθη έχουν μετρηθεί από το επίπεδο της λεωφόρου Βουλιαγμένης, που έχει έκληφθει ως σημείο 0.

φέρθηκαν παραπάνω (εἰκ. 37γ καὶ 38δ), ἓνα ἀκόμα θραῦσμα ζωόμορφου εἰδωλίου (εἰκ. 38β) βρέθηκε στὸν χώρο Η. Δὲν ἀποκλείεται τὸ τελευταῖο νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἀλόγου³⁵. Ἡ ἀποσπασματικὴ πάντως διατήρηση τοῦ τελευταίου, ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι τὸ εἰδώλιο εἶχε ἤδη ἀπορριφθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ χώρου. Ἡ ἀνάλυση ὡστόσο τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων καὶ ἡ συνακόλουθη ἐρμηνεία τοῦ χώρου παρουσίασαν ἰδιαίτερη δυσκολία, καθὼς πέρα ἀπὸ τὴν πλακόστρωτη ἐπιφάνεια στὴ ΒΔ. γωνία τοῦ δωματίου καὶ τὴ λίθινη κατασκευὴ/βάθρο στὸ κέντρο τοῦ βόρειου τομέα του σὲ ἀρκετὰ ψηλότερο ἐπίπεδο, δὲν ἐντοπίστηκαν ἄλλες κατασκευές ἢ ἐπιφάνειες χρήσης στὸ ἐσωτερικὸ του. Τέλος, τὰ τρία σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο 11 (εἰκ. 9,14-16) φαίνεται ὅτι διασώθηκαν τῆς καταστροφῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε τὸ παχὺ στρώμα μὲ τὶς πεσμένες πλάκες καὶ τοὺς λίθους ποὺ ἐκτεινόταν καὶ στὴν αὐλὴ καὶ τὸ ὁποῖο εἶχε εἰσχωρήσει ἐν μέρει στὰ χαμηλότερα στρώματα τοῦ χώρου Η. Τὰ παραπάνω ἀγγεῖα, ὅλα κατανάλωσης, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦν μαζὶ μὲ τὸ πρωιμότερο εἰδώλιο ἓνα ἰδιαίτερο σύνολο. Ὁ μόνωτος σκύφος μάλιστα ἴσως φέρει δευτερογενῆ θραύση στὸ κέντρο τῆς βάσης του γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ρυτὸ³⁶. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι καθὼς οἱ ἐπιχώσεις ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου Η δὲν παρουσίασαν καμία σαφῆ διαφοροποίηση, οἱ περισσότερες κεραμικὲς ομάδες ποὺ συγκεντρώθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ του ἐνδέχεται νὰ περιλαμβάνουν κεραμικὴ καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα χρήσης τοῦ χώρου. Ἡ σχετικὴ ὁμοιογένεια τέλος καὶ ὁ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποσπασματικὸς χαρακτήρας τοῦ κεραμικοῦ συνόλου ἀποτελοῦν δύο ἐπιπλέον παράγοντες, οἱ ὁποῖοι δυσχεραίνουν τὸν ἀσφαλῆ διαχωρισμὸ τοῦ ὕλικου. Λίγες ἐπομένως εἶναι οἱ κεραμικὲς ομάδες ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ ἀσφάλεια στὸ ἀνώτερο καὶ στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο χρήσης τοῦ χώρου (πίν. 1Α-Β).

Παλαιότερο/κατώτερο ἐπίπεδο χρήσης (εἰκ. 7-8, πίν. 1Α)

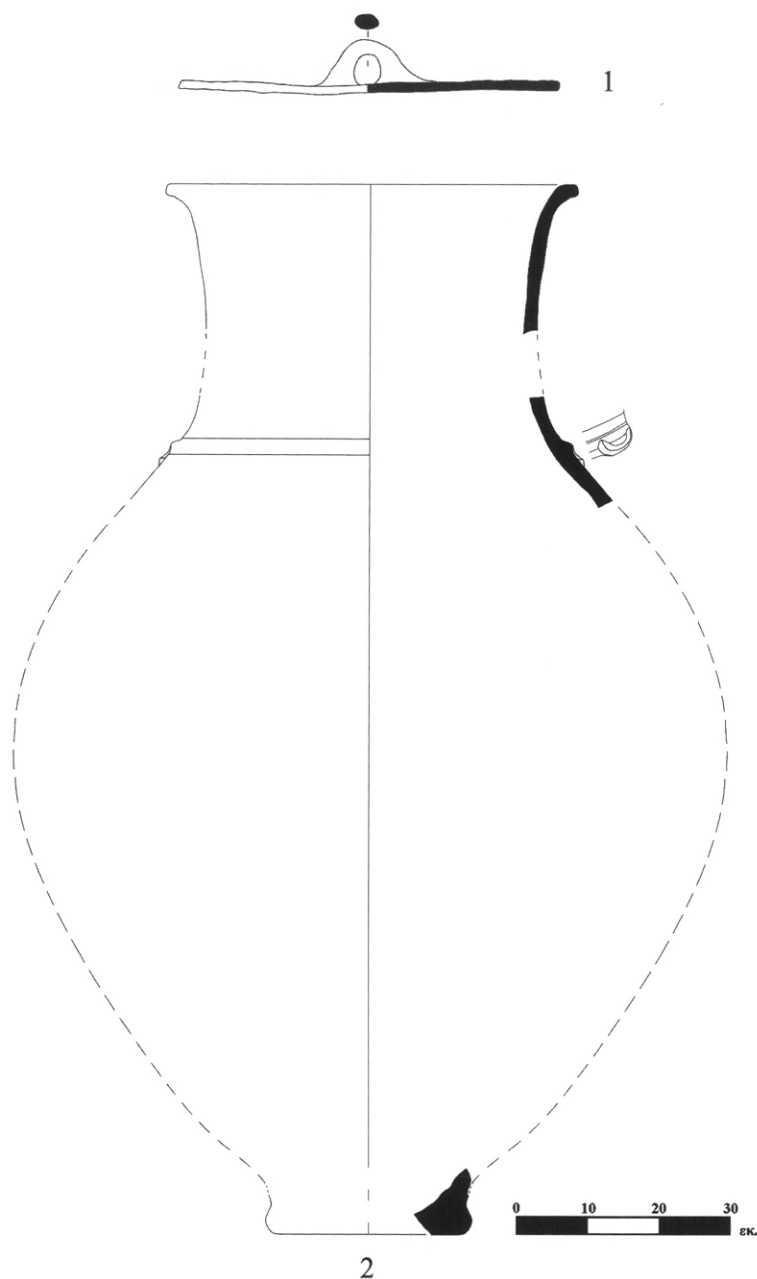
Ἄν καὶ ἡ τεκμηρίωση τοῦ χώρου Η κατὰ τὴ διάρκεια χρήσης τῆς πλακόστρωτης ἐπιφάνειας εἶναι πολὺ ἀποσπασματικὴ, ὑπάρχουν ὡστόσο λίγα εὐρήματα, τὰ ὁποῖα ἴσως ἐπιτρέπουν κάποια συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴ χρήση του στὴ φάση αὐτή. Στὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀνήκει ὁ ἀποθηκευτικὸς πίθος, τμήματα τοῦ ὁποίου, ὅπως ἀναφέρθηκε, βρέθηκαν ἐπάνω καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ νότια πλευρὰ τῆς πλακόστρωτης ἐπιφάνειας (εἰκ. 7). Ὁ πίθος FS 13, τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι εἰσχωροῦσε ἐν μέρει κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ὥστε νὰ διασφαλιστεῖ ἡ σταθερότητά του, φέρει πλαστικὸ δακτύλιο μὲ ὠτίο στὸν ὦμο του καὶ ἔχει στενὴ ἐπίπεδη καὶ συμπαγῆ βάση³⁷. Σὲ ἓνα σημεῖο ἐπὶ τοῦ χεῖλους σώζονται

35. Tamvaki 1973, πίν. 51c.

36. Hägg 1990, 177-184 γιὰ τὶς προσφορὲς καὶ γιὰ ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀναλόγως στὴν Ἀσίνη καὶ τὸ Μπερμπάτι. Βλ. καὶ Koehl 2006, γιὰ τὴ

χρήση ἀνοιχτῶν ἀγγείων ὡς ρυτῶν.

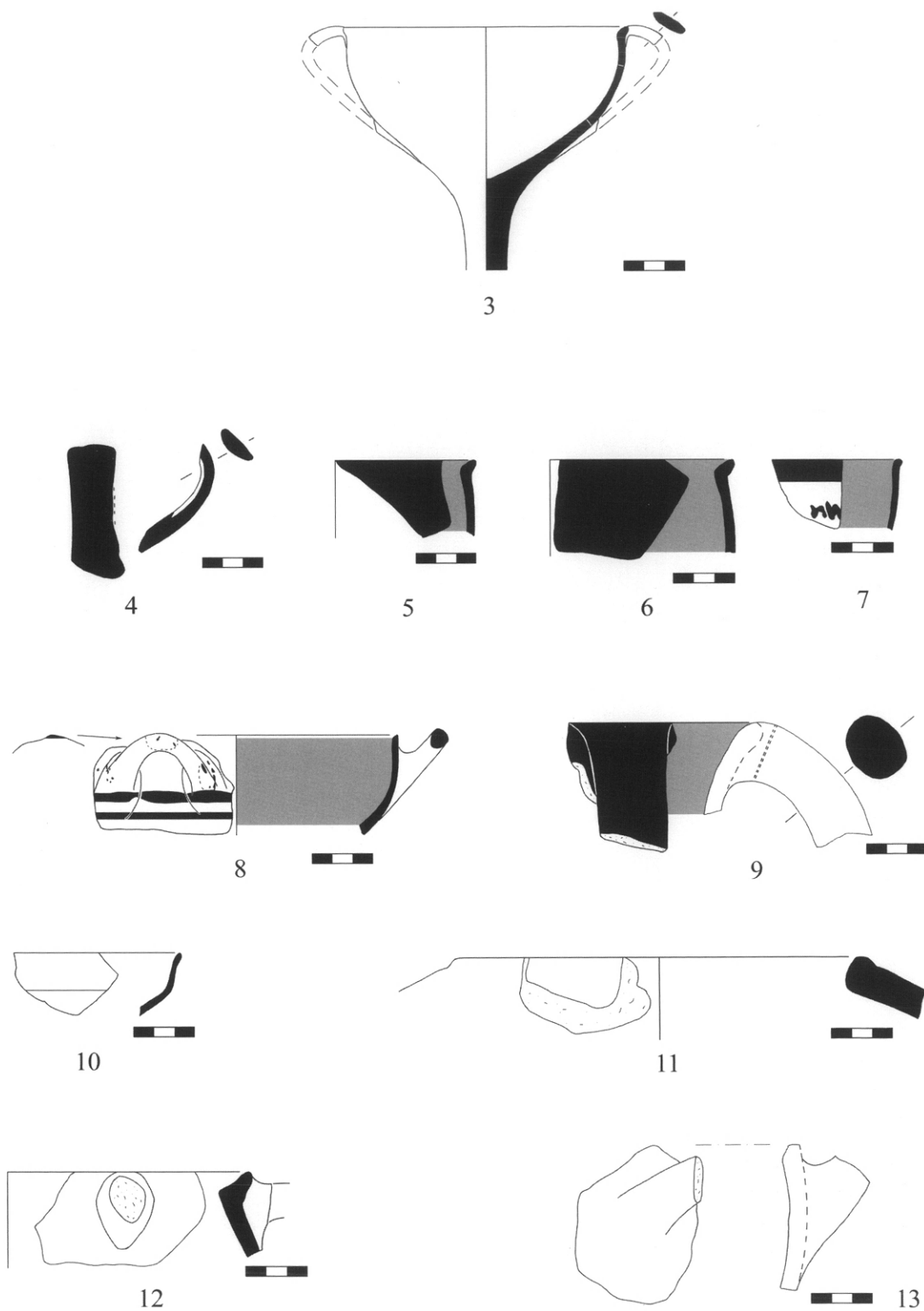
37. Πρβ. Popham *et al.* 2006, 216, εἰκ. 2, 41'1 (φάση 1b, Λευκαντί). Stockhammer 2008, πίν. 56, 1217 (ΒΑ. κάτω πόλη τῆς Τίρυνθας, ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη).



Εικ. 7,1-2. Πῶμα καὶ πιθάρι δίπλα στὴν πλακόστρωτη ἐπιφάνεια τῆς παλαιότερης μυκηναϊκῆς φάσης τοῦ χώρου Η.

παράλληλες ἐγχάρακτες κυματοειδεῖς γραμμές, ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο τὸ χεῖλος φέρει ἐγχάρακτα ἡμικύκλια. Δείγματα παρόμοιων πίθων μὲ διακόσμηση στὸ χεῖλος ἔχουν βρεθεῖ κατὰ χώραν σὲ διάφορες θέσεις τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης περιόδου³⁸. Ἕνα ἀκέραιο κυκλικὸ

38. Popham *et al.* 2006, 216, εἰκ. 2, 39'4 (Λευκαντί, φάση 1b).



Εἰκ. 8. Κεραμική ἀπὸ τῆς κατώτερης ἐπιχώσεως τοῦ χώρου Η.

πῶμα ἀπὸ χονδροειδῆ πηλὸ καὶ μὲ λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς στὸ κέντρο του πιθανότατα χρησίμευε γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ στομίου τοῦ συγκεκριμένου πίθου (εἰκ. 7,1). Παρόμοια πῶματα εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὰ Χανιά³⁹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πίθο καὶ τὸ πῶμα, ἀρκετὰ καλὰ διατηρεῖται καὶ μία ἄβαφη κύλικα μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα FS 264 (εἰκ. 8,3), ποὺ τὸ σχῆμα τῆς τὴ χρονολογεῖ στὴν ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο⁴⁰. Τὰ παραπάνω ἀγγεῖα ἀποτελοῦν τὰ μοναδικὰ σκεύη τῆς παλαιότερης φάσης τοῦ χώρου, τὰ ὁποῖα σώζονται σὲ ἱκανοποιητικὸ ποσοστὸ. Ὡστόσο ἡ διασπορὰ τῶν ὀστράκων τοῦ πῶματος στὸν ἀνατολικὸ καὶ τὸν δυτικὸ τομέα τοῦ χώρου καὶ ἐν γένει ὁ ἀποσπασματικὸς χαρακτήρας τῆς κεραμικῆς τῶν κατώτερων ἐπιχώσεων, σχετίζονται μὲ ἐργασίες μερικοῦ καθαρισμοῦ καὶ ἰσοπέδωσης ποὺ πιθανότατα πραγματοποιήθηκαν μετὰ τὴν καταστροφὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπαναχρησιμοποίησιν τοῦ χώρου. Ἐπίσης, ἐπειδὴ ἡ κύλικα ἀποτελεῖ πρωιμότερο κεραμικὸ τύπο ἀπὸ τὸ πιθάρι δὲν μπορεῖ κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ χώρου νὰ ἦταν καὶ τὰ δύο ἀγγεῖα σὲ χρῆσιν⁴¹.

Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐκπροσωποῦνται ὄστρακα ὅλων τῶν κατηγοριῶν, ὅπως ἡ λεπτόκοκκη γραπτὴ καὶ ἄβαφη κεραμικὴ, ἡ μαγειρικὴ κεραμικὴ καὶ τὰ χονδροειδῆ ὄστρακα ἀσαμίνθων. Στὰ χαρακτηριστικὰ σχήματα τῆς γραπτῆς κεραμικῆς ἀνήκουν ὀλόβαφες ἡμισφαιρικὲς κύλικες FS 264, οἱ ὁποῖες στὸ ὑλικὸ ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ ἔξω νεύοντα χεῖλη καὶ τὶς κάθετες ταινιωτὲς λαβές (εἰκ. 8,4-6)⁴². Τὰ τελευταῖα θεωροῦνται χαρακτηριστικὰ σχήματα τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 περιόδου⁴³. Ἡ παρουσία καὶ ἡ συνέχισή τους ὡστόσο μέχρι καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 ἢ τὴν ΥΕ ΙΙΓ/φάση 1 στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σαλαμίνα εἶναι καλὰ τεκμηριωμένες ἀπὸ ἄλλα σύνολα τοῦ Κοντοπήγαδου καὶ τὰ Κανάκια⁴⁴. Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ γραπτὲς ἢ ὀλόβαφες κύλικες ἀπουσιάζουν ἐντελῶς ἀπὸ τὸ κεραμικὸ σύνολο τῶν οἰκιῶν στὴ ΒΑ. κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν⁴⁵. Σὲ πιδὸ στενὸ χρονολογικὸ ὀρίζοντα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθεῖ ἓνα χεῖλος, τὸ ὁποῖο βάσει τῆς μικρῆς του διαμέτρου καὶ τοῦ ἀποστρογγυλεμένου σχήματός του θὰ μποροῦσε νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα μόνωτο σκύφο FS 283, ποὺ στὴν ἐξωτερικὴ του πλευρὰ φέρει σειρὰ ἀπὸ Ν (εἰκ. 8,7). Μόνωτοι σκύφοι μὲ παρόμοια διακόσμηση ἐξωτερικὰ εἶναι

39. Hallager 2003, 244-245' πίν. 77, 80. Τὸ πῶμα προέρχεται ἀπὸ τὰ ΥΜ ΙΙΒ2 στρώματα τῶν Χανίων καὶ εἶναι πολὺ μικρότερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Κοντοπήγαδου (διάμ. 0,26 μ.). Πάντως δὲν ἀποτελεῖ συχνὸ τύπο πῶματος στὰ Χανιά, ἐνῶ δὲν συνεχίζεται ἡ χρῆσις του κατὰ τὴν ΥΜ ΙΙΓ. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ στὴν Κρήτη εἶναι πιδὸ συχνὸ τὸ πῶμα ἀπὸ χονδροειδῆ πηλὸ μὲ τὴ διακοσμημένη ἐπιφάνεια καὶ τὸ κεντρικὸ κομβίον (Andreadaki-Vlazaki, Papadopoulou 2005, 378 εἰκ. 43'388).

40. Πρβ. Thomas 2011, 212 εἰκ. 21, 228 (Τσούγκις, ΥΕ ΙΙΑ2 πρόωμη).

41. Ἡ κατάσταση διατήρησης ἐνὸς κεραμικοῦ ἀγγείου ἀποτελεῖ συχνὰ ἓνα κριτήριον γιὰ τὴν ἀπό-

δοσή του στὸν ὀρίζοντα χρῆσις καὶ λειτουργίας ἐνὸς χώρου. Βλ. γιὰ παράδειγμα French 2011, 67 καὶ Stockhammer 2008, 72.

42. Τὸ χεῖλος τῆς εἰκ. 8,5 δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκει καὶ σὲ ὀλόβαφο ὑψίποδα σκύφο FS 305.

43. Mountjoy 1999, 539 εἰκ. 195. Thomas 2011, 200 εἰκ. 13.

44. Μαραμπέα 2010, εἰκ. 102,26.321. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 245 εἰκ. 12,69-73 (Ἀποθέτης 1). Ὁ δίσκος ἀπὸ μία ὀλόβαφη κύλικα τοῦ Θεορικοῦ (Mountjoy 1995α, 205 εἰκ. 5,60) δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκει ἐπίσης στὸν ἡμισφαιρικὸν τύπον κύλικας.

45. Gauß 2003, 101 πίν. 1.

πολὺν διαδεδομένοι στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο⁴⁶. Ὡστόσο ἡ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ὀστράκου καὶ τὸ ἀποστρογγυλεμένο χεῖλος, πιθανότατα τὸ χρονολογοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΒ2 ἢ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη περίοδο. Τὸ τμήμα ἐνὸς ὑψίποδα σκύφου FS 305 μὲ ταινίες στὴν κοιλιὰ καὶ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 8,8) θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ ἀνήκει στὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΒ2 ἢ καὶ τὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΓ⁴⁷. Τὰ κλειστὰ σχήματα ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ ὀλόβαφα ὀστρακα (εἰκ. 8,9), ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνεται ἐκ νέου ὅτι τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα τοῦ Κοντοπήγαδου, ὅπως οἱ ἀμφορεῖς καὶ οἱ ὑδρίες, ἦταν πιὸ συχνὰ ὀλόβαφα ἐξωτερικὰ ἀντὶ νὰ φέρουν ταινιωτὸ ἢ ἄλλο διάκοσμο⁴⁸. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῆς ἄβαφης λεπτόκοκκης κεραμικῆς βρέθηκαν χεῖλη ἀπὸ κύλικά μὲ γωνίωση FS 267 (εἰκ. 8,10) καὶ γενικότερα στελέχη ἀπὸ κύλικες.

Ἡ ὁμάδα τῶν ὀστράκων τῆς μαγειρικῆς κεραμικῆς περιλαμβάνει τμήματα αἰγινήτικων ἀγγείων (εἰκ. 8,11-13), ὅπως κρατήρες FS 281/298 καὶ τριποδικές χύτρες FS 320. Ὁ τύπος τοῦ μαγειρικοῦ κρατήρα ἀπὸ τὴν Αἴγινα φαίνεται νὰ ἦταν σχετικὰ συχνὸς στὸ συγκρότημα Ι, ὅπως ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἀκέραιο δείγμα ποὺ βρέθηκε κατὰ χώραν στὸν διάδρομο τοῦ χώρου Α⁴⁹, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ τμήμα ἐνὸς ἀκόμα κρατήρα ποὺ βρέθηκε στὸν χώρο Θ (εἰκ. 36,112). Ἐνα ἔξω νεῦον χεῖλος αἰγινήτικης χύτρας φέρει αὐλάκωση στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά του, χαρακτηριστικὸ ποὺ ἀπαντᾷ περισσότερὸ σὲ πρωιμότερες αἰγινήτικες χύτρες (εἰκ. 8,12)⁵⁰. Ἀπὸ τὸ μέχρι στιγμῆς ἐξεταζόμενο ὑλικὸ δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ ἄλλο τέτοιο χεῖλος χύτρας στὸ Κοντοπήγαδο. Χωρὶς ἄλλα παράλληλα στὸ Κοντοπήγαδο εἶναι καὶ ἓνα ἀκόμη ὀστρακο χεῖλους, τὸ ὁποῖο πιθανόντα ἀνήκει σὲ αἰγινήτικη τριποδικὴ χύτρα (εἰκ. 8,11). Ἡ κλίση τοῦ ὀστράκου θυμίζει πάρα πολὺ τὶς τριποδικές χύτρες ἀπὸ τὴ φάση 1b τοῦ Λευκαντί, πάντα ὅμως τροχήλατες⁵¹.

Νεότερο/ἀνώτερο ἐπίπεδο χρήσης (εἰκ. 9)

Στὸ ἐπίπεδο αὐτό (πίν. 1B) εἴτε ὡς ἐγκαίνιο εἴτε ἐπὶ μὴ σωζομένου δαπέδου εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν τὰ τρία σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου τοίχου 11 τοῦ χώρου Η. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο ἀποδίδεται καὶ ἡ ἀσάμινθος Ι ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸν ἐξωτερικὸ νότιο χώρο καὶ σὲ ἄμεση ἐγγύτητα πρὸς τὸν τοῖχο 11.

Τὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα κατανάλωσης στερεᾶς ἢ ὑγρῆς τροφῆς εἶναι μία ἄβαφη κύλικά μὲ γωνίωση FS 267 (εἰκ. 9,16), ἓνας ὀλόβαφος μόνωτος σκύφος FS 283 (εἰκ. 9,14) καὶ μία ταινιωτὴ ἀρύταινα FS 236 μὲ πολὺν φθαρμένη τὴν ἐξωτερικὴ τῆς ἐπιφάνεια (εἰκ. 9,15). Ἡ κύλικά ἔχει σχετικὰ ἀβαθεῖς σῶμα μὲ χαμηλὸ στέλεχος καὶ θυμίζει ἀρκετὰ δύο

46. Mountjoy 1999, 539 εἰκ. 195, 199-200.

47. Mountjoy 1995α, 211 εἰκ. 9,98-99.

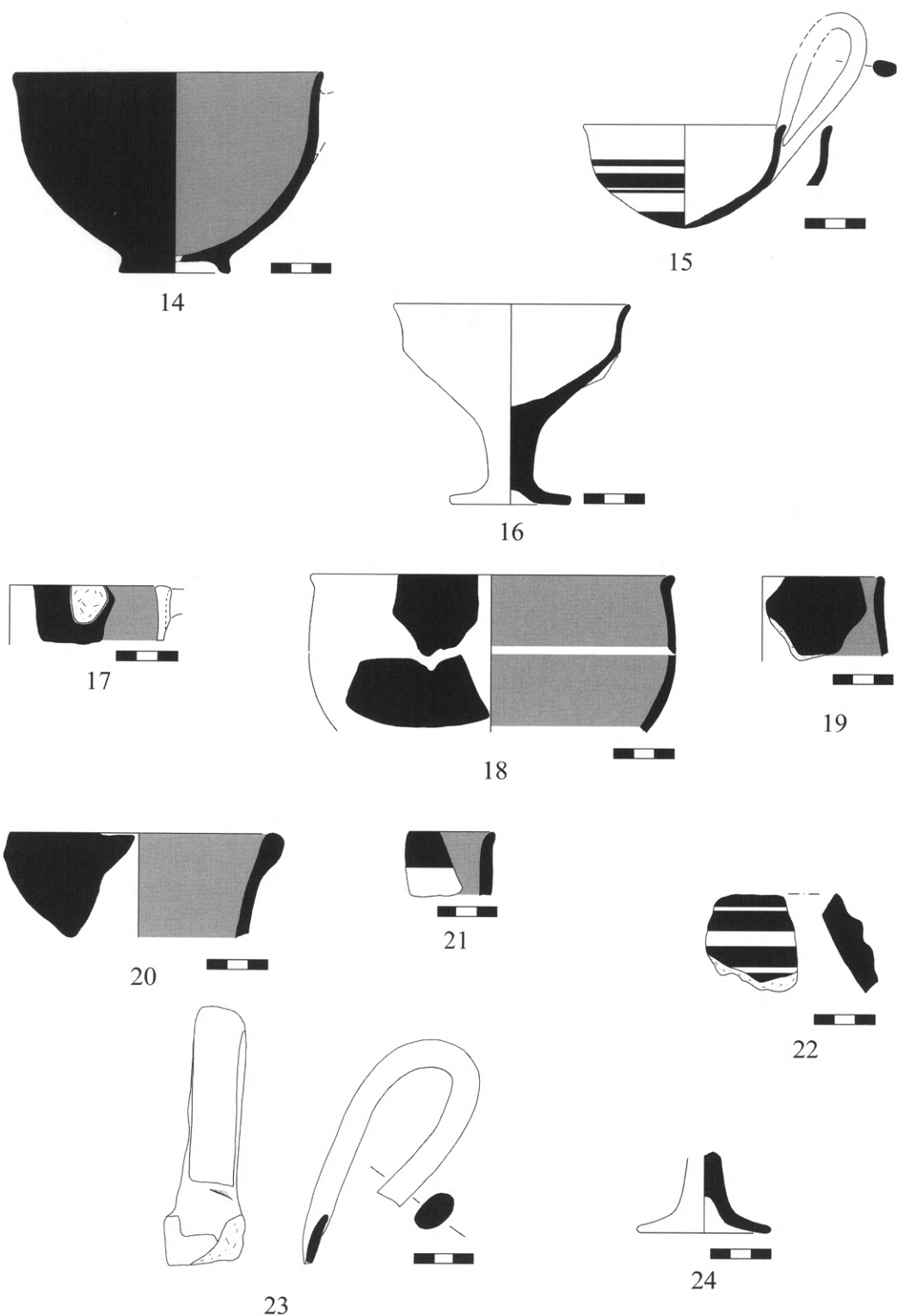
48. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 163 εἰκ. 10,25.

49. Αὐτόθι 186 εἰκ. 22,60. Βλ. καὶ Μαραμπέα 2010, 439 εἰκ. 65,2. 299α γιὰ ἓνα τμήμα ἀγγείου μὲ ἔχνη καύ-

σης καὶ σύμβολο κεραμέα ἀπὸ τὰ Κανάκια, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ αἰγινήτικου κρατήρα ποὺ ἔχουμε ἐντοπίσει στὸ Κοντοπήγαδο.

50. Maran 1992, 187 πίν. 8,290.

51. Popham *et al.* 2006, 207, 210 εἰκ. 2.35, 3.



Εικ. 9. Κεραμική από τις ανώτερες επιχώσεις του χώρου Η (14-20, 23-24) και από την επιφάνεια του τοίχου 12 (21-22).

κύλικες με γωνίωση από την υπόγεια κρήνη της Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν⁵². Ὁ μόνωτος σκύφος ἀποτελεῖ ἓνα σχῆμα χαρακτηριστικό γιὰ τὴν ἀττική κεραμικὴ παράδοση, ἐνῶ ἡ περίοδος τῆς μεγαλύτερης διάδοσής του θεωρεῖται ἡ YE IIIA2⁵³. Ὡστόσο ὁ σκύφος τοῦ χώρου H ἔχει βαθὺ ἡμισφαιρικό σῶμα με ἀπλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος, μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ δηλαδὴ ποὺ τὸ διαφοροποιοῦν σαφῶς ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα τῆς YE IIIA2 καὶ ἐνισχύουν τὴ χρονολόγησή του στὴν YE IIIB2 ἢ καὶ τὴν YE IIIG φάση 1. Παρόλο ποὺ ὁ μόνωτος σκύφος FS 283 δὲν ἀναφέρεται σὲ ἄλλα σύνολα τῆς περιόδου αὐτῆς ἀπὸ τὴν Ἀττική, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐνίοτε μπορεῖ νὰ ὀφείλεται καὶ στὴ δυσκολία διάκρισης ὀστράκων τοῦ ἀγγείου ἀπὸ αὐτὰ τοῦ ἡμισφαιρικοῦ κυάθου FS 215 ἢ καὶ τοῦ σκύφου FS 284, τὸ σχῆμα αὐτὸ φαίνεται ὅτι στὸ Κοντοπήγαδο ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται σὲ χρῆση μέχρι καὶ τὴν πρώιμη YE IIIG⁵⁴. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης ὁ μόνωτος σκύφος νὰ ἔχει καὶ παρεμφερῆ χρῆση με αὐτὴ τοῦ κυάθου FS 215, ἐνδὸς σχήματος δηλαδὴ ποὺ ἀπὸ τὴν YE IIIG γίνεται πολὺ δημοφιλές⁵⁵, καθὼς καὶ τὰ δύο ἔχουν παρόμοιο σχῆμα καὶ διαστάσεις. Πιὸ δύσκολη εἶναι πάντως ἡ χρονολόγηση τῆς ταινιωτῆς ἀρύταινας, ποὺ δυσχεραίνεται καὶ ἀπὸ τὴν πολὺ φθαρμένη ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση τῆς διακόσμησής του, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἀπουσία ταινίας χεῖλους, δὲν εἶναι κατὰ συνέπεια ἀσφαλής. Ἄν καὶ οἱ ταινιωτὲς ἀρύταινες ἀπαντοῦν συχνότερα κατὰ τὴν YE IIIA2 καὶ YE IIIB1 περίοδο⁵⁶, δὲν ἀποκλείεται ἡ παραγωγή τους στὸ Κοντοπήγαδο νὰ συνεχίζεται σὲ ὑστερότερες περιόδους⁵⁷. Ἡ ὑπόλοιπη κεραμικὴ τῶν ἀνώτερων ἐπιχώσεων τοῦ χώρου ἔχει πολὺ ἀποσπασματικὸ χαρακτήρα, καὶ τὰ περισσότερα ὄστρακα εἶναι μικροῦ μεγέθους. Σὲ αὐτὰ τῆς γραπτῆς κεραμικῆς συγκαταλέγονται ὀλόβαφες λεκανίδες FS 295B (εἰκ. 9,17), ἓνα σχῆμα τὸ ὁποῖο γίνεται συχνότερο κατὰ τὴν YE IIIG πρώιμη⁵⁸, ὀλόβαφοι ὑψίποδες σκύφοι FS 305 (εἰκ. 9,18), κύαθοι FS 215 (εἰκ. 9,19)⁵⁹, καθὼς καὶ ὄστρακα ὀλόβαφων κλειστῶν ἀγγείων, κάποια ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ χεῖλη με ἀβαθὴ ἀυλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τους (εἰκ. 9,20). Ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου 12 προέρχονται ἐπίσης τὸ χεῖλος ἐνδὸς κυάθου ἢ σκύφου FS 215/284 με πιθανότατα ταινιωτὸ διάκοσμο (εἰκ. 9,20), καθὼς καὶ ὄστρακο με αὐλακώσεις στὴν ἐπιφάνειά του, διακοσμημένο με ταινίες, τὸ ὁποῖο μᾶλλον ἀνήκε σὲ ὑποστατὸ FS 336 (εἰκ. 9,21)⁶⁰. Στὴν ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμικὴ ἀνήκουν στελέχη ἀπὸ κύλικες καὶ τμήματα ἀπὸ ἀρύταινες (εἰκ. 9,23-24).

52. Gauß 2003, 96 εἰκ. 1,3. 97 εἰκ. 2,5. Ἡ τελευταία ἔχει ἑλαφρὰ ψηλότερο καὶ πιὸ λεπτὸ στέλεχος. Καὶ ἀπὸ τὸν Θορικὸ προέρχονται κάποιες κύλικες με γωνίωση, οἱ ὁποῖες πιθανότατα εἶχαν ἀβαθεῖ σῶμα (Mountjoy 1995a, 220 εἰκ. 15, 158-159).

53. Mountjoy 1999, 539 εἰκ. 195, 197-201.

54. Κάποια ὄστρακα ἀπὸ τὸν γειτονικὸ ἀποθήκη 1 δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν ἐπίσης σὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα (Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 242 εἰκ. 10, 57).

55. Mountjoy 1999, 575 εἰκ. 212, 350-366.

56. Αὐτόθι 538 εἰκ. 194, 178, 549 εἰκ. 199,239.

57. Πρβ. αὐτόθι 284 εἰκ. 96,193 (Λακωνία, YE IIIG

πρώιμη).

58. Πρβ. French 2011, 501 γιὰ μία ὀλόβαφη λεκανίδα με ταινιωτὲς λαβές (Μυκήνες YE IIIG πρώιμη 1). Ἡ λεκανίδα αὐτή, σὲ ἀντίθεση με τὴ λεκανίδα τοῦ χώρου H, ἔχει ἀπλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος.

59. Τὸ ὄστρακο αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ μόνωτο σκύφο, ὅπως ἐκεῖνος τῆς εἰκ. 9,13.

60. Mountjoy 1999, 542 εἰκ. 196,209. Βλ. Kountouri 2005, 291 γιὰ τὴ σημασία τῶν ὑποστατῶν. Σύμφωνα με τὴν Kountouri δὲν ἀποκλείεται ἡ παραγωγή αὐτῶν τῶν σκευῶν νὰ περιορίζεται σὲ ὀρισμένα κέντρα, ὅπως ἡ Ἀττικὴ καὶ ἡ Ἀργολίδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Α

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΤΡΟΧΗΛΑΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	24	33	2	5	-	64
Σώματα	45	74	2	2	4	127
ΣΥΝΟΛΟ	69	107	4	7	4	191
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 43 5-10 έκ.: 25 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 86 5-10 έκ.: 20 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 2 5-10 έκ.: - >10 έκ.: 2	<5 έκ.: 2 5-10 έκ.: 5 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 3 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 136 5-10 έκ.: 51 >10 έκ.: 4
Προγενέστερα						96
Μεταγενέστερα						2
Άδιάγνωστα						26
ΣΥΝΟΛΟ						315

Χώρος Η (κατώτερες επιχώσεις, κατώτερο επίπεδο χρήσης). Όμαδες 97, 97α, 96 (ανατολικά), 266 (μόνο τα μυκηναϊκά στον πίνακα), 248 (έν μέρει).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1Β

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΤΡΟΧΗΛΑΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	35	110	4	2	4	155
Σώματα	98	295	22	4	3	422
ΣΥΝΟΛΟ	133	405	26	6	7	577
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 101 5-10 έκ.: 30 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: 368 5-10 έκ.: 35 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: 14 5-10 έκ.: 12 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 5 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 5 5-10 έκ.: 2 >10 έκ.: -	<5 έκ.: - 5-10 έκ.: - <5 έκ.: -
Προγενέστερα						77
Μεταγενέστερα						21
Άδιάγνωστα						40
ΣΥΝΟΛΟ						715

Χώρος Η (άνωτερες επιχώσεις, ανώτερο επίπεδο χρήσης). Όμαδες 206, 217, 102, 211.

Αύλη (σχ. 1-2 και εικ. 2,10-19)

Η αύλη εντοπίζεται σχεδόν στο κέντρο του οικιστικού συγκροτήματος Ι, περιβαλλόμενη από τους χώρους του ανατολικού τομέα και του δυτικού αντίστοιχα. Πρόκειται για ορθογώνιο χώρο που καταλαμβάνει επιφάνεια 22,75 τ.μ., μήκους 6.50 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν. και πλάτους 3,50 μ. κατά τον άξονα Α.-Δ. Σίγουρο άνοιγμα εισόδου/πρόσβασης στην αύλη από τα ανατολικά εντοπίζεται μόνο στο βορειοανατολικό της άκρο μέσω ενός μονολιθικού κατωφλιού που διατηρείται κατά χώραν (βάθ. -3,77 μ.) (εικ. 10, σχ. 1-2) και το οποίο αντιστοιχεί στο παλαιότερο και κατά το μεγαλύτερο μέρος του μη άνεσκαμμένο επίπεδο χρήσης του χώρου Ε⁶¹. Νότια της αύλης βρίσκεται ο χώρος Η, ή επικοινωνία του

61. Κατά την τελική φάση του συγκροτήματος Ι το επίπεδο του χώρου Ε ανυψώθηκε κατά 40 έκ. περί-



Εἰκ. 10. Τὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τῆς αὐλῆς μετὰ τὸ κατώφλι ποὺ διασώθηκε μετὰ τὴς παραβιάσεις.



Εἰκ. 11. Ἀποψη τοῦ διαδρόμου ἀπὸ δυτικά.

ὁποίου μετὰ τὴν αὐλὴ θεωρεῖται ὅτι γινόταν ἀπὸ ἄνοιγμα εἰσόδου ποὺ βρισκόταν στὸν τοῖχο 27, ὁ ὁποῖος βρέθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου κατεστραμμένος. Δυτικὰ τῆς αὐλῆς

που. Στὰ κατὰ χώραν εὐρήματα ἀπὸ τὴν τελικὴ φάση τοῦ χώρου ἀνήκει μία ομάδα ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα, τὰ

ὁποῖα βρέθηκαν στὴ λίθινη θήκη (Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκης 2012, 182 εἰκ. 57-58, 183 εἰκ. 19).

βρίσκεται ο «δίδυμος χώρος» Γ'-ΙΑ' και ο κεντρικός διάδρομος του συγκροτήματος. Στην πλευρά αυτή υπάρχει το δεύτερο βέβαιο άνοιγμα εισόδου/πρόσβασης στο νοτιοδυτικό άκρο της αύλης, μέσω του μονολιθικού κατωφλιού που διατηρείται κατά χώραν στον τοίχο 26 του χώρου Γ' (βάθ. -3,92 μ.) (σχ. 1-2). Βόρεια της αύλης βρίσκεται ο χώρος Β', στον νότιο τοίχο του οποίου (τοίχος 8') διαπιστώθηκε καταστροφή από τη Μυκηναϊκή εποχή σε μήκος 1,20 μ. Στο σημείο αυτό είναι πολύ πιθανόν να υπήρχε θυραίο άνοιγμα, ανάλογο και απέναντι από εκείνο που πιθανολογείται ότι βρισκόταν στον χώρο Η. Η κύρια πάντως πρόσβαση στην αύλη πραγματοποιούνταν από το άνοιγμα εισόδου που έντοπιίζεται στο κέντρο περίπου της δυτικής πλευράς του συγκροτήματος και ακολουθώντας δια μέσου του ευρύχωρου διαδρόμου, πλάτους 3 μ., ο οποίος με κατεύθυνση Δ.-Α. και μήκος 7.50 μ., κατέληγε στην αύλη. Κατά την περίοδο χρήσης του «δίδυμου» χώρου Γ'-ΙΑ' και του χώρου Η, το πλάτος του διαδρόμου φαίνεται ότι περιορίστηκε πολύ με την κατασκευή του ήμιτοξοειδούς τοίχου 27⁶², ο οποίος όριζε τον χώρο ΙΒ', επαπτόμενο στη βόρεια πλευρά του «δίδυμου» χώρου Γ'-ΙΑ' (σχ. 1 και εικ. 11 και 32). Στον χώρο του διαδρόμου έχει διαπιστωθεί έπαλληλία στρωμάτων (εικ. 12), τα οποία παραμένουν ως επί το πλείστον άσκαφα. Άνοιχτά πάντως πρέπει να μένουν προς το παρόν όλα τα ζητήματα γύρω από τη μορφή της αύλης και τις προσβάσεις κατά την τελική φάση του συγκροτήματος Ι, στην οποία ήταν σε χρήση αρκετοί χώροι στο ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος (χώροι Α', Ε, Β και Ζ), καθώς τα αντίστοιχα δάπεδα των παραπάνω χώρων βρίσκονται σε αρκετά ψηλότερο επίπεδο από το σωζόμενο δάπεδο της κεντρικής αύλης⁶³.

Το βόρειο ήμισυ όμως της αύλης, εκτός των αρχαίων παραβιάσεων και καταστροφών, παραβιάστηκε με έκσκαφέα πολύ πριν ξεκινήσει η σωστική ανασκαφή (1999-2000) του δεύτερου από τα δύο οικόπεδα (ιδιοκτησίας Σταυρόπουλου), εντός των οποίων αποκαλύφθηκε το οικιστικό συγκρότημα Ι. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο σωστικής ανασκαφής (1986-1987) του πρώτου οικοπέδου (ιδιοκτησίας Ατλάντικ ΑΕ) δεν κατέστη δυνατόν να ελεγχθεί το πηγάδι που βρισκόταν στο ανατολικό άκρο της αύλης (βλ. σχ. 1 το διαγραμμισμένο τετράγωνο) και που από την αρχή της έρευνας αντιμετωπίστηκε ως απαγορευμένος και κλειστός χώρος⁶⁴. Δεν αποκλείεται όμως το πηγάδι αυτό να ήταν Μυκηναϊκής εποχής⁶⁵, όπως τα άλλα τρία πηγάδια της γειτονικής εργαστηριακής

62. Από την εποχή της ανασκαφής ο τοίχος αυτός, καθώς και οι τοίχοι 16' και 17' στον δυτικό τομέα του χώρου Γ'-ΙΑ', προκάλεσαν προβληματισμό, λόγω της άψιδωτης μορφής τους. Παρά το ότι οι επιχώσεις που κάλυπταν τους τοίχους ήταν μυκηναϊκές, όπως και οι λίγες επιχώσεις που αφαιρέθηκαν από το έσωτεριό των χώρων Γ', ΙΑ' και ΙΒ', είχε θεωρηθεί ότι επρόκειτο για πρωτοελλαδικά λείψανα σε δεύτερη χρήση κατά τη Μυκηναϊκή εποχή. Άλλωστε από το γεγονός ότι ο ανώτερος πρωτοελλαδικός όριζοντας σε αρκετούς χώρους του Κοντοπήγαδου συμπίπτει με τον μυκηναϊκό, δημιουργήθηκε πολλές φορές σύγχυση ως προς

τη χρονολόγηση κάποιων κατασκευών, που εν προκειμένω ενισχύθηκε από τη μορφή των τοίχων.

63. Ο χώρος της κεντρικής εισόδου, του διαδρόμου και εν γένει του βορειοδυτικού τομέα του συγκροτήματος θα παρουσιαστούν σε άλλη μελέτη, αφού ένδεχομένως συμπληρωθούν τα διαθέσιμα στοιχεία με επί πλέον περιορισμένη ανασκαφή.

64. Βλ. παραπάνω σ. 54 σημ. 6.

65. Για την ύπαρξη πηγαδιού σε αύλη, ή οποία βρισκόταν στο κέντρο οικοδομικού συγκροτήματος πρβ. Kilian 1978, 450 εικ. 2 για τη ΝΔ. κάτω πόλη της Τίρυνθας.



Εἰκ. 12. Στρῶμα δαπέδου στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ διαδρόμου, μπροστὰ ἀπὸ τὴν αὐλὴ.

ἐγκατάστασης ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸν χώρο τοῦ σταθμοῦ τοῦ ΜΕΤΡΟ «Ἄλμιος»⁶⁶. Ἄλλη κατασκευὴ σχεδὸν τετράγωνου σχήματος, «κιβωτιόσχημου τύπου», πλευρᾶς 0.60-0.70 μ., ἐντοπίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν οἰκοδομικῶν πλέον ἐργασιῶν δίπλα στὸ πηγάδι (σχ. 1 μὲ διακεκομμένη γραμμὴ). Ἐφερε ἐπένδυση ἀπὸ λεπτὲς σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ εἶχε ἐγκιβωτιστεῖ ὡς φρεάτιο στὴ φυσικὴ κηληλιά, ποὺ ἐξασφαλίζει σχετικὴ στεγανότητα. Στὸν ἴδιο χώρο βρέθηκαν καὶ τὰ θραύσματα μεγάλου ἀγγείου, ποὺ εἶχε ἐπιδιορθωθεῖ μὲ μολύβδινους συνδέσμους (εἰκ. 39).

Παρὰ τὴν ἀπώλεια πληροφοριῶν λόγῳ τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν ποὺ ἐπικρατοῦν καὶ ἐπιβάλλονται κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν σὲ ἰδιωτικὰ οἰκόπεδα, τὰ διαθέσιμα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη θέση καὶ τὰ ἐξαιρετικὰ εὐρήματα καθιστοῦν τὸν χώρο τῆς αὐλῆς ἄκρως ἐνδιαφέροντα. Θὰ πρέπει ὡστόσο νὰ τονιστεῖ ὅτι τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸν χώρο τῆς αὐλῆς προέρχονται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸν νότιο τομέα τῆς, ὁ ὁποῖος καλυπτόταν ἀπὸ τὸ ἐνιαῖο στρῶμα καταστροφῆς ποὺ διαπι-

66. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 202.



Εἰκ. 13. Σπασμένα ἀγγεῖα τῆς αὐλῆς κατὰ χώραν.

στώθηκε καὶ στὸν χώρο Η (εἰκ. 6). Ἡ συγκέντρωση τοῦ γκρεμισμένου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ ἦταν μεγαλύτερη πάνω καὶ γύρω ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ βόρειου τοίχου 27 τοῦ χώρου Η καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου 26 τοῦ «δίδυμου» χώρου Ι'-ΙΑ'. Σὲ ἀπόσταση μόλις 0,40 μ. ἀνατολικά τοῦ τοίχου 26 βρέθηκαν δύο ὠμές πλίνθοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἦταν ἀκέραιη (διαστάσεων 0,47×0,22×0,12 μ.), ποὺ φαίνεται ὅτι εἶχαν καταρρεύσει ἀπὸ τὸν τοῖχο αὐτόν⁶⁷. Ἀνάμεσα στὸ στρώμα καταστροφῆς ποὺ ἀφαιρέθηκε κατὰ ἐνιαῖες ὀριζόντιες στρώσεις προκειμένου νὰ διαγραφοῦν οἱ σωζόμενοι τοῖχοι καὶ οἱ χώροι/δωμάτια ποὺ ὀριοθετοῦσαν, βρέθηκαν ἄφθονα ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέκυψαν ἀγγεῖα ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένα: ξεχωρίζουν μία στάμνος, ἕνας ἀποθηκευτικὸς ψευδόστομος ἀμφορέας καὶ λεκάνες (σχ. 2 καὶ εἰκ. 14-16), τὰ περισσότερα ὄστρακα τῶν ὁποίων ἐντοπίστηκαν συγκεντρωμένα (εἰκ. 13) κοντὰ στὸ κατώφλι τοῦ χώρου Ι' ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ σὲ βάθος -3.90 μ. κατὰ μέσον ὄρο. Σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις παρατηρήθηκε μερική διασπορὰ τῶν ὀστράκων τῶν ἀγγείων, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς στάμνου, λίγα ὄστρακα τῆς ὁποίας βρέθηκαν κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς αὐλῆς, κατὰ μῆκος δηλαδὴ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου 30 (σχ. 1), κάτω ἀπὸ μία ἐπίχωση ποὺ περιεῖχε καὶ πρωτοελλαδικὰ ὄστρακα. Ἡ παρουσία τῶν πρωτοελλαδικῶν ὀστράκων στὶς παραπάνω ἐπιχώσεις ὀφείλεται εἴτε στὴ γειτνίαση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς αὐλῆς μὲ τὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ διερχόμενου χειμάρρου ποὺ ὅμως εἶχε μπαζωθεῖ ἀπὸ τὴν ΠΕ ΙΙ περίοδο, εἴτε σὲ δραστηριότητες ἰσοπέδωσης. Ἀνάλογη διασπορὰ ἐπίσης διαπιστώθηκε καὶ στὰ θραύσματα ἐνὸς ταυρόσχημου τροχήλατου εἰδῶλου, τοῦ κατ' ἐξοχὴν σημαντικοῦ εὐρήματος τῆς αὐλῆς (εἰκ. 15,27), ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ὑπόλοιπα στοιχεῖα καὶ εὐρήματα προσδίδουν στὴν αὐλὴ

67. Γιὰ τὰ ὑλικά δομῆς τῶν τοίχων τοῦ οικιστικοῦ συγκροτήματος Ι βλ. Καζά-Παπαγεωργίου, Καρδα-

μάκη 2012, 150. Εἰδικὰ γιὰ ὠμές πλίνθους βλ. Ἰακωβίδη 1998, 122-128.

ιδιαιτέρη σημασία, πὸν θὰ ἀναλυθεῖ παρακάτω. Τὸ μεγαλύτερο δηλαδὴ σωζόμενο τμήμα τοῦ εἰδώλου μὲ ὀπή⁶⁸, βρέθηκε στὴ συγκέντρωση τῶν ἀγγείων, ἐνῶ τὸ τμήμα λαμοῦ τοῦ βρέθηκε ἐπίσης στὸν χῶρο τῆς αὐλῆς, κοντὰ στὸν τοῖχο 30 (σχ. 2)⁶⁹. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζουν τὰ θραύσματα μεγάλου πάχους ἀπὸ δευτερογενῶς καμένο κόκκινο πηλὸ πὸν περιέχει μεγάλα ἀσβεστολιθικά καὶ μὴ πλαστικά ἐγκλείσματα. Ἡ μία ἐπιφάνεια τῶν θραυσμάτων αὐτῶν εἶναι ἐπίπεδη καὶ ἡ ἄλλη διατηρεῖ τὰ ἀποτυπώματα τοῦ ἐδάφους, στὸ ὁποῖο ὁ πηλός, ἄψητος ἀκόμα, εἶχε ἐπιστρωθεῖ (εἰκ. 40β). Ἡ ἀπόδοση τῶν συγκεκρωμένων τμημάτων σὲ πῆλινη κατασκευὴ τῆς αὐλῆς, περιορισμένων διαστάσεων, θεωρεῖται περισσότερο πιθανὴ ἀπὸ τὴν ἀπόδοσή τους σὲ ἐνιαῖο δάπεδο πὸν ἐνδεχομένως κάλυπτε ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνειά της⁷⁰.

Εὐρήματα

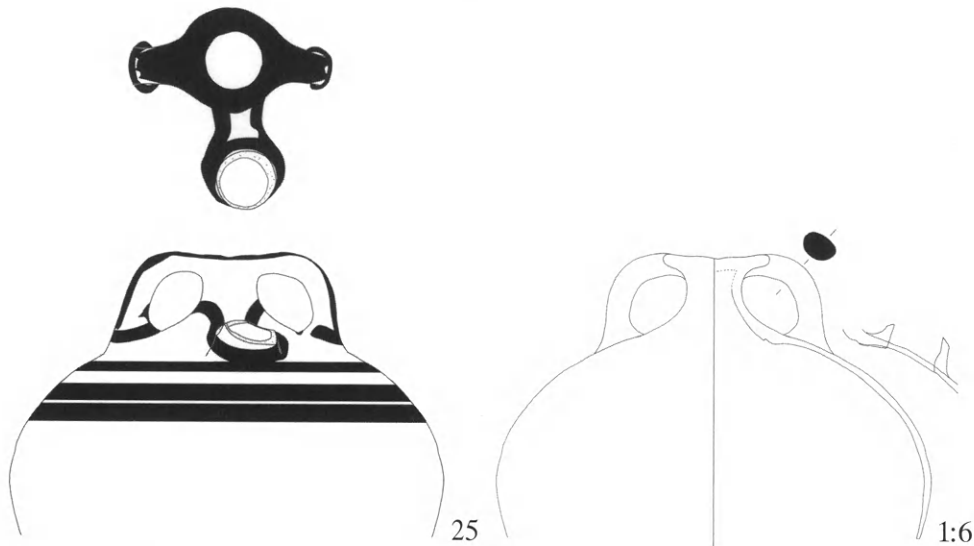
Ἡ αὐλὴ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς πρόκειται γιὰ τὸν μοναδικὸ χῶρο τοῦ νοτιοδυτικοῦ τομέα, στὸν ὁποῖο βρέθηκε μία σχετικὰ μεγάλη συγκέντρωση ἀπὸ σχεδὸν ἀκέραια ἢ ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένα ἀγγεῖα, καθὼς καὶ τὸ τμήμα τοῦ μεγάλου τροχήλατου ταυρόσχημου εἰδώλου (σχ. 2, εἰκ. 14-16, πίν. 2). Τὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἀποκαλύφθηκαν ἐξωτερικὰ τῶν χώρων Η καὶ Ι' καὶ πολὺ κοντὰ στὸ κατώφλι εἰσόδου τοῦ χώρου Ι', βρίσκονταν μᾶλλον κατὰ χώραν καὶ καταπλακώθηκαν ἀπὸ τὸ παχὺ στρώμα καταστροφῆς, πὸν ἐπίσης ἐντοπίστηκε τόσο στὸ ἐσωτερικὸ ὅσο καὶ στὸ ἐξωτερικὸ περιβάλλον τῶν προαναφερθέντων χώρων. Τὸ ἐπίπεδο εὗρεσης τῶν ἀγγείων θὰ ἦταν στὸ ἐπίπεδο χρήσης τῆς αὐλῆς, πὸν ἀντιστοιχεῖ δυτικὰ στὸ κατώφλι τοῦ «δίδυμου χώρου» Ι'-ΙΑ', ἐνῶ βρίσκεται σὲ χαμηλότερη στάθμη κατὰ περίπου 0,15 μ. ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ χώρου Ε στα ἀνατολικά (σχ. 2). Βάσει τοῦ ἐπιπέδου εὗρεσης τῶν ἀγγείων καὶ τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ χώρου Ε, τὸ ὁποῖο εἶναι κατὰ 0,40 ἕως 0,50 μ. περίπου χαμηλότερο ἀπὸ τὰ ἀνώτερα σωζόμενα δάπεδα τῶν χώρων Ε καὶ Α' στα ἀνατολικά, συνάγεται ὅτι μετὰ ἀπὸ καταστροφὴ πρέπει νὰ πραγματοποιήθηκε μερικὸς μόνον καθαρισμὸς τοῦ χώρου τῆς αὐλῆς, ἐνῶ θὰ ἀκολούθησε ἰσοπέδωση καὶ ἀνύψωση τῆς ἐπιφάνειας. Οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν παραπάνω ἀνακατασκευὴ καὶ τὰ μπαζώματα συνοψίζονται στὰ ἑξῆς: τὴν ἐντονη ὑψομετρικὴ διαφορὰ τῶν 0,40-0,50 μ., μεταξὺ τῶν δαπέδων τῶν χώρων Α' καὶ Ε ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ χώρου Ε ἀφ' ἑτέρου. Σὲ ὅστρακα τῆς στάμνου πὸν βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση, πάχους 0,10 μ. (ὁμάδα 300), πὸν κάλυπτε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐλῆς (βάθ. -3,60/-3,70 μ.) καὶ περιεῖχε σχεδὸν ἀποκλειστικὰ πρωτοελλαδικὴ κεραμικὴ. Ἡ παρουσία τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐπίχωσης πάνω ἀπὸ τὰ μυκηναϊκὰ στρώματα μπορεῖ νὰ

68. Tamvaki 1973, 230 εἰκ. 14.

69. Τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ λαμοῦ τοῦ εἰδώλου εἶχε παρουσιαστῇ ἐκ παραδρομῆς (Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 175 καὶ εἰκ. 26) σὰν ξεχωριστὸ εὔρημα τοῦ χώρου Β, ἂν καὶ βρέθηκε δυτικὰ

τοῦ τοίχου 30, στὸν χῶρο δηλαδὴ τῆς αὐλῆς.

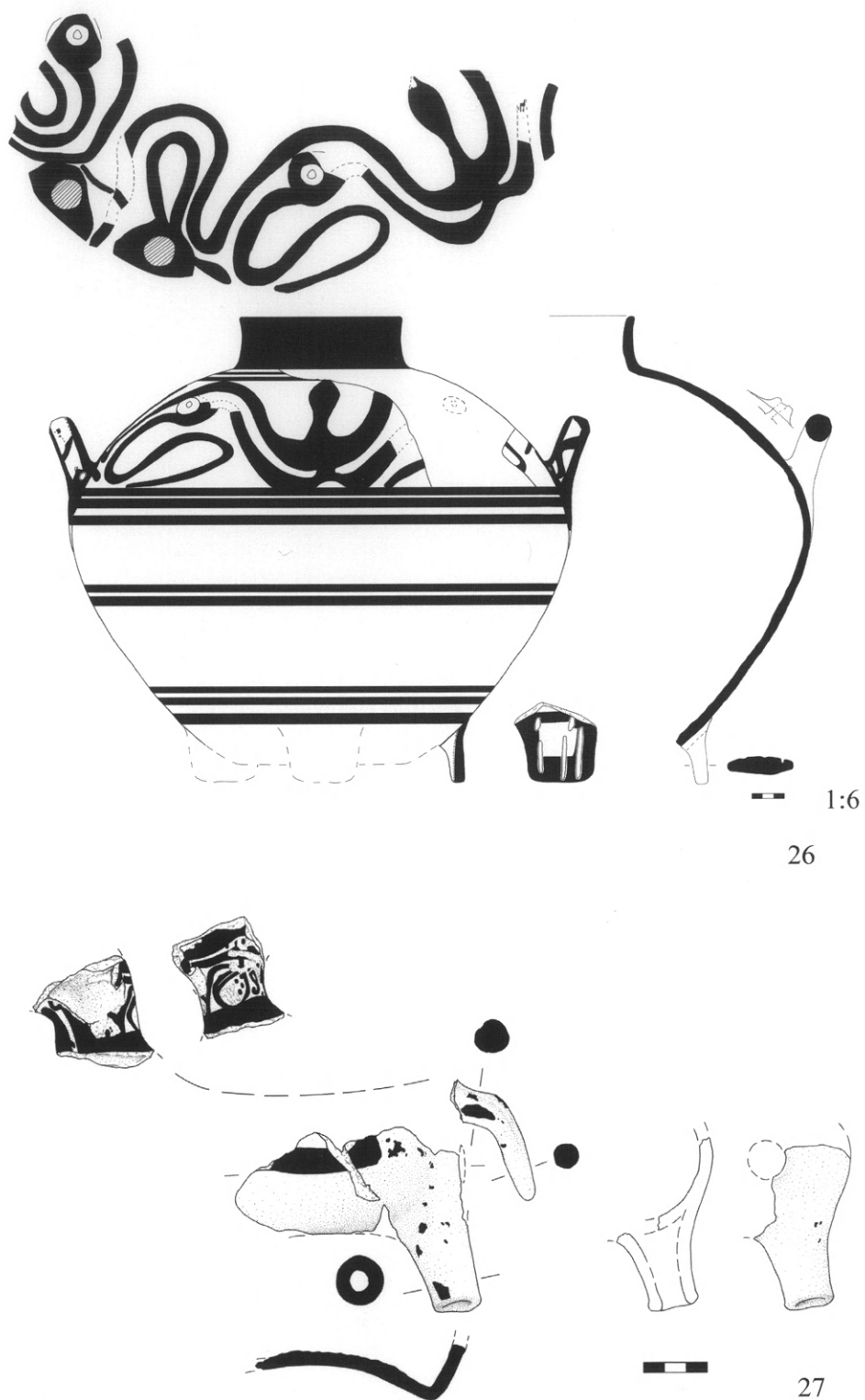
70. Παρὰ τὴν ἐκτεταμένη καταστροφὴ τῆς αὐλῆς, ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἐνιαῖο δάπεδο ἀπὸ πηλὸ δευτερογενῶς καμένο, θὰ εἶχαν διασωθεῖ περισσότερα θραύσματα.



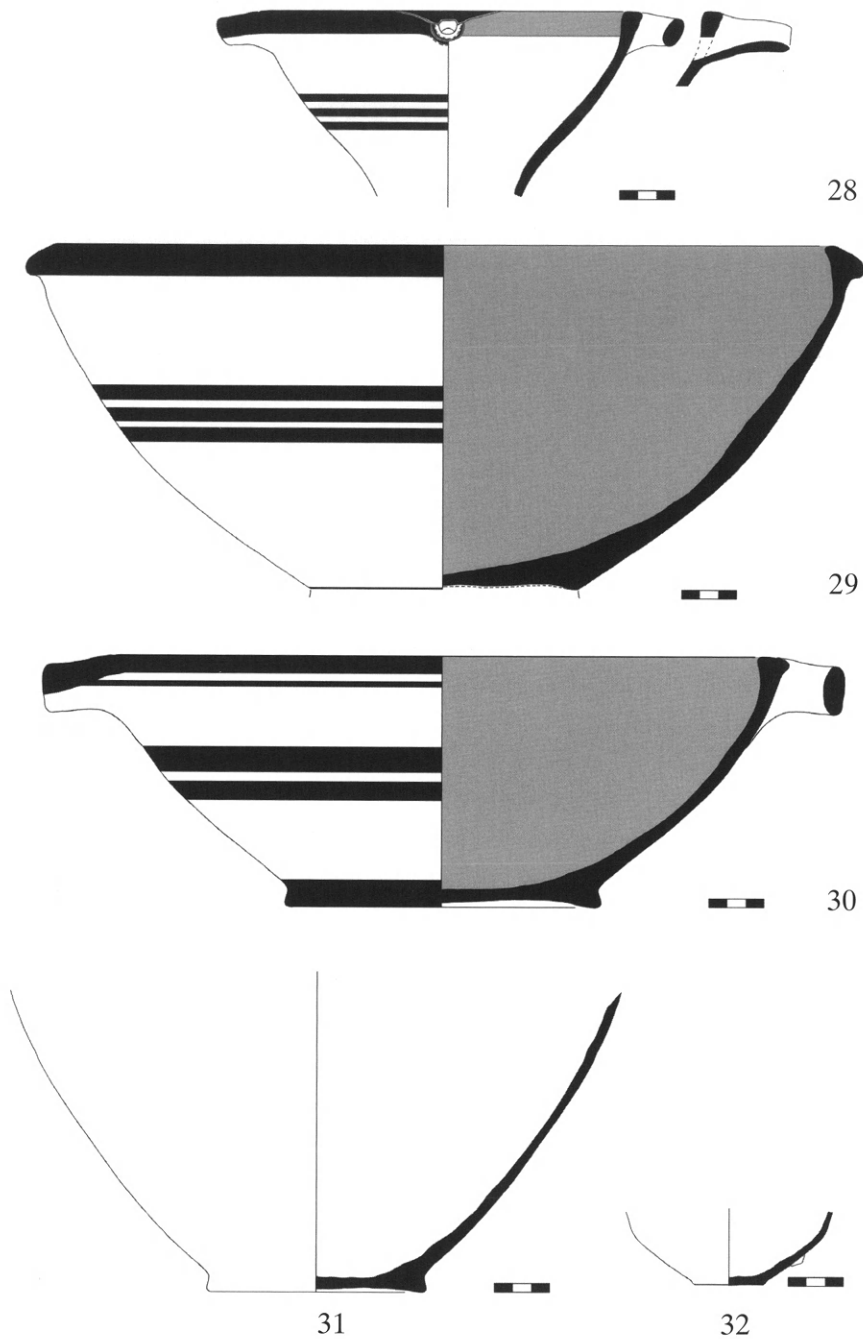
Εἰκ. 14. Ὁ ἀποθηκευτικὸς ψευδόστομος ἀμφορέας τῆς κεντρικῆς αὐλῆς.

δικαιολογηθεῖ μόνο ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι γιὰ τὴν ἰσοπέδωση καὶ τὸ μπάζωμα τοῦ χώρου μεταφέρθηκε ὑλικὸ ἀπὸ σημεία τοῦ οἰκισμοῦ, ὅπου τὰ πρωτοελλαδικὰ στρώματα σώζονταν σὲ ἄρκετὰ ψηλὸ ἐπίπεδο καὶ ἦταν εὐκόλα προσβάσιμα, ὅπως ἦταν ἡ κοίτη μὲ τὶς ὀχθες τοῦ χειμάρρου.

Ἐπὶ πλέον θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κινητῶν εὐρημάτων τῆς αὐλῆς σὲ ἀκέραιη ἢ σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση διατήρησης (εἰκ. 14-16), δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν μεγαλύτερος, ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψη ἡ μεγάλη καταστροφή καὶ διατάραξη ποὺ ὑπέστη ὁ συγκεκριμένος χώρος κατὰ τὴν ἔναρξη τῶν οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν στὸ οἰκόπεδο Ἀτλάντικ ΑΕ. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴ ἐνισχύουν οἱ πέντε μεγάλες ὁμάδες κεραμικῆς (43, 44, 71, 215 καὶ 216), οἱ ὁποῖες ἔδωσαν καὶ ἀκέραια εὐρήματα, ἀλλὰ στὸ σύνολό τους προέρχονται ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ στρώματος καταστροφῆς ποὺ κάλυπτε ἐνιαῖα δύο ἀνασκαφικὲς τομές, συνολικῶν διαστάσεων 8x4 μ., οἱ ὁποῖες περιελάμβαναν τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Η καὶ τὸ νότιο τμῆμα τῆς αὐλῆς. Ὡς ἐκ τούτου δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς ἀπόδοση μερικῶν ἀπὸ τὰ εὐρήματα στὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο χώρο (σχ. 2), ἀλλὰ μὲ βάση τὰ συνανήκοντα ποὺ διαπιστώθηκαν στὶς ὁμάδες 215 καὶ 216 καὶ τῶν δύο ἀγγείων τῆς αὐλῆς (εἰκ. 16,28 καὶ 30), κάποια ἀπὸ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν αὐλή. Οἱ ὁμάδες 215 καὶ 43 συμπίπτουν μὲ τὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου Η, ἐνῶ ἡ ὁμάδα 216 συμπίπτει ἐν μέρει μὲ τὶς ἀνώτερες ἀλλὰ καὶ τὶς κατώτερες ἐπιχώσεις τοῦ ἴδιου χώρου. Ἡ ὁμάδα 215 περιλαμβάνει ἓνα σχεδὸν ἀκέραιο ζωόμορφο εἰδῶλιο (εἰκ. 38α) μὲ σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου φθαρμένη τὴ βαφή τοῦ ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ταύτισή του, ἓναν ἀκέραιο πῆλινο δίσκο (εἰκ. 19,57) καὶ τρία ἀκέραια ἢ σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση σωζόμενα σκεύη καὶ ἀγγεῖα (εἰκ. 17,33 καὶ 19,55-56). Ἡ ὁμάδα 71 περιλαμβάνει ἓνα θραῦσμα ἀνθρωπόμορφου εἰδωλίου τύπου Ψ μὲ πολὺ φθαρμένη τὴν ἐπιφάνειά του (εἰκ. 37β, σχ. 2).



Εἰκ. 15. Ἡ στάμνος καὶ τὸ ταυρόμορφο εἶδωλο τῆς αὐλῆς.



Εικ. 16. Άγγεϊα τῆς αὐλῆς.

Τὰ ἀκέραϊα ἄγγεϊα πάντως ποὺ βρέθηκαν στὴν αὐλὴ παρουσιάζουν πολὺ μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τοῦ σημείου εὗρεσής τους σὲ ἐξωτερικό, ἐνδεχομένως κοινό-χρηστο χῶρο καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς μοναδικότητάς τους σὲ σχέση μὲ τὰ ἕως τώρα ἐξετασθέντα ἄγγεϊα τοῦ συγκροτήματος Ι (σχ. 2). Ἡ ὁμάδα τῶν εὗρημάτων αὐτῶν συνίστα-

ται σὲ μεγάλα ἀποθηκευτικά ἀγγεῖα, ὅπως ὁ ἀποθηκευτικὸς ψευδόστομος ἀμφορέας FS 167 (εἰκ. 14,25), ἡ στάμνος μὲ πόδια (εἰκ. 15,26), τὸ τμήμα ἀδιάνγνωστου κλειστοῦ ἀγγείου (εἰκ. 16,31) καὶ σὲ μεγάλα ἢ μικρότερα ἀγγεῖα κατανάλωσης, ὅπως ἓνας κάλαθος FS 301 (εἰκ. 16,28), τουλάχιστον δύο μεγάλες λεκάνες FS 294/302 (εἰκ. 16,29-30) καὶ τμήμα ἀβαθοῦς κυάθου FS 220 (εἰκ. 16,32). Ἡ ἰδιαιτερότητα τοῦ συνόλου ὑπογραμμίζεται καὶ ἀπὸ τὸ ταυρόμορφο εἶδωλο (εἰκ. 15,27), εὔρημα τὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ σὲ χώρους ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς ἱερά⁷¹. Τὰ ταυρόμορφα εἶδωλα ἀποτελοῦν ἓνα εἶδος ἀναθήματος, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἔχει διάδοση στὴν Ἀθήνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ παλαιὰ εὑρήματα τῆς ὑπογείας κρήνης, τῆς BA. ἀνόδου καὶ ἀπὸ διάφορα ἄλλα σύνολα τῆς Ἀκρόπολης⁷². Ἀπὸ τὸ εἶδωλο σώζεται τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματος μὲ τὴν ὀπὴ ὀπτησης καὶ τὴν οὐρά. Τὸ πόδι εἶναι ἐπίσης κοῖλο καὶ ἔχει κατασκευαστεῖ καὶ ἐπικολληθεῖ ξεχωριστά. Ἡ ἀπόδοση τοῦ θραύσματος τοῦ συμπαγοῦς λαμοῦ στὸ εἶδωλο τὸ τοποθετεῖ σὲ μία σπάνια ὁμάδα εἰδῶλων μὲ ἐλάχιστα παρὰλληλα στὸ ἱερὸ τῆς Φυλακωπῆς καὶ τὴν Ἀθήνα⁷³. Ἀπὸ τὰ ἔχνη βαφῆς καὶ διακόσμησης ποὺ σώζονται, φαίνεται ὅτι χαμηλότερα τὸ σῶμα τοῦ ὀριζόταν ἀπὸ μία ταινία, ὅπως συχνὰ παρατηρεῖται στὰ ταυρόσχημα εἶδωλα⁷⁴, ἐνῶ τὸ πόδι φαίνεται ὅτι ἔφερε κάθετες ταινίες, ὥς καὶ ἐγκάρσιες γραμμές⁷⁵. Ὡστόσο μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἰκονιστικὴ διακόσμηση τῆς ράχης τοῦ εἰδώλου μὲ ναυτίλο. Ταυρόμορφο εἶδωλο/ρυτὸ μὲ εἰκονιστικὴ διακόσμηση ἔχει βρεθεῖ στὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐπονομαζόμενον ρυτὸ τῶν δαιμόνων, ποὺ βρέθηκε στὸ περιβάλλον τοῦ ἱεροῦ 117 καὶ φέρει ψάρια καὶ αἰγάγρους ποὺ κρατοῦν ἐπιμήκη ράβδο⁷⁶. Τὸ θέμα τοῦ ναυτίλου καὶ γενικότερα τὰ θέματα τοῦ θαλάσσιου ρυθμοῦ, ὅπως τὰ χταπόδια καὶ οἱ πορφύρες, ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ ρυτὰ, μὲ τὴν πορφύρα πὺδ συχνὴ σὲ ρυτὰ τῆς YE IIIA2 καὶ YE IIIB1 περιόδου. Τὸ θέμα βέβαια τοῦ ναυτίλου καὶ τοῦ χταποδιοῦ ἐμφανίζεται πολὺ νωρίτερα σὲ ρυτὰ τῆς νεοανακτορικῆς περιόδου (YM IB)⁷⁷. Ὁ στενὸς συσχετισμὸς

71. Ὁ Renfrew 1985, 425- 427 σημειώνει τὴ σχετικὴ σπανιότητα τέτοιων εἰδῶλων στὰ μυκηναϊκὰ καὶ κρητικὰ ἱερά, ἐνῶ συμφωνεῖ μὲ τὸν Nicholls 1970, 8-9 ὡς πρὸς τὸν συσχετισμὸ τους μὲ ὑπαίθρια ἱερά. Γιὰ ἀντίθετη ἄποψη βλ. Guggisberg 1996, 322-324. Ὁ Nicholls θεωρεῖ ὅτι τὰ κοῖλα ταυρόμορφα εἶδωλα ἀποτελοῦν ἐξέλιξη τῶν μινωικῶν ζωόμορφων ρυτῶν. Ἀποτελοῦν δὲ ἀναθήματα, καθὼς συσχετίζονται μὲ βωμούς. Ταυρόμορφα εἶδωλα ἔχουν βρεθεῖ στὸ Μενελάιον (Catling 2009, 279' εἰκ. 334, TC 6-7), στὶς Ἀμύκλες, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτη, στὴν Τίρυνθα, στὶς Μυκήνες, στὴν Ἀσίνη καὶ στοὺς Δελφοὺς (Nicholls 1970, 10' πίν. 2δ καὶ 3α). Albers 1994, 136, 138-140, πίν. 6 γιὰ τὴ διασπορὰ εἰδῶλων στὰ λεγόμενα ἱερά πόλεως, ὅπως τῆς Φυλακωπῆς, τῆς Τίρυνθας καὶ τῆς Ἀγ. Εἰρήνης καὶ Guggisberg 1996, 318-322. γιὰ παράθεση τῶν ταυρόμορφων εἰδῶλων ἀπὸ τὶς θέσεις τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ Αἰγαίου.

72. Nicholls 1970, πίν. 3β. Γιὰ τὰ ταυρόμορφα εἶδωλα καὶ τὴ σημασία εὗρεσής τους στὴν Ἀκρόπολη βλ. Gauß 2000, 171, 184 εἰκ. 2,1 καὶ 3.

73. French 1985, 236-252 καὶ 238, εἰκ. 6,17. Μόνο ἓνα ταυρόμορφο εἶδωλο φέρεται νὰ ἔχει συμπαγὲς τὸ ἄνω τμήμα τῆς κεφαλῆς του (αὐτόθι 244, 246 εἰκ. 23,561). Δύο ἀκόμη θραύσματα συμπαγοῦς λαμοῦ πιθανολογεῖται ὅτι προέρχονται ἀπὸ ταυρόμορφα εἶδωλα (αὐτόθι 249, πίν. 42e-f). Γιὰ ἓνα ταυρόμορφο εἶδωλο μὲ συμπαγὲς λαμὸ καὶ ὀπὴ στὸ μπροστινὸ μέρος βλ. Guggisberg 1996.

74. French 1985, 239 εἰκ. 6,18, 243 εἰκ. 6,21.

75. Αὐτόθι 239 εἰκ. 6,18, 242 εἰκ. 6,20, 243 εἰκ. 6,21.

76. Kilian 1978, 465 εἰκ. 22· 1992, 21 καὶ πίν. 3,2.

77. Koehl 2006, πίν. 20,250 (Ψεῖρα), 31,380 (Φαιστός).

ταυρόσχημων ειδώλων και ρυτῶν εἶναι προφανῆς λόγω τῆς μορφῆς τους, ἀλλὰ ὡς ρυτὰ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν λίγα ἀπὸ τὰ γνωστὰ εἶδωλα⁷⁸. Ἡ χρῆση τοῦ εὐρήματος τοῦ Κοντοπήγαδου εἶναι ἀβεβαίη λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς του διατήρησης. Πάντως βάσει τοῦ σχήματός του καὶ συγκεκριμένα τῆς ὁπῆς στὸ πίσω μέρος τοῦ σώματός του καὶ τῶν λοξῶν πρὸς τὸ σῶμα ποδιῶν, τὸ ταυρόσχημο εἶδωλο τοῦ Κοντοπήγαδου ἀνήκει στὴν ὁμάδα ειδώλων ποὺ φέρουν αὐτὰ τὰ διακριτικά ἀπὸ τὴ Φυλακωπή, τὴν Τίρυνθα καὶ τοὺς Δελφούς⁷⁹.

Ἡ μεγάλη στάμνος μὲ τὰ τρία πόδια (εἰκ. 15,26), ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται μόνο τὸ ἓνα, ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο σώζεται μόνο ἡ γένεσή τους, ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ σπάνιο σχῆμα χωρὶς δημοσιευμένα παράλληλα στὴν Ἀττική. Τὸ ἀγγεῖο φέρει στὴν περιοχὴ τοῦ ὤμου ἓνα σχηματοποιημένο ὀλόβαφο χταπόδι, χωρὶς ἄλλα διακριτικά, ὅπως ὀφθαλμούς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἀποδίδεται τὸ σῶμα, ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ πλοκάμια τοῦ χταποδιοῦ ποὺ ἀντὶ γιὰ ὁκτῶ εἶναι τέσσερα, θυμίζουν σχηματοποιημένη ἀνθρώπινη μορφή. Παρόλο ποὺ τὰ ἄμεσα παράλληλα γιὰ τὸ χταπόδι τῆς στάμνου λείπουν, χταπόδια ἀποδοσμένα μὲ συμπαγῆ βαφὴ καὶ χωρὶς ἄλλα διακριτικά, ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ σύνολα τῆς ΥΕ ΙΙΒ περιόδου⁸⁰. Ἡ στάμνος τῆς αὐτῆς θὰ μπορούσε ἴσως νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχὴ μιᾶς παράδοσης παραγωγῆς κλειστῶν ἀγγείων μὲ εἰκονιστικὲς παραστάσεις χταποδιῶν. Ἡ τάση αὕτη, ἡ ὁποία ἀρχίζει κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη καὶ φτάνει στὸ ἀποκορύφωμά της κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ μέση μὲ τὸν ρυθμὸ τοῦ Πολύποδα στοὺς ψευδόστομους ἀμφορεῖς, ἐκπροσωπεῖται ἄλλωστε κυρίως ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Δωδεκανήσων⁸¹. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχουν ὅμως καὶ οἱ τεχνικὲς λεπτομέρειες τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁποῖο σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ὑπόλοιπα κλειστὰ ἀγγεῖα τοῦ Κοντοπήγαδου φαίνεται ὅτι ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ συνδυασμένη τεχνικὴ κεραμικοῦ τροχοῦ καὶ ἐπικόλλησης. Οἱ λαβὲς καὶ τὰ πόδια φέρουν ἐγκάρσιες ὀπές, οἱ ὁποῖες ἔχουν γίνει πρὶν ἀπὸ τὴν ὀπτηση, ἐνῶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι στιλβωμένη. Ἡ εὕρεση μιᾶς μεγάλης στάμνου μὲ παρόμοια τεχνικὰ χαρακτηριστικά στὸν Ἀποθέτη 1⁸² τῆς γειτονικῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης, ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ διαφορετικῶν παραδόσεων στὸ ἐργαστήριό τοῦ Κοντοπήγαδου, μὲ τεχνίτες ποὺ ἐργάζονταν ὅμως μὲ τὰ ἴδια ἀποθέματα πηλοῦ. Ἀντίστοιχο ἀγγεῖο ἔχει βρεθεῖ στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου, τὸ ὁποῖο ἡ Mountjoy χρονολογεῖ στὴ μεταβατικὴ

78. Ὁ Renfrew 1985, 427 δὲν κατατάσσει τὰ εἶδωλα τῆς Φυλακωπῆς στὰ τελετουργικὰ σκεύη, ἐνῶ ἡ French 1985, 239-240 ἀποδίδει παρεμφερῆ χρῆση μὲ αὕτη ἐνὸς ρυτοῦ μόνο στὰ εἶδωλα ποὺ φέρουν ἀγγεῖα στὴ ράχη τους. Γιὰ πρόσφατη μελέτη ζωόμορφων ρυτῶν βλ. Koehl 2006, 13-22 εἰκ. 1-4, 68.

79. French 1985, 240.247 εἰκ. 6,24, Kilian 1992, πίν. 3, Müller 1992, 479 εἰκ. 17. Τὸ εἶδωλο ἀπὸ τὴ Φυλακωπή ἔχει πολὺ μεγαλύτερη ὁπὴ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ ειδώλου ἀπὸ τὸ Κοντοπήγαδο, ἀλλὰ ἀνήκει στὸν τύπο B-2 τοῦ Guggisberg ποὺ γνωρίζει μεγάλη διάδοση κυρίως κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ (Guggisberg 1996, 215).

80. Βλ. γιὰ παράδειγμα Mountjoy 1999, 1026 εἰκ. 419,113 γιὰ τὸ ὀλόβαφο χταπόδι σὲ κύλικα τῆς ΥΕ ΙΙΒ ἀπὸ τὴ Ρόδο.

81. Ἡ διακόσμηση μὲ χταπόδια ἀπαντᾷ κυρίως στοὺς ψευδόστομους ἀμφορεῖς (βλ. Mountjoy 1999, 50-51 γιὰ τὸν ρυθμὸ τοῦ Πολύποδα κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ μέση). Σύμφωνα μὲ τὴ Mountjoy 1999, 572 στὴν Περατὴ ὑπάρχουν μεμονωμένα δείγματα τοῦ ρυθμοῦ τοῦ Πολύποδα τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης.

82. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 250 εἰκ. 15,103.

ΥΕ ΙΙΒ2 - ΥΕ ΙΙΓ πρώτη περίοδος⁸³. Μία στάμνος με πόδια και ήμικύκλια στον ώμο και κυματοειδή ταινία στην κοιλιά έχει επίσης αποκαλυφθεί στο στρώμα καταστροφής του Διμηνίου⁸⁴. Το σχήμα εμφανίζεται και σε ΥΜ ΙΙΒ σύνολα της Κρήτης, όπως στον Κατσαμπά⁸⁵, τονίζοντας ακόμη μία φορά τις στενές σχέσεις στην κεραμική της Αττικής με της Κρήτης, όπως έχει παρατηρήσει ο Rutter⁸⁶.

Από τα υπόλοιπα αγγεία της αύλης εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και το δεύτερο αποθηκευτικό αγγείο. Πρόκειται για ένα ψευδόστομο αμφορέα, μεγάλου μεγέθους, με ταινίες στον ώμο και πιθανότατα εξηρημένο το κυρίως σώμα (εικ. 14,25). Η γένεση της προχοής περιβάλλεται από δακτύλιο, ενώ επιπλέον θηλιά συνδέει τη γένεση της προχοής και του ψεύτικου λαιμού. Ο δίσκος του ψεύτικου λαιμού είναι περιμετρικά βαμμένος, ενώ το κέντρο του εξηρημένο. Επιπλέον, η επιφάνεια του αγγείου είναι στιλβωμένη. Ο ψευδόστομος αμφορέας θυμίζει τους μεγάλους αποθηκευτικούς ψευδόστομους αμφορείς FS 164, ένα μεταφορικό αγγείο κρητικής έμπνευσης και προέλευσης με μεγάλη διάδοση κατά τις ΥΕ ΙΙΑ2 - ΥΕ ΙΙΒ περιόδους⁸⁷. Αγγεία αυτού του τύπου έχουν εντοπισθεί κυρίως στα μεγάλα κέντρα της Αργολίδας και της Βοιωτίας, ενώ οι πετρογραφικές και χημικές αναλύσεις που έχουν γίνει τις τελευταίες δεκαετίες και μέχρι πρόσφατα, δείχνουν ότι τα περισσότερα από αυτά έχουν κατασκευαστεί σε κρητικά εργαστήρια⁸⁸. Ωστόσο μια μικρότερη ομάδα μεταφορικών ψευδόστομων αμφορέων με απίοσχημο ή σφαιρικό σώμα FS 167, στην οποία εντάσσεται και ο ψευδόστομος της αύλης, έχει γίνει από καθαρότερο πηλό⁸⁹. Για πολλούς από τους ψευδόστομους αμφορείς της τελευταίας ομάδας οι αναλύσεις έχουν δείξει ότι αποτελούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων. Επιπλέον αυτοί οι

83. Mountjoy 1999, 348 εικ. 118, 101. Η στάμνος της Πύλου έχει ψηλότερα πόδια, κατασκευασμένα από λωρίδες πηλού και διάτρητες μαστοειδείς αποφύσεις αντί για προχυτικές στον ώμο. Το αγγείο της Πύλου φέρει στον ώμο ήμικύκλια που συνδέονται με αμειβοντες, καθώς και στελεχωτές σπείρες. Στην Περατή δεν έχουν βρεθεί μεγάλες στάμνοι ή άλλες με εικονιστική διακόσμηση στον ώμο (Ίακωβίδης 1970, 205-206). Οι μεγάλες στάμνοι της Περατής, όπως και της Πύλου, φέρουν στον ώμο διάτρητες αποφύσεις αντί για προχυτικές (Ίακωβίδης 1970, 206 και 1969, πίν. 41α, 1055). Παρόμοια πόδια με αυτά της στάμνου της αύλης φέρουν κυλινδρικά αλάβαστρα από την Περατή (Mountjoy 1999, 569 εικ. 209, 334-335). Για την κεραμική φάση, την οποία η Mountjoy χαρακτηρίζει ως Μεταβατική ΥΕ ΙΙΒ2/ΥΕ ΙΙΓ πρώτη (Mountjoy 1997, 109-124), βλ. Rutter 2003, 194. Gauß 2003, 100-102. Vitale 2006, 197-202. Αντί της μεταβατικής περιόδου στο Κοντοπήγαδο χρησιμοποιούμε τον όρο ΥΕ ΙΙΓ / φάση 1 (Καρδαμάκη 2011, 221-230), ακολουθώντας την πρόταση του Rutter 2003, 194. Η ΥΕ ΙΙΓ / φάση 1 αντιστοιχεί με την ΥΕ ΙΙΓ πρώτη 1

της Αργολίδας. Ο Stockhammer 2008, εικ. 3-4 τοποθετεί την έναρξη της φάσης 1 του Rutter στην ΥΕ ΙΙΒ2 ύστερη της Αργολίδας. Ωστόσο οι σχετικές ενδείξεις για αυτόν τον συγχρονισμό δεν επαρκούν (Kardamaki 2013, 385-392, 486-487, πίν. 33).

84. Αδρύμη-Σισμάνη 2013, εικ. 10, B35831. Η στάμνος του Διμηνίου φέρει διακοσμητικές ζώνες που θυμίζουν ακόμη περισσότερο τον τρόπο διακόσμησης αγγείων της ΥΕ ΙΙΓ, με διαφορετική διακόσμηση στον ώμο και την κοιλιά (πρβ. Mountjoy 1986, 161 εικ. 204).

85. Kanta 1980, 29 εικ. 13.8. Το αγγείο βρέθηκε σε αποθήκη εντός πηγαδιού. Στο ίδιο σύνολο υπήρχε και ρυτό με σχήμα κεφαλής ταύρου.

86. Rutter 2003, 194-201.

87. Haskell 2005, 206 εικ. 1' 207. Haskell, Jones, Day 2011α, 1-7.

88. Haskell, Jones, Day 2011β, 87-90.

89. Για μία ομάδα ψευδόστομων αμφορέων του τύπου FS 167 βλ. Δημακοπούλου 2009, 244, 247, 249, 255 εικ. 3δ' 256 εικ. 4α-β' και 258 εικ. 6γ.

άμφορές, οί περισσότεροι από όσους έχουν έξεταστεί μέχρι στιγμής προέρχονται από τις Ζυγουριές και τη Θήβα και συνδέονται με εργαστήρια της ΒΑ. Πελοποννήσου και της Βοιωτίας, διακρίνονται και από άλλα συγκεκριμένα τεχνικά χαρακτηριστικά, όπως τη χρήση ταινιωτών λαβών, τη διάτρηση των λαβών πριν από την όπτηση και την έξ ολοκλήρου κατασκευή του κυρίως σώματός τους στον τροχό⁹⁰. Η χρησιμοποίησή τους δέ στο ευρύτερο δίκτυο ανταλλαγών, όπως κυρίως συμβαίνει με τη μεγάλη ομάδα των κρητικών ψευδόστομων άμφορέων, είναι πολύ πιθανή.

Ο ψευδόστομος άμφορέας της αύλης φέρει αρκετά χαρακτηριστικά, όπως το σφαιρικό σώμα με τη μέγιστη διάμετρο στην κοιλιά, τη χρήση λεπτόκοκκου πηλού και την άπλη διακόσμηση με ταινίες, που θα μπορούσαν να τον τοποθετήσουν στην ομάδα εκείνων των άμφορέων (ομάδα D του Haskell), οί όποιοι κατασκευάζονται σε τοπικά εργαστήρια της ήπειρωτικής Ελλάδας. Σε αντίθεση ώστόσο με τους περισσότερους άμφορείς της παραπάνω ομάδας, ο ψευδόστομος του συγκροτήματος I έχει λαβές ώοειδούς διατομής χωρίς όπες πριν από την όπτηση. Γενικότερα ο ψευδόστομος της αύλης φέρει χαρακτηριστικά που παραπέμπουν τόσο στα κρητικά αντίστοιχα, όπως είναι ο διάκοσμος του δίσκου και ή κοίλανση στο κέντρο του δίσκου⁹¹, ενώ ο διάκοσμος του ώμου με ξεχωριστούς δακτυλίους στις λαβές και την προχοή και επιπλέον θηλιά που συνδέει προχοή και ψεύτικο λαμό, μάλλον άπηχούν παραδόσεις της ήπειρωτικής Ελλάδας⁹². Ο άποθηκευτικός ψευδόστομος άμφορέας της αύλης φαίνεται βάσει μακροσκοπικής εξέτασης ότι άποτελεί προΐον του τοπικού εργαστηρίου, διαπίστωση έξαιρετικά σημαντική, καθ' ότι τα εργαστήρια που ειδικεύονται στην παραγωγή τέτοιων άγγείων είναι λίγα και σχετίζονται με τα μεγάλα κέντρα ανταλλαγών, όπως αυτά της Άργολίδας και της Βοιωτίας⁹³. Ακόμη πρέπει να σημειωθεί ότι ή παραγωγή τέτοιων άγγείων από το τοπικό εργαστήριο του Κοντοπήγαδου δέν άποτελεί μεμονωμένο περιστατικό, άλλα πιθανότατα άνηκε σε μιá πιό συστηματική παραγωγή, όπως δείχνουν τμήματα παρόμοιων άγγείων που έχουν βρεθεί τόσο έντος του οικισμού, όσο και στη γειτονική εργαστηριακή εγκατάσταση⁹⁴.

Τα ύπόλοιπα άγγεία άνήκουν σε μεγάλα άνοιχτά σχήματα, όπως λεκάνες FS 294/302 και καλάθους FS 301 για την προσφορά και κατανάλωση τροφής ή και ποτού (είκ. 16, 28-30). Οί λεκάνες είναι ταινιωτές με όλόβαφη την έσωτερική τους επιφάνεια και ρηχό σώμα, ενώ από την κατάσταση διατήρησής τους δέν φαίνεται αν όλες διέθεταν και προ-

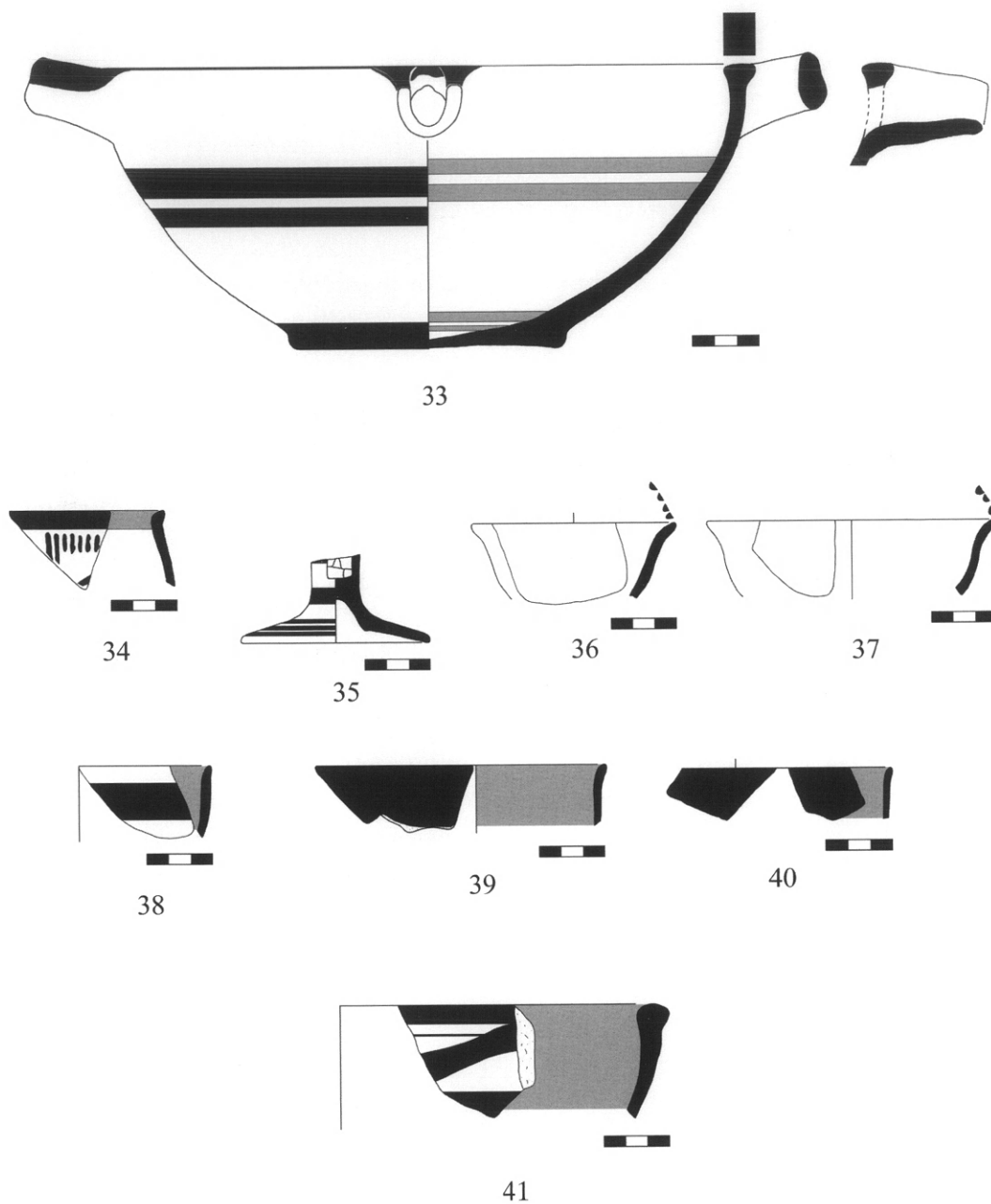
90. Haskell 2011, 2.28, 21-22 I11. 2.30 (Group D). Haskell, Jones, Day 2011β, 89 π.χ. (Type group XVIII και XXII π.χ.). "Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των μεταφορικών ψευδοστόμων από την Κρήτη είναι ή ξεχωριστή κατασκευή τμημάτων των άγγείων και ή επικόλλησή τους, τεχνική ή όποία γίνεται άντιληπτή από τη χαρακτηριστική πάχυνση στο κάτω τμήμα τους (Haskell, Jones, Day 2011α, 3 I1, 1.3).

91. Haskell 2011, 19 κέ. Haskell κ.ά. 2011, είκ. 7, MYC44.

92. Στις περισσότερες περιπτώσεις οί κρητικοί ψευδόστομοι φέρουν μία και σπανιότερα δύο θηλιές που συνδέουν λαβές, προχοή και ψεύτικο λαμό ή ξεχωριστούς δακτυλίους για λαβές, προχοή και ψεύτικο δίσκο (Haskell 2011, 19-20 και Haskell κ.ά. 2011, είκ. 1 κέ.)

93. Βλ. σημ. 89.

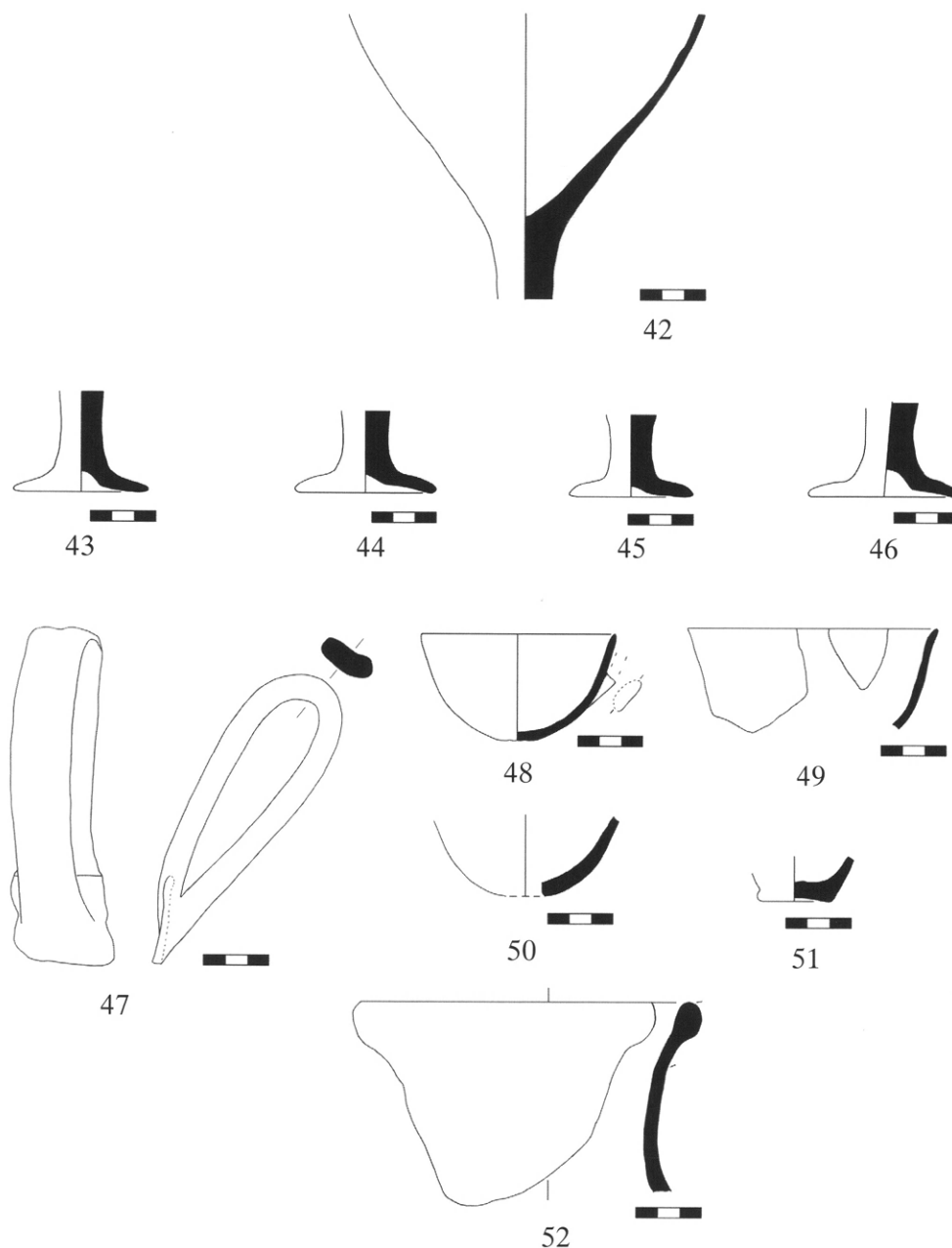
94. Καζά-Παπαγεωργίου κ.ά. 2011, 250 είκ. 15, 97. Καζά-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 163 είκ. 10, 20.



Εἰκ. 17. Κεραμική ἀπὸ τὶς ὁμάδες μεταξὺ τοῦ χώρου Η καὶ τῆς αὐλῆς.

χοή. Τὰ πλησιέστερα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ προέρχονται ἀπὸ σύνολα τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 καὶ τῆς ΥΕ ΠΙΓ πρώιμης⁹⁵, ἐνῶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ λεκάνες καὶ κυρίως οἱ προ-

95. Πρβ. Mountjoy 1999, 555 εἰκ. 202, 270, 580 εἰκ. 214, 386.

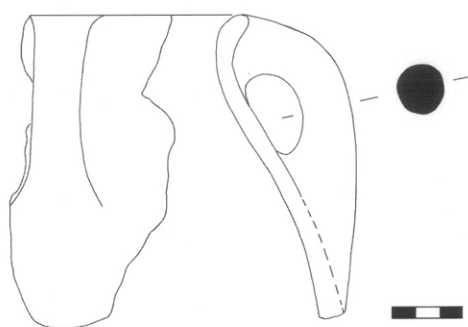


Εικ. 18. Κεραμική από τις ομάδες μεταξύ του χώρου Η και της αύλης.

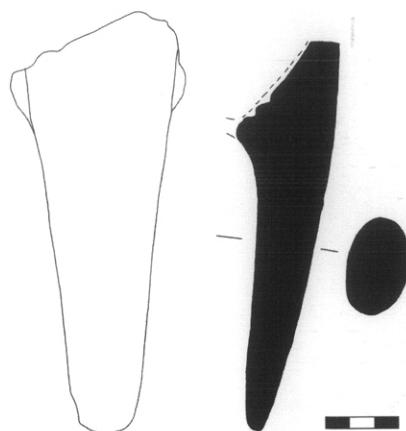
χυτικές ανήκουν γενικότερα σὲ ἓνα σχῆμα μὲ μεγάλη διάδοση στὸ Κοντοπήγαδο⁹⁶. Τὸ ἔντονα ἔσω νεῦον χεῖλος τῆς λεκάνης (εἰκ. 16,29), κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δημιουργεῖται καὶ

96. Στὸ σύνολο τοῦ ἀποθέτη οἱ λεκάνες ἀποτελοῦν τὸ δεύτερο συχνότερο ἀγγεῖο πὺν ἐντοπίστηκε

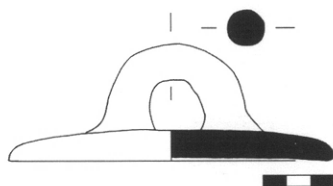
μετὰ τὸν σκύφο FS 284 (Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 263 πίν. 1).



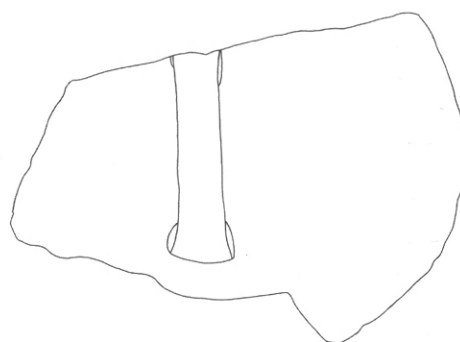
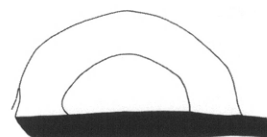
53



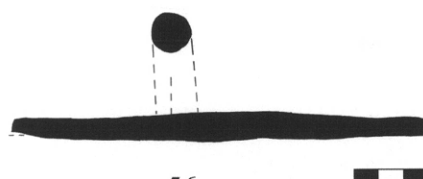
54



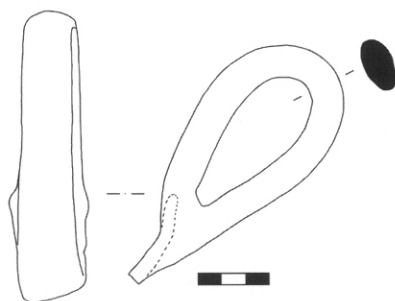
55



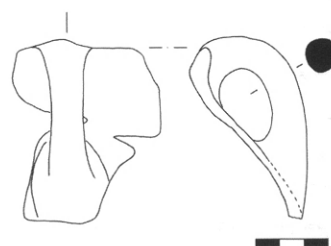
57



56



58



59

Εἰκ. 19. Κεραμική ἀπὸ τὶς ὁμάδες μετὰ τοῦ χώρου Η καὶ τῆς αὐλῆς (53-57) καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ἀσαμίνθου Ι (58-59).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΤΡΟΧΗΛΑΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	22	17	2	1	2	44
Σώματα	70	92	1	-	5	168
ΣΥΝΟΛΟ	92	109	3	1	7	212
Ποσοστό διατήρησης όστρεων	<5 έκ.: 57 5-10 έκ.: 28 >10 έκ.: 7	<5 έκ.: 86 5-10 έκ.: 21 >10 έκ.: 2	<5 έκ.: - 5-10 έκ.: 3 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 1 5-10 έκ.: - >10 έκ.: -	<5 έκ.: 5 5-10 έκ.: 2 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 149 5-10 έκ.: 54 >10 έκ.: 9
Προγενέστερα						26
Μεταγενέστερα						1
Άδιάγνωστα						2
ΣΥΝΟΛΟ						241

Αύλη (ἐπίπεδο δαπέδου καὶ ἐπιχώσεις ἐπάνω του. 3,70-3,90 μ.). Ὅμαδες 241, 247, 246, 301, 304, 349.

μία αὐλάκωση ἐσωτερικά, θυμίζει περισσότερο σχήματα τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης⁹⁷. Ἀβέβαιο εἶναι ἂν καὶ ἡ προχυτική λεκάνη τῶν ομάδων 215 καὶ 216 (εἰκ. 17,33), ἓνα ἀγγεῖο χαρρακτηριστικὸ τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης⁹⁸, βρισκόταν ἀρχικὰ ἐπίσης στὴν αὐλή (σχ. 2). Ἄν αὐτὸ ἰσχύει, τότε ἡ αὐλή θὰ διέθετε ἓνα κεραμικὸ σύνολο ποὺ θὰ ἐξυπηρετοῦσε μεγάλο ἀριθμὸ ἀτόμων. Ἐντύπωση κατὰ συνέπεια καὶ δεδομένης τῆς ἔντονης παρουσίας ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων ἢ μεγάλων ἀγγείων κατανάλωσης στὴν αὐλή, προκαλεῖ ἡ ἀπουσία μικρῶν ἀγγείων πόσεως ἢ βρώσεως, τὰ ὁποῖα νὰ διατηροῦνται σὲ καλὸ ποσοστό. Ἐκτὸς δηλαδὴ ἀπὸ ἓνα μικρὸ ἀβαθὴ κύαθο (εἰκ. 16,32), τὰ ὑπόλοιπα μικρὰ ἀγγεῖα κατανάλωσης, ὅπως κύλικες καὶ ἀρύταινες, ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ ἀρκετὰ ὅστρακα ποὺ σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά (εἰκ. 18,42-51), ἐνῶ ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὶς ομάδες ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ ἀσφάλεια στὴν αὐλή ἢ τὸν χῶρο Η. Ἀκόμη δὲν ἀποκλείεται ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅστρακα νὰ προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα τὰ ὁποῖα εἶχαν σπάσει καὶ ἀπορριφθεῖ ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ χώρου. Τὰ περισσότερα ὅστρακα εἶναι ἄβαφα. Βρέθηκαν ὅμως καὶ τμήματα ἀπὸ πιθανότατα δύο ἀρύταινες μὲ στιγμὲς στὸ χεῖλος (εἰκ. 17,36-37), ἓνας ἐξαιρετικὰ σπάνιος διάκοσμος στὸ Κοντοπήγαδο, ἐνῶ οἱ ἀρύταινες μὲ στιγμὲς εἶναι συχνὸ ἀγγεῖο στὴν Ἀργολίδα κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ περίοδο⁹⁹. Ἐπίσης ἐντοπίστηκαν τμήματα ἀπὸ ὀλόβαφους σκύφους ἢ καὶ ἀρύταινες μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση (εἰκ. 17,38-40), ἀγγεῖα δηλαδὴ καὶ διακοσμήσεις ποὺ ἀνήκουν στὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη¹⁰⁰, ἐνῶ

97. Mountjoy 1999, 580 εἰκ. 214, 382, 386. Γιὰ λεκάνη FS 294 μὲ παρόμοιο χεῖλος καὶ διακόσμηση βλ. Knell, Voigtländer 1979, πίν. 34,112.

98. Mountjoy 1986, 153 εἰκ. 196,2.

99. Αὐτόθι 113 εἰκ. 138,2'128 εἰκ. 158.

100. Podzuweit 1978, 477 εἰκ. 29,11 (ΒΑ. κάτω

πόλη Τίρυνθας). Mountjoy 1995α, 210 εἰκ. 8, 81-88 (Θορικός). Popham *et al.* 2006, 139 εἰκ. 2.1,13 (Λευκαντί). Kardamaki 2013, πίν. 24, 506-507 (Τίρυνθα, Δυτικὸ κλιμακοστάσιο). Βλ. καὶ Gauß 2003, 101 πίν. 1 γιὰ τοὺς κεραμικοὺς τύπους τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης.

σπανιότερα ἐμφανίζεται ἡ κυματοειδὴς ταινία, ὅπως σὲ μία λεκάνη (εἰκ. 17,41). Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν τὰ ἀγγεῖα τῆς αὐλῆς συνοδεύονταν καὶ ἀπὸ μαγειρικὰ σκευή, καθὼς τὰ τμήματα αἰγινήτικων χυτρῶν καὶ τὸ ἀκέραιο μαγειρικὸ πῶμα βρέθηκαν στὶς ὁμάδες 215 καὶ 216, οἱ ὁποῖες, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, κυμαίνονται μεταξὺ τοῦ νότιου τομέα τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ βόρειου τοῦ χώρου Η (εἰκ. 19,53-55). Τὸ μαγειρικὸ πῶμα ἀνήκει πάντως σὲ ἓνα πολὺ γνωστὸ τύπο τοῦ συγκροτήματος Ι, ὅπως δείχνουν τὰ σχεδὸν ἰσομεγέθη δείγματα τοῦ χώρου Β καὶ τοῦ διαδρόμου τοῦ χώρου Α'. Καὶ τὰ τρία ἔχουν διάμετρο ποὺ κυμαίνεται ἀπὸ 0,10 ἕως 0,14 μ., ἐνῶ φέρουν ἴχνη καύσης ἀπὸ τὴ χρήση στὴν κάτω ἐπιφάνειά τους καὶ περιμετρικὰ τοῦ χεῖλους¹⁰¹. Σὲ συνήθη τύπο πώματος ἀνήκει καὶ τὸ μεγαλύτερο πῶμα ἀπὸ χονδροειδῆ πηλὸ μὲ ὀργανικὰ ἐγκλείσματα, τὸ ὁποῖο ἐπίσης προέρχεται ἀπὸ τὴν ὁμάδα 215 (εἰκ. 19,56). Παρόμοιο πῶμα ἀλλὰ μικρότερου μεγέθους ἐντοπίστηκε στὸν διάδρομο τοῦ χώρου Α'¹⁰².

Νότιος ἐξωτερικὸς χώρος τοῦ Η (περιοχὴ ἀσαμίνθου Ι, σχ. 1, εἰκ. 20-24)

Ὁ χώρος αὐτὸς προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο Ι, ποὺ βρέθηκε κατὰ χώραν σὲ ἀπόσταση 0,20 μ. ἀπὸ τὸν ἀποσπασματικὰ διατηρημένο νότιο τοῖχο 11 τοῦ χώρου Η, μὲ τὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἔχει ἄμεση σχέση (σχ. 1 καὶ εἰκ. 20). Ἡ ἀσάμινθος ἐντοπίστηκε λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου 11, ἐνῶ γιὰ τὴν ἔδρασή της εἶχε διαμορφωθεῖ πλακόστρωτη ἐπιφάνεια, διαστάσεων 0,92×1,10 μ., ἀπὸ σχιστολιθικὲς πλάκες ποὺ σχεδὸν ἐφάπτονταν στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ (εἰκ. 21). Ἐπὶ τῆς πλακόστρωτης ἐπιφάνειας (βάθ. -3,90 μ.) εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ ἀσάμινθος Ι, ἐνῶ περιμετρικὰ στερεωνόταν μὲ παχιὰ μάζα πηλοῦ πάχους 0,15 μ., ποὺ ὑποστήριζε καὶ προστάτευε τὰ τοιχώματά της τὴν περίοδο τῆς χρήσης της. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ὅμως σωζόταν μὲν ὁ πυθμὲνας τῆς ὀλόκληρης ἀλλὰ ραγισμένος, τὰ τοιχώματά της δὲ ἦταν ἐλλιπῆ. Γιὰ τὴν εὐκολότερη ἐπικοινωνία τοῦ χώρου τῆς ἀσαμίνθου μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Η θὰ ἔπρεπε, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, νὰ ὑπῆρχε σὲ κάποιο σημεῖο τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τοῦ χώρου αὐτοῦ ἄνοιγμα εἰσόδου. Ἰχνη του ὅμως δὲν διατηρήθηκαν, λόγω τῆς καταστροφῆς ποὺ εἶχε συντελεστεῖ στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ ἤδη ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Στὸ ἴδιο ἐπεισόδιο καταστροφῆς πρέπει νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ ἀπώλεια τοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου ποὺ φυσιολογικὰ θὰ περιέκλειε τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος. Δὲν ἀποκλείεται ὥστόσο κάποιες διαταράξεις καὶ ἀναμοχλεύσεις τῶν στρωμάτων, μικρῆς ὅμως ἔκτασης, νὰ εἶχαν πραγματοποιηθεῖ καὶ σὲ μεταγενέστερα ἢ καὶ πρόσφατα χρόνια, πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῶν ἀνασκαφῶν.

Ἐκτὸς τῆς ἀσαμίνθου, ὁ νότιος ἐξωτερικὸς χώρος τοῦ Η παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ στὴν περιορισμένη ἔρευνα ποὺ πραγματοποιήθηκε στὴ συγκεκριμένη

101. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 172 εἰκ. 14,43. 186, εἰκ. 22,63. Τὸ πῶμα τοῦ διαδρόμου

στὸν χώρο Α' εἶναι λίγο μικρότερο.

102. Αὐτόθι 187 εἰκ. 23,65.



Εἰκ. 20. Ἡ ἀσαμίνθος Ι κατὰ χώραν.



Εἰκ. 21. Πλακοστρωμένη ἐπιφάνεια τῆς ἀσαμίνθου Ι.

θέση¹⁰³ διαπιστώθηκε ἐπαλληλία δαπέδων (εἰκ. 22). Κατ' ἀρχὴν τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀσαμίνθου προσδιορίζει στὸν νότιο ἐξωτερικὸ χῶρο τοῦ Η τὸ ἀνώτερο βεβαιωμένο δάπεδο, ποὺ συμπίπτει μὲ τὸ ἀντίστοιχο ἀνώτερο ἐπίπεδο χρήσης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου Η, ἀλλὰ καὶ

103. Κατὰ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφές, ὅταν κάποια περιοχὴ τῆς ὑπὸ ἔρευνα ἔκτασης δὲν διέθετε ἀρχαίους

τοίχους, τάφους ἢ κινητὰ εὐρήματα ποὺ ἀπὸ μόνα τοὺς προκαλοῦσαν ἐντύπωση, μὲ ἐξαιρετικὴ δυσκο-



Εἰκ. 22. Ἐξωτερικὸς χώρος νότια τοῦ Η. Σὲ πρῶτο ἐπίπεδο ὁ τοῖχος 11, χαμηλότερα οἱ τοῖχοι 33 καὶ 34 καὶ τμήματα τῶν ἐπάλληλων δαπέδων.

αὐτὸ τῆς αὐλῆς. Λόγω τῆς ἐγγύτητάς δὲ μεταξὺ τῆς ἀσαμίνθου καὶ τῆς θέσης τῶν τριῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου 11, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπιπέδου εὗρεσης τόσο τῶν τριῶν ἀγγείων ὅσο καὶ τῶν ἀγγείων τῆς αὐλῆς, συνάγεται ἡ ἀπόδοσή τους στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση τῶν χώρων στοὺς ὁποίους βρέθηκαν. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο I ἐντοπίστηκε ἐπαλληλία δαπέδων μὲ τὸ κατώτερο νὰ χρονολογεῖται στὴν ΠΕ ἐποχή. Τὸ μεσαῖο δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα μὲ πετραδάκια (βάθ. -4,10 μ. περίπου), ἐντοπίστηκε σὲ χαμηλότερη στάθμη κατὰ 0,20 ἕως 0,25 μ. ἀπὸ τὴν ἔδραση τῆς ἀσαμίνθου καὶ κάλυπτε τοὺς τοίχους 33 καὶ 34, οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἀποδοθεῖ στὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ χώρου Κ ποὺ βρίσκεται νότια τοῦ Η. Τὸ ἐν λόγῳ μεσαῖο στρώμα δαπέδου σωζόταν σὲ σχετικὰ ἐκτεταμένη ἐπιφάνεια, ἀλλὰ δὲν ἐντοπίστηκαν ἴχνη οἰκοδομικῶν καταλοίπων μὲ τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσε νὰ συσχετιστεῖ. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀντιστοιχεῖ στὸ κατώτερο ἐπίπεδο χρήσης τοῦ χώρου Η, στὸ ὁποῖο ἀποδίδεται ἡ πλακόστρωτη κατασκευὴ τῆς βορειοδυτικῆς του γωνίας.

Εὐρήματα ἀνώτερου δαπέδου

Ἡ ἀσάμινθος I FS 1 (εἰκ. 20) ἔχει τὸ ἴδιο σχῆμα καὶ τὶς ἴδιες διαστάσεις μὲ τὴν κατὰ χώραν ἀσάμινθο III τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ διαδρόμου ποὺ περιτρέχει τὸν χώρο Α¹⁰⁴, καθὼς καὶ μὲ τὴν τρίτη κατὰ χώραν ἀσάμινθο II, ποὺ βρέθηκε δυτικὰ τοῦ χώρου Η (βλ. παρακάτω). Ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο I σώζεται ἡ βάση, ἐνῶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἀγγείου διατη-

λία ἐπέτρεπαν οἱ ιδιοκτῆτες τῶν οἰκοπέδων ἔστω καὶ τὴν διαγνωστικὴν χαρακτῆρα ἔρευνα μέσω δοκιμαστικῶν τομῶν. Οἱ ἀνασκαφεῖς δὲν μπορούσαν νὰ ἐπιμεῖνουν ἀφοῦ οἱ ιδιοκτῆτες ἔφεραν τὸ κύριο βάρος

τῆς δαπάνης.

104. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 184 εἰκ. 21.

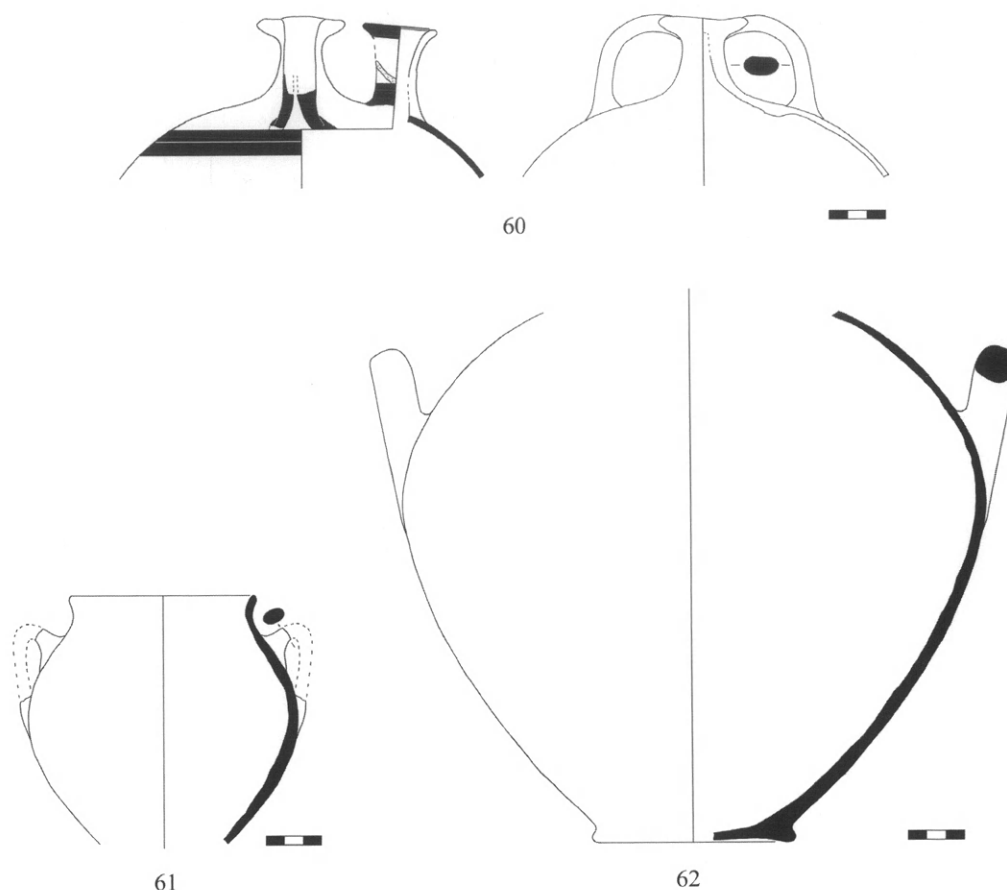
ρεϊται αποσπασματικά. Ἡ αποσπασματικὴ κατάσταση διατήρησης τῆς ἀσαμίνθου Ι σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπουσία ἀκεραίων ἀγγείων στὸ περιβάλλον της, ἴσως ὀφείλεται σὲ παντὸς εἶδους διαταράξεις τοῦ χώρου ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἀρχαῖες καὶ μεταγενέστερες. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στὴν ἀσάμινθο ἀξίζει ὡστόσο νὰ ἀναφερθοῦν ἓνα τμῆμα ἄβαφης ἀρύταινας FS 236 καὶ τμῆμα μαγειρικῆς χύτρας (εἰκ. 19,58-59). Καὶ τὰ δύο ἀνήκουν στὴν ὁμάδα κεραμικῆς 170, ποὺ προῆλθε ἀπὸ στρώση ἐπίχωσης πάχους 0,10 μ., ἡ ὁποία ἀφαιρέθηκε ἐνιαῖα ἀπὸ τὴν περιοχὴ, διαστάσεων 2,50×4 μ., ποὺ ἐκτείνεται δυτικὰ τῆς ἀσαμίνθου καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ τοίχου 11, στὴν ὁποία δὲν σώζονταν οἰκοδομικὰ κατάλοιπα. Ὁ συσχετισμὸς ἐπομένως τῶν δύο προαναφερθέντων ἀγγείων μὲ τὴν ἀσάμινθο Ι δὲν εἶναι ἀσφαλὴς. Ἡ μαγειρικὴ χύτρα παρουσιάζει πάντως ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς ἀποτελεῖ ἀπομίμηση αἰγινήτικης, ἃν καὶ εἶναι τροχήλατη ἀπὸ λεπτόκοκκο ἐρυθροπὸ πηλὸ. Τμῆμα παρόμοιας χύτρας, ἀπομίμησης δηλαδὴ αἰγινήτικων μαγειρικῶν σκευῶν ποὺ μάλιστα φέρει καὶ σύμβολο κεραμέα στὴ γένεση τῆς λαβῆς της, ὅπως καὶ οἱ αἰγινήτικες χύτρες, ἔχει ἤδη ἐντοπιστεῖ καὶ στὸν ἀποθέτη 1, ποὺ ἦρθε στὸ φῶς κοντὰ στὴν ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση¹⁰⁵. Καὶ τὰ δύο δείγματα χυτρῶν ποὺ μιμοῦνται τὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο λεπτόκοκκο, ἐρυθροπὸ πηλὸ καὶ διαφοροποιοῦνται ἔντονα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μαγειρικὰ ἀγγεῖα τοῦ Κοντοπήγαδου καὶ τοῦ ἀποθέτη 1. Ἡ χύτρα ποὺ βρέθηκε κοντὰ στὴν ἀσάμινθο Ι, ὅπως καὶ οἱ ἀντίστοιχες τοῦ ἀποθέτη, δὲν φέρουν ἴχνη καύσης. Ἡ ἀπομίμηση αἰγινήτικων μαγειρικῶν χυτρῶν ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ ἐνδιαφέρον φαινόμενο, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρῶμῃ. Ἡ ἐρμηνεία του ὡστόσο δὲν εἶναι ἀκόμα ξεκάθαρη, ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τάσεις ἀπομίμησης ποὺ ἴσως καὶ νὰ ἀναμένονται στὸ περιβάλλον ἐνὸς κεραμικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως τοῦ Κοντοπήγαδου, ἐνδεχομένως νὰ ἀντανakλᾷ καὶ ἄλλες διαδικασίες καὶ ἐξελίξεις, ὅπως μία παροδικὴ μείωση στὴν ἐξαγωγή χυτρῶν ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Μία τέτοια μείωση ἴσως ἦταν ἀποτέλεσμα ἐνὸς ἀσταθοῦς περιβάλλοντος, ὅπως αὐτὸ ποὺ πιθανότατα ἀκολούθησε τὴν καταστροφὴ τῶν ἀνακτόρων τῆς Ἀργολίδας στὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 περιόδου. Τὸ χαμηλὸ ποσοστὸ ὡστόσο ποὺ κατέχουν τέτοιες ἀπομιμήσεις στὸ σύνολο τῆς μαγειρικῆς κεραμικῆς, μᾶλλον ὑποδεικνύει ἓνα παροδικὸ φαινόμενο, χωρὶς περαιτέρω ἐμφανεῖς ἐπιδράσεις.

Εὐρήματα μεσαίου δαπέδου

Στὸ μεσαῖο στρώμα δαπέδου βρέθηκαν τμήματα ἀπὸ κλειστὰ ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα λόγω τῆς καλῆς διατήρησής τους πρέπει νὰ ἦταν σὲ χρῆση κατὰ τὸν ὀρίζοντα καταστροφῆς του. Συγκεκριμένα ἐντοπίστηκαν ἓνας μεγάλος ψευδόστομος ἀμφορέας FS 174 (εἰκ. 23,60), ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρῶμῃ¹⁰⁶, ἓνας μικρὸς ἄβαφος πιθαμ-

105. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 258 εἰκ. 22,142. Μὲ τὴ συγκεκριμένη ὑποομάδα μαγειρικῶν σκευῶν εἶναι δυνατὸν νὰ συσχετιστοῦν καὶ κάποια ὄστρακα ἀπὸ τὸν ἀποθέτη 1, κυρίως βάσεις.

106. Mountjoy 1999, 572. 573 εἰκ. 211,347. Μεγάλοι σφαιρικοὶ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς πιθανῶς ἐμφανίζονται καὶ κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ στὴν Ἀττικὴ (αὐτόθι 554 εἰκ. 201, 258).



Εἰκ. 23. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ δάπεδο κάτω ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο I (μεσαῖο δάπεδο).

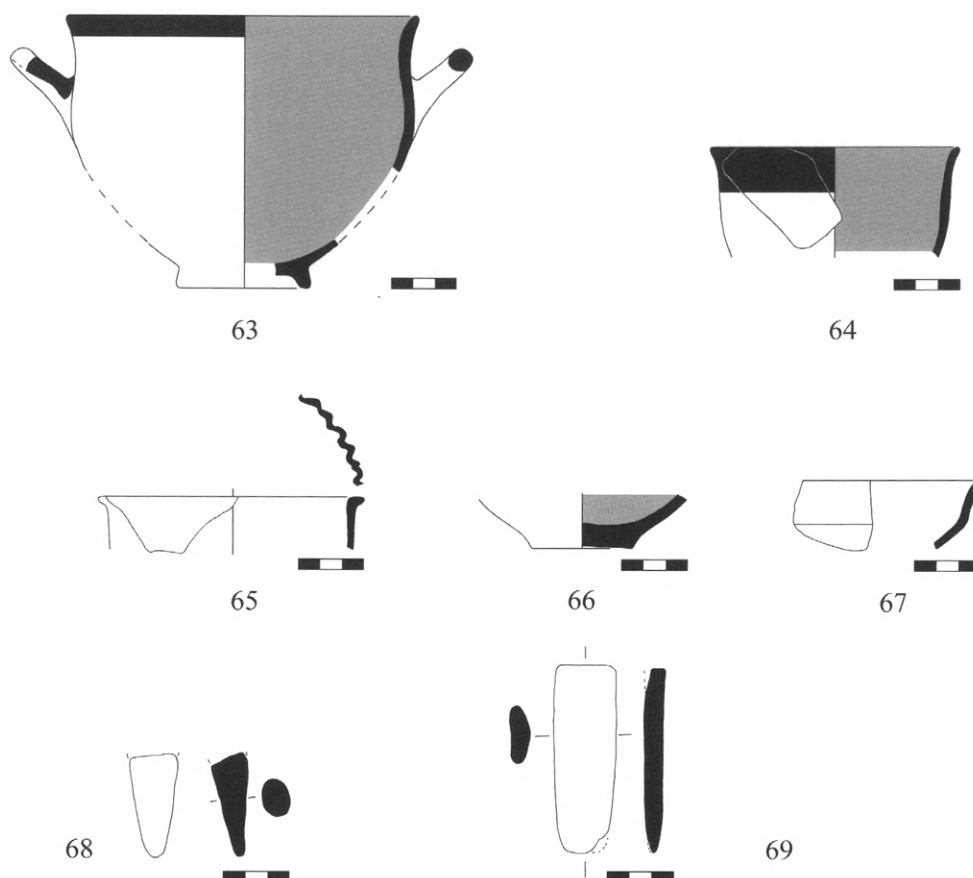
φορέας FS 48 μὲ κάθετες λαβές, ὠοειδοῦς διατομῆς καὶ κοντὸ ἀπλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος (εἰκ. 23,61)¹⁰⁷ καὶ μία ἄβαφη ὑδρία FS 128 (εἰκ. 23,62).

Ἄν καὶ τὸ ἐπίχρσιμα, ὅπως καὶ ἡ βαφή τοῦ μεγάλου ψευδόστομου ἀμφορέα, δὲν σώζονται σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ὅπως στὸν δίσκο τοῦ ψεύτικου λαμποῦ ἢ τὶς λαβές, εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι τὸ ἀγγεῖο δὲν ἔφερε κόσμημα στὸν ὦμο του. Οἱ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ποὺ φέρουν ἀποκλειστικὰ γραμμικὸ διάκοσμο δὲν λείπουν ἀπὸ σύνολα τῆς YE IIIB¹⁰⁸ ἢ ἀπὸ σύνολα τὰ ὁποῖα περιέχουν καὶ YE IIIB κεραμική, ὅπως αὐτὸ τῆς ὑπόγειας κρήνης στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν¹⁰⁹. Ὡστόσο δὲν ἀποκλείεται ἡ παραγωγή τους νὰ φτάνει μέχρι

107. Ἕνα παρόμοιο σχῆμα ἔχει καὶ ὁ ἀμφορέας FS 67. Πρβ. French 1967, 172, 173 εἰκ. 13,3 (Μυκῆνες, Δυτικὴ Οἰκία, YE IIIB1).

108. Mountjoy 1999, 547 εἰκ. 198, 224 (Μενίδι, YE IIIB1).

109. Αὐτόθι 554 εἰκ. 201, 257.



Εἰκ. 24. Κεραμική καὶ ἐργαλεῖο (69) ἀπὸ τὸ εὐρύτερο περιβάλλον τῆς ἀσαμίνθου Ι καὶ τοῦ μεσαίου δαπέδου.

καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ κάποιους ψευδόστομους ἀμφορεῖς τῆς Περατῆς, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶναι πολὺ μικρότερων διαστάσεων ἀπὸ τὸν ἀμφορέα ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο Ι¹¹⁰. Τέλος ἡ ἀπλὴ διακόσμηση τοῦ ψευδόστομου ἀμφορέα ἀπὸ τὸ συγκρότημα Ι τοῦ Κοντοπήγαδου μὲ ἀπλὲς ταινίες ἀντὶ τῶν χαρακτηριστικῶν πολλαπλῶν λεπτῶν γραμμῶν ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ πὶδὸ φαρδιᾶς ταινίας, ἀποτελεῖ ἓνα διάκοσμο ποὺ ἀπαντᾷ συχνὰ κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη¹¹¹. Ὁ πιθαμφορέας ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο Ι, εἶχε πιθανότατα μόνο δύο λαβές, ἐνῶ ἡ ἀπουσία διαμορφωμένου καὶ ψηλότερου λαμποῦ, στοιχεῖο ποὺ θυμίζει ἀρκετὰ τὸν λαμπὸ στάμνων, διαφορο-

110. Ἰακωβίδης 1969, πίν. 46β, 6, πίν. 38γ, 1151, πίν. 53δ, 518, πίν. 74α, 267. Ὁ Ἰακωβίδης χρονολογεῖ τοὺς ψευδόστομους μὲ αὐτὴ τὴ διακόσμηση κυρίως

στὴν πρώτη φάση τοῦ νεκροταφείου (Ἰακωβίδης 1970, 395).

111. Mountjoy 1999, 572, 573 εἰκ. 211, 348, 350, 354.

ποιεῖ τὸ συγκεκριμένο ἄγγείο ἀπὸ τὰ περισσότερα γνωστά¹¹². Τὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὶς ἐπιχώσεις τοῦ δαπέδου ἢ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῆς ἄβαφης καὶ γραπτῆς λεπτόκοκκης κεραμικῆς καὶ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μικροῦ μεγέθους. Ἀπὸ τὴ γραπτὴ κεραμικὴ ἐντοπίστηκαν βάσεις ἀπὸ ὀλόβαφους ὑψίποδες σκύφους FS 305, χεῖλη ἀπὸ κρατῆρες FS 281/298 καὶ ἀπὸ ὀλόβαφες ἡμισφαιρικὲς κύλικες FS 264, χεῖλη ἀπὸ μεγάλους πιθαμοφορεῖς FS 35/39 καὶ ἀπὸ ὀλόβαφες ὑδρίες FS 128. Πρωιμότερο εἶναι τὸ ὄστρακο χεῖλους κυαθόμορφης κύλικας FS 255¹¹³. Ἀπὸ τὴν ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμικὴ ἀναγνωρίστηκαν χεῖλη ἀπὸ ἀρύταινες FS 236. Λίγα εἶναι τὰ ὄστρακα τῆς τροχήλατης μαγειρικῆς κεραμικῆς καὶ πολὺ λιγότερα τῆς κατηγορίας τῶν αἰγινήτικων μαγειρικῶν σκευῶν. Τέλος, ὑπάρχουν κάποιες κεραμικὲς ομάδες (ομάδες 67, 68, 69 καὶ 218), οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐπίπεδο τοῦ εὐρύτερου περιβάλλοντος τῆς ἀσαμίνθου, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸν χώρο ποὺ αὐτὴ καταλάμβανε. Ἀπὸ τὶς ομάδες αὐτὲς προέρχεται ἓνας σκύφος μὲ μεσαία ταινία χεῖλους (medium band bowl FS 284, εἰκ. 24,63) καὶ τὸ χεῖλος ἐνὸς κυάθου FS 215 μὲ μεσαία ταινία χεῖλους καὶ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 24,64), κεραμικοὶ τύποι δηλαδὴ οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται κυρίως ἀπὸ τὴν πρωιμότερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο¹¹⁴, φάση ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ φάση 1 τοῦ Rutter ἢ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη 1 στὴν Ἀργολίδα¹¹⁵. Στὴν ἴδια ομάδα βρέθηκαν βάση ἀπὸ λεκανίδα μὲ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 24,66) καὶ χεῖλος λεκάνης FS 295 Β μὲ κυματοειδῆ ταινία στὸ χεῖλος (εἰκ. 24,65). Ἀπὸ τὴν ἄβαφη κεραμικὴ βρέθηκαν κύλικες μὲ γωνίωση (εἰκ. 24,67). Ἡ μαγειρικὴ κεραμικὴ ἐκπροσωπεῖται περισσότερο ἀπὸ τμήματα ντόπιων χυτρῶν, ἀπλῶν ἢ τριποδικῶν (εἰκ. 24,68), ἐνῶ στὴν ἴδια ομάδα βρέθηκε καὶ ἓνα ἐπίμηκες πῆλινο ἀντικείμενο (εἰκ. 24,69). Παρόμοια ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ὅμως ἔχουν δημιουργηθεῖ μετὰ ἀπὸ δευτερογενῆ ἐπεξεργασία, συνδέονται μὲ τὴν παραγωγὴ κεραμικῆς, τὴ λείανση καὶ ἐπεξεργασία τῶν ἀγγείων πρὶν ἀπὸ τὴν ὀπτηση καὶ ἔχουν παράλληλα σὲ διάφορες θέσεις, ὅπως τὴν Τίρυνθα¹¹⁶.

Χῶρος Κ (σχ. 1 καὶ εἰκ. 22)

Ἀπὸ τὸν χώρο αὐτὸν ποὺ ἐντοπίζεται νότια τοῦ Η, διατηρεῖται μικρὸ μόνο μέρος τοῦ βόρειου τομέα του, ὀριζόμενο ἀπὸ τοὺς τοίχους 33 καὶ 34 (εἰκ. 22), ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ μεσαῖο δάπεδο καὶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὴν ἔδραση τοῦ τοίχου 11 (σχ. 1, ὅπου ὅμως δὲν φαίνεται ἡ γωνία τῶν δύο τοίχων, ἀφοῦ ἀποκαλύφθηκαν μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πλακῶν). Εἶναι μάλιστα ἐμφανὲς ἀπὸ τὰ ὑλικά δομῆς ὅτι τὸ μεγαλύτερο

112. Mountjoy 1999, 564 εἰκ. 207, 305-307.

113. Mountjoy 1986, 47 εἰκ. 53.

114. Γὰ τὸν σκύφο πρβ. Broneer 1933, 369 εἰκ. 41.α (ΒΑ. κλιτὺς Ἀκρόπολης) καὶ γὰ τὸν κυάθο Mountjoy 1995α, 205 εἰκ. 5, 51-55.

115. Βλ. Rutter 2003, 193-201 γὰ τὴ φάση 1; French 2011, 35-49 γὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη 1 στὶς Μυκῆνες καὶ Kardamaki 2013, 392-402 γὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη 1 στὴν Τίρυνθα.

116. Rahmstorf 2008, 73-76 πίν. 33.

μήκος του θεμέλιου δόμου του τοίχου 33 ανάγεται στην ΠΕ εποχή, ενώ η γωνία που αυτός σχηματίζει με τον τοίχο 34 φαίνεται ότι προέκυψε στο πλαίσιο εργασιών επισκευής μάλλον κατά την ΠΕ εποχή, όπως και των αρχικών τοίχων 29, 25 και 28 του χώρου Η. Δεν αποκλείεται όμως και η εκ νέου χρήση των δύο τοίχων 33 και 34 στην ΥΕ εποχή, καθ' ότι στο τρίτο κατά σειρά δάπεδο που εντοπίστηκε ελαφρώς χαμηλότερα από τη σωζόμενη επιφάνεια των δύο τοίχων, εκτός της πρωτοελλαδικής βρέθηκε και μικρό ποσοστό μυκηναϊκής κεραμικής (βλ. εικ. 22, όπου διακρίνονται τα επάλληλα στρώματα δαπέδου μετά την απομάκρυνση της άσαμίνθου και των πλακών έδρασής της). Στο επόμενο και χαμηλότερο επίπεδο χρήσης του χώρου Κ διαπιστώθηκε καθαρό πρωτοελλαδικό στρώμα με έντονα ίχνη καύσης.

Δυτικός έξωτερικός χώρος του Η (περιοχή άσαμίνθου ΙΙ) (σχ. 1 και εικ. 25-29)

Ὡς δυτικός έξωτερικός χώρος του Η εκλαμβάνεται η τριγωνικού σχήματος περιοχή, ύψους 3,50 μ., που όρίζεται βορειοδυτικά από τον τοίχο 27 και νοτιοανατολικά από τον τοίχο 12, αποτελώντας ένα από τα δυτικότερα ανασκαμμένα τμήματα των δύο οικοπέδων (σχ. 1).

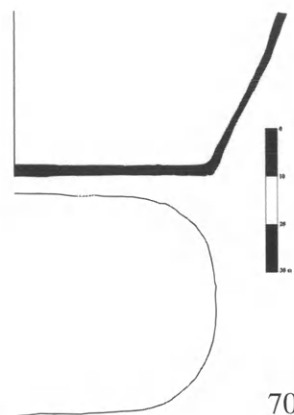
Η πρόσβαση στον χώρο αυτόν, κύριο στοιχείο του οποίου είναι η άσαμίνθος ΙΙ, γίνεται από το νοτιοδυτικό άκρο του διαδρόμου που οδηγεί από δυτικά στην κεντρική αυλή του συγκροτήματος. Στο κέντρο του συγκεκριμένου τομέα, που ίσως αποδειχθεί ότι κατέχει τη θέση κεντρικής εισόδου, κύριο στοιχείο αποτελεί ένας πλακοσκεπής άγωγός, κατεύθυνσης Δ.-Α. Για τη διευκόλυνση μάλιστα της πρόσβασης στον δυτικό έξωτερικό χώρο του Η ή και πέραν αυτού κατά την τελική πάντα φάση των χώρων, ανατρέπεται η ευθυγραμμία της υποθεμελίωσης του προϋπάρχοντος πρωτοελλαδικού τοίχου 27 στο δυτικό του τμήμα με την κατασκευή του άψιδωτού τοίχου 16', που όρίζει από δυτικά τον χώρο ΙΑ' (εικ. 31)¹¹⁷. Η άσαμίνθος ΙΙ βρέθηκε κατά χώραν στο άκρο του αποσπασματικά διατηρημένου τοίχου 13, σωζόμενου μήκους 1,50 μ. και πλάτους 0,40 έως 0,50 μ. (εικ. 25). Αν και ο τοίχος 13 διακόπτεται απότομα στο εγγύτερο προς την άσαμίνθο σημείο του, φαίνεται ότι είχε λειτουργική σχέση με το συγκεκριμένο κατά χώραν σκευός, το οποίο περιμετρικά στερεωνόταν και προστατευόταν την περίοδο της χρήσης του, όπως και η άσαμίνθος Ι, από μάζα πηλού, κυμαινόμενου πάχους 0,15-0,35 μ. Στην εν λόγω τριγωνική περιοχή, όπου εντάσσεται και η άσαμίνθος ΙΙ, αρχικά διαπιστώθηκε στρώμα καταστροφής από οικοδομικό υλικό, χῶμα και ὄστρακα που η προέρχονταν από τους παρακείμενους χώρους, η αποτελούσαν υλικό δευτερογενούς απόρριψης, η τέλος ήταν συνδυασμός και των δύο περιπτώσεων. Το στρώμα αυτό που εκτεινόταν και εντός του χώρου Η, ίσως να είχε προκύψει από την καταστροφή του ανώτερου επιπέδου χρήσης του και την ισοπέδωσή του, ενώ ήδη είχε καταστραφεί το κατώτερο βεβαιωμένο επίπεδό του. Στρωματο-

117. Για παρόμοια κυκλική/άψιδωτη διαμόρφωση γωνίας κτιρίου προς διευκόλυνση της μετακίνησης βλ.

Grossmann 1975, 55, Beil. 6 (κτίριο ΙΙΙ στην κάτω ακρόπολη της Τίρυνθας).



Εἰκ. 25. Ἡ ἀσάμινθος II κατὰ χώραν.



Εἰκ. 26. Ἡ ἀσάμινθος II.

γραφική διαφορά μεταξύ τους δὲν διαπιστώθηκε. Μὲ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ H φαίνεται ὅτι συσχετίζεται ἡ ἀσάμινθος II, ἃν καὶ δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ στοιχεῖα ποὺ νὰ δηλώνουν τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ἐξωτερικοῦ μὲ τὸν ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου. Εἰκάζεται ὁμως θυραῖο ἄνοιγμα κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία.

Ἐπιπροσθέτως καὶ σύμφωνα μὲ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα, δὲν προκύπτει ἡ θέση τῆς ἀσαμίνθου II κατὰ τὴν περίοδο χρήσης τῆς ἐντὸς κλειστοῦ χώρου. Ὡς ἐκ τούτου καὶ κατ' ἀναλογία μὲ τὴ θέση τῆς ἀσαμίνθου III στὸν διάδρομο βόρεια τοῦ χώρου Α', θεωροῦμε σχεδὸν βέβαιη τὴν ὑπαρξὴ διαδρόμου καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος I, ὅπου βρέθηκε κατὰ χώραν ἡ ἀσάμινθος II. Ὅταν δὲ ἔπαυσε νὰ χρησιμοποιεῖται ἡ ἀσάμινθος αὕτῃ καὶ τὸ περιβάλλον τῆς χρησιμοποιήθηκε σὰν χώρος ἀπόρριψης, μᾶλλον ἐγκαταστάθηκε ἡ ἀσάμινθος I γιὰ τὴν ἴδια χρῆση στὸν νότιο ἐξωτερικὸν χώρο τοῦ H, ἀλλὰ σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο. Θὰ πρέπει τέλος νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι τὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὴν ἔδραση τῆς ἀσαμίνθου II περιεῖχε πρωτοελλαδικὴ κεραμικὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀντίστοιχη περιοχὴ βόρεια τοῦ τοίχου 13, ἀπὸ ὅπου ἔχει συγκολληθεῖ ἡ σχεδὸν ἀκέραιη φλασκοειδὴς πρόχους τῆς ὁμάδας Καστριοῦ¹¹⁸, ὑποδηλώνοντας τὴν κατοίκηση τοῦ χώρου μέχρι καὶ τὸ τέλος τῆς ΠΕ ἐποχῆς. Ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ σῶμα κλειστοῦ αἰγινήτικου ἀμαυρόχρωμου ἀγγείου, ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 12, εἶναι δυνατὸν νὰ συνυπῆρχαν μὲ τὴν εἰσηγμένη φλασκοειδῆ πρόχου.

118. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α, 29.

Ευρήματα

Ἡ ἀσάμινθος ΙΙ, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τμήμα τῆς βάσης καὶ τῶν τοιχωμάτων (εἰκ. 25-26), εἶχε τὶς ἴδιες διαστάσεις καὶ τὸ ἴδιο σχῆμα μὲ τὴν ἀσάμινθο Ι καὶ τὴν ἀσάμινθο ΙΙΙ τοῦ βόρειου διαδρόμου τοῦ χώρου Α', ποὺ διαπιστώθηκε στὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ συγκροτήματος Ι. Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ περιβάλλον τῆς ἀσάμινθου ΙΙ διαφέρει ἀρκετὰ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ βρέθηκε στὶς ἐπιχώσεις τοῦ χώρου Η. Συγκεκριμένα, τὰ ὄστρακα τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἀσάμινθου ΙΙ διατηροῦνται καλύτερα (πίν. 3) καὶ δὲν εἶναι διαβρωμένα στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ χώρου Η. Βρέθηκαν ἐπίσης στὸ περιβάλλον τῆς ἀσάμινθου ΙΙ καὶ τμήματα ἀγγείων, τὰ ὁποία σώζουν πλήρη τὴν κατατομή τους (εἰκ. 27,71). Τὸ σύνολο τῆς ἐν λόγω κεραμικῆς θυμίζει ἀρκετὰ τὶς ὁμάδες ὀστράκων ποὺ περιεῖχαν οἱ ἀποθέσεις στὸν λάκκο ἀπόρριψης α, ἀνατολικά τοῦ συγκροτήματος Ι, καθὼς καὶ στὸν ἀποθέτη 1 καὶ τὸ πηγάδι 7 τῆς γειτονικῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης (συγκρότημα ΙΙΙ)¹¹⁹. Κατὰ συνέπεια, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὁ χώρος τῆς ἀσάμινθου ΙΙ νὰ χρησιμοποιήθηκε κάποια χρονικὴ στιγμή, ἴσως μετὰ ἀπὸ καταστροφὴ, σὰν χώρος ἀπόρριψης. Ἀντιθέτως τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δωματίων, ποὺ εἶναι περισσότερο ἀποσπασματικὰ καὶ διαβρωμένα, πιθανότατα νὰ προέρχονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ ἀγγεῖα ποὺ εἶχαν ἤδη ἀπορριφθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη ἢ καταστροφὴ τῶν χώρων. Τρεῖς ὁμάδες (96, 268 καὶ 274) μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ ἀσφάλεια στὸ περιβάλλον τῆς ἀσάμινθου ΙΙ, δυτικὰ τοῦ τοίχου 12 (πίν. 3). Συνανήκοντα ἔχουν ἐντοπιστεῖ μόνο μετὰ τῶν ἐπάλληλων ὁμάδων 268 καὶ 274, ἐνῶ ἡ ὁμάδα 274 πιθανότατα ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐπιφάνεια χρήσης τῆς ἀσάμινθου.

Μετὰ τῶν ὀστράκων τῆς γραπτῆς κεραμικῆς καλὰ διατηρημένη εἶναι μία κύλικα μὲ γωνίωση FS 267, ἡ ὁποία ἐξωτερικὰ φέρει φαρδιά ταινία χεῖλους, ἔχει ὀλόβαφο στέλεχος, ἐξηρημένο τὸ κυρίως σῶμα καὶ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 27,71). Γραπτὲς κύλικες FS 267 μὲ ἀπλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ παρόμοιο διάκοσμο εἶναι γνωστὲς ἀπὸ διάφορα σύνολα τοῦ Κοντοπήγαδου¹²⁰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς Μυκήνες¹²¹, ἐνῶ ἄλλες κύλικες τοῦ Κοντοπήγαδου εἶναι εἴτε ὀλόβαφες, εἴτε ὀλόβαφες μὲ ἐξηρημένη ταινία, εἴτε ἄβαφες ἐξωτερικά¹²². Οἱ κύλικες τοῦ Κοντοπήγαδου ἔχουν συχνὰ σχετικὰ ρηχὸ σῶμα, ὅπως τὰ σύγχρονα ἀντίστοιχα ἀγγεῖα τῆς Ἀργολίδας, ἀλλὰ ἐνίοτε ἔχουν καὶ πολὺ βαθὺ σῶμα (εἰκ. 27,71)¹²³, στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὸν Θορικὸ¹²⁴ καὶ ἀνήκει στὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη¹²⁵.

119. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011.

120. Αὐτόθι 245 εἰκ. 12,78. 81-82 (ἀποθέτης 1).

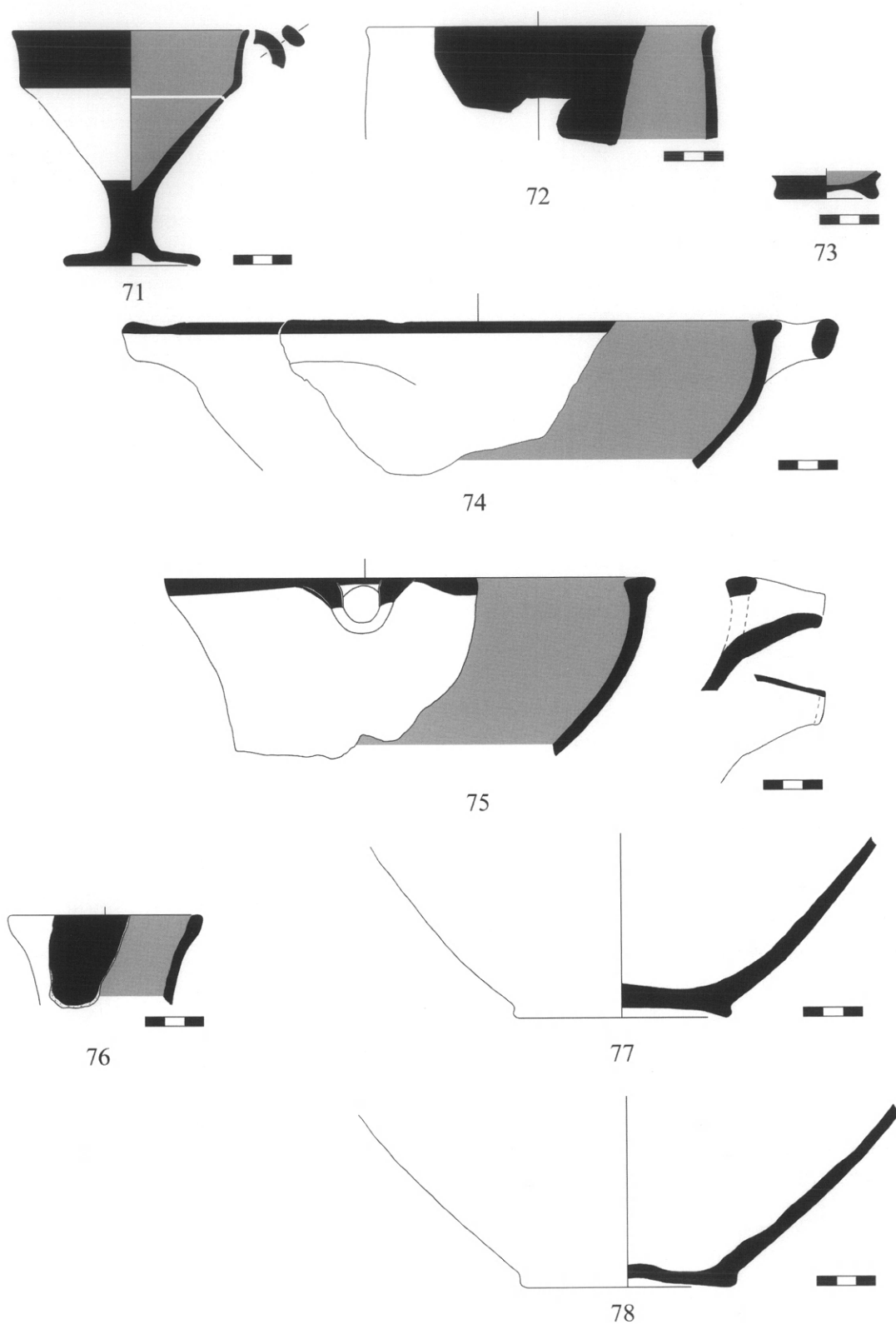
121. French, Tylour 2007, 32 εἰκ. 10,68-445 (Cited house area. Phase 0728/0805). Ἡ κύλικα ἀπὸ τὶς Μυκήνες ἔχει πιδὼ λεπτὴ ταινία χεῖλους ἐξωτερικά.

122. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011, 245 εἰκ. 12,74-77 (ἀποθέτης 1). Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 168 εἰκ. 11,32,34 (χώρος Α καὶ Β).

123. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 168 εἰκ. 11,34 (χώρος Β).

124. Mountjoy 1995a, 205 εἰκ. 5,58.

125. Mountjoy 2011, 332, 344 εἰκ. 5. Πρόσφατα ἡ Mountjoy ὁ.π. 334 συνέδεσε τὸν συγκεκριμένο τύπο τῆς γραπτῆς κύλικας μὲ γωνίωση μὲ κεραμικοὺς τύπους ποὺ ἐμφανίζονται στὴν Κύπρο κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη. Ὡστόσο σημειώνει ὅτι τὸ ποσοστὸ τους, ὅπως καὶ αὐτὸ τῶν κωνικῶν κυλίκων στὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς, εἶναι πολὺ μικρό. Οἱ κύλικες τῆς Κύπρου ἔχουν συχνὰ βαθὺ σῶμα καὶ θυμίζουν πάρα πολὺ τὰ παραδείγματα τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Θορικοῦ (αὐτόθι 332, 344 εἰκ. 4 Χαλὰ Σουλτάν Τεκκέ, Μάα-Παλαιόκαστρο, Ἐγκωμη, Κουκλιά).



Εἰκ. 27. Κεραμική ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῆς ἀσαμίνθου II.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΤΡΟΧΗΛΑΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	23	42	1		3	69
Σώματα	48	180	12	1	8	249
ΣΥΝΟΛΟ	71	222	13	1	11	318
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 44 5-10 έκ.: 24 >10 έκ.: 3	<5 έκ.: 163 5-10 έκ.: 54 >10 έκ.: 3	<5 έκ.: 11 5-10 έκ.: 2 >10 έκ.: -	<5 έκ.: - 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 10 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 228 5-10 έκ.: 82 >10 έκ.: 6
Προγενέστερα						15
Μεταγενέστερα						8
Άδιάγνωστα						8
ΣΥΝΟΛΟ						349

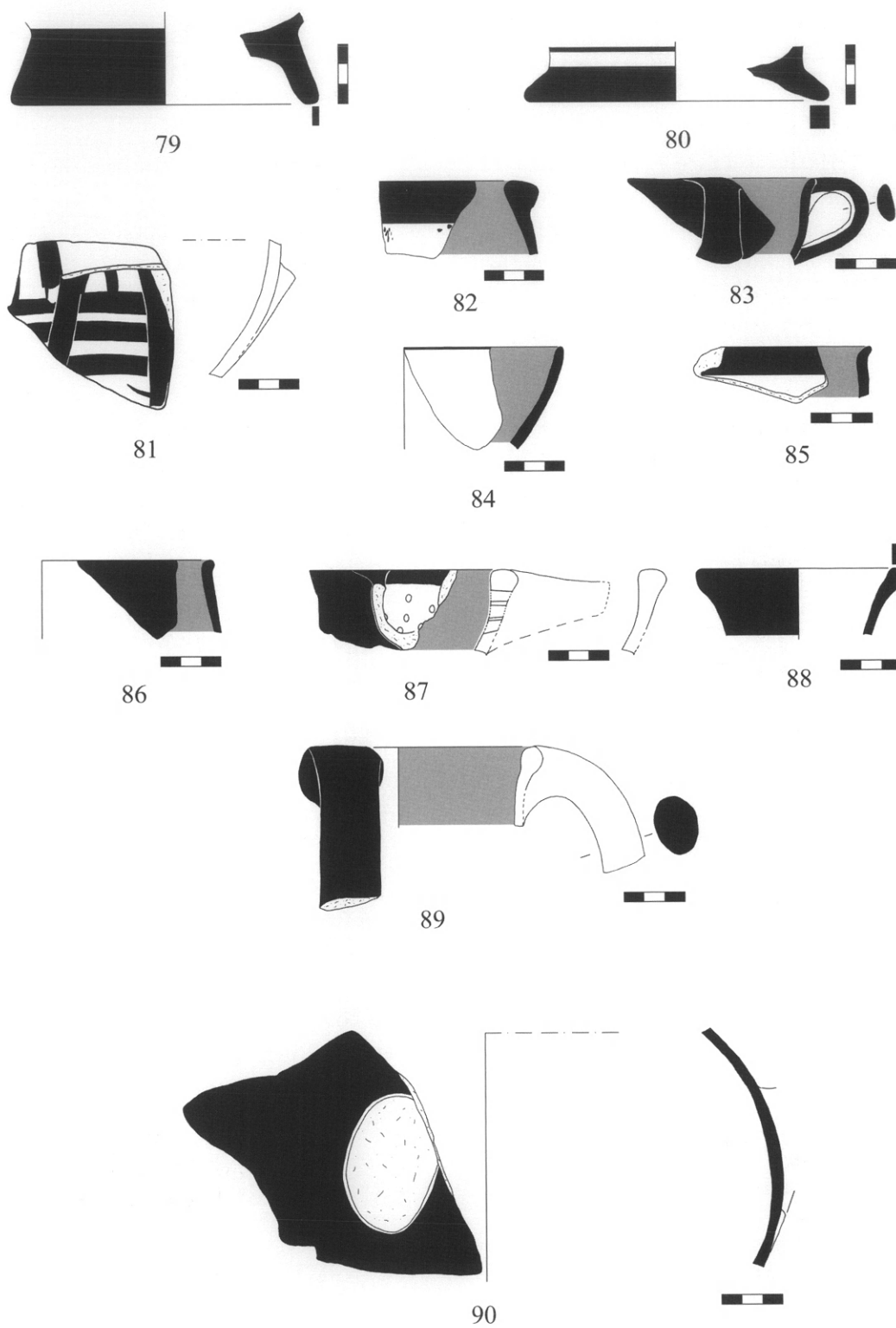
Χώρος άσαμίνθου ΙΙ (όμαδες 96, 268, 274).

Ἄν καὶ δὲν ἀποκλείεται κάποιες γραπτὲς κύλικες FS 267 νὰ ἐμφανίζονται ἤδη κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2, ἡ μεγαλύτερη διάδοσή τους, καὶ κυρίως στὴν Ἀττική, ἐντοπίζεται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώτη¹²⁶. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὄστρακα ἔχουν ταυτιστεῖ χεῖλη καὶ βάσεις ἀπὸ ὀλόβαφους σκύφους FS 284 (εἰκ. 27,72-73), προχυτικὲς ἀβαθεῖς λεκάνες FS 302 μὲ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 27,74-75), κρατῆρες FS 281 καὶ δίσκοι ἀπὸ ὀλόβαφους ὑψίποδες σκύφους FS 305, δηλαδὴ σχήματα ποὺ ἀπαντοῦν σὲ σύνολα τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώτης στὴν Ἀθήνα, τὸ Κοντοπήγαδο καὶ τὰ Κανάκια¹²⁷. Ἀπὸ κλειστὰ ὀλόβαφα ἐξωτερικὰ ἀγγεῖα, διαπιστώθηκαν χεῖλη μὲ αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τους (εἰκ. 27,76). Ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῆς ἄβαφης λεπτόκοκκης κεραμικῆς προέρχονται στελέχη κυλίκων, ἐνῶ καλὰ ἐκπροσωποῦνται καὶ τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα ἀπὸ χεῖλη καὶ βάσεις (εἰκ. 27,77-78). Ὅστρακα ἀπὸ μαγειρικὰ αἰγινήτικα ἀγγεῖα εἶναι σπάνια καὶ λίγα εἶναι τὰ ὄστρακα ἀπὸ τροχήλατα, «ντόπια» μαγειρικὰ σκεύη, τὰ ὁποῖα μάλιστα σώζουν καὶ ἔχνη ἀπὸ τὴ χρήση.

Ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις ποὺ ἀφαιρέθηκαν ἐνιαῖα ἀπὸ τὸν δυτικὸ τομέα τοῦ χώρου Η καὶ τὴν περιοχὴ τῆς ἄσαμίνθου ΙΙ καθ' ὅτι ἐνέπιπταν στὰ ὅρια μιᾶς ἀνασκαφικῆς τομῆς τοῦ καννάβου, πάνω ἀπὸ τὴν ἄσαμίνθο καὶ πάνω ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο 12 τοῦ χώρου Η, προέκυψε ἡ κεραμικὴ τῆς ὁμάδας 60. Ἡ κεραμικὴ αὕτῃ διατηρεῖται καλὰ καὶ ἔχει τὸν ἴδιο χαρακτήρα μὲ αὕτῃ τῶν ἐπιχώσεων γύρω καὶ πάνω ἀπὸ τὴν ἄσαμίνθο ΙΙ, μὲ ἀρκετὰ ὄστρακα μεσαίου μεγέθους καὶ λίγα μεγάλα. Δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ συνανήκοντα μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῆς ὁμάδας 60 καὶ ἐκείνων ἀπὸ τὸν ὥρο τῆς ἄσαμίνθου ΙΙ, ἀλλὰ κάποια ὄστρακα τῆς ὁμάδας αὐτῆς δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἀπόρριψης δυτικὰ τοῦ τοίχου 12.

126. Rutter 2003, 200, 206 εἰκ. 5,2. Γιὰ κύλικες τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώτης 2 βλ. French 2011, 598 (χώρος 17) καὶ Kardamaki 2013, 392-402.

127. Γιὰ τὴν κεραμικὴ ἀπὸ τὰ Κανάκια βλ. Μα-
ραμπέα 2012, 169-174, 191 πίν. 1, 196-205 εἰκ. 4-16.



Εἰκ. 28. Κεραμική ἀπὸ τῆς ἀνώτερης ἐπιχώσεως τῆς ἀσαμίνθου II καὶ ἀπὸ τὸν ὄρο H.

Από τη γραπτή κεραμική της ομάδας 60 ξεχωρίζουν οι ολόβαφες ή ταινιωτές βάσεις και ένα δοστρακο από σῶμα με τη γένεση της λαβής κρατήρα με κάθετες ταινιωτές λαβές FS 7-10 (είκ. 28,79-81). Ο τελευταίος τύπος του κρατήρα είναι τόσο στην Αττική όσο και την Αργολίδα συχνότερος κατά τις ΥΕ ΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδους¹²⁸. Έξακολουθεί όμως να εμφανίζεται σπανιότερα μέχρι και την ΥΕ ΙΙΓ/φάση 1 και την ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη, όπως δείχνουν και κάποια παραδείγματα από τον Θορικό και την Περατή¹²⁹. Οι βάσεις της ομάδας 60 φέρουν ταινίες, οι οποίες φτάνουν και στην κάτω επιφάνειά τους, ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα που δεν έντοπίζεται στα μέχρι στιγμής δημοσιευμένα δείγματα του τύπου από την Αττική. Το δοστρακο της ταινιωτής λαβής φέρει πλευρικές ταινίες και επιπλέον κάθετη ταινία στη μέση. Λαβές με τέτοια διακόσμηση είναι γνωστές από πρωιμότερους κρατήρες, ενώ οι λαβές των ΥΕ ΙΙΓ κρατήρων είναι πιδό απλά διακοσμημένες¹³⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι ελάχιστα διαγνωστικά δοστρακα κρατήρα FS 7-10 έχουν έντοπιστεί με βεβαιότητα τόσο στον αποθέτη 1 της εργαστηριακής εγκατάστασης (συγκρότημα ΙΙ), όσο και στους χώρους Ζ, Β, ΣΤ του συγκροτήματος Ι, ενώ το σχήμα φαίνεται να απουσιάζει από τη ΒΑ. κλιτύ της Ακρόπολης των Αθηνών¹³¹. Επιπλέον έντοπίστηκε ολόβαφο χείλος με λαβή που πιθανότατα ανήκει σε κύαθο FS 215¹³² (είκ. 28,83), καθώς και χείλος κωνικής κύλικας FS 274 με ολόβαφη έσωτερική επιφάνεια και λεπτή ταινία χείλους έξωτερικά (είκ. 28,84). Αν και ή γραπτή κωνική κύλικα δεν άπαντά συχνά, εμφανίζεται όμως σταθερά σε όλα τα σύνολα του Κοντοπήγαδου και έχει ύποτεθεί ότι μάλλον αντιπροσωπεύει έναν από τους ύστερότερους κεραμικούς τύπους στο Κοντοπήγαδο¹³³. Σύμφωνα με την Mountjoy οι κύλικες από τα στρώματα της ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης 1 έχουν πιδό ρηχό σῶμα από αυτές της ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης 2¹³⁴. Ένα έξω νεῦον χείλος με μεσαία ταινία χείλους έξωτερικά και ολόβαφη έσωτερική επιφάνεια προέρχεται από μεγάλο άγγείο και ίσως ανήκει σε ύψίποδα σκύφο FS 305. Βρέθηκε επίσης χείλος ολόβαφης λεκάνης με ήθμωτη προχοή (είκ. 28,87). Επίσης βρέθηκαν χείλη από κρατήρες FS 281/298 (είκ. 28,82), ολόβαφους ύψίποδες σκύφους FS 305 (είκ. 28,86) και ήμισφαιρικές κύλικες FS 264 (είκ. 28,85), καθώς και από λεκάνες FS 293/302 με ολόβαφη έσωτερική επιφάνεια. Τα κλειστά άγγεία, όπως ύδριες και άμφορείς, εκπροσωποῦνται έξ ολοκλήρου από άγγεία έξωτερικά ολόβαφα (είκ. 28,88-90). Τα περισσότερα χείλη κλειστών άγγείων φέρουν αυλάκωση στο έσωτερικό τους.

128. Mountjoy 1999, 533-534 είκ. 191-192.

129. Ιακωβίδης 1969, πίν. 128α, 875. Mountjoy 1995α, 205 είκ. 5,48. Βλ. και Κανάκια: Μαραμπέα 2010, είκ. 69,9. 340-128,5,221.

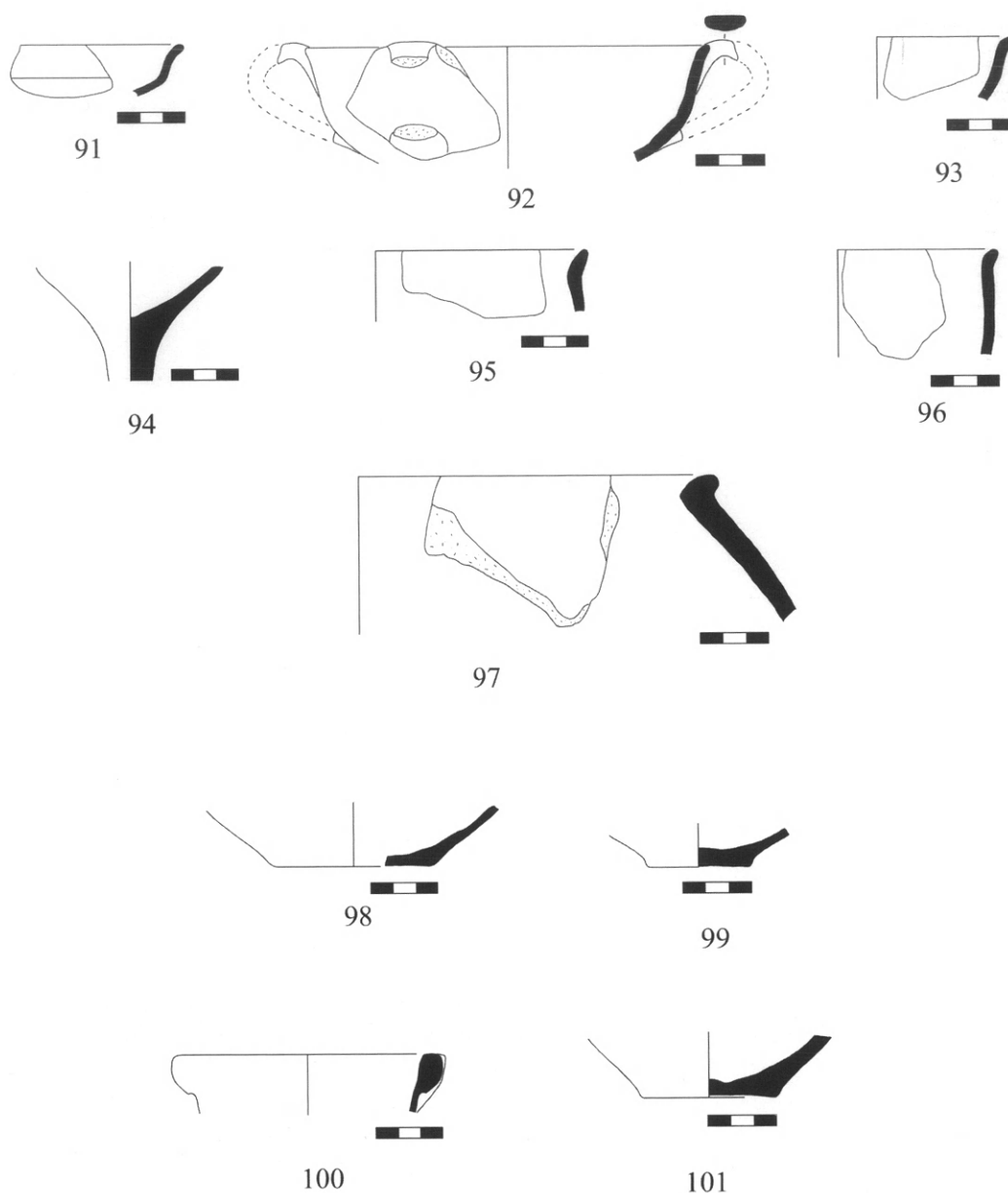
130. Πρβ. Mountjoy 1999, 534 είκ. 192,162 (με κυματοειδή ταινία ώστόσο στη μέση) και αυτόθι 575 είκ. 212, 538 (Περατή).

131. Βλ. Gauß 2003, 101 πίν. 1 για τους κεραμικούς τύπους που άπαντοῦν σε σύνολα της ΥΕ ΙΙΓ/φάση 1.

132. Döhl 1973, πίν. 64, 5 (~Ιγία).

133. Καρδαμάκη 2011, 222-223. Καζά-Παπαγεωργίου κ.ά. 2011, 247 είκ. 13,83-84 για κωνικές κύλικες στον αποθέτη 1 και Καζά-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012,168 είκ. 11,33 για κωνική κύλικα από τον χώρο Β. Εκτός από την κύλικα με γωνίωση και ή γραπτή κωνική κύλικα, ένας τύπος που εμφανίζεται κατά την ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη, άνευρίσκεται σε διάφορες θέσεις της Κύπρου και έχει βαθύ κωνικό σῶμα (Mountjoy 2011, 332, 345 είκ. 6).

134. Mountjoy 2011, 332, 346 είκ. 7, 3-5.



Εἰκ. 29. Κεραμική ἀπὸ τὶς ἀνώτερες ἐπιχώσεις τῆς ἀσαμίνθου II καὶ ἀπὸ τὸν χώρο H.

Ἀπὸ τὴν ἄβαφη κεραμικὴ ταυτίστηκαν διάφορα σχήματα ἀνοιχτῶν ἀγγείων, ὅπως κύλικες μὲ γωνίωση FS 267 (εἰκ. 29,91), ἀβαθεῖς κύλικες FS 258 (εἰκ. 29,92), πιθανοὶ σκύφοι FS 284 μὲ ἔξω νεύοντα καὶ τονισμένα χεῖλη (εἰκ. 29,96), κρατῆρες (εἰκ. 29,97), πιθανοὶ ἀβαθεῖς κύαθοι FS 220 (εἰκ. 29,93) καὶ ἡμισφαιρικὲς κύλικες FS 264 (εἰκ. 29,95). Ἐπίσης βρέθηκαν στελέχη ἀπὸ κύλικες (εἰκ. 29,94) καὶ ἐπίπεδες βάσεις ἀπὸ ἀνοιχτὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 29,98-99). Στὴν ὁμάδα τῶν κλειστῶν ἀγγείων ἀνήκουν χεῖλη μὲ αὐλάκωση στὸ ἐσωτερικὸ τους καὶ ἐπίπεδες βάσεις (εἰκ. 29,100-101).

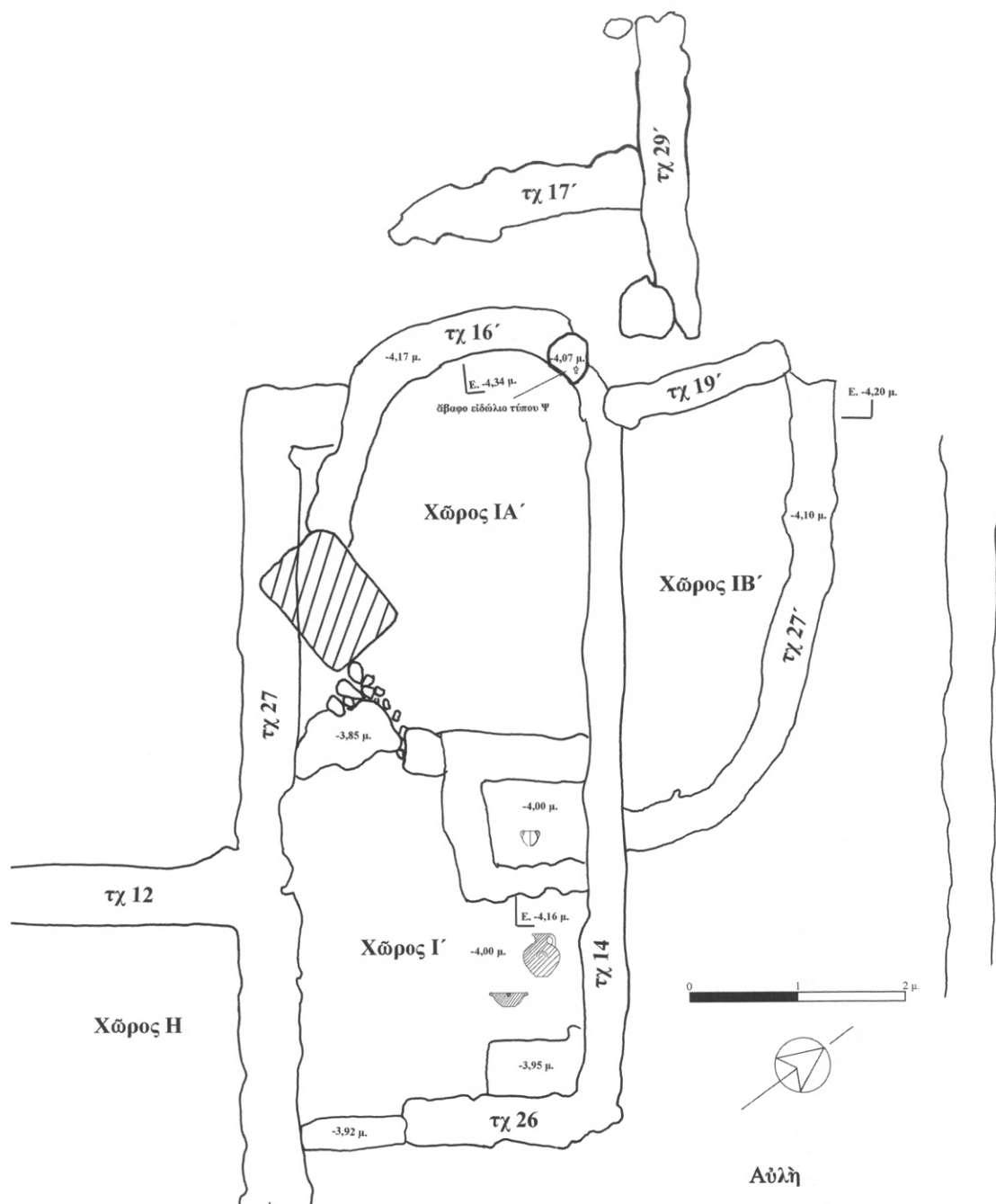
«Δίδυμος χώρος» Ι΄ και ΙΑ΄ (σχ. 1, τομή Λ-Λ΄, εικ. 30-34 και 37α)

Ο ἐν λόγῳ χώρος χαρακτηρίζεται συμβατικά ὡς «δίδυμος», ἐπειδὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ δύο συνεχόμενα δωμάτια Ι΄ ἀνατολικά (εἰκ. 30) καὶ ΙΑ΄ δυτικά (εἰκ. 31), ἴδιων περιῶπων διαστάσεων, πὺν βρίσκονται δυτικὰ τῆς αὐλῆς, βόρεια τοῦ χώρου Η καὶ νότια τοῦ ἡμιαψιδωτοῦ χώρου ΙΒ΄ (εἰκ. 11), ὁ ὁποῖος ἔχει καταλάβει μέρος ἀπὸ τὸν κεντρικὸν διάδρομο (σχ. 1-2, 4, εἰκ. 11).

Ο δίδυμος χώρος ὀρίζεται ἐνιαῖα στὴ νότια πλευρὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο 27, γνωστὸ ἀπὸ τὸν χώρο Η καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο 14΄. Δυτικὰ κλείνει μὲ τὸν ἀψιδωτὸ τοῖχο 16΄, ἀνατολικά μὲ τὸν τοῖχο 26, ἐνῶ μεταξὺ τούτων τὰ δωμάτια Ι΄ καὶ ΙΑ΄ χωρίζονται μὲ τὸν μεσότοιχο 15΄. Ἐνας ὀγκώδης λίθος, μέγιστων διαστάσεων 1x0,60 μ., μὲ ἐπίπεδη σχετικὰ ἐπιφάνεια, πὺν βρίσκεται στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου 15΄, ἴσως ἀρχικὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς κατώφλι ἐνδεχόμενου θυραίου ἀνοίγματος στὸ σημεῖο αὐτό. Τὸ συγκεκριμένο σημεῖο πάντως παρουσιάζει εἰκόνα ἀταξίας πὺν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ μετασκευὴ τοῦ χώρου, κατὰ τὴν ὁποία καταργεῖται τὸν νοτιοδυτικὸν τομέα τοῦ χώρου ΙΑ΄ ἢ εὐθυγραμμία μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀψιδωτοῦ τοίχου 16΄. Ο τοῖχος αὐτός, πὺν κλείνει ἀπὸ δυτικὰ τὸν χώρο ΙΑ΄, συνεχίζει πρὸς τὰ ἀνατολικά σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν τοῖχο 27 τοῦ χώρου καὶ καταλήγει στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ πλακοειδοῦς λίθου/κατωφλιοῦ. Μὲ τὸν τοῖχο 16΄, πὺν εἶναι ἀμελοῦς κατασκευῆς, καθότι δὲν διαθέτει γερὴ θεμελίωση καὶ στὸ δομικὸ ὕλικό του δὲν παρατηρεῖται ἱκανοποιητικὴ συνοχή, ἴσως ἐξασφαλίστηκε μεταξὺ τῶν τοίχων 27 καὶ 16΄ ἱκανὸς χώρος γιὰ τὴ στήριξη καὶ ἐγκατάσταση μιᾶς σκάλας, ξύλινης προφανῶς. Ἰχνη ὅμως γιὰ τὴ στήριξη τέτοιας κατασκευῆς δὲν ἔχουν διαπιστωθεῖ, τὸν



Εἰκ. 30. Δωμάτιο Ι΄. Ο ἀνατολικὸς τομέας μὲ τὸ λιθόστρωτο πεζούλι.



Σχ. 4. Ἀγγεία καὶ εἰδῶλιο στὸ ἀνασκαμμένο τμήμα τοῦ «δίδυμου» χώρου Ι'-ΙΑ'.

βαθμὸ βέβαια ποὺ ἔχει προχωρήσει ἡ ἔρευνα στὸ σημεῖο αὐτό. Ἐπιπλέον, ἡ ἔρευνα στὴ συγκεκριμένη θέση περιορίστηκε καὶ ἀπὸ τὸν «μάρτυρα τῶν ἐπιχώσεων», διαστάσεων 1,20×0,80 μ., ποὺ ἔχει διατηρηθεῖ ἐκεῖ (σχ. 1). Σὲ ἀπόσταση 0,70 μ. δυτικὰ τοῦ ἀψιδωτοῦ



Εἰκ. 31. Δωμάτιο ΙΑ'.



Εἰκ. 32. Λίθινη θήκη / ἐστία μετὰ τῇ χύτρᾳ κατὰ χώραν.

τοίχου 16' διατηροῦνται τὰ ἀποσπασματικά κατάλοιπα τοῦ τοίχου 17', ὁ ὁποῖος δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀκολουθεῖ στὸ νότιο μισό του τὴν ἡμικυκλικὴ πορεία τοῦ ἐσώτερου τοίχου 16', ἐνῶ στὸ βόρειο μισό ἔχει εὐθεῖα πορεία, καταλήγοντας στὸν τοῖχο 29', κατεύθυν-

σης Δ.-Α. Οἱ τοῖχοι τῶν ἐπὶ μέρους χώρων Ι΄ καὶ ΙΑ΄, ἐκτὸς τοῦ προϋπάρχοντος τοίχου 27, ἔχουν κατασκευαστεῖ ἀπὸ ἀνομοιογενὲς ὑλικό, μικροῦ, μεσαίου καὶ ἐνίοτε μεγάλου μεγέθους λίθους, ποὺ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μήκους τους, ἔχουν καλὴ συνοχή, ποὺ ἔχει ἐπιτευχθεῖ μὲ πολὺ παχὺ στρώμα λάσπης ὡς συνδετικοῦ. Τὸ πλάτος τους κυμαίνεται ἀπὸ 0,40 ἕως 0,45 μ., ἀρκετὰ μικρότερο ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ τοίχου 27 καὶ τῶν ὑποκείμενων πρωτοελλαδικῶν τοίχων. Τέλος, θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τῶν παρουσιαζόμενων χώρων/δωματίων προχώρησε ἐλάχιστα πρὸς συναγωγὴ τῶν πρώτων καὶ μόνο συμπερασμάτων. Δεδομένης μάλιστα τῆς ὁρατῆς διατήρησης τῆς μεγαλύτερης ἔκτασης τοῦ οἰκιστικοῦ συγκροτήματος, οἱ περισσότεροι χώροι παρέμειναν ἄσκαφοι καὶ σὲ βάθος καὶ ὀριζόντια, ἀναμένοντας εὐνοϊκότερες συνθήκες ἐρευνας στὸ μέλλον.

Δωμάτιο Ι΄

Τὸ δωμάτιο αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ ἥμισυ τοῦ «δίδυμου χώρου», ἔχει ἐμβαδὸν 8 τ.μ. περίπου καὶ ἄμεση πρόσβαση στὴν κεντρικὴ αὐλὴ μέσω ἀνοίγματος εἰσόδου στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τοίχου 26. Στὸ σημεῖο αὐτὸ διατηρεῖται κατὰ χώραν μονολιθικὸ κατώφλι, μήκους 1 μ., πλάτους 0,28 μ. καὶ πάχους 0,10 μ. (σχ. 1, 4). Τὸ δωμάτιο Ι΄ χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο λίθινες κατασκευές, μία σχεδὸν τετράγωνη θήκη στὴ βορειοδυτικὴ γωνία του καὶ ἓνα χαμηλὸ λιθόστρωτο πεζούλι στὴ βορειοανατολικὴ γωνία. Ἡ λίθινη θήκη, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 0,75×0,90 μ., ἐξωτερικῶν 1,50×1,70 μ. καὶ μὲ σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων τῆς 0,50-0,55 μ., σχηματίζεται στὴ συγκεκριμένη γωνία τοῦ δωματίου Ι΄, δημιουργώντας ἓναν κλειστὸ χώρο. Ἡ πρόσβαση στὴ θήκη εἶχε προβλεφθεῖ στὸ βορειοανατολικό της ἄκρο μέσω ἀνοίγματος πλάτους 0,45 μ., τὸ ὁποῖο φρασσόταν ἀπὸ δύο ὀρθιες πλάκες καὶ μάζα κόκκινου πηλοῦ γιὰ ἀσφαλέστερο σφράγισμα, ποὺ εἶχαν ἐλαφρῶς γείρει πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς (εἰκ. 30 καὶ 32). Ἡ θήκη ἦταν πλήρης ἐπίχωσης μὲ πολλοὺς λίθους, τμήματα πλακῶν καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα. Ἀκριβῶς στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῆς θήκης καὶ σὲ βάθος 4 μ. βρέθηκε κατὰ χώραν μία μαγειρικὴ χύτρα μὲ κατὰ τόπους ἵχνη χρήσης (σχ. 2 καὶ 4, εἰκ. 33). Ἡ ἐπίχωση στὸ περιβάλλον τῆς χύτρας εἶχε ἔντονα σκοῦρο χρῶμα καὶ περιεῖχε ὄστρακα, στὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται ἀρκετὰ ἀπὸ δεύτερο μαγειρικὸ σκεῦος, μικροῦ ἐπίσης μεγέθους. Δύο ἀπὸ τὰ ὄστρακα τοῦ δεύτερου μαγειρικοῦ σκεύους μάλιστα φέρουν ἵχνη δευτερογενοῦς καύσης. Ἡ μαγειρικὴ χύτρα, ἡ σκουρόχρωμη ἐπίχωση καὶ οἱ πεσμένοι λίθοι ποὺ πληροῦσαν τὴ θήκη, καθὼς καὶ ἡ φραγὴ μὲ πλάκες καὶ πηλό, ὀδηγοῦν στὴν ἐρμηνεία τῆς ὡς χώρου ποὺ κατὰ περίπτωσιν σφραγιζόταν γιὰ τὴ θερμὴ διατήρηση ἢ καὶ τὴν παρασκευὴ κάποιου εἶδους στερεᾶς ἢ ὑγρῆς τροφῆς, περιορισμένης ποσότητας καὶ χρόνου παρασκευῆς. Ἡ ἀπουσία στάχτης, ἀπανθρακωμένου ξύλου καὶ ἄλλων ἱχνῶν καύσης στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὰ τοιχώματα τῆς θήκης μᾶλλον ἀποκλείουν τὴ χρῆσιν τῆς ὡς κοινῆς ἐστίας, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐπίπεδο χρήσης νὰ ἐξυπηρετοῦσαν τὴ διατήρηση τῆς θερμοκρασίας γιὰ ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα. Ἄν ἰσχύει αὐτό, θὰ εἶχαμε στὸ Κοντοπήγαδο ἓνα ἀπὸ τὰ δείγματα μαγειρικῶν ἐγκαταστάσεων/ἐστιῶν, οἱ ὁποῖες περιελάμβαναν ἐπίστρωση ὀστράκων καὶ ἐμφανίζονται



Είκ. 33. Δωμάτιο Γ. Σπασμένα αγγεία ἐπὶ τοῦ δαπέδου.

σὲ διάφορα σύνολα τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα¹³⁵. Ἐνα πολὺ ἐνδιαφέρον φαινόμενο εἶναι ὅτι τέτοιου τύπου ἐστίες ἐμφανίζονται στὴν Κύπρο κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη, ποὺ ὅπως φαίνεται ἔχουν αἰγαιακὴ προέλευση¹³⁶. Σύμφωνα μὲ ὅλες τὶς ἐνδείξεις σὲ αὐτὲς τὶς ἐστίες τοποθετοῦνταν κυρίως μικροῦ μεγέθους μαγειρικὲς χύτρες, γιὰ μαγείρεμα σὲ χαμηλὴ φωτιά¹³⁷.

Ἡ δεύτερη λίθινη κατασκευὴ βρίσκεται στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ χώρου, ὅπου μὲ ἀργοὺς λίθους μικροῦ μεγέθους, ἔχει σχηματιστεῖ ἓνα χαμηλὸ πεζούλι, διαστάσεων 0,80×0,45×0,12 μ. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του εἶχε τοποθετηθεῖ κατακόρυφα ἐπεξεργασμένος στενὸς λίθος, ἴσως ἐργαλεῖο τριβῆς σὲ δεύτερη χρῆση, ὁρατοῦ ὕψους 0,53 μ., πλάτους 0,15 μ. καὶ πάχους 0,07 μ. Στὴ νότια γωνία τῆς ἴδιας πλευρᾶς τοῦ πεζουλίου εἶχε τοποθετηθεῖ ἐπίσης κατακόρυφα, ἀλλὰ ἐλαφρῶς λοξά, πλάκα ὁρατοῦ ὕψους 0,45 μ., πλάτους 0,25 μ. καὶ πάχους 0,05 μ. (εἰκ. 30). Ἡ χρῆση τοῦ λιθόστρωτου πεζουλίου μὲ τοὺς κατακόρυφους λίθους παραμένει ἀσαφής, ἐκτὸς καὶ ἐὰν οἱ λίθοι εἶχαν τοποθετηθεῖ στὰ συγκεκριμένα σημεῖα εἴτε γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν μεγαλύτερη προστασία στὰ ἐπὶ τοῦ πεζουλίου φυλασσόμενα σκεύη ἢ ἀντικείμενα εἴτε γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν κάποια ἰδιαίτερη χρῆση τοῦ χώρου¹³⁸ (σχ. 1, τομὴ Λ-Λ'). Στὸν βόρειο τομέα τοῦ δωματίου Γ', μεταξύ τῆς

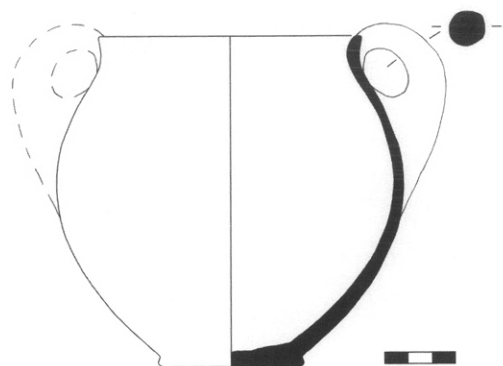
135. Maran, Papadimitriou 2006, 116, εἰκ. 21-23. Evelyn 2006. Yasur – Landau 2010, 123-132.

136. Karageorghis 2011, 22, 28 εἰκ. 4.

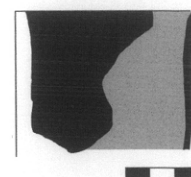
137. Αὐτόθι 22-23. Jung 2011, 69 κέ. γιὰ τὴν υἱοθέ-

τηση μυκηναϊκῶν μαγειρικῶν σκευῶν στὴν Κύπρο κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη.

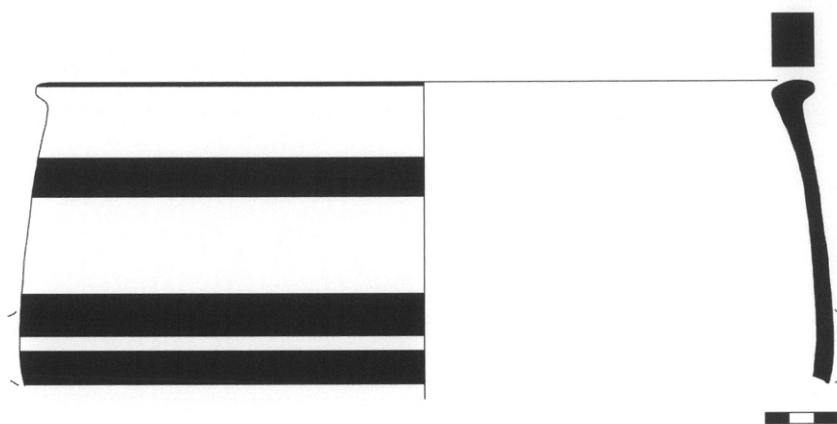
138. Ὁ ἐλλειψοειδὴς λίθος, ὕψους 0,50 μ. περίπου, ἀπὸ τὴν αὐτὴ τῶν ἱερῶν τῆς Φυλακωπῆς ἔχει ἐρμηνευ-



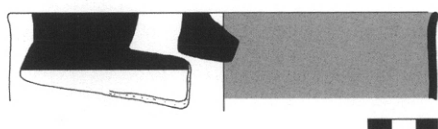
102



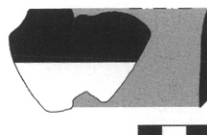
103



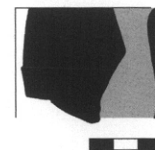
104



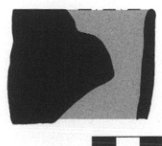
105



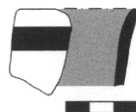
106



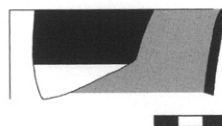
107



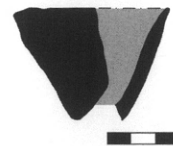
108



109



110



111

Εἰκ. 34. Ἡ κατὰ χώραν χύτρα (102) καὶ κεραμικὴ ἀπὸ τοὺς χώρους Γ' (103) καὶ ΙΑ' (104-111).

θήκης καὶ τοῦ πεζουλίου, βρέθηκαν σπασμένα τρία ἀγγεῖα¹³⁹ (σχ. 4, εἰκ. 33) ἐπὶ δαπέδου ποὺ προσδιορίστηκε στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ ἐπίπεδο χρήσης τῆς θήκης. Τὸ δάπεδο συνίστατο σὲ πατημένο χῶμα, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου διαπιστώθηκε κατὰ τόπους ποσότητα κόκκινου πηλοῦ, ποὺ εἶχε ἐνσωματωθεῖ σὲ αὐτό.

Εὐρήματα

Ἡ σχεδὸν ἀκέραια μαγειρική χύτρα τῆς θήκης (εἰκ. 34,102 καὶ σχ. 2) φέρει σαφῆ ἵχνη χρήσης στὴν ἐπιφάνειά της. Πρόκειται γιὰ ἀγγεῖο μεσαίου μεγέθους μὲ ἀπλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ ἡμισφαιρικό σῶμα. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἡ χύτρα εἶχε καὶ δεύτερη λαβή. Μαγειρικές χύτρες μὲ ἀπλὸ χεῖλος εἶναι σχετικὰ σπάνιες, ἀλλὰ παρόμοιες ἔχουν βρεθεῖ στὸ Λευκαντί¹⁴⁰. Μία τριποδικὴ χύτρα ἀπὸ τὸν Θορικὸ ἔχει παρόμοιο σχῆμα καὶ χεῖλος¹⁴¹. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴ χύτρα, ἐντὸς τῆς θήκης βρέθηκε καὶ τμῆμα ὀλόβαφου σκύφου (εἰκ. 34,103), ἓνα σχῆμα συχνὸ κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη¹⁴². Ὡς πρὸς τὰ τρία ἀγγεῖα τοῦ δαπέδου, γίνεται σαφὲς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς φωτογραφίες (εἰκ. 33) ὅτι πρόκειται γιὰ μία προχυτικὴ λεκάνη καὶ μία ὑδρία σὲ καλὴ διατήρηση, ἐνῶ τὰ θραύσματα τοῦ τρίτου ἀγγείου, ποὺ δὲν διατηρεῖται καλά, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν αὐτὴ τὴ στιγμή σὲ συγκεκριμένο σχῆμα (σχ. 2).

Δωμάτιο ΙΑ΄

Τὸ δωμάτιο αὐτὸ βρίσκεται δυτικὰ τοῦ δωματίου Ι΄ καὶ ἔχει ἐμβαδὸν περὶ τὰ 9 τ.μ. Ὅπως ἀναφέρθηκε, τὰ δύο δωμάτια ἴσως ἐπικοινωνοῦσαν στὴν ἀρχικὴ τους φάση μέσῳ ἀνοιγματος εἰσόδου ποὺ πιθανότατα ὑπῆρχε στὸν τοῖχο 15΄. Ἀσαφὲς εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ δυτικοῦ τομέα τοῦ δωματίου μὲ τὸν ἀψιδωτὸ τοῖχο 16΄, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἢ μὴ πρόσβασης στὸ δωμάτιο ἀπὸ δυτικά. Μία μεσαίου μεγέθους πλάκα στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν τοίχων 16΄ καὶ 14΄, ἴσως συνδυάζεται μὲ τὴν ἀπόθεση στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ μικκύλου εἰδωλίου τύπου Ψ (ὁμ. 98α, σχ. 4 καὶ εἰκ. 37α) ὡς ἐγκαινίου¹⁴³. Κατ' ἀναλογία, δὲν ἀποκλείεται καὶ ἡ πλάκα ποὺ διαπιστώθηκε στὸ ἄνοιγμα τῆς ΝΑ. γωνίας τοῦ χώρου Α΄, τὸ ὁποῖο ἀρχικὰ χαρακτηρίστηκε ὡς θυρίδα, νὰ ἐντοιχίστηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ τὴν ἀπόθεση

τεῖ ὡς βέτυλος (Renfrew 1985, 374 καὶ Kilian 1992, 22). Ὁ βέτυλος μάλιστα εἶχε τοποθετηθεῖ δίπλα σὲ ἓνα λίθινο θρανί (Renfrew 1985, πίν. 6c, 7).

139. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ πρὸς τὸ παρόν, λόγῳ ἐργασιῶν καὶ ἀνακατατάξεων στίς ἀποθήκες τοῦ μουσείου, δὲν ἐντοπίστηκαν γιὰ νὰ συντηρηθοῦν.

140. Popham *et al.* 2006, 208 εἰκ. 2.33,1.

141. Mountjoy 1995α, 225 εἰκ. 19,193.

142. Αὐτόθι 206, 210 εἰκ. 8,81-88.

143. Ὡς χώρος ἐγκαινίου ἔχει ἐρμηνευτεῖ καὶ ὁ ἐπενδεδυμένος μὲ πλάκες βαθὺς λάκκος ποὺ διαπιστώθηκε κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου Β στὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ συγκροτήματος Ι (Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 171). Τὸ φαινόμενο τῶν ἐγκαινίων ἔχει παρατηρηθεῖ κυρίως σὲ νεοανακτορικά ταφικά καὶ οἰκιστικά σύνολα τῆς Κρήτης, ἐνῶ εἶναι σπάνιο στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα (Boulotis 1982).

ἐγκαινίου ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς καταστροφῆς χάθηκε¹⁴⁴. Παρὰ τὴ φθορὰ τοῦ εἰδωλίου ποὺ βρέθηκε στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν τοίχων 14' καὶ 16', τὰ περιορισμένα ἔχνη βαφῆς ποὺ διατηροῦνται κατὰ τόπους στὴν ἐπιφάνειά του δηλώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ὁλόβαφο μικκύλο εἰδῶλιο μὲ ἐπίπλαστο στῆθος, χωρὶς ὅμως πόλο. Τὸ σχῆμα του παραπέμπει σὲ εἰδῶλια τύπου Ψ μὲ ὑψηλὴ μέση ἢ καὶ σὲ ὕστερα εἰδῶλια τύπου Ψ/Α μὲ ἐπίπλαστο στῆθος¹⁴⁵. Σπάνια εἶναι πάντως ἡ ἀπουσία πόλου, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν εἰδωλίων τύπου Ψ. Τὰ πρῶτα εἶναι συχνὰ κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ καὶ συνεχίζουν μέχρι καὶ τὴν προχωρημένη ΥΕ ΙΙΓ, ἐνῶ τὰ δεύτερα ἐμφανίζονται στὴν ὕστερη ΥΕ ΙΙΒ καὶ εἶναι συχνότερα κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ περίοδο¹⁴⁶. Μικκύλα εἰδῶλια τύπου Ψ εἶναι πάντως σχετικὰ σπάνια¹⁴⁷. Λόγω τῆς περιορισμένης ἔρευνας στὸν συγκεκριμένο χώρο, τὰ διαθέσιμα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα εἶναι πενιχρά. Προέκυψε πάντως ὅτι διαθέτει δύο τουλάχιστον ἐπάλλῃλα δάπεδα, ἐνῶ σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκε ὁ πρωτοελλαδικὸς ὀρίζοντας μὲ οἰκιστικὰ κατάλοιπα. Τὸ ἀνώτερο δάπεδο (βάθ. -4,10 μ.) ἐντοπίστηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση γκρεμισμένου οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ, ποὺ ἦταν ἀφθονότερο στὴν περιοχὴ δυτικὰ τῆς θήκης. Τὰ δάπεδα καὶ τοῦ χώρου ΙΑ' συνίστανται σὲ καλὰ πατημένο χῶμα μὲ χαλικᾶκι, στὰ ὁποῖα ἔχουν ἐνσωματωθεῖ κατὰ τόπους λίγα τμήματα πλακῶν.

Εὐρήματα

Ἐπὶ τοῦ ἀνώτερου δαπέδου βρέθηκε τμήμα κρατήρα FS 281/298 (εἰκ. 34,104). Ὁ κρατήρας ἀνήκει σὲ σχετικὰ σπάνιο τύπο τοῦ σχήματος, καθὼς φέρει ἀποκλειστικὰ γραμμικὸ διάκοσμο, ἐνῶ οἱ κρατήρες εἶναι σχεδὸν πάντα διακοσμημένοι μὲ ἄλλα θέματα¹⁴⁸. Στὸ ἴδιο ἐπίπεδο βρέθηκαν τμήματα ταινιωτῶν σκύφων (εἰκ. 34,105-106)¹⁴⁹.

Στὸ γέμισμα πάνω ἀπὸ τὸ χαμηλότερο δάπεδο βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα μεσαίου μεγέθους, λιγότερα μικροῦ μεγέθους καὶ λίγα μεγάλα. Κάποια ἀπὸ αὐτὰ φέρουν ἔχνη δευτερογενεῶς καύσης στὴν ἐπιφάνειά τους. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τῆς γραπτῆς κεραμικῆς ἐντοπίστηκαν ὁλόβαφοι σκύφοι, ὁλόβαφες ἀρύταινες (εἰκ. 34,111) καὶ ὁλόβαφοι ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι FS 215 (εἰκ. 34,107-108). Πέρα ἀπὸ τοὺς ὁλόβαφους σκύφους, παρατηρήθηκαν καὶ ὄστρακα μὲ γραμμικὸ διάκοσμο, ὅπως μὲ μεσαία ταινία ἐξωτερικὰ καὶ ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 34,110) ἢ μὲ ἐπιπλέον ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ καὶ ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 34,109), τύπος ποὺ ἀνήκει περισσότερο στὴν ΥΕ ΙΙΓ/φάση 1¹⁵⁰.

144. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 183, 185, 193.

145. French 1971, 131-135, πίν. 19b-d, 20a. Weber - Hiden 1990, 43-44 πίν. 37,22-24. 38, 21α' χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΒ/ΥΕ ΙΙΓ (Λευκαντί, φάση 1α).

146. French 1971, 134. French 1985, 231. Weber - Hiden 1990, 43-44. Τὰ εἰδῶλια τύπου Ψ μὲ ὑψηλὴ μέση ἐμφανίζονται σύμφωνα μὲ τὴν French 1971, 132 ἤδη ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ.

147. French 1971, 128. Γιὰ μικκύλα εἰδῶλια τύπου Ψ/Β βλ. French 2006, 258' πίν. 73,17.22. Τὸ πρῶτο ὕψους 0,044 μ.

148. Πρβ. Μαραμπέα 2010, εἰκ. 73,11.34 (Κανάκια) καὶ Podzuweit 2007, πίν. 36,1-2 (Τίρυνθα).

149. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν κεραμικῶν τύπων βλ. σημ. 114-115.

150. Kardamaki 2013, 233, 395.

Σχεδόν όμοιο με τὸ μικκύλο, όλόβαφο ειδώλιο τύπου Ψ ποὺ βρέθηκε στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῶν τοίχων 16' καὶ 14', εἶναι τὸ ἐλαφρῶς μεγαλύτερο ειδώλιο τοῦ δωματίου Δ, τὸ ὁποῖο ὅμως φέρει καὶ πόλο, ἐξ οὗ καὶ τὸ μεγαλύτερο ὕψος του¹⁵¹. Τὸ σχῆμα τους πάντως μετὰ τὸ ἐπίθετο στῆθος παραπέμπει στὰ ειδώλια τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 καὶ ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης¹⁵². Τὰ όλόβαφα ειδώλια πάντως εἶναι σπάνια κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο¹⁵³.

Χῶρος Θ (σχ. 1 καὶ εἰκ. 35-36)

Ὁ χῶρος αὐτός, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν χῶρο Ζ ἀνατολικά καὶ τὸν χῶρο Η δυτικά, ἔχει ὑποστεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἐκτεταμένη καταστροφή, μετὰ ἀποτελεσματὰ διατηρεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά του τριγωνικὸ τμήμα τοῦ βορειοανατολικοῦ του τομέα, ὕψους 2,50 μ. καὶ βάσης 5 μ. (εἰκ. 35). Ὁρίζεται βόρεια ἀπὸ τὸν τοῖχο 6 καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τοῖχο 3, οἱ ὁποῖοι δὲν σώζονται σὲ ὅλο τὸ μήκος τους, ἐνῶ δὲν διασώθηκαν ἴχνη ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ χῶρου. Δυτικά του ἀποδίδεται ὁ ἀποσπασματικὰ σωζόμενος τοῖχος 7, ὁ ὁποῖος ὥστόσο παρουσιάζει σαφεῖς κατασκευαστικὲς διαφορὲς ἀπὸ τοὺς τοίχους 6 καὶ 3. Ἡ αἰτία τῆς ἐκτεταμένης καταστροφῆς τοῦ ἐν λόγω χῶρου δὲν ἔχει προσδιοριστεῖ. Ἐπὶ πλέον ὅμως διατάρραξη συνολικά τοῦ νότιου τομέα τοῦ συγκροτήματος, θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἐργασίες λήψης ἀδρανῶν ὑλικῶν ἤδη ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχή, καθ' ὅτι τὸ κατεστραμμένο τμήμα του βρίσκεται σχεδόν ἐξ ὁλοκλήρου πάνω στὴν μπαζωμένη μετὰ λιθολόγημα κοίτη τοῦ χειμάρρου.

Κύριο στοιχεῖο τοῦ χῶρου Θ εἶναι ἡ θήκη ποὺ βρίσκεται στὴ βορειοανατολική του γωνία, σχεδόν ἴδια μετὰ τὴ θήκη τοῦ χῶρου Ι' καὶ ἴδιας χρήσης, βάσει τῶν εὐρημάτων. Ἡ προέκταση κατὰ 1 μ. τοῦ νότιου τοίχου 3α τῆς λίθινης θήκης, μᾶλλον ὑποδηλώνει δεύτερη θήκη ποὺ ἐφαπτόταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πρώτης (σχ. 1). Ἡ θήκη τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 0,90×0,70 μ. καὶ ἐξωτερικῶν 1,60×1,70 μ., ἦταν πλήρης καστανῆς ἐπίχωσης μετὰ λίθους καὶ ὄστρακα, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων εἶναι μεσαίου καὶ τρία μεγάλου μεγέθους. Σὲ βάθος 0,32 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν τοίχων διαπιστώθηκαν ἴχνη καύσης ἐπὶ ἐνιαίας χωμάτινης ἐπιφάνειας, ἰδιαίτερα σκληρῆς, ποὺ κατὰ πᾶσα πιθανότητα δημιουργήθηκε ἀπὸ σχετικὰ ὑψηλὴ θερμοκρασία, ὅποτε ἡ θήκη ἐρμηνεύτηκε ἐξ ἀρχῆς ὡς χῶρος ἐστίας. Τὰ δὲ προαναφερθέντα ὄστρακα ἴσως ἐξυπηρετοῦσαν τὴ διατήρηση τῆς θερμοκρασίας στὸ ἐσωτερικὸ τῆς θήκης-ἐστίας, ὅπως τὰ ἀντίστοιχα στὴ θήκη-ἐστία τοῦ δωματίου Ι'. Στὴν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη δεύτερη θήκη, δυτικότερα,

151. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 190 εἰκ. 25 (ἀριστερά).

152. Γιὰ τὰ ειδώλια τύπου Ψ/Α καὶ Ψ/Β βλ. Weber-Hiden 1990, 44-45.

153. Κάποια ειδώλια τύπου Φ εἶναι όλόβαφα. Ἡ Tzonou-Herbst 2002, 239 ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχό-

μενο τὰ όλόβαφα, διάτρητα ἢ κοῖλα, ειδώλια νὰ ἐμφανίζονται σὲ συγκεκριμένα σύνολα ἔχοντας ἰδιαίτερη σημασία, ἐνῶ ἡ French 1971, 145 σὲ σχέση μετὰ ἕνα όλόβαφο ειδώλιο ἀπὸ τὴν οἰκία Πέτσα θεωρεῖ ὅτι ἔγινε όλόβαφο κατὰ λάθος.



Εἰκ. 35. Χῶρος Θ.

ἡ διατάραξη εἶχε προχωρήσει βαθύτερα ἀπὸ τὸ ἐκτιμώμενο ἐπίπεδο χρήσης, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διατηρηθοῦν παρόμοια στοιχεῖα.

Στὴν ἀδιατάρακτη περιοχή δυτικὰ καὶ νότια τῆς θήκης, ποὺ ἦταν περιορισμένης ἔκτασης, ἐντοπίστηκε στρώμα δαπέδου ἀπὸ πατημένο χῶμα, πάχους ἕως καὶ 0,20 μ., τὸ ὁποῖο ἐδραζόταν ἐπὶ τοῦ πρωτοελλαδικοῦ γεμίσματος τοῦ χειμάρρου. Ἐντὸς τῆς πρώτης στρώσης τοῦ λιθολογήματος εἶχαν εἰσχωρήσει, ὅπως ἦταν φυσικό, καὶ μυκηναϊκὰ ὄστρακα, φαινόμενο ποὺ παρατηρήθηκε καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα σημεῖα τοῦ συγκροτήματος. Ὁ χῶρος Θ, βάσει τῶν ὑψομετρικῶν στοιχείων τῶν σωζόμενων τοίχων καὶ τοῦ βεβαιωμένου δαπέδου του, φαίνεται ὅτι εἶχε λειτουργικὴ σχέση μὲ τὸν χῶρο Ζ καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν παλαιότερη, μέχρι τώρα διαπιστωμένη φάση τοῦ χώρου αὐτοῦ. Σημειώνεται καὶ πάλι ἐν προκειμένῳ ὅτι ἡ πλήρης ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο Ζ ἐκκρεμεῖ, καὶ ὥς ἐκ τούτου τὰ διαθέσιμα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐλλιπῆ.

Εὐρήματα

Ἀπὸ τὴ σωζόμενη περιοχή τοῦ χώρου Θ μελετήθηκε κυρίως ἡ κεραμικὴ τοῦ βόρειου τμήματος, δηλαδὴ τὸ ὑλικὸ ἐντὸς καὶ γύρω ἀπὸ τὴ λίθινη θήκη. Αὐτὸ εἶναι ἄλλωστε καὶ

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

	ΓΡΑΠΤΗ	ΑΒΑΦΗ	ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΑΙΓΙΝΗΤΙΚΗ	ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΤΡΟΧΗΛΑΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ
Διαγνωστικά	34	43	1	2	1	81
Σώματα	81	126	4	7	1	219
ΣΥΝΟΛΟ	115	169	5	9	2	300
Ποσοστό διατήρησης όστράκων	<5 έκ.: 78 5-10 έκ.: 37 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 121 5-10 έκ.: 48 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 1 5-10 έκ.: 4 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 7 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: 1	<5 έκ.: 1 5-10 έκ.: 1 >10 έκ.: -	<5 έκ.: 208 5-10 έκ.: 91 >10 έκ.: 1
Προγενέστερα						210
Μεταγενέστερα						11
Άδιάγνωστα						12
ΣΥΝΟΛΟ						533

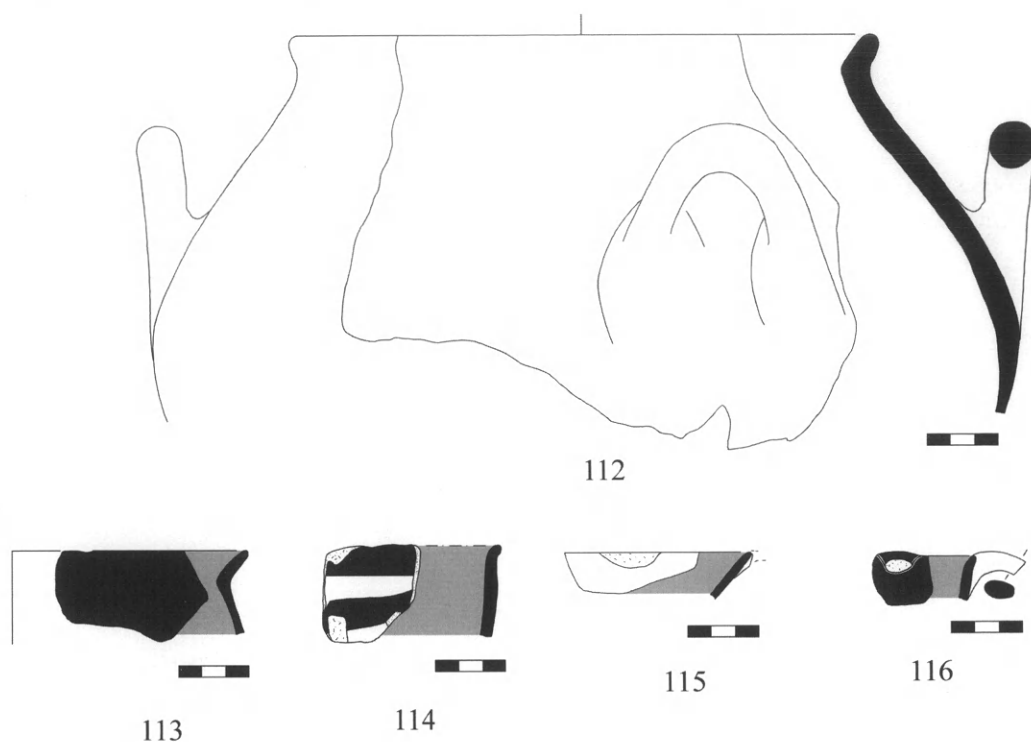
Χώρος Θ, γύρω από τη θήκη. Όμαδες 47, 249, 250, 251, 298, 299.

τὸ τμήμα τοῦ δωματίου, στὸ ὁποῖο σώζεται τὸ μυκηναϊκὸ δάπεδο καλύτερα, σὲ βάθος -3,65 μ. κατὰ μέσον ὄρο. Ἐντὸς τῆς λίθινης θήκης, ἡ ὁποία λειτουργοῦσε ὡς ἐστία, βρέθηκαν μεγάλα ὄστρακα ἀπὸ τὸ σῶμα ἄβαφον κλειστῶν ἀγγείων¹⁵⁴. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ χώρου καὶ κοντὰ στὴ θήκη ἡ κεραμικὴ σώζεται πολὺ ἀποσπασματικά. Ἡ παρουσία μεγάλου ἀριθμοῦ ὄστράκων τῆς ΠΕ περιόδου ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι τὰ περισσότερα ὄστρακα ἐδῶ ἀποτελοῦν μέρος γεμίσματος τοῦ χώρου (πίν. 4). Τὸ μόνον ἀγγεῖο ποὺ σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση εἶναι τμήμα μαγειρικοῦ κρατήρα εἰσηγμένου ἀπὸ τὴν Αἴγινα μὲ ἴχνη ἀπὸ τὴ χρήση στὴν ἐπιφάνειά του (εἰκ. 36,112). Ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ κρατήρα ποὺ σώζεται δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ ἂν διέθετε προχοὴ καὶ ἀπόφυση μεταξὺ τῶν λαβῶν, ὅπως ὁ αἰγινήτικος κρατήρας τοῦ διαδρόμου βόρεια τοῦ χώρου Α'¹⁵⁵. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται πάντως γιὰ μεγάλα ἀγγεῖα μὲ διάμετρο 0,25 καὶ 0,29 μ. περίπου καὶ σχεδὸν ἴδιο σχῆμα. Μεταξὺ τῶν ὄστράκων ἀπὸ τὸ γέμισμα καὶ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου βρέθηκαν κυρίως ὄστρακα γραπτῆς καὶ ἄβαφης λεπτόκοκκης κεραμικῆς. Ὅστρακα ἄλλων κατηγοριῶν, ὅπως μαγειρικῆς κεραμικῆς καὶ χονδροειδοῦς κεραμικῆς, ἦταν πολὺ λίγα. Ἀπὸ τὴ γραπτὴ κεραμικὴ ταυτίστηκαν χεῖλη ἀπὸ ὀλόβαφους ὑψίποδες σκύφους FS 305, ὀλόβαφο σκύφο FS 284, ὀλόβαφες ἡμισφαιρικῆς κύλικες FS 264, ὀλόβαφους ὑψίποδες σκύφους καὶ ὀλόβαφο κρατήρα FS 281/298. Βρέθηκαν ἐπίσης τμήματα ἀπὸ ὀλόβαφες ἑξωτερικὰ ὑδρεῖς καὶ μικροὺς πιθαμορρεῖς FS 48. Ἕνας ὀλόβαφος ἡμισφαιρικὸς κύαθος (εἰκ. 36,116) δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ μὲ ἀσφάλεια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ χώρου Θ. Στὰ πρωιμότερα ὄστρακα ἴσως ἀνήκει ἓνα χεῖλος ἀπὸ ὀλόβαφη κυαθόμορφη κύλικα

154. Τετράγωνες ἢ κυκλικῆς ἐστίες μὲ ἐπίστρωση ὄστράκων ἀποτελοῦν ἓνα νέο τύπο ποὺ ἐμφανίζεται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη (βλ. Maran 2012, 126 καὶ

128 εἰκ. 11. 7 – 11.8).

155. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 186 εἰκ. 22, 60.



Εἰκ. 36. Κεραμική ἀπὸ τὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου Θ.

FS 255 (εἰκ. 36,113), τὸ ὁποῖο ἀνήκει σὲ συχνὸ τύπο τῆς ΥΕ ΙΙΑ¹⁵⁶ καὶ τὸ χεῖλος ἀπὸ πιθανὸ ὑψίποδα σκύφο FS 305 μὲ κυματοειδῆ ταινία ἐξωτερικὰ καὶ ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 36,114). Τὸ τελευταῖο ἔχει παράλληλα σὲ σύνολα τῶν ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδων¹⁵⁷. Στὰ ὑστερότερα ὄστρακα, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΓ/φάση 1, ἀνήκει τὸ χεῖλος ἀπὸ μία κωνικὴ κύλικα FS 274 μὲ ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 36,115)¹⁵⁸. Τὸ τελευταῖο βρέθηκε μαζὶ μὲ λίγα ἀκόμα μυκηναϊκὰ ὄστρακα σὲ ΠΕ στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου Θ. Ἴσως τὰ ὄστρακα αὐτὰ νὰ παρέχουν μία ἔνδειξη γιὰ τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία δημιουργεῖται τὸ δάπεδο τοῦ χώρου. Ὡστόσο, δὲν ἀποκλείεται τὰ παραπάνω ὄστρακα νὰ ἔχουν εἰσέλθει στὰ ΠΕ στρώματα λόγῳ μεταγενέστερων διαταράξεων, οἱ ὁποῖες, ὅπως ὑποδηλώνει ἡ παρουσία καὶ λίγων κλασικῶν ὀστράκων στὰ μυκηναϊκὰ στρώματα, εἶναι πολὺ πιθανές. Ἀπὸ τὴν ἄβαφη κεραμικὴ προέρχονται διαγνωστικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀρύταινες FS 236, ἡμισφαιρικὲς κύλικες FS 264, στελέχη ἀπὸ ἄλλες καὶ κυαθόμορφες κύλικες FS 255.

156. Mountjoy 1986, 35 εἰκ. 35. Mountjoy 1995β, εἰκ. 15, 183.

157. Thomas 2005, 503 εἰκ. 22,18 (Τσούγκιζα,

ΥΕ ΙΙΒ1).

158. Γιὰ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τῶν γραπτῶν κωνικῶν κυλίκων βλ. Mountjoy 2011, 332.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἡ ἔρευνα τοῦ νοτιοδυτικοῦ τομέα τοῦ συγκροτήματος Ι ὁδήγησε σὲ πολλὰ σημαντικὰ συμπεράσματα ἀφ' ἑνὸς ὡς πρὸς τὴν κατανόηση τῶν φάσεων κατοίκησης ποὺ διαπιστώθηκαν ἐδῶ καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία συγκεκριμένων τομέων τοῦ οἰκισμοῦ. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ συγκροτήματος, ὅπου οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀκολουθία δαπέδων ἦταν μικρὲς καὶ περιορίζονταν κυρίως στὸν χώρο Ζ¹⁵⁹, στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα βρέθηκαν τόσο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ «δίδυμου» χώρου Ι'-ΙΑ' καὶ τοῦ χώρου Η, ὅσο καὶ στοὺς ἐξωτερικοὺς χώρους, ἔχνη παλαιότερων δαπέδων. Πάντα βέβαια θὰ πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψη ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, παρὰ σὲ ἐλάχιστα σημεῖα τοῦ συγκροτήματος Ι. Στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα διαπιστώθηκαν δύο οἰκοδομικὲς φάσεις, στὶς ὁποῖες ἡ γραπτὴ κεραμικὴ ἐκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς ἴδιους κεραμικοὺς τύπους, ὅπως ὀλόβαφους ὑψίποδες σκύφους FS 305, ὀλόβαφους σκύφους FS 284 καὶ ὀλόβαφα κλειστὰ ἀγγεῖα. Ἡ δὲ παρουσία τῆς γραπτῆς κωνικῆς κύλικας FS 274 (εἰκ. 28,34 καὶ 36,115), τοῦ σκύφου μὲ μεσαία ταινία (medium band bowl) (εἰκ. 24,63) ἢ τοῦ κυάθου FS 215 μὲ μεσαία ταινία (medium band cup) ἢ μὲ ἐπιπλέον ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος (εἰκ. 24,64 καὶ 34,109) ἀκόμα καὶ στὰ χαμηλότερα ἐπίπεδα, ὑποδηλώνει ὅτι ἡ καταστροφὴ / ἐγκατάλειψη καὶ τῶν παλαιότερων δαπέδων ἐμπίπτει ἐπίσης ἐντὸς τῆς ΥΕ ΙΙΙ Γ/φάσης 1¹⁶⁰. Μολονότι δὲν λείπουν καὶ ὅστρακα παλαιότερων περιόδων, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ (εἰκ. 36,113) ἕως καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 (εἰκ. 17,34 καὶ 36,114) ἢ καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΒ (εἰκ. 17,35-37), τὸ ποσοστὸ διατήρησής τους καὶ ἡ σπανιότητά τους δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλῆ ταύτιση ἐπιπέδου χρήσης, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὶς συγκεκριμένες περιόδους.

Στὴν πρώτη μὲ ἀρχιτεκτονικὰ κατάλοιπα βεβαιωμένη περίοδο χρήσης τῶν χώρων μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν τὰ κατὰ χώραν ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο Ι στὸ νότιο τμήμα τοῦ συγκροτήματος (εἰκ. 23,60-62), ὁ πίθος (εἰκ. 7,2) καὶ ἡ πλακόστρωτη ἐπιφάνεια τοῦ χώρου Η, ἡ ἀσάμινθος ΙΙ δυτικὰ τοῦ χώρου Η καὶ τὸ παλαιότερο διαπιστωμένο ἐπίπεδο χρήσης τοῦ «δίδυμου χώρου» Ι'-ΙΑ'. Καθὼς ὅμως ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ στὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ οἰκισμοῦ ἐκτὸς τοῦ χώρου Η, δὲν μποροῦν νὰ ἐξαχθοῦν ἀσφαλῆ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὴν κάτοψη ἢ τὴν χρῆση τῶν χώρων κατὰ τὴ διάρκειά τῆς φάσης αὐτῆς. Ἡ παρουσία ὡστόσο τοῦ πιθαριοῦ (εἰκ. 7,2), τῆς ἀσαμίνθου ΙΙ (εἰκ. 25-26) καὶ τῶν τριῶν κλειστῶν ἀγγείων κάτω ἀπὸ τὴν ἀσάμινθο Ι (εἰκ. 23) ὑποδηλώνει τὴν ἀποθήκευση ὑγρῆς καὶ στέρεης τροφῆς.

Στὸ μεσαῖο ἐπίπεδο χρήσης μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ὁ χώρος Η μὲ τὸ βάθρο (τχ 15) καὶ λίγα ἀγγεῖα (εἰκ. 9,14-16), ἡ ἀσάμινθος Ι στὸν νότιο ἐξωτερικὸν χώρον τοῦ Η, τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο χρήσης τοῦ «δίδυμου χώρου» Ι'-ΙΑ' καὶ τὰ κατὰ χώραν ἀγγεῖα τῆς αὐλῆς (εἰκ. 14, 15, 16 καὶ σχ. 2). Κατὰ τὴν τελευταία περίοδο ὁ χώρος τῆς ἀσαμίνθου ΙΙ λειτουργοῦ-

159. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 152-160.

160. Γιὰ τὴν κεραμικὴ τῆς περιόδου βλ. Καρδαμάκη 2011, 221-230 καὶ Μαγαμπέα 2012.

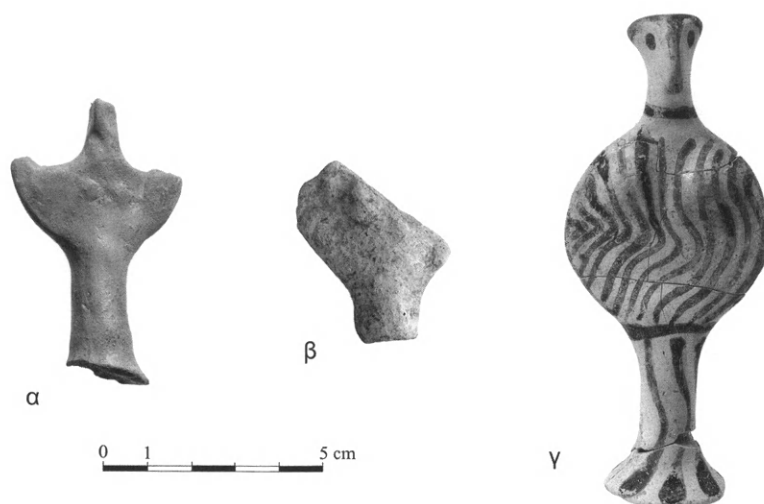
γῆσε πιθανότατα καί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κεραμικὸ ὑλικὸ ποὺ βρέθηκε ἐδῶ, ὡς χώρος ἀπορριψῆς (σχ. 1). Τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο χρήσης στὸν νοτιοδυτικὸ τομέα τοῦ συγκροτήματος I συνδέεται μὲ ἓνα στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ πεσμένες πλάκες καὶ λίθους, τὸ ὁποῖο ἦταν πιδὸ πνικνὸ στὴν αὐλὴ καὶ ἐντὸς τοῦ χώρου H. Παρόμοιο στρώμα βρέθηκε ὁμως καὶ ἐπὶ τοῦ παλαιότερου δαπέδου τοῦ χώρου Z (δάπεδο β), ὁπότε καὶ ὁ χώρος αὐτὸς μαζί μὲ τὸν χώρο Θ φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὸν ἴδιο ὁρίζοντα καταστροφῆς¹⁶¹. Οἱ χώροι Θ καὶ Z συνδέονται πιθανότατα λειτουργικά, μὲ τὸν πρῶτο νὰ ἀποτελεῖ τὸν μαγειρικὸν χώρον αὐτῆς τῆς οἰκιστικῆς ἐνότητος (σχ. 1). Ὁ νοτιοδυτικὸς τομέας συνδέεται μὲ τὸ ἀνατολικὸ καὶ βόρειο τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ μέσω τοῦ κατωφλιοῦ τῆς παλαιότερης φάσης τοῦ χώρου E (σχ. 2). Τὸ στρώμα τέλος ἀπὸ τὶς πεσμένες πλάκες ὑποδηλώνει κάποιον ἐπεισόδιον καταστροφῆς καὶ ἀκολούθως ἐργασίες ἰσοπέδωσης κυρίως στὸν δυτικὸν τομέα. Πάντως σαφεῖς ἐνδείξεις τῆς αἰτίας τῆς καταστροφῆς δὲν ὑπάρχουν. Μετὰ δηλαδὴ τὴν καταστροφή ὁ «δίδυμος χώρος» Γ'-ΙΑ', ἡ αὐλὴ καὶ ὁ χώρος H πιθανότατα μπαζώθηκαν, ἐνῶ στοὺς περισσότερους χώρους τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἔχουμε ἀνύψωση τοῦ δαπέδου. Κατὰ συνέπεια κατὰ τὴν τρίτη καὶ τελικὴ φάση τοῦ συγκροτήματος I χρησιμοποιήθηκε μετὰ ἀπὸ ἰσοπεδώσεις, μπαζώματα καὶ μετασκευὲς μόνο τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ συγκροτήματος I, καὶ συγκεκριμένα οἱ χώροι Z, B, E καὶ Α'¹⁶². Σὲ κάθε περίπτωση φαίνεται ὅτι ἡ ἐπανακατοίκηση καὶ οἱ ἐπισκευὲς τοῦ συγκροτήματος I ἦταν πάντα πολὺ ἄμεσες καὶ ὅτι ἔλαβαν χώρα ἐντὸς ἐνὸς στενοῦ σχετικὰ χρονολογικοῦ ὁρίζοντα μέχρι καὶ τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψη τῆς περιοχῆς.

Ἀπὸ τὰ δύο ἐπίπεδα χρήσης ποὺ διαπιστώθηκαν στὸν νοτιοδυτικὸν τομέα τοῦ συγκροτήματος I, μεγάλο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἀνώτερο (μεσαῖον ἐπίπεδο συγκροτήματος I), τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ διατηρεῖται καλύτερα. Συγκεκριμένα στὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς αὐλῆς, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ὁ σχεδὸν τετράγωνος λάκκος, ἐπενδεδυμένος μὲ πλάκες, ἔξω ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ «δίδυμου χώρου» Γ'-ΙΑ', ἐντοπίστηκε ἡ συγκέντρωση τῶν κατὰ χώραν ἀποθηκευτικῶν ἀγγείων καὶ ἀγγείων κατανάλωσης (σχ. 2). Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι τὰ δύο ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, ἡ στάμνος καὶ ὁ μεταφορικὸς ψευδόστομος ἀμφορέας, ἀποτελοῦν τόσο ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τους ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ διακόσμησή τους σπάνιους κεραμικοὺς τύπους χωρὶς παράλληλα στὰ σύνολα τοῦ οἰκισμοῦ ποὺ ἔχουν ἐξεταστεῖ μέχρι στιγμῆς. Μοναδικὸν εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ ἀποσπασματικὰ διατηρημένο ταυρόμορφο εἶδωλο ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ τὰ ἀγγεῖα. Ἡ παρουσία τῶν παραπάνω ἀγγείων ὑποδηλώνει κατανάλωση τροφῆς καὶ ποτοῦ ἀπὸ μεγάλη σχετικὰ ὁμάδα ἀτόμων καὶ μάλιστα στὸν αὐτεῖον χώρο. Ἡ εὕρεση ὥστόσο τοῦ ταυρόμορφου εἰδώλου ἐντὸς τῆς ὁμάδας τῶν ἀγγείων δὲν ἀποκλείει ἡ κατανάλωση ποὺ θὰ λάμβανε χώρα νὰ εἶχε τελετουργικὸν χαρακτήρα, καθὼς τὰ ταυρόμορφα, τὰ ἀνθρωπόμορφα καὶ τὰ ζωόμορφα εἶδωλα ἀπαντοῦν κατεξοχὴν σὲ ἱερὰ καὶ χώρους λατρείας¹⁶³. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ

161. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012, 152-153.

162. Αὐτόθι 152-188.

163. Τέτοια εἶδωλα ἦταν τοποθετημένα σὲ θρανία καὶ σὲ κόγχες στὰ ἱερὰ τῆς Φυλακωπῆς καὶ τῶν Μυκηθῶν. Kilian 1981, 52 εἰκ. 5. Albers 1994, 136. Στὴν



Εἰκ. 37. Ἀνθρωπόμορφα εἰδώλια.



Εἰκ. 38. Ζωόμορφα εἰδώλια.

σημειωθεί ὅτι ταυρόμορφα εἰδώλα ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν¹⁶⁴. Ἐπίσης οἱ λάκκοι εἶναι συνηθισμένες κατασκευές στὶς αὐλές χώρων ποὺ ἔχουν ἐρμηνευθεῖ ὡς ἱερά, ἐνῶ οἱ αὐλές ἐν γένει ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο τῶν ἱερῶν¹⁶⁵. Ὡς πρὸς τὶς αὐλές ἔχει προταθεῖ σύμφωνα μὲ τὰ εὐρήματα ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς χώρους αὐτοὺς, ὅτι τελοῦνταν προσφορὲς καὶ σπονδὲς μὲ ἀκόλουθη κατανάλωση τροφῆς καὶ ποτοῦ¹⁶⁶. Κατὰ συνέπεια ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐπενδεδυμένου λάκκου στὴν αὐλή, ποὺ βρισκόταν

Τίρυνθα φαίνεται ὅτι τὰ ταυρόμορφα εἰδώλα δὲν ἀπαντοῦν μετὰ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης (Albers 1994, 139-140).

164. Gauß 2000, 171, 184 εἰκ. 2, 1.3.

165. Albers 1994, 121 γιὰ τὰ ἐπονομαζόμενα ἱερὰ πόλεως.

166. Στὴν αὐλὴ τῆς οἰκίας Τσοῦντα στὶς Μυκῆνες ἀποκαλύφθηκε λίθινη ἐγκατάσταση/λάκκος, ἐνῶ στὴν

κοντὰ στὸ ἐνδεχόμενο μυκηναϊκὸ πηγᾶδι (σχ. 1-2), ἴσως ἐνισχύει τὴν ἄποψη τελετουργικῶν δραστηριοτήτων στὴν αὐλὴ ποὺ πιθανότατα περιελάμβαναν καὶ σπονδές. Ἐπιπλέον, τὰ δευτερογενῶς καμένα θραύσματα ὡμῆς ἐπιφάνειας ἀπὸ κόκκινη ἄργιλο, τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κοντὰ στὸν λάκκο (εἰκ. 40β), θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ κατασκευὴ ποὺ ἴσως συνδεόταν μὲ τὶς παραπάνω δραστηριότητες. Ἐὰν ἡ ἐρμηνεία ποὺ προτείνεται γιὰ τὸ σύνολο τῶν εὗρημάτων τῆς αὐλῆς εἶναι ὀρθή, μπορούν αὐτὰ νὰ συγκριθοῦν μὲ τὴν ὁμάδα τῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκε στὴν αὐλὴ τῶν ἱερῶν τῆς Φυλακωπῆς, κοντὰ στὸν λίθο ποὺ ἐρμηνεύτηκε ὡς βέτυλος. Ἡ ὁμάδα τῆς Φυλακωπῆς, ἐκτὸς τῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων περιελάμβανε καὶ ἀρκετὰ μεγάλα ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα, ὅπως ἀμφορεῖς, ὑδρεῖς καὶ πρόχους¹⁶⁷. Ἐνα ἐνδιαφέρον κοινὸ στοιχεῖο εἶναι καὶ ἡ ἀνεύρεση μιᾶς μεγάλης στάμνου¹⁶⁸.

Στὰ εὗρηματα τέλος, τὰ ὁποῖα πιθανὸν ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη ἱεροῦ σὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς χώρους κοντὰ στὴν αὐλὴ, ἀνήκουν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ταυρόμορφο εἶδωλο καὶ τὰ ζωόμορφα καὶ ἀνθρωπόμορφα ποὺ βρέθηκαν στὸν χώρο Η καὶ στὸν χώρο τῆς αὐλῆς (εἰκ. 37-38, σχ. 2). Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἀκέραιο μικκύλο εἶδωλο τύπου Ψ, ποὺ βρέθηκε ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου ΙΑ' καὶ τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύεται ὡς ἐγκαίνιο (εἰκ. 37α, σχ. 4). Ἄγνωστη παραμένει ἡ ἀκριβὴς χρῆση τοῦ γραπτοῦ δισκοειδοῦς ἀντικειμένου ποὺ βρέθηκε μαζὶ μὲ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ εἰδῶλια (εἰκ. 19,57 καὶ σχ. 2), καθὼς γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ του ὡς πώματος δὲν ὑπάρχουν παράλληλα¹⁶⁹. Σὲ σχέση μὲ τὰ παραπάνω πρέπει νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα ἂν ὁ χώρος Η καὶ ὁ «δίδυμος χώρος» Γ'-ΙΑ' συνδέονταν κατὰ κάποιο τρόπο μὲ ἕναν χώρο λατρείας, εἴτε ὡς χώροι ἀποθήκευσης ἀντικειμένων του, εἴτε ὡς καθαυτὰ ἱερά. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ πάντως φαίνεται νὰ ἐνισχύεται κυρίως γιὰ τὸν χώρο Η, στὸ κέντρο τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε τὸ λίθινο χαμηλὸ βάθρο (τοῖχος 15), συνήθως κατασκευὴ ἐντὸς ἱερῶν¹⁷⁰. Μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ «τοίχου 15» ὡς βάθρου γιὰ τελετουργικοῦ χαρακτήρα δραστηριότητες, συνάδει καὶ ἡ εὕρεση τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ τρία εἰδῶλια τοῦ χώρου σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ αὐτό (σχ. 2)¹⁷¹. Ἰδιαίτερο πάντως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀπουσία καλὰ

ἴδια περιοχὴ καὶ κοντὰ στὸν κυκλικὸ βωμὸ ποὺ βρέθηκε μπροστὰ ἀπὸ τὴν Οἰκίαν μὲ τὶς Τοιχογραφίες ἀποκαλύφθηκε λάκκος, ὁ ὁποῖος περιεῖχε ὅσα καὶ τέφρα, ὅστρακα καὶ πιθανότατα εἰδῶλια (Albers 1994, 133-134). Ὁ λάκκος χρησίμευε εἴτε γιὰ τὴν ἀπόθεση ὑπολεπμάτων τελετουργικῶν δραστηριοτήτων στὸν βωμὸ, εἴτε γιὰ τὴν τέλεση ξεχωριστῶν τελετουργικῶν δραστηριοτήτων.

167. Renfrew 1985, 121-122, 374 πίν. 22-23, 86. 178. 351. Μολοντί ἔχουν παρατηρηθεῖ συνανήκοντα ὅστρακα μεταξὺ τοῦ δωματίου Β καὶ τῆς αὐλῆς, φαίνεται ὅτι τὰ περισσότερα ἀγγεῖα βρίσκονταν κατὰ χώρον στὴν αὐλὴ καὶ κατὰ τὴν ἰσοπέδωση μετακινήθηκαν μὲ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ μπαζώματος.

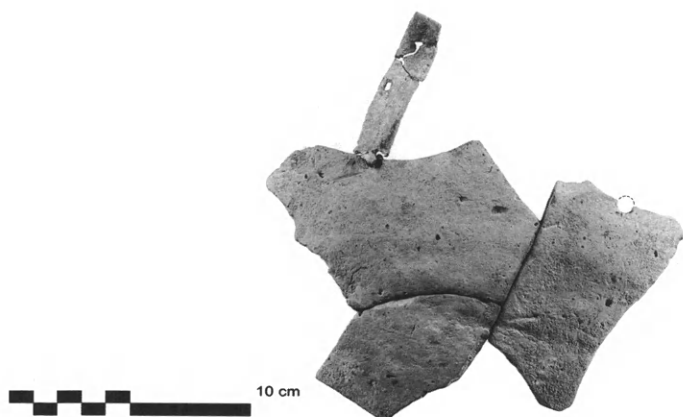
168. Αὐτόθι πίν. 23, 86. Βλ. ἐπίσης καὶ Mounjoy 1985, 171 εἰκ. 5.10, 86, 172. Τῆς Φυλακωπῆς ἡ στάμνος

φέρει διακόσμηση μὲ μετόπες καὶ ἀντιμέτωπα ἡμικύκλια. Τὸ ἀγγεῖο εἶχε ἐπισκευαστεῖ μὲ μολύβδινους συνδέσμους.

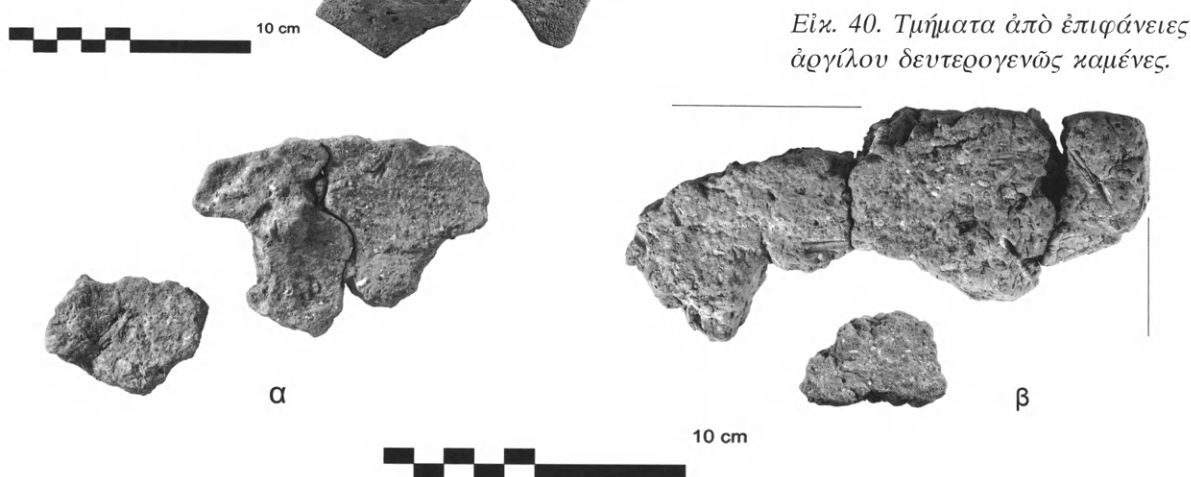
169. Evely 1988, 95 εἰκ. 2' 96. Πιθανὸν ὡστόσο τὸ δισκοειδὲς ἀντικείμενο νὰ ὑποδηλώνει καὶ ἐργαστηριακὴ δραστηριότητες. Ὁ δίσκος τῆς αὐλῆς θυμίζει τὸ σχῆμα παρόμοιων δίσκων τῆς Κρήτης, οἱ ὁποῖοι σὲ πολὺ πρωιμότερες περιόδους (ΠΜ ΙΙ) χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων. Παρεμφερὴς χρῆση τοῦ δίσκου τοῦ Κοντοπήγαδου δὲν ἀποκλείεται. Γιὰ πώματα πρβ. Mountjoy 1999, 551 εἰκ. 200, 254.

170. Σὲ ἀρκετὰ ἱερά πόλεων ἐμφανίζεται ὡς χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο βάθρο στὸ κέντρο δωματίου (Albers 1994, 130-131).

171. Βλ. σημ. 26.



Εἰκ. 39. Τμήμα αγγείου ἐπιδιορθωμένου με μολύβδινους συνδέσμους.



Εἰκ. 40. Τμήματα ἀπὸ ἐπιφάνειες ἀργίλου δευτερογενῶς καμένες.

διατηρημένων ἀνοιχτῶν μικρῶν αγγείων, ὅπως κυάθων καὶ κυλίκων, κατάλληλων γιὰ τὴν κατανάλωση ποτοῦ καὶ τροφῆς, ἀλλὰ καὶ τὴν τέλεση προσφορῶν, σὲ ἀντίθεση με τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν κλειστῶν αγγείων καὶ λεκανῶν ποὺ βρέθηκε στὴν αὐλή (σχ. 2)¹⁷². Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψη ὁστῶν στὰ σύνολα ποὺ ἐρευνήθηκαν, γεγονός ποὺ ἀποκλείει τὴν τέλεση αἱματηρῶν προσφορῶν.

Ἐν κατακλείδι, ἡ ἰδιαίτερη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή, οἱ λίθινες κατασκευές καὶ τὰ εὑρήματα τῶν χώρων Η, τῆς αὐλῆς, τοῦ «δίδυμου» χώρου Ι'-ΙΑ', ἀλλὰ καὶ τῶν χώρων Α' καὶ Ζ¹⁷³ τοῦ συγκροτήματος Ι τοῦ Κοντοπήγαδου, εἶναι δυνατόν νὰ ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἱεροῦ, τοπικοῦ μᾶλλον χαρακτηρᾶ¹⁷⁴, τὸ ὁποῖο θὰ συνδεόταν με τὰ ἐργαστήρια τῆς περιοχῆς¹⁷⁵. Ἡ συνύπαρξη ἄλλωστε ἐργαστηρίων, ὅπως ἤδη ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι λειτουργοῦσαν στὸ Κοντοπήγαδο, με χώρους λατρείας εἶναι σύνηθες φαινόμενο τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου¹⁷⁶.

172. Στὸ σύμπλεγμα τοῦ ναοῦ τῶν Μυκηνῶν σαφῶς ὑπερισχύουν τὰ μικρὰ ἀνοικτὰ σχήματα, ἐνῶ τὰ κλειστὰ ἀποθηκευτικὰ αγγεῖα εἶναι πολὺ πρὸς σπάνια· δημιουργεῖται ἔτσι ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ ἀποθήκευση δὲν ἦταν ὁ πρωταρχικὸς σκοπὸς στὸν χώρο, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ τέλεση σπονδῶν (Moore, Tylour 1999, 36-

45 εἰκ. 10-19 καὶ πίν. 10, 86 κέ.).

173. Βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012.

174. Βλ. Hägg 1981, 35-39 σχετικὰ με τὴν διάκριση τοπικῶν/λαϊκῶν καὶ ἀνακτορικῶν ἱερῶν.

175. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἀ. 2011.

176. Lupack 2008.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ¹⁷⁷

Ἡ λεπτόκοκκη κεραμεικὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ καθαρὸ πηλὸ. Ἐπίσης σὲ ἀρκετὰ ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα διακρίνονται ἐνίοτε ἀσβεστολιθικὰ καὶ μὴ πλαστικὰ ἐγκλείσματα μικροῦ ἕως μεσαίου καὶ σπάνια μεγάλου μεγέθους, καθὼς καὶ ἐλάχιστη μίκα.

Εἰκ. 7,1 (OM 97α, 215). Σφαιρικὸ πῶμα μὲ λαβὴ στὸ κέντρο. Χονδροειδὴς κεραμική. Ἀκέραιο. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. 54 ἐκ. Μὴ πλαστικὰ καὶ ὀργανικὰ ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια 5 YR 6/6. Πυρήνας 2.5 YR 5/6-2.5 YR 5/1-2.5 YR 5/6.

Εἰκ. 7,2 (OM 97α). Πίθος FS 13. Χονδροειδὴς κεραμική. Χεῖλος, σῶμα καὶ βάση. Σῶζεται ἀποσπασματικά. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 58 ἐκ. Ἐγχάρακτη κυματοειδὴς ταινία στὸ χεῖλος. Ὁ ὦμος φέρει πλαστικὸ δακτύλιο. Σὲ ἓνα μεμονωμένο ὄστρακο σῶζεται καὶ πλαστικὸ ὠτίο κάτω ἀπὸ τὸν δακτύλιο. Μὴ πλαστικὰ ἐγκλείσματα καὶ μίκα. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 6/6. Πυρήνας 2.5 YR 5/8.

Εἰκ. 8,3 (OM 266). Κύλικα μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα FS 257. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, τμήμα λαβῆς ὠοειδοῦς διατομῆς, στέλεχος. Σῶζεται κατὰ τὸ 1/3. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 14 ἐκ. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.

Εἰκ. 8,4 (OM 266). Κύλικα μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα FS 266. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια μὲ ἐξηρημένο τὸ πίσω τμήμα τῆς λαβῆς. Σκούρα καστανὴ βαφή, ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.

Εἰκ. 8, 5 (OM 266). Κύλικα μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα FS 266. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Με-

σαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 14 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά, ἐξωτερικά. Βαφὴ ἀπολεπισμένη κυρίως στὸ χεῖλος. Σκούρα καστανὴ βαφή. Πυρήνας 2.5 YR 5/4.

Εἰκ. 8,6 (OM 266). Κύλικα μὲ ἡμισφαιρικὸ σῶμα FS 266. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 18 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά, ἐξωτερικά. Βαφὴ ἐρυθρὴ, ἀπολεπισμένη σὲ ἀρκετὰ σημεία. Πυρήνας 2.5 YR 7/6. Δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται καὶ γιὰ ὑψίποδα σκύφο FS 305.

Εἰκ. 8,7 (OM 248). Μόνωτος σκύφος FS 283. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μικρὸ μέγεθος. Διάμ. χ. 11 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους ἐξωτερικά καὶ ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Σειρὰ ἀπὸ «N» FM 60 κάτω ἀπὸ τὴν ταινία χεῖλους ἐξωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.

Εἰκ. 8,8 (OM 248). Ὑψίπους σκύφος FS 305. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Σῶμα μὲ λαβὴ σφαιρικῆς διατομῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Ἐσωτερικὴ διάμ. σῶμ. περίπου 15 ἐκ. Ἴχνη ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς λαβῆς (πιθανότατα τρεῖς πινελιές). Τμήμα τῆς ταινίας τοῦ χεῖλους (:) πάνω ἀπὸ τὴ λαβή, δύο ταινίες κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ καὶ ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά. Ἴχνη ἀπὸ κόσμημα στὴ ζώνη τῆς λαβῆς (:). Ἐρυθρὴ βαφὴ καὶ ἐπίχρυσμα

177. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν σχεδίων κεραμικῆς, καὶ συγκεκριμένα ὡς πρὸς τὴν ἀσφαλὴ ἢ μὴ κλίσση τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ὀστράκων, ἀκολουθεῖται ὁ τετραπλὸς διαχωρισμὸς τοῦ Maran 1992, 9. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἡ συνεχόμενη γραμμὴ συμβολίζει τὴν ἀσφαλὴ κλίσση τοῦ ὀστράκου ἢ τοῦ ἀγγείου, ἡ διακεκομμένη γραμμὴ μὲ ἐνδιάμεσες στιγμὲς συμβολίζει τὴν σχετικὰ ἀσφαλὴ κλίσση του, ἡ διακεκομμένη γραμμὴ τὴν ὑποθετικὴ κλίσση του καὶ οἱ συνεχόμενες

στιγμὲς τῆ μὴ ἀσφαλὴ κλίσση τοῦ ὀστράκου. Ὡς πρὸς τὴν περιγραφὴ τοῦ γραμμικοῦ διακόσμου τῆς κεραμικῆς ἀκολουθεῖται ὁ Podzuweit 2007, Beil. 78 καὶ ἡ Kardamaki 2013, 454-455 πίν. 2-4.

Τὰ ὄστρακα χωρίζονται σὲ τρεῖς κατηγορίες: μικροῦ μεγέθους: <5 ἐκ., μεσαίου μεγέθους: 5-10 ἐκ. καὶ μεγάλου μεγέθους: >10 ἐκ. Γιὰ τὴ διαίρεση αὐτὴ βλ. Stockhammer 2008, 70.

- όστράκου αρκετά απολεπισμένα. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Είκ. 8,9 (OM 266). Αδιάγνωστο κλειστό άγγειο. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος με λαβή ωοειδοῦς διατομῆς. Στὴν κορυφὴ τῆς λαβῆς διάτρηση, ἡ ὁποία ἔχει γίνεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν ὀπτηση, χωρὶς ὥστόσο νὰ διαπερνᾷ καὶ τὴν πίσω πλευρὰ τῆς λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Λαβὴ καὶ ἐπιφάνεια χείλους ἐσωτερικά, ἐξωτερικά ὁλόβαφα. Μελανὴ βαφή, ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.
- Είκ. 8,10 (OM 248). Κύλινκ με γωνίωση FS 267. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μικρὸ μέγεθος. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.
- Είκ. 8,11 (OM 266). Τριποδικὴ χύτρα (;) FS 320. Μαγειρικὴ κεραμική. Χείλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 20 ἐκ. Μὴ πλαστικὰ ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Αἰγινήτικη εἰσαγωγή. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 5/4. Πυρήνας 2.5 YR 4/4.
- Είκ. 8,12 (OM 266). Χύτρα FS 65/66/320. Μαγειρικὴ κεραμική. Χείλος με γένεση λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 24 ἐκ. Τὸ χείλος φέρει ἀβαθὴ ἀυλάκωση στὴν ἐσωτερικὴ του ἐπιφάνεια. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὸ χείλος καὶ τὴ λαβὴ ἐξωτερικά. Μὴ πλαστικὰ ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Αἰγινήτικη εἰσαγωγή. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 6/4. Πυρήνας 2.5 YR 5/4.
- Είκ. 8,13 (OM 266). Κρατήρας FS 281/298. Μαγειρικὴ κεραμική. Σῶμα με γένεση λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, τὴν τομὴ θραύσης καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Μὴ πλαστικὰ ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Αἰγινήτικη εἰσαγωγή. Πυρήνας 2.5 YR 4/6.
- Είκ. 9,14 (OM 217, 219, 227). Μόνωτος σκύφος FS 283. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος, γένεση λαβῆς, βάση. Σχεδὸν ἀκέραιος. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. 15 ἐκ. Διάμ. β. 5,4 ἐκ. Ὑψ. 9,95 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Σκούρα καστανὴ ἕως μελανὴ βαφή, ἀπολεπισμένη σὲ ἀρκετὰ σημεία. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.
- Είκ. 9,15 (OM 217). Ἀρύταινα FS 236. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος, λαβὴ ωοειδοῦς διατομῆς, βάση. Σχεδὸν ἀκέραιη. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. 10 ἐκ. Ὑψ. 5,15 ἐκ. Τρεῖς ταινίες κάτω ἀπὸ τὸ χείλος καὶ φαρδιὰ ταινία στὸ κάτω τμήμα. Βαφὴ καὶ ἐπίχρυσμα πολὺ ἀπολεπισμένα. Ἐρυθρὴ βαφή. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Είκ. 9,16 (OM 217). Κύλινκ με γωνίωση FS 267. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος, γένεση λαβῆς, βάση. Σῶζεται πάνω ἀπὸ τὸ 1/3 τοῦ ἀγγείου. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. 11,6 ἐκ. Διάμ. β. 6 ἐκ. Ὑψ. 9,8 ἐκ. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Είκ. 9,17 (OM 211). Λεκανίδα FS 295B. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος με γένεση τῆς ὀριζόντιας ταινιωτῆς λαβῆς. Μικρὸ μέγεθος. Διάμ. χ. 15 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Σκούρα καστανὴ βαφή. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Είκ. 9,18 (OM 96). Ὑψίπους σκύφος FS 305. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 18 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Σκούρα καστανὴ ἕως ἐρυθρὴ βαφή, ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Είκ. 9,19 (OM 206). Κύαθος FS 215. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 12 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Σκούρα καστανὴ βαφή. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.
- Είκ. 9,20 (OM 96). Αδιάγνωστο κλειστό άγγειο. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 14 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφή. Πυρήνας 5 YR 7/6.
- Είκ. 9,21 (OM 62). Κύαθος FS 215/σκύφος FS 284. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μικρὸ μέγεθος. Μεσαία ταινία χείλους ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (σκύφος/κύαθος με ταινία χείλους: «medium band» σκύφος/κύαθος). Βαφὴ πολὺ ἀπολεπισμένη ἐξωτερικά. Σκούρα καστανὴ βαφή. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 8/4. Πυρήνας 7.5 YR 8/4.
- Είκ. 9,22 (OM 62). Ὑποστατὸ FS 336. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Σῶμα. Μικρὸ μέγεθος. Διάμ. σώματος 24 ἐκ. Σῶζονται δύο πλαστικοὶ δακτύλιοι διακοσμημένοι με ταινίες (σῶζονται τέσσερις ὀριζόντιες, παράλληλες). Μελανὴ βαφή. Πιθανὰ ἴχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Είκ. 9,23 (OM 217). Ἀρύταινα FS 236. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος με τμήμα λαβῆς ωοειδοῦς διατομῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.

Εἰκ. 9,24 (OM 252). Κύλικα. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος καὶ βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.

Εἰκ. 14,25 (OM 241). Ἀποθηκευτικὸς ψευδόστομος ἀμφορέας FS 167. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Ψεύτικος λαμπρὸς μὲ λαβρὸς ὡοειδοῦς διατομῆς, προχοή. Σώζεται περίπου τὸ 1/3. Διάμ. δίσκου 9 ἐκ., μέγ. διάμ. σώματος περίπου 37 ἐκ., σῶζ. ὕψ. 24, 5 ἐκ. Κάθετες ταινίες στὸ μέσο τῶν λαβῶν. Γραπτὸς δακτύλιος στὴ γένεση τῶν λαβῶν καὶ τῆς προχοῆς. Ἡ γένεση τῆς προχοῆς καὶ τοῦ ψεύτικου λαμποῦ ἐνώνονται μὲ γραπτὴ θηλεία. Ὁ δίσκος τοῦ ψεύτικου λαμποῦ φέρει ὀλόβαφη ἐπιφάνεια μὲ ἐξηρημένο τὸ κέντρο του. Τρεῖς ταινίες στὸν ὦμο μὲ ἐξηρημένη τὴν κοιλία τοῦ ἀγγείου. Ὁ ψεύτικος λαμπρὸς εἶναι κοῖλος. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου στιλβωμένη. Ἐρυθρὴ ἕως σκούρα καστανὴ βαφή. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

Εἰκ. 15,26 (OM 241, 301, 304). Μεγάλη στάμνος μὲ πόδια. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, λαβρὸς κυκλικῆς διατομῆς, προχυτικὸς ἀποφύσεις, πόδι ὡοειδοῦς διατομῆς. Σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ ἥμισυ. Διάμ. χ. 15, 2 ἐκ., μέγ. διάμ. σώματος 47 ἐκ., σῶζ. ὕψ. (μὲ τὸ πόδι) 43 ἐκ. Σώζονται οἱ δύο ἀπὸ τὶς τέσσερις προχυτικὸς ἀποφύσεις, καθὼς καὶ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ τρία πόδια τοῦ ἀγγείου. Διατηρεῖται ἡ γένεση τῶν δύο ἄλλων ποδιῶν. Οἱ λαβρὸς καὶ τὰ πόδια φέρουν ὅπες, οἱ ὁποῖες ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν ὀπτησὶ τοῦ ἀγγείου. Ὁ λαμπρὸς εἶναι ὀλόβαφος. Ἡ ζώνη διακόσμησης, ἡ ὁποία ὀρίζεται ἀπὸ τρεῖς ταινίες στὸν ὦμο καὶ τρεῖς στὴν κοιλία, κάτω ἀπὸ τὶς λαβρὸς, καταλαμβάνεται ἀπὸ σχηματοποιημένο ὀλόβαφο χταπόδι FM 21. Τὸ κάτω τμήμα τοῦ ἀγγείου διακοσμοῦν δύο ὁμάδες ἀπὸ δύο καὶ τρεῖς ταινίες ἀντιστοιχῶς. Οἱ λαβρὸς φέρουν ἐγγεγραμμένη κυματοειδῆ ταινία. Οἱ προχυτικὸς ἀποφύσεις εἶναι ὀλόβαφες. Ἡ βαφή ἀπὸ τὸ χεῖλος τοὺς ἔχει ἀπολεπιστεῖ, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ἀγγείου, κυρίως στὸ πόδι. Τὸ πόδι, ποὺ σῶζεται ἀκέραιο, φέρει τρεῖς ἐπιμήκεις αὐλακώσεις στὴν ἐπιφάνειά του, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ἦταν ὀλόβαφο μὲ ἐξηρημένο τὸ κεντρικὸ τμήμα του. Τὸ ἀγγεῖο ἦταν πιθανότατα κατασκευασμένο μὲ μερικὴ μόνον χρῆση κεραμικοῦ τροχοῦ. Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι στιλβωμένη. Ἰχνη δευτερογενεῶς καύσης μόνον στὸ χεῖλος.

Ἀρκετὰ ἐγκλείσματα. Σκούρα καστανὴ βαφή. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 5 YR 6/4.

Εἰκ. 15,27 (OM 269, 246, 247). Ταυρόμορφο εἶδωλο. Σώζεται τμήμα τοῦ λαμποῦ ἐλεύθερο (OM 269), τμήμα τοῦ σώματος μὲ τὴν ὀπὴ ὀπτησὶ καὶ τὸ ἓνα πόδι, συγκολλημένο ἀπὸ ἐπτὰ θραύσματα (OM 246) καὶ ἡ οὐρὰ ἐλεύθερη (OM 247). Τὸ σῶμα καὶ τὸ πόδι εἶναι τροχήλατα, ἐνῶ ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ οὐρὰ εἶναι συμπαγεῖς. Τὸ πόδι ἔχει κατασκευαστεῖ ξεχωριστά. Μεγάλο μέγεθος. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς μπροστινῆς θραυσμένης ἐπιφάνειας τοῦ λαμποῦ διατηροῦνται μία ὀπὴ ὀπτησὶ καὶ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ αὐτὴν ἓνα κενὸ τετράγωνης διατομῆς καὶ στὸ ἴδιο ὕψος ἐγκλείσματα ὀστρέου μεγάλου μεγέθους. Πρόκειται γιὰ τυχαῖες προσμίξεις ἢ γιὰ κατασκευαστικὴ λεπτομέρεια; Στὴν πίσω ἐπιφάνεια τοῦ λαμποῦ σῶζεται ἀκόμη μία ὀπὴ ὀπτησὶ. Ἡ ῥάχη διακοσμεῖται ἀπὸ ταινίες καὶ ἓνα ναυτίλο. Στὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ λαμποῦ ἔχει ἐπικολληθεῖ πλαστικὴ ἐπιμήκης ταινία γιὰ τὴ δήλωσιν τοῦ τροχήλου. Στὴν οὐρὰ καὶ τὸ σῶμα σῶζονται ἰχνη ἐρυθρῆς βαφῆς, ἀπολεπισμένα. Διακρίνεται ταινία κατὰ μῆκος τοῦ σώματος τοῦ εἰδώλου. Καθαρὸς πηλὸς μὲ ἐλάχιστα μικροῦ ἕως μεσαίου μεγέθους ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα καὶ καφὲ ἐγκλείσματα. Ἐλάχιστη μίκα. Σῶμα μὲ ὀπὴ καὶ πόδι: Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4 (τὸ ἐπίχρισμα εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς ἀπολεπισμένο). Πυρήνας 2.5 YR 6/6. Κέρατο: ἐπιφάνεια, ἐπίχρισμα καὶ βαφή σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπολεπισμένα. Πυρήνας 2.5 YR 6/6. Λαμπρὸς: Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/4 καὶ 2.5 YR 7/4/Gley 1 7/N/2.5 YR 7/4.

Εἰκ. 16,28 (OM 215, 216, 246, 247). Κάλαθος FS 301. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, ὀριζόντιες ταινιωτὲς λαβρὸς ὡοειδοῦς διατομῆς, προχοή. Σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ ἥμισυ. Διάμ. χ. 21 ἐκ., σῶζ. ὕψ. ἀγγείου 10 ἐκ. Πλατιὰ ταινία χεῖλους (γραμμικὸς διάκοσμος 1.2) καὶ ταινίες στὸ σῶμα. Βαφή ἀπολεπισμένη σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ἢ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι στιλβωμένη. Ἐρυθρὴ βαφή ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.

Εἰκ. 16,29 (OM 241). Λεκάνη FS 294/302. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, γένεση βάσης. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 45 ἐκ., σῶζ. ὕψ. 18,7 ἐκ. Πλατιὰ ταινία χεῖλους καὶ ὀλόβαφη

έσωτερική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος 16). Ταινίες στο σώμα και ίχνη ταινίας στη βάση. Η βαφή απολεπισμένη σε αρκετά σημεία. Η βάση έχει σπάσει στο σημείο που είχε επικοληθεί στο σώμα του αγγείου. Έγκλεισματα κατά τόπους όρατα στην επιφάνεια. Σκούρα καστανή βαφή. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.

Είκ. 16,30 (OM 215, 246). Λεκάνη FS 294/302. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος, οριζόντιες ταινιωτές λαβές ωοειδούς διατομής. Σώζεται περίπου το 1/3. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 37 εκ., σωζ. ύψ. 13,5 εκ. Πλατιά ταινία χείλους ακολουθούμενη από λεπτή ταινία εξωτερικά και ολόβαφη έσωτερική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος 9.3). Τρεις ταινίες στο σώμα και μία στη βάση. Η έρυθρή βαφή απολεπισμένη σε αρκετά σημεία, ή επιφάνεια του αγγείου στιλβωμένη. Έπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 5 YR 7/6.

Είκ. 16,31 (OM 247). Αδιάγνωστο κλειστό αγγείο. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. β. 12 εκ. Ίχνη έρυθρης βαφής στη βάση έσωτερικά. Η επιφάνεια στιλβωμένη. Ίχνη δευτερογενούς καύσης στα έξωτερικά τοιχώματα. Τροχήλατο. Έπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 5 YR 7/4.

Είκ. 16,32 (OM 246). Άβαθής κύαθος FS 220. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση, γένεση κάθετης ταινιωτής λαβής. Διάμ. β. 4 εκ. Έπιφάνεια 2.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

Είκ. 17,33 (OM 215, 216). Λεκάνη FS 302. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος, οριζόντιες ταινιωτές λαβές ωοειδούς διατομής, προχοή, βάση. Σώζεται πάνω από το ήμισυ. Διάμ. χ. 30 εκ., διάμ. β. 12, 7 εκ., σωζ. ύψ. 12,9 εκ. Ταινία χείλους (γραμμικός διάκοσμος 1.1). Δύο ταινίες στην κοιλιά, μία στη βάση έξωτερικά και δύο ταινίες στην κοιλιά και τη βάση έσωτερικά. Έρυθρή έως καστανή βαφή απολεπισμένη σε αρκετά σημεία ή επιφάνεια στιλβωμένη. Έπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

Είκ. 17,34 (OM 215). Ήμισφαιρική κύλικα FS 256/257. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 16-18 εκ. Μεσαία ταινία χείλους (γραμμικός διάκοσμος 1.1). Κάτω από το χείλος έξωτερικά τμήμα αδιάγνωστου

κοσμήματος, πιθανότατα σχηματοποιημένου άνθους FM 18. Έρυθρή έως καστανή βαφή. Έπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.

Είκ. 17,35 (OM 215). Κύλικα FS 257/258B. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος, βάση. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. β. 8,6 εκ. Το στέλεχος και ή βάση διακοσμημένα με επάλληλες οριζόντιες ταινίες. Ίχνη απόκρουσης στο άνω τμήμα του στελέχους μάλλον ύποδηλώνουν ότι χρησιμοποιήθηκε δευτερογενώς ως πώμα. Έρυθρή βαφή. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.

Είκ. 17,36 (OM 44). Άρύταινα FS 236. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 13 εκ. Στιγμές επί του χείλους. Μελανή βαφή πολύ απολεπισμένη. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.

Είκ. 17,37 (OM 43, 44). Άρύταινα FS 236. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 9,4 εκ. Στιγμές επί του χείλους. Μελανή βαφή πολύ απολεπισμένη. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.

Είκ. 17,38 (OM 216). Άρύταινα FS 236. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 12 εκ. Ταινία κάτω από το χείλος έξωτερικά και ολόβαφη επιφάνεια έσωτερικά (γραμμικός διάκοσμος 9.3). Έρυθρή βαφή απολεπισμένη κατά τόπους. Έπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.

Είκ. 17,39 (OM 216). Σκύφος FS 284/ήμισφαιρικός κύαθος FS 215. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 12-13 εκ. Όλόβαφη επιφάνεια έξωτερικά, έσωτερικά.

Είκ. 17,40 (OM 216). Σκύφος FS 284. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 14 εκ. Όλόβαφη επιφάνεια έξωτερικά, έσωτερικά. Έρυθρή έως μελανή βαφή. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.

Είκ. 17,41 (OM 44). Λεκάνη FS 294/302. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 30 εκ. Μεσαία ταινία χείλους έξωτερικά, ακολουθούμενη από λεπτή γραμμή. Όλόβαφη επιφάνεια έσωτερικά (γραμμικός διάκοσμος 9.3). Κάτω από το χείλος έξωτερικά σώζεται τμήμα κυματοειδούς ταινίας FM 53 και ίχνη ταινίας στην κοιλιά. Έρυθρή βαφή πολύ απολεπισμένη. Έπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.

- Εἰκ. 18,42 (OM 44). Κύλικα FS 274 (:). Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος καὶ σῶμα. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. στελέχους 2,6 ἐκ. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 18,43 (OM 215). Κύλικα. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος καὶ βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 6,1 ἐκ. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εἰκ. 18,44 (OM 215). Κύλικα. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος καὶ βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 6,8 ἐκ. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εἰκ. 18,45 (OM 215). Κύλικα. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος καὶ βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 5,8 ἐκ. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εἰκ. 18,46 (OM 215). Κύλικα. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος καὶ βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 6,8-6,9 ἐκ. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εἰκ. 18,47 (OM 215). Ἀρύταινα FS 236. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς. Μεγάλο μέγεθος. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Εἰκ. 18,48 (OM 215). Ἀρύταινα FS 236. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, γένεση λαβῆς, βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 9 ἐκ.
- Εἰκ. 18,49 (OM 215). Ἀρύταινα FS 236 (:). Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 10 ἐκ. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 18,50 (OM 216). Ἀρύταινα FS 236. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Ἐσωτ. διάμ. σώματος περίπου 6,4 ἐκ. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 18,51 (OM 43). Ἀδιάγνωστο ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μικρὸ μέγεθος. Διάμ. β. 3,5 ἐκ. Τὸ σχῆμα τῆς βάσης διαφοροποιεῖται ἀπὸ ἀπλὸ σὲ ἕξω νεῦον. Ἐπιφάνεια 5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 18,52 (OM 216). Ἀδιάγνωστο κλειστὸ ἀγγεῖο. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 13,5-14 ἐκ. Ἰχνη ἀπὸ τῆς γένεσης τῆς λαβῆς ἐπὶ τοῦ χεῖλους. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.
- Εἰκ. 19,53 (OM 44). Χύτρα FS 65/66/320 (:). Μαγειρική κεραμική. Χεῖλος, λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. 16-20 ἐκ. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης ἐξωτερικά, κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Μὴ πλαστικά ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Αἰγινήτικη εἰσαγωγή. Ἐπιφάνεια 10R 5/6. Πυρήνας 10R 5/6.
- Εἰκ. 19,54 (OM 216). Τριποδικὴ χύτρα FS 320. Μαγειρική κεραμική. Πόδι. Μεγάλο μέγεθος. Μὴ πλαστικά ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Αἰγινήτικη εἰσαγωγή. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ποδίου ἐξωτερικά, στὴν τομὴ θραύσης καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 6/4. Πυρήνας 2.5 YR 4/4-2.5 YR 4/1-2.5 YR 4/4.
- Εἰκ. 19,55 (OM 215). Σφαιρικὸ πῶμα μὲ λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς στὸ κέντρο. Μαγειρική κεραμική. Ἀκέραιο. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. 13,6 ἐκ. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πώματος περιμετρικά τοῦ χεῖλους. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 5/8. Πυρήνας 2.5 YR 5/8-2.5 YR 5/1-2.5 YR 5/8.
- Εἰκ. 19,56 (OM 215). Σφαιρικὸ πῶμα μὲ λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς στὸ κέντρο. Χονδροειδῆς κεραμική. Σῶζεται περίπου τὸ 1/3. Διάμ. περίπου 18 ἐκ. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ πώματος περιμετρικά τοῦ χεῖλους. Ὅργανικά καὶ μὴ πλαστικά ἐγκλείσματα. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 6/6. Πυρήνας 2.5 YR 5/8.
- Εἰκ. 19,57 (OM 215). Σφαιρικὸς δίσκος μὲ κοίλη τὴν κάτω ἐπιφάνειά του καὶ κυρτή, ἐξέχουσα τὴν ἄνω. Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμική. Σχεδὸν ἀκέραιο. Διάμ. 13 ἐκ. Ταινία στὴν ἐξωτερικὴ περιμέτρο τοῦ δίσκου. Βαφὴ ἐρυθρῇ, σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπολεπισμένη. Ἀρκετὰ ἐγκλείσματα, ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὁρατὰ τὰ ἴχνη ἀπὸ τὴν κατασκευὴ στὸν τροχό. Ἐρυθρὴ βαφὴ πολὺ ἀπολεπισμένη. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 8/3. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 19,58 (OM 170). Ἀρύταινα FS 236. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, λαβὴ ὠοειδοῦς διατομῆς. Μεγάλο μέγεθος. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εἰκ. 19,59 (OM 170). Χύτρα FS 65/66/320. Ἀβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς. Μεγάλο μέγεθος. Ἐσωτερικὴ διάμ. χ. 10 ἐκ. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 6/8. Πυρήνας 2.5 YR 5/8.

- Εικ. 23,60 (OM 314, 317, 318, 322, 355). Ψευδόστομος άμφορέας FS 174. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Ψεύτικος λαιμός, λαβές ώοειδοῦς διατομής, προχοή. Σώζεται τὸ ἄνω τμήμα. Μέγ. σωζ. διάμ. σώματος 19,5 ἐκ., μέγ. σωζ. ὕψ. 8,4 ἐκ., διάμ. λαιμοῦ 2,4 ἐκ. Κοῖλος λαιμός. Βαφή πολὺ ἀπολεπισμένη, δὲν διακρίνεται στὸν δίσκο τοῦ λαιμοῦ, ἐλάχιστα μόνο στίς λαβές. Οἱ λαβές ἦταν πιθανότατα διακοσμημένες μὲ δύο κάθετες ταινίες στὰ ἄκρα τους. Ἡ γένεση τῆς προχοῆς περιβάλλεται ἀπὸ δακτύλιο καὶ ὁ ὥμος ὀρίζεται ἀπὸ δύο ὀριζόντιες ταινίες. Ἦταν πιθανότατα ἀκόσμητος, διατηρεῖ τὸ ἐπίχρισμα, ὅχι ὅμως ἴχνη βαφῆς. Ἀρκετὰ ἐγκλείσματα ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια. Οἱ αὐλακώσεις ἀπὸ τὴν κατασκευή στὸν τροχὸ ὁρατὲς στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Ἐρυθρὴ ἕως σκούρα καστανὴ βαφή. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 6/4.
- Εικ. 23,61 (OM 317, 322). Πιθαμφορέας FS 48. Χεῖλος, τμήμα κάθετης ταινιωτῆς λαβῆς, σῶμα. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. 10 ἐκ., σωζ. ὕψ. 13,3 ἐκ. Διέθετε δύο λαβές. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Εικ. 23,62 (OM 318, 335). Ὑδρία FS 128. Βάση, λαβὴ κυκλικῆς διατομῆς, ὥμος. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. β. 10,8 ἐκ., μέγ. διάμ. σώματος 31,1 ἐκ., σωζ. ὕψ. 28,3 ἐκ. Τροχήλατο. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 5 YR 5/3.
- Εικ. 24,63 (OM 68, 218). Σκύφος FS 284. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, λαβή, βάση. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. 16 ἐκ., διάμ. β. 6 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Ταινία ἐπὶ τῆς λαβῆς. Ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ σκύφου μὲ ταινία (medium band deep bowl). Καστανὴ βαφή ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Ἡ ἐπιφάνεια πιθανῶς στιλβωμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εικ. 24,64 (OM 68). Ἡμισφαιρικὸς κύαθος FS 215. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 11,2 ἐκ. Πλατιὰ ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 14). Ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ κυάθου μὲ ταινία (medium band deep cup). Ἐρυθρὴ βαφή. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 5 YR 7/6.
- Εικ. 24,65 (OM 218). Λεκανίδα FS 295B. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 12 ἐκ. Κυματοειδὴς ταινία ἐπὶ τοῦ χεῖλους. Ἐρυθρὴ ἕως σκούρα καστανὴ βαφή. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εικ. 24,66 (OM 218). Ἀδιάγνωστο ἀνοιχτὸ ἀγγεῖο. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 4,8 ἐκ. Ἄβαφη ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ὁλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφή πολὺ ἀπολεπισμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εικ. 24,67 (OM 68). Κύλικα μὲ γωνίωση FS 267. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 9 ἐκ. Ἐπιφάνεια 5 YR 7/6. Πυρήνας 5 YR 7/6.
- Εικ. 24,68 (OM 68). Τριποδικὴ χύτρα FS 320. Μαγειρικὴ κεραμική. Πόδι. Μεσαῖο μέγεθος. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης ἀπὸ τὴ χρήση στὸ τελείωμα τοῦ ποδιοῦ. Ἐπιφάνεια 2.5 YR 6/6. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Εικ. 24,69 (OM 68). Ἐπίμηκες ἐργαλεῖο (;) ὡοειδοῦς διατομῆς. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Ἐπιφάνεια 5 YR 7/6. Πυρήνας 5 YR 7/6.
- Εικ. 26,70 (OM 333). Ἀσάμινθος II FS 1. Χονδροειδὴς κεραμική. Βάση, σῶμα. Σώζεται κατὰ τὸ 1/4 περίπου. Βάση ἀκέραιη. Μέγ. μῆκ. βάσης 82,5 ἐκ., μέγ. πλ. βάσης 46 ἐκ., σωζ. ὕψ. 34,13 ἐκ. Τμήμα τοῦ τοιχώματος ἔχει ἐπισκευαστεῖ καὶ συγκολληθεῖ μὲ μολύβδινο ἔλασμα, ποὺ σώζεται ἀκέραιο. Ἰχνη ἀπὸ ἀσβέστη (;) στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα. Ὅργανικὰ ἐγκλείσματα.
- Εικ. 27,71 (OM 96). Κύλικα μὲ γωνίωση FS 267. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, ταινιωτὴ λαβή, στέλεχος, βάση. Σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ ἥμισυ. Διάμ. χ. 12-13 ἐκ., διάμ. β. 6,7 ἐκ. Πλατιὰ ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 14). Στέλεχος ὁλόβαφο, ἐξηρημένο τὸ σῶμα κάτω ἀπὸ τὴν τροπιδωση. Λαβὴ ὁλόβαφη. Καστανὴ ἕως μελανὴ βαφή ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους, καθὼς καὶ τὸ ἐπίχρισμα. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Εικ. 27,72 (OM 96). Σκύφος FS 284. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 19 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφή πολὺ ἀπολεπισμένη. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.

- Εἰκ. 27,73 (OM 268). Σκύφος FS 284. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 5,3 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφή. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 27,74 (OM 268). Λεκάνη FS 294/302. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, ὀριζόντια ταινιωτὴ λαβή. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 31 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους καὶ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Βαφὴ ἐρυθρὴ, ἀρκετὰ ἀπολεπισμένη. Ἐγκλείσματα κατὰ τόπους ὁρατά. Ἡ ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 27,75 (OM 268). Λεκάνη FS 302. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, προχοή. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 30-31 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους καὶ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Βαφὴ σκούρα ἐρυθρὴ ἕως καστανή, ἀρκετὰ ἀπολεπισμένη. Ἐγκλείσματα κατὰ τόπους ὁρατά. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου στιλβωμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.
- Εἰκ. 27,76 (OM 268). Ἀδιάγνωστο κλειστὸ ἀγγεῖο. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 10 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Βαφὴ ἐρυθρὴ. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εἰκ. 27,77 (OM 268). Ἀδιάγνωστο κλειστὸ ἀγγεῖο. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. β. 11,1 ἐκ. Τροχήλατο. Ἡ ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 5 YR 6/4.
- Εἰκ. 27,78 (OM 268). Ἀδιάγνωστο κλειστὸ ἀγγεῖο. Ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. β. 11 ἐκ. Τροχήλατο. Ἡ ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/4.
- Εἰκ. 28,79 (OM 60). Κρατήρας FS 7-10. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 15,2-15,4 ἐκ. Πλατιὰ ταινία στὴ βάση ἐξωτερικά, ποὺ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ἔδραση τοῦ ἀγγείου. Βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως σκούρα ἐρυθρὴ. Ἐπιφάνεια 10 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 28,80 (OM 60). Κρατήρας FS 7-10. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. β. 15 ἐκ. Πλατιὰ ταινία στὴ βάση ἐξωτερικά, ποὺ ἐπεκτείνεται καὶ στὴν ἔδραση τοῦ ἀγγείου. Ἰχνη ἀπὸ δευτέρη ταινία πάνω ἀπὸ τὴ βάση. Βαφὴ καστανή. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 28,81 (OM 60). Κρατήρας FS 7-10. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Σῶμα μὲ γένεση κάθετης ταινιωτῆς λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Τρεῖς ταινίες στὴν κοιλία τοῦ ἀγγείου καὶ κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ ὀρίζουν τὴ ζώνη διακόσμησης. Ἰχνη ἀπὸ ἀδιάγνωστο κόσμημα δίπλα στὴ λαβή· σῶζεται ἢ ἀπόληξη τῆς διακόσμησής της, ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖται ἀπὸ κάθετες ταινίες στὶς ἀκμές της καὶ μία κάθετη ταινία στὸ κέντρο. Τμήμα κάθετης ταινίας δίπλα στὴ λαβὴ πιθανότατα ἀπὸ τὴ θηλιὰ ποὺ περιέβαλλε τὴ λαβή. Βαφὴ ἐρυθρὴ. Ἡ ἐπιφάνεια στιλβωμένη. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 28,82 (OM 60). Κρατήρας FS 281-298. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μικρὸ μέγεθος. Πλατιὰ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικά καὶ ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 16). Ἰχνη ἀπὸ ἀδιάγνωστο κόσμημα κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Εἰκ. 28,83 (OM 60). Ἀβαθὴς κύλικα FS 258 (:). Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος, ταινιωτὴ λαβή. Μεσαῖο μέγεθος. Ἐσωτ. διάμ. σώματος περίπου 16 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Βαφὴ ἐρυθρὴ, ἀρκετὰ ἀπολεπισμένη. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 28,84 (OM 60). Κωνικὴ κύλικα FS 274. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 16 ἐκ. Λεπτὴ ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη στὸ χεῖλος καὶ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εἰκ. 28,85 (OM 60). Ὑψίπους σκύφος (:) FS 305. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 22-26 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Βαφὴ καστανή. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εἰκ. 28,86 (OM 60). Ὑψίπους σκύφος (:) FS 305. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 17 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη. Πυρήνας 5 YR 7/4.

- Εικ. 28,87 (OM 60). Λεκάνη με ήθιωτη προχοή FS 305. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος, τμήμα ήθιωτης προχοής. Μεσαίο μέγεθος. Έσωτερική διάμ. χ. 28-30 εκ. Όλοβαφη επιφάνεια έξωτερικά, έσωτερικά. Σκούρα καστανή βαφή. Πυρήνας 2.5 YR 4/4.
- Εικ. 28,88 (OM 60). Αδιάγνωστο κλειστό άγγείο. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 10 εκ. Όλοβαφη επιφάνεια έξωτερικά. Έρυθροκάστανη βαφή. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εικ. 28,89 (OM 60). Αδιάγνωστο κλειστό άγγείο. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος με λαβή ώοειδούς διατομής. Μεσαίο μέγεθος. Έσωτ. διάμ. χ. 12-12,4 εκ. Λαβή και επιφάνεια χείλους έσωτερικά, έξωτερικά όλοβαφα. Έρυθρη βαφή απολεπισμένη κατά τόπους. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εικ. 28,90 (OM 60). Ύδρία FS 128. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Σώμα με γένεση όριζόντιας κυκλικής διατομής λαβής. Μεγάλο μέγεθος. Έσωτ. διάμ. σώματος 26-28 εκ. Τροχήλατο. Όλοβαφη επιφάνεια έξωτερικά. Έρυθροκάστανη έως μελανή βαφή. Ίχνη στίλβωσης. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.
- Εικ. 29,91 (OM 60). Κύλικα με γωνίωση FS 267. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μικρό μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 14 εκ. Έπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εικ. 29,92 (OM 60). Άβαθής κύλικα FS 258. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος με τμήμα ταινιωτής λαβής. Μεσαίο μέγεθος. Έσωτ. διάμ. σώματος 14-16 εκ. Έπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 7.5 YR 7/4.
- Εικ. 29,93 (OM 60). Άβαθής κύλικα FS 258/άβαθής κύαθος FS 220. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 12 εκ. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εικ. 29,94 (OM 60). Κύλικα. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Στέλεχος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. στελέχους 2,15 εκ. Στὸν πυθμένα σκληρή κρούστα, πιθανώς από οργανική ούσια. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Εικ. 29,95 (OM 60). Ήμισφαιρική κύλικα FS 264. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 19-20 εκ. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Εικ. 29,96 (OM 60). Σκύφος FS 284. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 14 εκ. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εικ. 29,97 (OM 60). Κρατήρας FS 281/298. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 32 εκ. Έπιφάνεια 7.5 YR 8/4. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εικ. 29,98 (OM 60). Αδιάγνωστο άνοιχτό άγγείο. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. β. 7,4-7,6 εκ. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εικ. 29,99 (OM 60). Αδιάγνωστο άνοιχτό άγγείο. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. β. 4,6 εκ. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εικ. 29,100 (OM 60). Αδιάγνωστο κλειστό άγγείο. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος με γένεση λαβής. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 12 εκ. Ίχνη δευτερογενούς καύσης έξωτερικά (;). Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εικ. 29,101 (OM 60). Αδιάγνωστο κλειστό άγγείο. Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική. Βάση. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. β. 5,9 εκ. Έπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/6.
- Εικ. 34,102 (OM 118α). Χύτρα FS 65/66. Μαγειρική κεραμική. Χείλος, λαβή κυκλικής διατομής, βάση. Σώζεται κατά τὰ 2/3 περίπου. Διάμ. χ. 11 εκ. Άγνωστο αν διέθετε και δεύτερη λαβή. Ίχνη δευτερογενούς καύσης στο χείλος, τὸ σώμα έξωτερικά και στην τομή τὼν θρασμένων τοιχωμάτων. Τροχήλατο. Έπιφάνεια 2.5 YR 5/6. Πυρήνας 2.5 YR 5/6.
- Εικ. 34,103 (OM 118). Σκύφος FS 284. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 15 εκ. Όλοβαφη επιφάνεια έξωτερικά, έσωτερικά. Σκούρα καστανή βαφή, απολεπισμένη κατά τόπους. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εικ. 34,104 (OM 216, 222). Κρατήρας FS 281/298. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χείλος. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. 32,5 εκ. Ίχνη από τη γένεση της λαβής. Στην περιοχή της κοιλιάς ταινία χείλους ακολουθείται από δεύτερη ταινία (γρμμικός διάκοσμος 6.1). Σώζονται δύο ταινίες από τη διακόσμηση της κοιλιάς. Η επιφάνεια στιλβωμένη. Έρυθρη βαφή. Έπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

- Εἰκ. 34,105 (OM 216). Σκύφος FS 284. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 18 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 16). Σκύφος με ταινία (medium band deep bowl). Ἐρυθρὴ ἕως καστανὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.
- Εἰκ. 34,106 (OM 216) Σκύφος FS 284/κυλινδρικό κύπελλο (;). Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. σώματος περίπου 18 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 16). Σκύφος με ταινία (medium band deep bowl).
- Εἰκ. 34,107 (OM 189). Ἡμισφαιρικός κύαθος FS 215. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 12 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Σκούρα καστανὴ ἕως ἐρυθρὴ βαφὴ. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εἰκ. 34,108 (OM 189). Ἀρύταινα FS 236/ἡμισφαιρικός κύαθος FS 215/μόνωτος σκύφος FS 283. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Πυρήνας YR 7/4.
- Εἰκ. 34,109 (OM 189). Ἡμισφαιρικός κύαθος (;) FS 215. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μικρὸ μέγεθος. Ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξωτερικά, ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά. Μελανὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Ἐπιφάνεια 2.5Y 8/2. Πυρήνας 2.5Y 8/2.
- Εἰκ. 34,110 (OM 189). Σκύφος FS 284/κυλινδρικό κύπελλο (;). Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 18 ἐκ. Μεσαία ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 16). Σκύφος με ταινία (medium band deep bowl). Ἴχνη δευτερογενοῦς καύσης στὸ χεῖλος. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 34,111 (OM 189). Ἀρύταινα FS 236. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 12-14 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη σὲ μεγάλο βαθμό. Πυρήνας 5 YR 7/4.
- Εἰκ. 36,112 (OM 250). Κρατήρας FS 281/298. Μαγειρική κεραμική. Χεῖλος με ὀριζόντια, κυκλικῆς διατομῆς λαβή. Μεγάλο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 25 ἐκ. Ἴχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν ἐπιφάνεια. Μὴ πλαστικὰ ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Αἰγινήτικη εἰσαγωγή. Πυρήνας 2.5 YR 5/6.
- Εἰκ. 36,113 (OM 251). Κυαθόμορφη κύλικα FS 255. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. 20 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Ἐρυθρὴ βαφὴ. Πυρήνας 2.5 YR 7/4.
- Εἰκ. 36,114 (OM 299). Ὑψίπους σκύφος FS 305. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Μεσαία ταινία χεῖλους ἐξωτερικά, ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Κυματοειδὴς ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος FM 53.
- Εἰκ. 36,115 (OM 306). Κωνικὴ κύλικα FS 274. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος με γένεση λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Διάμ. χ. περίπου 16 ἐκ. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐσωτερικά. Σκούρα καστανὴ βαφὴ ἀρκετὰ ἀπολεπισμένη. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/2. Πυρήνας 10 YR 7/3.
- Εἰκ. 36,116 (OM 99). Κύαθος FS 215. Γραπτή λεπτόκοκκη κεραμική. Χεῖλος με τμήμα τῆς ταινιωτῆς λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφη ἐπιφάνεια ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Σκούρα καστανὴ βαφὴ. Πυρήνας 10 YR 8/3.
- Εἰκ. 37α (OM 98α). Σχεδὸν ἀκέραιο εἰδῶλιο τύπου Ψ, μικκύλο. Λεῖπει τμήμα ἀπὸ τὴ βάση καὶ οἱ ἀπολήξεις τῶν πτερυγίων. Ὑψ. 6,2 ἐκ. Ἡ βάση φέρει ἀβαθὴ κοίλανση. Ἐπίπλαστοι μαστοί. Ὀλόβαφο. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη (ἵχνη σώζονται ἐπὶ τῆς πρόσθιας ὀψης στὸ ἀριστερὸ πτερύγιο, στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ στὴν πίσω ὀψη στὸ ἀριστερὸ πτερύγιο, στὸν λαμπὸ καὶ στὸ στέλεχος). Πηλὸς καθαρὸς με ἀραιὰ πολὺ μικρὰ ἐγκλείσματα, ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα καὶ καφέ, ἐλάχιστη μίκα. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4-7/6. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.
- Πρβ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012 (χῶρος Δ).
- Εἰκ. 37β (OM 71). Τμήμα εἰδωλίου τύπου Ψ. Σωζ. ὕψ. 5,1 μ. Τμήμα τοῦ στελέχους, ὁ κορμὸς κατὰ τὸ ἥμισυ με τὸν ἕνα ἐπίπλαστο μαστό. Ἐπιφάνεια διαβρωμένη χωρὶς ἵχνη βαφῆς. Πηλὸς καθαρὸς με ἀραιὰ ἐγκλείσματα πολὺ μικροῦ ἔως

μικροῦ μεγέθους, ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα καὶ καφέ. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4-7/6. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

Εἰκ. 37γ (ΟΜ 219α). Ἀκέραιο εἰδωλίου τύπου Φ/Α. Ὑψ. 10, 6 ἐκ. Συγκολλημένο ἀπὸ τέσσερα κομμάτια. Δὲν ἔχει κοτσίδα. Πυκνὴς ἐνάλληλες γωνίες στὸν κορμό, γραπτὸς δακτύλιος στὸν λαϊμὸ καὶ τὴ μέση καὶ πυκνὴς κυματοειδεῖς γραμμὲς στὸ στέλεχος. Ἡ κορυφὴ τῆς κεφαλῆς ὀλόβαφη. Κατακόρυφη γραμμὴ ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸ κεφάλι τονίζει τὴ μύτη. Ἀβαθὴς κοίλανση στὴ βάση. Συμπαγεῖς στιγμὲς δηλώνουν τὰ μάτια. Βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως μελανέρυθρη. Πηλὸς καθαρὸς. Ἐπιφάνεια 10 YR 8/3. Πυρήνας 5 YR 7/4.

Εἰκ. 38α (ΟΜ 215). Σχεδὸν ἀκέραιο ζωόμορφο εἰδωλίο. Λεῖπουν τὰ κέρατα, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν τριῶν ποδιῶν καὶ ἡ ἀπόληξη τῆς οὐρᾶς. Ἐρυθρὴ βαφὴ πολὺ ἀπολεπισμένη ἵχνη βαφῆς στὸν λαϊμό, τὴν κεφαλὴ, τὴ ράχη, τὰ πόδια καὶ τὸ σῶμα. Στὴ ράχη δακτυλικὸ ἀποτύπωμα. Πηλὸς καθαρὸς μὲ ἀραιὰ ἐγκλείσματα πολὺ μικροῦ μεγέθους, ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα καὶ καφέ, ἐλάχιστη μίκα. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4-7/6. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

Εἰκ. 38β (ΟΜ 206). Τμήμα εἰδωλίου ἀλόγου. Σωζ. ὕψ. 3,9 ἐκ. Τμήμα τοῦ λαμποῦ μὲ τὴν κεφαλὴ (:), ὅπου ἡ γένεση τῶν αὐτιῶν. Ἐρυθρὴ βαφὴ ἀπολεπισμένη σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου. Ἰχνη ταινιῶν στὸν λαϊμὸ καὶ τὴν κεφαλὴ. Πηλὸς καθαρὸς μὲ ἀραιὰ ἐγκλείσματα πολὺ μικροῦ ἕως μικροῦ μεγέθους, ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα καὶ καφέ, μίκα. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4-7/6. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

Εἰκ. 38γ (ΟΜ 51). Τμήμα ζωόμορφου εἰδωλίου. Σωζ. μῆκ. 4,2 ἐκ. Τμήμα τοῦ κορμοῦ μὲ τὴ γένεση τοῦ λαμποῦ καὶ τῶν ποδιῶν. Δὲν διακρίνονται ἵχνη βαφῆς. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν περιοχὴ τοῦ λαμποῦ καὶ λείανσης στὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια. Πηλὸς καθαρὸς μὲ ἀραιὰ ἐγκλείσματα πολὺ μικροῦ ἕως μικροῦ μεγέθους, ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα καὶ καφέ, ἐλάχιστη μίκα. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 7/4-7/6. Πυρήνας 2.5 YR 6/6.

Εἰκ. 38δ (ΟΜ 102). Τμήμα ζωόμορφου εἰδωλίου τύπου Ladder. Σωζ. μῆκ. 5,4 ἐκ. Τμήμα τοῦ κορμοῦ μὲ τὸ ἓνα πόδι, τὴ γένεση τῆς οὐρᾶς καὶ τοῦ δεύτερου ποδιοῦ. Ἐρυθρὴ ἕως καστανέρυθρη βαφὴ, ἀπολεπισμένη. Τρεῖς γραμμὲς κατὰ μῆκος τοῦ σώματος καὶ ἵχνη ἀπὸ τουλάχιστον ἑπτὰ ἐγκάρσιες γραμμὲς. Πηλὸς καθαρὸς μὲ ἀραιὰ ἐγκλείσματα πολὺ μικροῦ ἕως μικροῦ μεγέθους, ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα καὶ καφέ, ἐλάχιστη μίκα. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 8/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.

Εἰκ. 39 (ΟΜ 215, 301). Τμήμα κλειστοῦ (:) ἀγγείου, πιθανότατα στάμνου. Μεγάλου μεγέθους. Ὅπες ἐπισκευῆς, στὴ μία ἐκ τῶν ὁποίων διατηρεῖται στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ὁ μολύβδινος σύνδεσμος (6,5×1,4×0,4 ἐκ.). Σὲ ἐλεύθερο συνανῆκον ὄστρακο ὅπῃ ἐπισκευῆς καὶ τμήμα μολύβδινου συνδέσμου στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Πηλὸς καθαρὸς μὲ ἀρκετὰ ἐγκλείσματα πολὺ μικροῦ ἕως μεσαίου μεγέθους, ἀσβεστολιθικά, σκουρόχρωμα, ἐρυθρὰ καὶ καφέ, ἐλάχιστη μίκα. Ἐπιφάνεια 7.5 YR 8/4. Πυρήνας 2.5 YR 7/6.

Εἰκ. 40α (ΟΜ 335). Τμήμα ἐπίστρωσης ἀπὸ ἄργιλο. Δύο συγκολλημένα θραύσματα καὶ ἓνα ἐλεύθερο. Μέγ. π.ά.χ. 2,2 ἐκ. Ἄνω ἐπιφάνεια ἐπίπεδη. Δευτερογενῶς καμένο μὲ ἔντονα ἵχνη καύσης στὴν κάτω ἐπιφάνεια. Χονδροειδὴς πηλὸς μὲ ἀρκετὰ ἀσβεστολιθικά καὶ σκουρόχρωμα ἐγκλείσματα μικροῦ ἕως πολὺ μεγάλου μεγέθους. Ἀφθονα κενὰ ἀπὸ ὀργανικά ἐγκλείσματα.

Εἰκ. 40β (ΟΜ 247) Τμήμα κατασκευῆς ἀπὸ ἄργιλο, ἴσως ἐπίστρωση ξύλινης ἐπιφάνειας (:), συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα. Ἐνα συνανῆκον θραῦσμα ἐλεύθερο. Μέγ. π.ά.χ. 3 ἐκ. Δευτερογενῶς καμένο μὲ ἔντονα τὰ ἵχνη τῆς καύσης στὴν κάτω ἐπιφάνεια. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδη ὕστερα ἀπὸ διαμόρφωση. Χονδροειδὴς πηλὸς μὲ ἀρκετὰ ἀσβεστολιθικά καὶ σκουρόχρωμα ἐγκλείσματα μικροῦ ἕως πολὺ μεγάλου μεγέθους. Ἀφθονα κενὰ ἀπὸ ὀργανικά ἐγκλείσματα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Ἀδρύμη-Σισμάνη 2013 B. Ἀδρύμη-Σισμάνη, Ὁ ρόλος τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ Διμηνιοῦ στήν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὸ μυχὸ τοῦ Παγασητικοῦ κόλπου, στὸ G. Albers, *Spätmykenische Stadtheiligtümer. Systematische Analyse und vergleichende Auswertung der archäologischen Befunde*, BARIS 596 (Oxford 1994) 159-176.
- Albers 1994 G. Albers, *Spätmykenische Stadtheiligtümer. Systematische Analyse und vergleichende Auswertung der archäologischen Befunde*, BARIS 596 (Oxford 1994).
- Andreadaki-Vlazaki, Papadopoulou 2005 M. Andreadaki-Vlazaki, E. Papadopoulou, The Habitation at Khamalevri, Rethymnon, during the 12th century B.C., στὸ A. L. d'Agata, J. Moody, E. Williams (ἐπιμ.), *Ariadne's Threads. Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Proceedings of the International Workshop, Scuola Archeologica Italiana, Athens 5-6 April 2003* (Ἀθήνα 2005) 353-397.
- Boulotis 1982 Chr. Boulotis, Ein Gründungsdepositum im minoischen Palast von Kato Zakros, *ArchKorr* 12, 1982, 153-166.
- Broneer 1933 O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Akropolis in Athens, 1931-1932, *Hesperia* 2, 1933, 329-417.
- Catling 2009 H. W. Catling, *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age*, vol. 1-2, BSA Suppl. 45 (London 2009).
- Δανιηλίδου 2008 Δ. Δανιηλίδου, Ἀνασκαφὲς Μυκηνῶν, II. Τό «Ἐργαστήριον» τῶν Μυκηνῶν. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 258 (Ἀθήναι 2008).
- Demakopoulou, Divari-Valakou 2005 K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A. Southwest Slope, Upper Terraces, Upper Acropolis, Ramp outside the West Gate, στὸ K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A.-L. Schällin, L. Sjogren, M. Nilsson, *Excavations in Midea 2004*, *OpAth* 30, 2005, 7-25.
- Δημακοπούλου 2009 K. Δημακοπούλου, Οἱ ἀποθηκευτικοὶ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς τῆς Μιδέας. Νέα στοιχεῖα γιὰ τὶς σχέσεις Κρήτης καὶ Ἀργολίδας κατὰ τὸν 13ο αἰ. π.Χ., στὸ Δ. Δανιηλίδου (ἐπιμ.), *ΔΩΡΟΝ. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σπ. Ἰακωβίδη*. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Σειρὰ Μονογραφιῶν 6 (Athen 2009) 243-259.
- Demakopoulou 2009 K. Demakopoulou, Mycenaean figures and figurines from Midea, στὸ A.-L. Schällin, P. Pakkanen (ἐπιμ.), *Encounters with Mycenaean figures and figurines. Papers presented at a seminar at the Swedish Institute at Athens, 27-29 April 2001* (Stockholm 2009) 37-53.
- Dohl 1973 H. Dohl, Iria. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1939, στὸ *Tiryns VI* (Mainz 1973) 127-194.
- Eliot 1962 C. W. J. Eliot, *Coastal Demes of Attica. A Study of the Policy of Kleisthenes* (Toronto 1962).
- Evely 1988 D. Evely, The Potters' wheel in Minoan Crete, *BSA* 83, 1988, 83-126.
- Evely 2006 D. Evely (ἐκδ.), *Lefkandi, IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, BSA Suppl. 39 (London 2006).
- French 1967 E. B. French, Pottery from Late Helladic IIIB1 Destruction Contexts at Mycenae, *BSA* 62, 1967, 149-193.
- French 1971 E. B. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66, 1971, 101-187.

- French 1981a E. B. French, Mycenaean Figures and Figurines, their Typology and Function, στο R. Hägg, N. Marinatos (ἐπιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, *ActaAth* 4, 28 (Stockholm 1981) 173-178.
- French 1981β E. B. French, Cult Places at Mycenae, στο R. Hägg, N. Marinatos (ἐπιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, *ActaAth* 4, 28 (Stockholm 1981) 41-48.
- French 1985 E. B. French, The Figures and Figurines, στο C. Renfrew (ἐπιμ.), *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi*, *BSA Suppl.* 18 (London 1985) 209-235.
- French 2003 E. B. French, "Horses for Courses": Differentiation in the Usage of figures and figurines, στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (ἐπιμ.), *Άργοσαρωνικός: Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Άργοσαρωνικού, Η προϊστορική περίοδος, Πόρος, 26-29 Ιουνίου 1998* (Αθήνα 2003) 311-316.
- French 2006 E. B. French, The Terracotta figurines, στο D. Evelyn (ἐπιμ.), *Lefkandi, IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, *BSA Suppl.* 39 (London 2006) 257-263.
- French 2011 E. B. French, *The Post-Palatial Levels, Well Built Mycenae* 16/17 (2011).
- French, Taylour 2007 E. B. French, W. D. Taylour, *The Service Areas of the Cult Centre. Well Built Mycenae* 13 (2007).
- Gauß 2000 W. Gauß, Neue Forschungen zur prähistorischen Akropolis von Athen, στο F. Blakolmer (ἐπιμ.), *Österreichische Forschungen zur ägäischen Bronzezeit 1998. Akten der Tagung am Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien, Wien 2.-3. Mai 1998*, *Wiener Forsch. Arch.* 2000, 167-189.
- Gauß 2003 W. Gauß, The Late Mycenaean Pottery from the North Slope of the Athenian Akropolis, στο S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7-8 May 2001* (2003) 93-104.
- Grossmann 1975 P. Grossmann, A. Baulicher Bestand, στο P. Grossmann, J. Schäffer, *Tiryns: Unterburg 1968. Grabungen im Bereich der Bauten 3 und 4*, στο *Tiryns VIII* (Mainz 1975) 55-57.
- Guggisberg 1996 M. A. Guggisberg, *Frühgriechische Tierkeramik. Zur Entwicklung und Bedeutung der Tiergefäße und der hohlen Tierfiguren in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit (ca. 1600-700 v. Chr.)* (Mainz 1996).
- Hägg 1981 R. Hägg, Official and Popular Cults in Mycenaean Greece, στο R. Hägg, N. Marinatos (ἐπιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, *ActaAth* 4, 28 (Stockholm 1981) 35-39.
- Hägg 1990 R. Hägg, The role of libations in Mycenaean ceremony and cult, στο R. Hägg, G. C. Nordquist (ἐπιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988* (Göteborg 1990) 177-184.
- Hallager, Pålsson Hallager 2003 E. Hallager, B. Pålsson Hallager, *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khandia, 1970-1987 and 2001*, τόμ. III: 1-2. *The Late Minoan IIIB2 Settlement* (Stockholm 2003).

- Hallager 2003 E. Hallager, στὸ E. Hallager – B. Pålsson Hallager, *The Greek-Swedish Excavations at the Agia Aikaterini Square, Kastelli, Khandia, 1970-1987 and 2001*, τόμ. III: 1-2. *The Late Minoan IIIB2 Settlement* (Stockholm 2003).
- Haskell 2005 H. W. Haskell, Region to Region Export of Transport Stirrup Jars from LM IIIA2/B Crete, στὸ A. L. d'Agata, J. Moody, E. Williams (ἐπιμ.), *Ariadne's Threads. Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Proceedings of the International Workshop, Scuola Archeologica Italiana, Athens 5-6 April 2003* (Αθήνα 2005) 205-221.
- Haskell 2011 H. W. Haskell, Ch. 2. Typology, στὸ H. W. Haskell, R. E. Jones, P. M. Day, J. T. Killen, *Transport Stirrup Jars of the Bronze Age Aegean and East Mediterranean*, Prehistory Monographs 33 (Philadelphia, Pennsylvania 2011) 9-22.
- Haskel, Jones, Day 2011α H. W. Haskell, R. E. Jones, P. M. Day, Ch. 1. Introduction, στὸ H. W. Haskell, R. E. Jones, P. M. Day, J. T. Killen, *Transport Stirrup Jars of the Bronze Age Aegean and East Mediterranean*, Prehistory Monographs 33 (Philadelphia, Pennsylvania 2011) 1-7.
- Haskell, Jones, Day 2011β H. W. Haskell, R. E. Jones, P. M. Day, Ch. 7. Chemistry, Petrography, and Typology: Geographical Associations, στὸ H. W. Haskell, R. E. Jones, P. M. Day, J. T. Killen, *Transport Stirrup Jars of the Bronze Age Aegean and East Mediterranean*, Prehistory Monographs 33 (Philadelphia, Pennsylvania 2011) 87-90.
- Ἰακωβίδης 1969 Σπ. Ἰακωβίδης, *Περατὴ. Τὸ Νεκροταφεῖον Α*, Γ. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 67 (Αθήναι 1969).
- Ἰακωβίδης 1970 Σπ. Ἰακωβίδης, *Περατὴ. Τὸ νεκροταφεῖον Β. Γενικαὶ παρατηρήσεις*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 67 (Αθήναι 1970).
- Ἰακωβίδης 1998 Σπ. Ἰακωβίδης, *Γλᾶς II. Ἡ ἀνασκαφὴ 1981-1991*. Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 173 (Αθήναι 1998).
- Jung 2011 R. Jung, Innovative cooks and new dishes: Cypriote pottery in the 13th and 12th centuries BC and its historical interpretation, στὸ V. Karageorghis, O. Kouka (ἐπιμ.), *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions, An International Archaeological Symposium held in Nicosia, November 6th-7th 2010* (Λευκωσία 2011) 57-85.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 1987 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, *ΑΔ* 42, 1987, 68-69.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Α. Εὐώνυμον καὶ Ἀλμιοῦς, στὸ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Μ. Κλαδιᾶ (ἐπιμ. Δ. Λούκα), *Ἄλμιος: Ὅψεις τῆς Ἱστορίας, τῆς Πόλης καὶ τοῦ Δήμου* (Αθήνα 2006) 11-151.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006β Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἡ Ἀργυρούπολη στοὺς ἀρχαίους χρόνους, στὸ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Α. Μουρουγλοῦ, Μ. Κλαδιᾶ (ἐπιμ. Γ. Γιαννακόπουλου), *Ἀργυρούπολη: Ὅψεις τῆς Ἱστορίας τῆς Πόλης* (Αθήνα 2006) 13-67.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006γ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἀστέρια Γλυφάδας. Τὰ πρῶτα στοιχεῖα ἀπὸ μιὰ νέα ἐγκατάσταση στὴ δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν Πρώμην καὶ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, *ΑΑΑ* 39, 2006, 45-60.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2009 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἄλμιος, Ἑλληνικὸ καὶ Γλυφάδα: Νέα εὐρήματα προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ ἀνασκαφὲς σὲ ἰδιωτικούς καὶ δημόσιους χώρους, στὸ Β. Βασιλοπούλου, Σ. Κατσαροῦ-Τζεβελέκη (ἐπιμ.),

- Από τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικό: Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ ἔργο μιᾶς δεκαετίας, 1994-2003, Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003 (Μαρκόπουλο 2009) 433-449.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2010 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, ΑΔ 56-59, 2001-2004, 463-480.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ. 2011: Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ., Κοντοπήγαδο Ἀλμιου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, ΑΕ 2011, 197-274.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Καρδαμάκη 2012 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ε. Καρδαμάκη, Κοντοπήγαδο Ἀλμιου. Ὁ οἰκισμὸς τῶν ΥΕ χρόνων, ΑΕ 2012, 141-199.
- Kanta 1980 A. Kanta, *The Late Minoan III period in Crete. A survey of sites, pottery and their distribution* (Göteborg 1980).
- Karageorghis 2011 V. Karageorghis, What happened in Cyprus c. 1200 BC: hybridization, creolization or immigration? An Introduction, στὸ V. Karageorghis, O. Kouka (ἐπιμ.), *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions, An International Archaeological Symposium held in Nicosia, November 6th-7th 2010* (Λευκωσία 2011) 19-28.
- Καρδαμάκη 2011 Ε. Καρδαμάκη, Χρονολόγηση τῆς γραπτῆς κεραμικῆς, στὸ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου κ.ἄ., Κοντοπήγαδο Ἀλμιου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, ΑΕ 2011, 221-230.
- Kardamaki 2013 E. Kardamaki, *Ein neuer Keramikfund aus dem Bereich der Westtreppe von Tiryns* (δ.δ. Heidelberg 2013) (<http://www.ub.uni-heidelberg.de/arciv/14756>).
- Κεραμόπουλλος 1919 Ἀ. Κεραμόπουλλος, ΠΑΕ 1919, 32-46.
- Kilian 1978 K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns 1976. Bericht zu den Grabungen*, AA 1978, 449-470.
- Kilian 1979 K. Kilian, *Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zu den Grabungen*, AA 1979, 379-411.
- Kilian 1981 K. Kilian, Zeugnisse mykenischer Kulturausbungen in Tiryns, στὸ R. Hägg, N. Marinatos (ἐπιμ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May 1980*, ActaAth 4, 28 (Stockholm 1981) 49-58.
- Kilian 1992 K. Kilian, Mykenische Heiligtümer der Peloponnes, στὸ H. Froning, T. Hölscher, H. Mielsch (ἐπιμ.), *Kotinos. Festschrift für Erika Simon* (Mainz 1992) 10-25.
- Knell, Voigtländer 1979 H. Knell, W. Voigtländer, Die Ergebnisse in den Quadranten V2 und VI2, στὸ P. Grossmann, H. Knell, E. Slenczka, W. Voigtländer, *Grabungen in den Quaranten IV2. V. VI2, Tiryns IX* (Mainz 1979) 118-155.
- Koehl 2006 R. B. Koehl, *Aegean Bronze Age Rhyta*, Prehistoric Monographs 19 (Philadelphia 2006).
- Koehl, Yellin 2007 R. B. Koehl, J. Yellin, What Aegean 'Simple Style' Pottery reveals about Interconnections in the 13th Century B.C.E. Eastern Mediterranean, στὸ Ph. P. Betancourt, M. C. Nelson, H. Williams (ἐπιμ.), *Krinoi kai Limenes: Studies in Honor of Joseph and Maria Shaw*, Prehistory Monographs 22 (Philadelphia 2007) 199-207.
- Konsolaki-Yannopoulou 2002 E. Konsolaki-Yannopoulou, A Mycenaean Sanctuary on Methana, στὸ R. Hägg (ἐπιμ.), *Peloponnesian sanctuaries and cults. Proceedings of the Ninth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1994* (Stockholm 2002) 25-36.
- Konsolaki-Yannopoulou 2004 E. Konsolaki-Yannopoulou, Mycenaean Religious Architecture: The Archae-

- ological Evidence from Ayios Konstantinos, Methana, στὸ M. Wedde (ἐκδ.), *Celebrations. Sanctuaries and the Vestiges of Cult Activity. Selected Papers and Discussions from the Tenth Anniversary Symposium of the Norwegian Institute at Athens, 12-16 May 1999, Papers from the Norwegian Institute at Athens 6* (Bergen 2006) 61-94.
- Kountouri 2005 E. Kountouri, Ceramic Stands in the Late Bronze Age Aegean: form and function with special reference to a stand from the Vlachopoulos tholos tomb in Messenia, στὸ A. Dakouri-Hild, S. Sherratt (ἐπιμ.), *Autochthon. Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement*, BAR Int. Ser. 1432 (Oxford 2005) 282-295.
- Lindblom 2001 M. Lindblom, *Marks and Makers. Appearance, Distribution and Function of Middle and Late Helladic Manufacturers' Marks on Aeginetan Pottery*, SIMA 128 (Jonsred 2001).
- Lupack 2008 S. M. Lupack, *The role of the religious sector in the economy of Late Bronze Age Mycenaean Greece*, BAR International Series 1858 (Oxford 2008).
- Λῶλος 2003 Γ. Λῶλος, Μυκηναϊκή Σαλαμίς: Οἱ ἔρευνες τῶν ἐτῶν 2000-2002, *Δωδώνη* 32, 2003.
- Μαραμπέα 2010 Χ. Μαραμπέα, Τὸ Ἀνατολικὸ Κτηριακὸ Συγκρότημα ΙΑ-ΙΒ-ΙΔ στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη στὰ Κανάκια Σαλαμίνας: Περιεχόμενο καὶ λειτουργία (δ.δ. Ἰωάννινα 2010) (<http://argo.ekt.gr/opac2/zConnectELL.html>).
- Μαραμπέα 2012 Χ. Μαραμπέα, Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς μυκηναϊκῆς ἀκρόπολης στὰ Κανάκια Σαλαμίνας: Μαρτυρίες ἀπὸ τὸ Ἀνατολικὸ Συγκρότημα καὶ ἄλλα οἰκοδομήματα, στὸ Γ. Γ. Λῶλος (ἐπιμ.), *ΣΑΛΑΜΙΣ Ι. Συμβολὴ στὴν Ἀρχαιολογία τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*. Παρ. ἀρ. 83 (Ἰωάννινα 2012) 161-217.
- Maran 1992 J. Maran, *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II 2 (2 Jt. v. Chr.: Keramik und Kleinfunde)*, MarbWPr 1990 (Marburg 1992).
- Maran 2012 J. Maran, Ceremonial feasting equipment, social space and interculturality in Post-Palatial Tiryns, στὸ J. Maran, Ph. W. Stockhammer (ἐπιμ.), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters* (2012) 121-136.
- Maran, Papadimitriou 2006 J. Maran, A. Papadimitriou, Bericht zu den Ausgrabungen in Stadt-Nordost, στὸ J. Maran, A. Papadimitriou, *Forschungen im Stadtgebiet von Tiryns 1999-2002*, AA 2006, 99-133.
- Moore, Taylour 1999 A. D. Moore, W. D. Taylour, *The Temple Complex: Well Built Mycenae* 10 (Oxford 1999).
- Mountjoy 1981 P. A. Mountjoy, Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens, *Miscellanea Graeca* 4 (Gent 1981).
- Mountjoy 1986 P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification* (1986).
- Mountjoy 1995α P. A. Mountjoy, Thorikos Mine No. 3: the Mycenaean Pottery, *BSA* 90, 1995, 195-227.
- Mountjoy 1995β P. A. Mountjoy, *Mycenaean Athens*, SIMA Pocket-Book 127 (Jonsred 1995).
- Mountjoy 1997 P. A. Mountjoy, The Destruction of the Palace at Pylos Reconsidered, *BSA* 92, 1997, 109-137.
- Mountjoy 1999 P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden 1999).
- Mountjoy 2011 P. A. Mountjoy, The kylix and the basin in 12th century BC Cyprus with

- particular reference to Hala Sultan Tekke, στὸ V. Karageorghis, O. Kouka (ἐπιμ.), *On Cooking Pots, Drinking Cups, Loomweights and Ethnicity in Bronze Age Cyprus and Neighbouring Regions, An International Archaeological Symposium held in Nicosia, November 6th-7th 2010* (Λευκωσία 2011) 331-348.
- Mylonas 1959 G. E. Mylonas, *Aghios Kosmas, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton 1959)
- Mylonas Shear 1987 I. Mylonas Shear, *The Panagia Houses at Mycenae* (Philadelphia 1987).
- Nicholls 1970 R. V. Nicholls, Greek votive statuettes and religious continuity c. 1200-700 B.C., στὸ B. F. Harris (ἐπιμ.), *Auckland classical essays presented to E. M. Blaiklock* (London 1970) 1-37.
- Papadimitriou 2010 N. Papadimitriou, Attica in the Midle Helladic Period, στὸ A. Philippa-Touchais, S. Voutsaki, J. Wright (ἐπιμ.), *Mesohelladika, La Grèce continentale au Bronze Moyen. Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH Suppl. 52* (Ἀθήνα 2010) 243-257.
- Podzuweit 1978 C. Podzuweit, Ausgrabungen in Tiryns 1976. Bericht zur spätmykenischen Keramik, AA 1978, 471-498.
- Podzuweit 1979 C. Podzuweit, Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zur spätmykenischen Keramik, AA 1979, 412-440.
- Podzuweit 2007 C. Podzuweit, *Studien zur spätmykenischen Keramik. Tiryns XIV* (Wiesbaden 2007).
- Popham et al. 2006 M. R. Popham, E. V. Schofield, E. S. Sherratt, The Pottery, στὸ D. Evelyn (ἐπιμ.), *Lefkandi, IV. The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis, BSA Suppl. 39* (London 2006) 137-231.
- Rahmstorf 2008 L. Rahmstorf, *Kleinfunde aus Tiryns: Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit, Tiryns XVI* (Wiesbaden 2008).
- Renfrew 1985 C. Renfrew, The Phylakopi Sanctuary and Cult Practice in the Aegean, στὸ C. Renfrew (ἐπιμ.), *The Archaeology of Cult. The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl. 18* (London 1985) 393-444.
- Rutter 2003 J. B. Rutter, The Nature and Potential Significance of Minoan Features in the Earliest Late Helladic IIIC Ceramic Assemblages of the Central and Southern Greek Mainland, στὸ S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐπιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7-8 May 2001* (2003) 193-216.
- Stockhammer 2008 Ph. Stockhammer, *Kontinuität und Wandel. Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns* (δ.δ. Heidelberg 2008) (<http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/8612/>).
- Tamvaki 1973 A. Tamvaki, Some Unusual Mycenaean Terracotta Figurines from the Citadel House Area, BSA 68, 1973, 207-265.
- Thomas 2005 P. M. Thomas, A Deposit of Late Helladic IIIB1 pottery from Tsoungiza, *Hesperia* 74, 2005, 451-573.
- Thomas 2011 P. M. Thomas, A Deposit of LH IIIA2 Pottery from Tzoungiza, *Hesperia* 80, 2, 2011, 171-228.
- Tzonou-Herbst 2002 I. N. Tzonou-Herbst, *A Contextual Analysis of Mycenaean Terracotta Figurines* (δ.δ. University of Cincinnati 2002) (http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num/uc1015883060/).

- Vetters M. Vetters, *Die spätbronzezeitlichen Terrakotta-Figurinen aus Tiryns. Überlegungen zu religiös motiviertem Ritualverhalten in mykenischer Zeit anhand von Kontextanalysen ausgewählter Siedlungsbefunde* (δ.δ. Heidelberg, ὑπὸ δημοσίευση).
- Vitale 2006 S. Vitale, The LH IIIB-LH IIIC Transition on the Mycenaean Mainland: Ceramic phases and terminology, *Hesperia* 75, 2006, 177-204.
- Weber-Hiden 1990 I. Weber-Hiden, Die mykenische Terrakottafigurinen aus den Syringes von Tiryns, στὸ *Tiryns* XI (Mainz 1990) 35-87.
- Weikart 2002 S. Weikart, *Griechische Bauopferrituale: Invention und Konversion von rituellen Handlungen im griechischen Bauwesen* (δ.δ. Berlin 2002).
- Whittaker 1997 H. Whittaker, *Mycenaean Cult Buildings: A study of their architecture and function in the context of the Aegean and the Eastern Mediterranean*, Monographs from the Norwegian Institute at Athens 1 (Bergen 1997).
- Wright 2004 J. C. Wright, A Survey of Evidence for Feasting in Mycenaean Society, *Hesperia* 73, 2004, 133-178.
- Yasur-Landau 2010 A. Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age* (Cambridge 2010).

SUMMARY¹⁷⁸

KONTOPIGADO IN ALIMOS, ATTICA. THE SOUTHWEST SECTOR OF THE LH BUILDING COMPLEX I

Due to the sloping nature of the terrain, the LH building complex I of Kontopigado was constructed on two levels, designated as the east and west sectors. The southwest sector is presented in this volume. In it were a courtyard, room H with areas surrounding it to the south and west, and the “twin space” I’- IA’ (plan 1 and fig. 1). Also presented here is room Θ, which had a direct connection to the earlier phase of the large room Z in the east sector. The structures of the Mycenaean complex in the southwest sector were also built to a great degree upon preexisting EH remains. The state of preservation of the southwest sector presents difficulties due to the fact that in this sector there has been extensive damage, beginning as early as the Mycenaean period.

In the southwest sector of complex I two building phases have been recognized beneath a stratum of destruction. To the first phase of use, confirmed by architectural remains, can be assigned the vessels which were found under bathtub I in the south section of the complex (fig. 23,60-62), a pithos (fig. 7,2), the paved surface of room H, bathtub II west of room H, and the earlier level of use of the “twin space” I’- IA’. To the middle phase of use can be assigned room H, with a bench (“wall 15”) and a few vessels (fig. 9,14-16), bathtub I, the

178. Για τὴ μετάφραση τῆς περίληψης ὀφείλουμε θεορμὲς εὐχαριστίες στοὺς Carol καὶ Peter Zerner.

upper level of use of the “twin space” I’- IA’, and the vessels found in the courtyard (figs 14-16, plan 2). The upper level in the southwest sector of complex I’ is associated with the destruction level because of the presence of fallen slabs and stones. This destruction level has also been identified on the earlier floor of room Z in the east sector of the complex, as well as in room Θ. This stratum indicates some catastrophic event and the subsequent work of leveling the debris, primarily in the west sector of complex I. The cause of this catastrophe has not been determined. Following the destruction it appears that the “twin space” I’- IA’, the courtyard, and room H were reduced to rubble that was leveled, while in the areas of the east sector the floor was relaid.

Of considerable interest in the middle phase of the southwest sector of complex I was the discovery of a nearly square pit, lined with slabs, in the courtyard near a well, most likely Mycenaean, and, in the same area, directly outside the room I’, a group of storage and consume vessels – a collar necked jar, a large stirrup jar, basins, vessels for household use (figs 14, 16). All these finds may have been used in a ritual context, judging from their relatively large number within the area of the courtyard and the presence of a bull figure in the same context. Also, the interpretation of the stone structure almost at the center of room H as a bench for use in ritual activity, in conjunction with a human figurine found beside it, and the presence of additional animal and human figurines in the same area and in the courtyard, strongly suggest the existence of a shrine near the courtyard. Lastly, a miniature monochrome Psi figurine is discussed. Found on a niche like enclosure on the west foundation wall of room IA’, it has been interpreted as a dedicatory offering (fig. 37a, plan 3). Considering the special architectural features of room H, the courtyard, and “twin space” I’- IA’, as well as those of areas A’ and Z, the stone structures, and the finds within them, one may posit the existence of a shrine of local character which may have been connected with the workshops in this region (see footnotes 172-175). Another artefact that seems to suggest a special link between the ritual activities in the area and the pottery production activities in Kontopigado is represented by a nearly complete disc with convex surface. The latter was found close to the bench of room H and its form is reminiscent of objects used to the pottery production practices (matte).

ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΣΤΟ ΔΡΕΠΑΝΟ ΑΧΑΪΑΣ

Σ τὸ χωριὸ Δρέπανο¹, τὸ ὄριο μεταξὺ τῆς Ρυπικῆς χώρας καὶ τῆς Πάτρας, σύμφωνα μὲ περιηγητές, 2 χλμ. νοτιότερα τοῦ ὁμώνυμου ἀκρωτηρίου καὶ 13 χλμ. βορειοανατολικά τοῦ Ρίου τοῦ νομοῦ Ἀχαΐας, εἶχαν ἐντοπιστεῖ, στὸ παρελθόν, ἀπὸ τὴν ΣΤ' ΕΠΚΑ, ταφικοὶ πίθοι γεωμετρικῆς περιόδου². Ἡ πρόσφατη ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ, μέσῳ τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν στὰ οἰκόπεδα ἰδιοκτησίας Χαλκίδη καὶ Καρέλα³, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 200 μ. περίπου δυτικότερα ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ δρεπανιώτικου ποταμοῦ Βολιναίου, ἐπιβεβαίωσε τὴν ὑπαρξὴ μεγάλου νεκροταφείου. Τὰ κτερίσματα τῶν τάφων ποὺ ἤρθαν στὸ φῶς εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντα καὶ ἀποδεικνύουν τὴ σπουδαιότητα καὶ τὸ χρονολογικὸ εὖρος τῆς θέσης, ἀπὸ τοὺς Πρωτογεωμετρικοὺς ἕως τοὺς ὕστερους Κλασικοὺς χρόνους. Στὴν παροῦσα ἐργασία παρουσιάζονται τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφές στὸ Δρέπανο, ἐνῶ παράλληλα γίνεται συσχετισμὸς τῶν νέων δεδομένων μὲ τὶς παλαιότερες ἀρχαιολογικὲς θέσεις τῆς περιοχῆς. Συνδυάζοντας τὰ μέχρις ὥρας δεδομένα καὶ μελετώντας τὰ νέα εὐρήματα, καταλήγουμε σὲ συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου ἀλλὰ καὶ γενικότερα τὴν ἀρχαία τοπογραφία τῆς περιοχῆς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκσκαφικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν ἀνέγερση νέας οἰκοδομῆς, στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ἑλ. Χαλκίδη στὸ Δρέπανο, στὰ ΒΔ. τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως

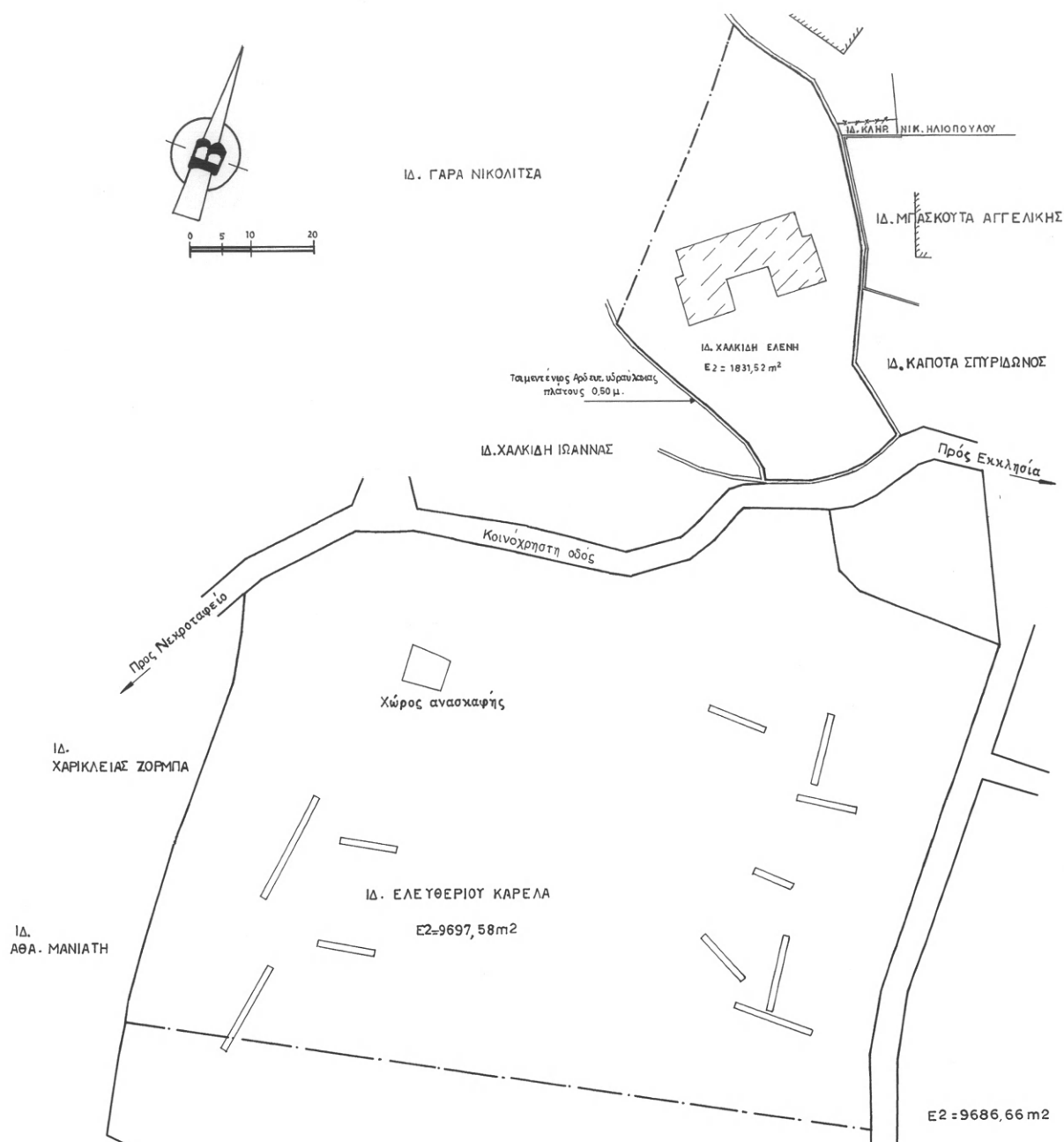
Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν ἀρχαιολόγο Ἄν. Γκαδόλου γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθειά της σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς μελέτης, τὴν προϋσταμένη τῆς ΣΤ' ΕΠΚΑ Ἑρ. Κόλια, ποὺ μὲ βοήθησε στὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων τῆς Κλασικῆς περιόδου, καὶ τὸν καθηγητὴ Ἰω. Παπαποστόλου γιὰ τὴν ἐνθάρρυνσή του σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθεια. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω ἐπίσης στὴν ὑποδιευθύντρια τῆς ΣΤ' ΕΠΚΑ Λ. Παπακώστα, γιὰ τὶς ἐποικοδομητικὲς συζητήσεις καὶ στὶς ἀρχαιολόγους Γ. Χριστοκοπούλου καὶ Κ. Ἀκτύπη γιὰ τὴ βοήθεια σχετικὰ μὲ τὴν πρωτογεωμετρικὴ κεραμικὴ. Ὁ φύλακας ἀρχαιοτήτων Εὐγ. Τσάμης καὶ ἡ σχεδιάστρια τῆς ΣΤ' ΕΠΚΑ Μ. Κόκλα, στὴν ὁποία ὀφείλεται καὶ ἡ ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ χάρτη τῆς εἰκ. 26, πρόθυμα μὲ βοήθησαν νὰ ἐντοπίσω τὶς παλαιότερες ἀρχαιολογικὲς θέσεις τῆς περιοχῆς. Τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 2, 3, 19, 20 ἐκπονήθηκαν ἀπὸ τὴν Γ. Παπαθανασίου, τὸ τοπογραφικὸ

τῆς εἰκ. 1 ἀπὸ τὸν Κ. Κατσιδήμα καὶ τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 7, 11γ, 14, 16, 18γ, 23, 24β ἀπὸ τὴν Κ. Καρανδρουν. Τοὺς εὐχαριστῶ ὅλους θερμὰ.

1. Πανσ. VII 23, 4, Χρ. Κορύλλος, *Χωροταξία τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθῆναι 1903) 13, Κ. Τριανταφύλλον, *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν* (Πάτρα 1959) 157-158, Στ. Θωμόπουλος, *Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν* (Πάτρα 1950) 74-75, Rizakis 1995, 192-193, ἀρ. 292, Πετρόπουλος 1991, 249, 254, 256, Petropoulos, Rizakis 1994, 199, Rizakis 2002, 45, 56.

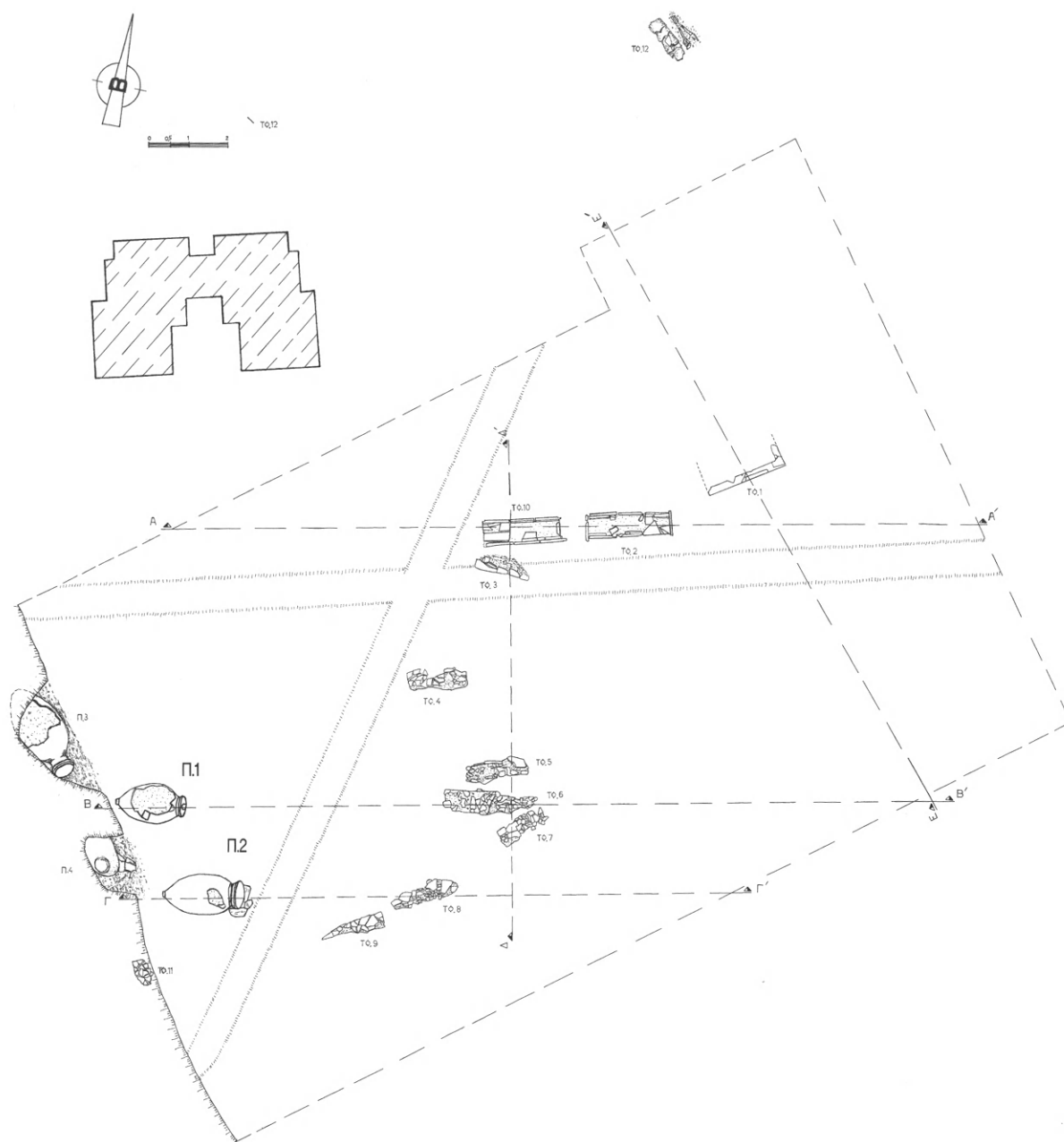
2. Δεκουλάκου 1973, 15-29, ΑΔ 26, 1971, Β1, 186-187 καὶ 30, 1975, Β1, 120, Φ. Πέτσας, ΑΔ 26, 1971, Β1, 185-186, Ἰω. Παπαποστόλου, ΑΔ 36, 1981, 166 καὶ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Χρ. Μπαλτᾶ: Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς ἀρ. 77, Γ. Ἀλεξοπούλου, ΑΔ 52, 1997, 292.

3. Ἀ. Μανιάκη, ΑΔ 2009, Β (ὑπὸ ἔκδοσιν).



Εικ. 1. Οικόπεδα Χαλκίδη και Καρέλα.

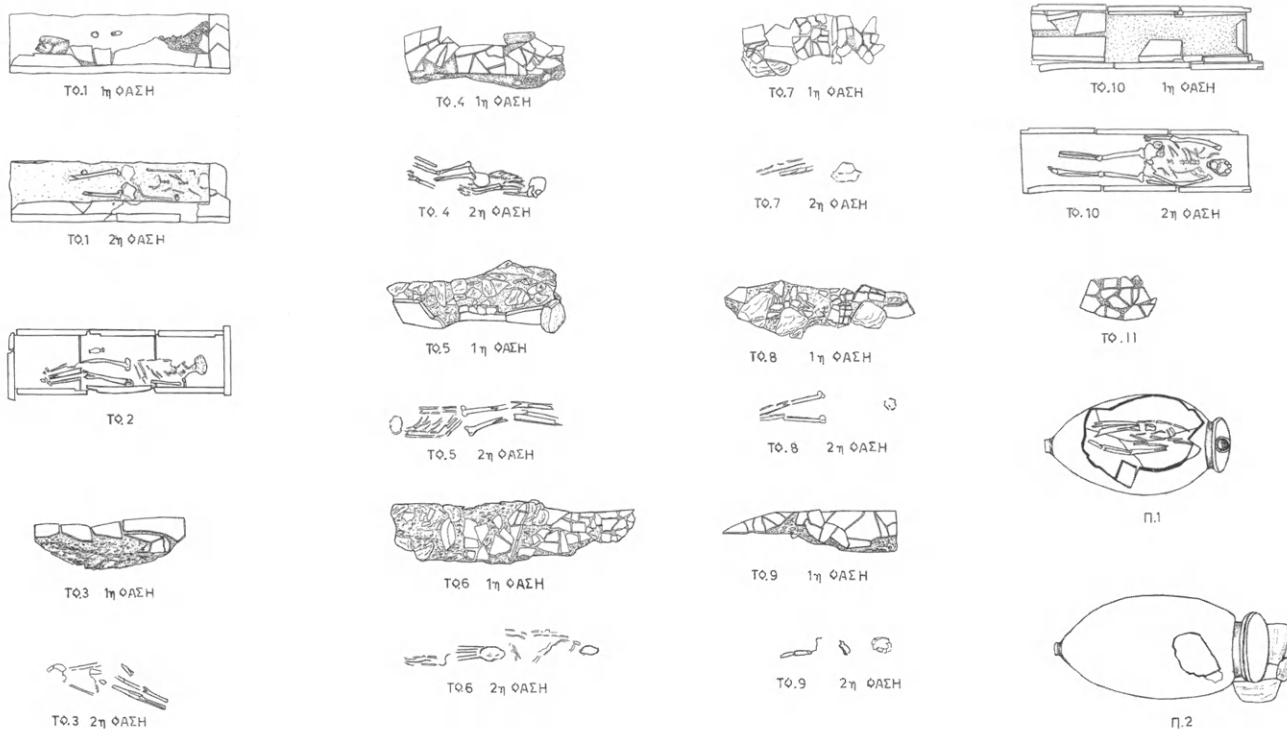
τῆς Θεοτόκου, ἐντοπίσθηκαν σημαντικὲς ἀρχαιοτῆτες. Ἡ σωστικὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἀποκάλυψε τμῆμα νεκροταφείου ἱστορικῶν χρόνων, μὲ διάφορες χρονολογικὲς φάσεις (εἰκ. 2). Στὸ βορειοανατολικὸ τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου ἐντοπίσθηκαν τρεῖς κιβωτιόσχημοι τάφοι ὕστερων Κλασικῶν χρόνων, στὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τέσσερις ταφικοὶ πίθοι Γεωμε-



Εικ. 2. Σχέδιο της ανασκαφής του οικόπεδου Χαλκίδης.

τριῶν χρόνων, ἐνῶ στὸ νότιο καὶ νοτιοανατολικὸ ἐννέα πρόχειροι, κεραμοσκεπεῖς τάφοι, ποὺ δὲν ἔδωσαν στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή τους (εἰκ. 3).

Σὲ ἀπόσταση περίπου 4,50 μ. ΝΑ. τοῦ οἰκοπέδου Χαλκίδης, στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ Δρεπάνου, στὴν ἰδιοκτησίᾳ Ἑλευθ. Καρέλα, ποὺ χωρίζεται ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀπὸ μικρὸ ἀγροτικὸ δρόμο (εἰκ. 1), σὲ μία ἀπὸ διερευνητικὲς τομὲς ἀποκαλύφθηκαν δύο γεωμετρικοὶ ταφικοὶ πίθοι (εἰκ. 19-20).



Είκ. 3. Τάφοι του οικόπεδου Χαλκίδη.

Τα δύο αυτά, σχεδόν ὅμορα, οικόπεδα θὰ παρουσιαστοῦν σὰν ἐνιαῖο ἀνασκαφικὸ σύνολο, ἀφοῦ ἀνήκουν στὴν ἴδια ἀρχαιολογικὴ θέση.

Τάφος 1

Κιβωτιόσχημος τάφος, ἀποτελούμενος ἀπὸ δύο πωρολιθικὲς πλάκες στὶς μακρὲς πλευρὲς, δύο στὶς στενὲς καὶ τέσσερις κορινθιακοὺς στρωτῆρες ὡς κάλυψη (εἰκ. 3 καὶ 4). Σώζονταν ἡ ἀνατολικὴ μακρὴ πλευρὰ καὶ ἡ βόρεια στενὴ, καθὼς οἱ ἄλλες δύο καταστράφηκαν ἀπὸ τὸν μηχανικὸ ἐκσκαφέα. Ἐξ. διαστ. 2,13×0,53 μ., βάθ. ἐντοπισμοῦ -2,13 μ., προσανατολισμὸς ΒΑ.-ΝΔ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν μακρῶν πλευρῶν σωζόταν λαξευμένη «πατούρα» ὕψ. 6 ἐκ. καὶ πλ. 12 ἐκ., ὅπου ἐφάρμοζαν οἱ κεραμίδες τῆς κάλυψης. Ὁ νεκρὸς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκαν μόνο ἐλάχιστα ὀστά, εἶχε τοποθετηθεῖ ἀπευθεῖας στὸ χῶμα καὶ στὸ μέρος τῶν κάτω ἄκρων εἶχε στερεωθεῖ μὲ μικροὺς, ἀργοὺς λίθους. Κοντὰ στὸ δεξιὸ πλευρὸ τοῦ νεκροῦ ἀμφορίσκος (1) καὶ σκύφος (2), κοντὰ στὸ κρανίον ἀσημένιον νόμισμα (8), ληκύθιον (4), λήκυθος ἡλειακοῦ τύπου (5), ἀποθραύσματα ἐνωτίου (7), στὸ μέρος τῶν κάτω ἄκρων λήκυθος ἡλειακοῦ τύπου (3) καὶ χάλκινον κάτοπτρον (6).

Χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ.



Είκ. 4. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 1.

1. Άρ. εύρ.⁴ 16661. Όξυπύθμενος άμφορίσκος τύπου Bulas (είκ. 5α).
Υ. 9,5 έκ., Δ. ώμου 4,6 έκ., έξ. Δ. χείλους 2,7 έκ., Δ. βάσης 1,7 έκ. Συγκολλημένος, έλλιπής σέ τμήμα τοῦ σώματος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, 5 YR 7/6. Χείλος χοανόσχημο, πεπλατυσμένο καί προεξέχον στήν απόληξή του. Λαιμός κυλινδρικός με δύο προεξέχουσες άκμες στό κατώτερο τμήμα του, λαβές κυλινδρικής διατομής, κάθετες στόν ώμο, βάση ψηλή βαθμιδωτή, κοίλη έσωτερικά. Στό χείλος, τόν λαιμό καί τις λαβές φέρει θαμπή, έξίτηλη, καστανομέλανη βαφή έν μερεί άπολεπισμένη. Στήν ύπόλοιπη επιφάνεια πορτοκαλέρυθρη άπολεπισμένη βαφή. Στό σώμα διακόσμηση δικτυωτή με μελανές, διαγώνιες τεμνόμενες γραμμές, ποῦ δημιουργοῦν πλέγμα καί έπτά παράλληλες σειρές από κουκκίδες λευκοῦ έπίθετου χρώματος.
4ος αϊ. π.Χ.
2. Άρ. εύρ. 16662. Μόνωτος μελαμβαφής σκύφος (είκ. 5β).
Υ. 4,3 έκ., Δ. χείλους 9,3 έκ., Δ. βάσης 5 έκ. Συγκολλημένος, έλλιπής σέ τμήμα τοῦ χείλους καί τοῦ σώματος. Πηλός πορτοκαλοκάστανος, 10YR 7/4. Λαβή κυλινδρικής διατομής, σέ σχήμα θηλιάς. Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη. Βαφή έξίτηλη, άπολεπισμένη έν μερεί σέ όλη την επιφάνεια.
5ος αϊ. π.Χ.
3. Άρ. εύρ. 16658. Άρυβαλοειδής λήκυθος ήλειακοῦ τύπου (είκ. 5γ).
Υ. 8,1 έκ., Δ. βάσης 7,3 έκ. Έλλιπής στό χείλος καί σέ μεγάλο τμήμα της βάσης. Πηλός κιτρινορόδιнос, καθαρός, 7.5 YR 7/4. Άπολεπίσεις καί άποκρούσεις.
Σώμα σφαιρικό πεπιεσμένο. Χείλος χοανόσχημο, λαιμός στενός, στό κατώτερο τμήμα του προεξέχουσα άκμή. Κάτω από τη λαβή δύο συγκλίνουσες αύλακώσεις σχηματίζουν V. Στό σώμα πλατιές καί βαθιές κατακόρυφες αύλακώσεις ως τη βάση, συνδεόμενες στό άνω άκρο με τόξα. Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, χωριζόμενη από τó σώμα με βαθιά αύλάκωση. Έξίτηλη, μελανή, θαμπή, βαφή σέ όλη την επιφάνεια. Στήν κάτω πλευρά της βάσης μελανή κυκλική ζώνη.
Τέλη 5ου - άρχές 4ου αϊ. π.Χ.
4. Άρ. εύρ. 16659. Άρυβαλοειδές ληκύθιο τύπου Bulas σχεδόν άκέραιο (είκ. 5δ).

4. Άρ. εύρ.: αριθμός στόν κατάλογο τών εύρημάτων στήν άποθήκη της ΣΤ' ΕΠΚΑ.



Εικ. 5. α. Ὁ ἀμφορίσκος ἀρ. 1. β. Ὁ σκύφος ἀρ. 2. γ. Ἡ λήκυθος ἀρ. 3. δ. Τὸ ληκύθιο ἀρ. 4. ε. Ἡ λήκυθος ἀρ. 5, στ. Τὰ θραύσματα χάλκινου ἐνωτίου ἀρ. 7.

Υ. 9,5 ἐκ., Δ. βάσης 4,6 ἐκ., ἔξ. Δ. χεῖλους 2,7 ἐκ. Πηλὸς πορτοκαλοκίτρινος, 5YR 7/5. Ἐπιφάνεια ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους, ἀποκρούσεις στὸ χεῖλος. Χεῖλος χοανόσχημο, σῶμα σχεδὸν σφαιρικό, βάση χαμηλὴ δακτυλίσχημη, χωρίζομενη ἀπὸ τὸ σῶμα μὲ βαθιὰ αὐλάκωση. Στὸν λαμὸ κατακόρυφες, μελανὲς γραμμές, ποὺ φθάνουν ὡς τὸν ὦμο. Στὸ σῶμα διακόσμηση δικτυωτή, μὲ μελανές, τεμνόμενες, διαγώνιες γραμμές. Ἐξίτηλη, ἀπολεπισμένη ἐν μέρει μελανὴ βαφή στὸ χεῖλος καὶ τὴ λαβή.

4ος αἰ. π.Χ.

5. Ἀρ. εὐρ. 16660. Ἀρυβαλλοειδὴς λήκυθος ἡλείακου τύπου (εἰκ. 5ε).

Υ. 6,7 ἐκ., Δ. βάσης 5 ἐκ., ἔξ. Δ. χεῖλους 3,1 ἐκ. Συγκολλημένη, ἐλλειπὴς σὲ τμῆμα τῆς βάσης. Πηλὸς ῥόδινος, 7.5 YR 8/3. Χοανόσχημο χεῖλος, λαμὸς κυλινδρικός μὲ προεξέχουσα ἀκμὴ κοντὰ στὴ βάση του. Σῶμα σφαιρικό, πεπιεσμένο, βάση χαμηλὴ δακτυλίσχημη. Στὴν κάτω πλευρὰ τῆς προεξέχουσα κυκλικὴ ἀκμὴ κοντὰ στὸ κέντρο τῆς καὶ μικρὴ μαστοειδὴς ἀπόφυση. Στὸ σῶμα ἔντυπα, αὐτοτελῆ, γλωσσοειδῆ κοσμήματα, ποὺ φέρουν στὸ ἐσωτερικὸ ἔντυπος κυκλίσκους. Μελανή, στιλπνή, καλῆς ποιότητος, ἀπολεπισμένη σὲ πολλὰ σημεῖα, βαφή. Τέλη 5ου αἰ. π.Χ.

6. Ἀρ. εὐρ. 5829. Χάλκινο κάτωπτρο ἀκέραιο (εἰκ. 7-8).

Μῆκ. 12 ἐκ., Δ. δίσκου 13 ἐκ. Καλῆς ποιότητος,

ἀπὸ λεπτὸ φύλλο χαλκοῦ, φέρει ἐλάχιστες ἀποκρούσεις καὶ μικρὴ ρωγμὴ στὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου. Πράσινη πάτινα κατὰ τόπους.

Ἄπλως καὶ λεπτὸς δίσκος καθρεπτισμοῦ μὲ συμφυῆ, μακριά, τριμερῆ λαβή, ποὺ ἀπολήγει σὲ λεπτὸ κύκλο γιὰ ἀνάρτηση. Ὁ δίσκος, ἀκόσμητος, μὲ χαμηλὸ περιχέλωμα, φέρει σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια σειρὰ μικρῶν ὀπῶν. Στὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς λαβῆς ἐγχάρακτο κόσμημα ἐλίκων, ἐν εἶδει ἰωνικοῦ κιονοκράνου, μὲ δύο μικρὲς κυκλικὲς βαθύνσεις στοὺς ἑλικες· πὺλ χαμηλὰ ἐγχάρακτο ἀνθέμιο, μὲ τέσσερις ἀντίστοιχες βαθύνσεις καὶ στενὴ ζώνη ἀπὸ λοξές, ἐγχάρακτες διαγραμμώσεις. Ἀνάμεσα στοὺς ἑλικες καὶ τὴν περιφέρεια τοῦ δίσκου, ἐγχάραξις ἀνθεμωτοῦ κοσμήματος. Ὁ κύκλος, στὸ ἄκρο τῆς λαβῆς, φέρει στενὴ ζώνη ἀπὸ λοξές, ἐγχάρακτες διαγραμμώσεις.

5ος αἰ. π.Χ.

7. Ἀρ. εὐρ. 5830. Ἀποθραύσματα χάλκινου ἐνωτίου ποὺ ἐντοπίστηκαν κοντὰ στὸ κρανί (εἰκ. 5στ).

Μέγ. διάστ. 1,7 ἐκ. Ἐσωτερικὰ κοῖλο, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κυρτὰ ἐλάσματα σὲ σχῆμα ἡμισελήνου. Ἀπίοσχημο τμῆμα μὲ σφαιρικὸ κομβίον, ἐνδεχομένως νὰ ἀποτελοῦσε τὴ μίαν ἀπόληξιν τῆς ἡμισελήνου. Τμῆμα τοῦ σύρματος γιὰ τὴν ἀνάρτηση τοῦ ἐνωτίου.

8. Ἀρ. εὐρ. 6685. Ἀργυρὸς ὀβολὸς Τανάγρας⁵ (εἰκ. 6).

5. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ νομίσματος ὀφείλω θερμῆς εὐχαριστίες στὴν Ἀντ. Νικολακοπούλου, ἀρχαιολόγο

τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου.

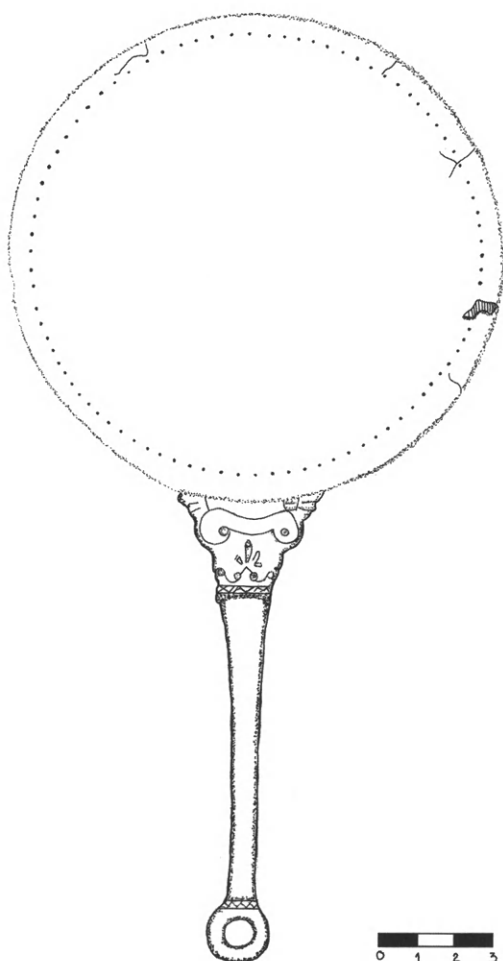


Εἰκ. 6. Τὸ ἀσημένιο νόμισμα ἀρ. 8.

Στὸν ἐμπροσθότυπο φέρει βοιωτικὴ ἀσπίδα, στὸν ὀπισθότυπο τὸ πρόσθιο τμήμα ἀλόγου σὲ καλπασμό. Στὰ πεδία δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ

ἀλόγου τὰ γράμματα Τ Α.
387-374 π.Χ.

BMC 34, SNG Cop 229.



Εἰκ. 7. Τὸ χάλκινο κάτοπτρο ἀρ. 6.



Εἰκ. 8. Λεπτομέρεια τοῦ κατόπτρου ἀρ. 6.

Τάφος 2 (εἰκ. 3 καὶ 9)

Κιβωτιόσχημος 1 μ. δυτικότερα τοῦ τάφου 1, μὲ τρεῖς κορινθιακοὺς στρωτῆρες στίς μακρὲς πλευρὲς, ἀπὸ ἓνα στίς στενές, καὶ τρεῖς ὡς καλυπτῆριες πλάκες, ποὺ εἶχαν σπάσει καὶ ὑποχωρήσει στὸ ἐσωτερικὸ του. Τρεῖς κορινθιακοὶ στρωτῆρες σὰν δάπεδο. Ἐξ. διαστ. 2,20×0,60 μ. Προσανατολισμὸς ΒΑ.-ΝΔ. Βάθ. ἐντοπισμοῦ -0,83 μ. Ὁ νεκρὸς ἦταν τοποθετημένος στὸ δάπεδο, γυρισμένος πρὸς τὸ δεξιὸ πλευρὸ, μὲ τὰ χέρια λυγισμένα στὸ στήθος καὶ τὰ γόνατα ἐλαφρῶς λυγισμένα. Στὸ ὕψος τῶν γονάτων βρέθηκε κλασικὴ λήκυθος (9), ἐνῶ λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τμῆμα πόρπης (10).

Χρονολογεῖται στὸν 5ο - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.



Εἰκ. 9. Ὁ τάφος 2.

9. Ἀρ. εὐρ. 16663. Λήκυθος (εἰκ. 10α).

Υ. 15,5 ἐκ., Δ. βάσης 4 ἐκ., Δ. ὤμου 5,4 ἐκ., ἐξ. Δ. χεῖλους 3 ἐκ. Συγκολλημένη. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, 5YR 6/8.

Χεῖλος χοανόσχημο, ὦμος μὲ ἔντονη γωνίωση στὸ σημεῖο τῆς μετάβασης πρὸς τὸν κορμό. Λαμὸς ψηλός, κυλινδρικός. Κορμὸς ραδινός, κυλινδρικός. Βάση ψηλή, δισκοειδής. Στὸ κέντρο τῆς κάτω πλευρᾶς τῆς μικρῆς κοίλανσης. Στιλπνή, μελανή, ἀπολεπισμένη βαφή στὸ χεῖλος καὶ τὴ λαβή. Στὸν ὦμο διπλὸ ἀκτινωτὸ κόσμημα. Στὸ κυρίως σῶμα ὑπολείμματα γραπτῆς διακόσμησης. Στὸ ἄνω μέρος δυσδιάκριτα μελανά μοτίβα σὲ ζῶνες, στὸ κάτω τμήμα τρεῖς ὀριζόντιες λεπτές, μελανές ζῶνες. Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματος καὶ τὸ ἄνω τῆς βάσης φέρουν στιλπνή, μελανὴ βαφή.

Μέσα 5ου αἰ. π.Χ.

10. Ἀρ. εὐρ. 5832. Χάλκινη τοξωτὴ πόρπη (εἰκ. 10β).

Δ. 2,2 ἐκ. Ἑλληνιστὴς στὴ βελόνη καὶ σὲ τμήμα τοῦ ἐνὸς ἄκρου.

Ἀποτελεῖται ἀπὸ στέλεχος κυκλικῆς διατομῆς, ποὺ λυγίζει δημιουργώντας τόξο. Διακοσμεῖται ἀπὸ πέντε δακτυλίους μὲ πλαστικὰ ἐξάρματα. Στὸ ἓνα ἄκρο τοῦ τόξου φέρει τμήματα δύο ἐλασμάτων σὲ σχῆμα ἀνθεμίου, στὸ ἄλλο ἔλασμα, ποὺ διακοσμεῖται μὲ δύο μικρὰ σφαιρίδια. Τέλη 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.



Εἰκ. 10. α. Ἡ λήκυθος Ἀρ. 9.
β. Ἡ χάλκινη πόρπη Ἀρ. 10.



Τάφος 3⁶

Κιβωτιόσχημος, 0,83 μ. δυτικὰ τοῦ τάφου 2, ἀποτελούμενος ἀπὸ τρεῖς κορινθιακοὺς στρωτῆρες στὶς μακρὲς πλευρές, χωρὶς ὀριοθέτηση στὶς στενές. Κορινθιακοὶ στρωτῆρες σὰν καλυπτῆριες πλάκες, ποὺ εἶχαν σπάσει καὶ ὑποχωρήσει στὸ ἐσωτερικὸ (εἰκ. 3). Ἐξ. διαστ. 1,65×0,50 μ. Προσανατολισμὸς ΒΑ.-ΝΔ. Βάθ. ἐντοπισμοῦ -0,90 μ. Ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθεῖ ἀπευθείας στὸ γῶμα, μὲ τὸ κρανίον πρὸς Α. (βάθ. -1,41 μ.). Ταφὴ ἐκτάδην. Στὸ ἐσωτερικὸ βρέθηκαν τμήμα ἐπιχρυσωμένου ἐνωτίου (Ἀρ. 13) κοντὰ στὸ κρανίον, λήκυθος (Ἀρ. 11) κοντὰ στὸ δεξιὸ πλευρὸ καὶ λύχνος (Ἀρ. 12).

Τέλη 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

6. Στὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση (εἰκ. 3), ὁ τάφος φέρει τὸν ἀριθμὸ 10, καθὼς ἀκολουθεῖται ἡ σειρὰ τῆς

ἀποκάλυψής του κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

11. Ἀρ. εὐρ. 16664. Ἀρυβαλλοειδῆς λήκυθος ἡλειακοῦ τύπου (εἰκ. 11α).

Υ. 8,3 ἐκ., Δ. βάσης 7,7 ἐκ. Κακὴ διατήρηση. Ἑλλιπὴς σὲ τμῆμα τοῦ χεῖλους, τῆς λαβῆς καὶ τὸν πυθμῆνα. Συγκολλημένη στὸν λαιμὸ καὶ τὸ χεῖλος. Πηλὸς κιτρινέρυθρος, 7.5 YR 8/4. Χεῖλος χοανόσχημο, σῶμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο. Βάση χαμηλή, δακτυλιόσχημη, πολὺ ἀπολεπισμένη. Φέρει πυκνὲς κάθετες αὐλακώσεις ἀπὸ τὸν ὦμο ἕως λίγο πάνω ἀπὸ τὴ βάση. Κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ συγκλίνουσες αὐλακώσεις σχηματίζουν V. Ἐξίτηλη, ἀπολεπισμένη, καστανομέλανη βαφή, σὲ ὅλο τὸ ἀγγεῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κατώτερο τμῆμα τοῦ σώματος. Ἡ κάτω πλευρὰ τῆς βάσης φέρει στὸ κέντρο ὑπολείμματα καστανομέλανου δακτυλίου καὶ ἴχνη ἐρυθρῆς βαφῆς στὴν περιφέρεια.

Τέλη 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

12. Ἀρ. εὐρ. 16665. Λύχνος (εἰκ. 11β).

Υ. 2,6 ἐκ., Δ. σώματος 6,6 ἐκ., Δ. ὀπῆς πληρώσεως 3,7 ἐκ., Δ. βάσης 4,6 ἐκ. Ἑλλιπὴς σὲ τμῆμα τοῦ μυκτήρα καὶ τὴ λαβή. Πηλὸς πορτοκαλοκίτρινος, 7.5 YR 8/4.

Ἰχνη καύσης στὸν μυκτήρα. Σῶμα σφαιρικὸ πεπιεσμένο, ὦμος μὲ κλίση πρὸς τὰ ἔσω. Μυκτήρας ἐπιμήκης. Βάση δισκοειδῆς, ἐλαφρῶς κοίλη. Σώζει τὴ γένεση τῆς λαβῆς. Ὑπολείμματα μελανῆς βαφῆς σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

Τέλη 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

13. Ἀρ. εὐρ. 5833. Πήλινο ἐνώτιο, μὲ μορφὴ ἔκτυπης γυναικείας κεφαλῆς (εἰκ. 11γ).

Υ. 1,6 ἐκ., Δ. λαιμοῦ 0,07 ἐκ. Κακὴ διατήρηση, ἑλλιπὲς σὲ ὅλο τὸ πρόσωπο καὶ τὰ αὐτιά. Πηλὸς πορτοκαλοκίτρινος, 5 YR 7/5. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, πλαισιώνουν τὸ πρόσωπο.

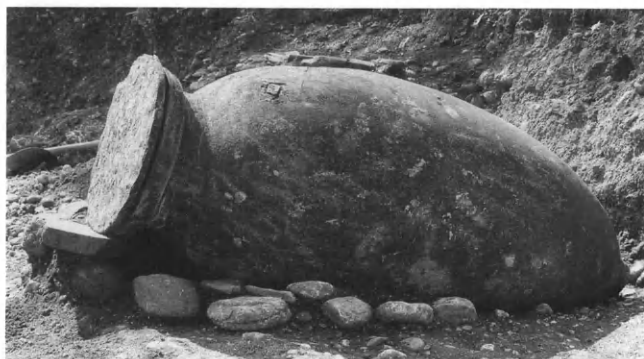


Εἰκ. 11. α. Ἡ λήκυθος ἀρ. 11. β. Ὁ λύχνος ἀρ. 12. γ. Τὸ πήλινο ἐνώτιο ἀρ. 13.

Διακρίνεται τμῆμα ταινίας, ποὺ συγκρατεῖ τὴν κόμμωση ἀπὸ τὸν αὐχένα ὡς τὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς. Στὸ πίσω μέρος τὰ μαλλιά ἀποδίδονται σχηματικὰ μὲ ἐγχαράξεις σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη, ἀπὸ τὸ κέντρο ὡς τὴν περιφέρεια. Ὁ λαιμὸς ψηλός, φέρει δύο ὀριζόντιες, παράλληλες ἐγχαράξεις, μιμούμενες πιθανῶς ρυτίδες. Στὸ ἄνω τμῆμα τῆς κεφαλῆς δύο μικρὲς ὀπές γιὰ τὴν ἀνάρτησή του. Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια λευκὸ ἐπίχρῳμα καὶ ὑπολείμματα ἐπιχρύσεως.

Ταφικοὶ πίθοι

Στὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου Χαλκίδη ἐντοπίστηκαν, σὲ βάθος ποὺ κυμαίνονταν ἀπὸ -0,26 ἕως -0,53 μ. ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἔδαφος, τέσσερις γεωμετρικοὶ ταφικοὶ πίθοι (πίθοι 1-4, εἰκ. 2, 3), ἐνῶ στὴν ἰδιοκτησίᾳ Ἑλ. Καρέλα, σὲ βάθος ἀπὸ -2,60 ἕως -2,80 μ. ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἐντοπίστηκαν δύο ἀκόμη ταφικοὶ πίθοι γεωμετρικῶν χρόνων (πίθοι 5, 6, βλ. εἰκ. 19-20). Ἡ μεγάλη διαφοροποίηση στὸ βάθος ἐντοπισμοῦ τους ὀφείλεται στὶς ἐπιχώσεις ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τὶς πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ Βολιναίου (Δρεπανιώτικο ποτάμι).



Εικ. 12. Ὁ ταφικὸς πίθος 2.

Οἱ ταφικοὶ πίθοι ἦταν ὀριζόντια τοποθετημένοι στὸ ἔδαφος, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ κροκαλοπαγῇ πετρώματα καὶ ὑλικά πλημυρῶν, λόγω τῆς γειννίας τῆς θέσης μὲ τὸν ποταμὸ Βολιναῖο⁷. Οἱ πίθοι 2, 3 καὶ 6 ἦταν στερεωμένοι πρὸς Β. καὶ Ν. μὲ ποταμίσιους λίθους (εἰκ. 12). Τὸ ὕψος τους ποίκιλλε ἀπὸ 1 μ. περίπου ἕως 2,30 μ. Τὸ σχῆμα τους ἦταν ὠοειδές, τὸ χεῖλος ἔξω νεῦον καὶ ἡ βάση ὀξυπύθμενη, μὲ κυλινδρική ἀπόφυση, σχεδὸν σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις. Ὁ πηλὸς τους εἶναι καστανέρυθρος ἢ ἐρυθρὸς καὶ φέρει τριμματα λίθων. Ὁ ταφικὸς πίθος 4, ὁ μικρότερος ἀπὸ τοὺς ἔξι, διαλύθηκε σὲ πολλὰ μικρὰ τμήματα καὶ θραύσματα κατὰ τὴν ἀποκάλυψή του καὶ γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποκαταστήσουμε τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις του. Οἱ πίθοι 1, 2, 3, 5 καὶ 6 εἶχαν καλυμμένο τὸ στόμιο μὲ πήλινο κυκλικὸ δίσκο. Στοὺς πίθους 1 καὶ 5 ὁ δίσκος ἔφερε κυκλικὴ ὀπὴ στὸ κέντρο, μὲ κεκαμμένα τὰ ἄκρα. Ταφικὸς πίθος μὲ τὸ ἴδιο πῶμα καὶ τὴν ἴδια ὀπὴ εἶχε ἐντοπιστεῖ καὶ στὸ παρελθὸν στὸ Δρέπανο⁸. Ὁ δίσκος τοῦ πίθου 3 εἶχε ἄτεχνη ὀπὴ κεντρικά. Οἱ πίθοι 3, 5 καὶ 6 ἔφεραν τμήματα κεραμίδων καὶ λίθους πάνω στὸ στόμιό τους. Ὁ πίθος 5 εἶχε στὴν ἐπιφάνειά του ἀνάγλυφες ὀριζόντιες περιμετρικὲς ταινίες. Ἀνάλογες ταινίες ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴ ΒΑ. Ἀχαΐα, ἀπὸ παλαιότερες ἀνεσκαμμένες θέσεις στὸ Δρέπανο⁹, ἐνῶ ἀπαντῶνται καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, ὅπως στὸ νεκροταφεῖο τῆς Τραγάνας¹⁰, τὸν Κεραμεικὸν¹¹ καὶ τὴν Παλαιομάνινα Αἰτωλοακαρνανίας¹². Οἱ πίθοι ἦταν τοποθετημένοι μὲ τὸ στόμιό τους πρὸς Α. Οἱ ἀποστάσεις μεταξὺ τους ποικίλλουν ἀπὸ 1,60 μ. ἕως 4,20 μ. γιὰ τοὺς πίθους ποὺ ἐντοπίστηκαν στὰ ὄρια τοῦ ἴδιου οἰκοπέδου. Ἡ κακὴ κατάσταση διατήρησης τῶν ὀστέων τῶν νεκρῶν δὲν ἐπιτρέπει πάντα νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴ στάση τοῦ σώματος. Ὁ πίθος 3 ἦταν ἀκτέριστος. Στοὺς ὑπόλοιπους πίθους οἱ νεκροὶ συνοδεύονταν ἀπὸ πήλινα ἀγγεῖα, χάλκινες φιάλες, σιδερένια κοσμήματα καὶ ὅπλα. Οἱ ταφικοὶ πίθοι 3 καὶ 4, ἀπεικονίζονται μόνο στὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῆς ἀνασκαφῆς ὅλου τοῦ οἰκοπέδου Χαλκίδη (εἰκ. 2).

7. Τριανταφύλλου 1959, 98, Πανσ. VII 23, 4, Θωμόπουλος 1950, 63-64.

8. Ὁ πίθος 1, στὸ Δεκουλάκου 1973, πίν. 1β.

9. Ἰφ. Δεκουλάκου, ΑΔ 26, 1971, πίν. 169ε, Δεκουλάκου 1973, πίθοι 1, 2, πίν. Ια, ΙΑα, ἀρχὲς 9ου – μέσα 8ου αἰ. π.Χ., ΑΔ 30, 1975, Β1, 120, Γκαδόλου

2008, πίθος 1, εἰκ. 28 καὶ Ἰω. Παπαποστόλου, ΑΔ 36, 1981, πίν. 105α.

10. Ὠνάσογλου 1981, 6.

11. *Kerameikos* V 13.

12. Coldstream 1997, 246-247.

Ἡ μελέτη τῶν κτερισμάτων, ποὺ προήλθαν στὸ σύνολό τους ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῶν πίθων, προσδιόρισε τὴ χρονολόγησή τους ἀπὸ τὴν Πρώιμη Γεωμετρικὴ περίοδο (ταφικὸς πίθος 6) ἕως καὶ τὴν Ὑστερὴ Γεωμετρικὴ (πίθοι 1, 2), ἀλλὰ καὶ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. (πίθος 4). Σημαντικὸ εὔρημα γιὰ τὴν πρῶιμη χρονολόγηση ὑπῆρξε ὁ κἀνθαρος τοῦ ταφικοῦ πίθου 6, ἐνῶ τὰ μεταλλικὰ κτερίσματα δὲν προσέφεραν ἀσφαλῆ χρονολόγηση, ἀφοῦ ἀπαντῶνται σὲ ὅλη τὴ Γεωμετρικὴ περίοδο. Ὁ ἀκτέριστος πίθος 3 δὲν ἦταν ἐφικτὸ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀσφάλεια.

Ταφικὸς πίθος 1

Υ. 1,83 μ., μέγ. Δ. 0,95 μ., Δ. χεῖλους 0,54 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,02 μ., Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, 2.5 YR 6/8, μὲ τριμματα λίθων. Βάθος ἐντοπισμοῦ -0,53 μ. Προσανατολισμὸς Α.-Δ. Σῶμα ὠοειδές, χεῖλος ἔξω νεῦον, βάση ὀξυπύθμενη, ποὺ καταλήγει σὲ κυλινδρική ἀπόφυση. Τὸ στόμιο ἦταν καλυμμένο μὲ πήλινο, κυκλικὸ δίσκο (Δ. 0,52 μ.) ποὺ ἔφερε κεντρικὰ ὀπὴ μὲ κεκαμμένα τὰ ἄκρα. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἐντοπίστηκαν ὑπολείμματα ὀστέων.

14. Ἀρ. εὐρ. 5838. Δύο συνανήκοντα τμήματα σιδερένιας μάχαιρας (εἰκ. 13).

Σωζ. μήκ. 22, 5 ἐκ., σωζ. πλ. 3,4 ἐκ., μέγ. πάχ. 0,6 ἐκ. Ἑλληνιστὴς στὴ λαβὴ καὶ σὲ τμήμα τῆς λεπίδας. Πολὺ ὀξειδωμένη. Ἡ λεπίδα εἶναι μονοκοπὴ καὶ ἡ ράχη ἐλαφρῶς κυρτή. Διακρίνονται δύο ἥλοι κάτω ἀπὸ τὴ λαβή, γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς ἐπένδυσης.



Εἰκ. 13. Μάχαιρα τοῦ ταφικοῦ πίθου 1.

Ταφικὸς πίθος 2

Ἐντοπίστηκε σὲ ἀπόσταση 1,60 μ. ΝΑ. τοῦ ταφικοῦ πίθου 1. Βάθ. ἐντοπισμοῦ -0,26 μ. Στερεωμένος στὸ βόρειο καὶ νότιο τμήμα του μὲ ποταμίσιους λίθους. Υ. 2,47 μ., μέγ. Δ. 0,98 μ., Δ. χεῖλους 0,50 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,02 μ., Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, 2.5 YR 6/8. Προσανατολισμὸς Α.-Δ. Σῶμα ὠοειδές, χεῖλος ἔξω νεῦον, τετραγωνισμένο, βάση ὀξυπύθμενη, ποὺ ἀπολήγει σὲ κυλινδρική ἀπόφυση. Τὸ στόμιο φρασσόταν μὲ πήλινο κυκλικὸ δίσκο (Δ. 0,63 μ.).

15. Ἀρ. εὐρ. 16667. Κρατηροειδὴς σκύφος (εἰκ. 14).

Υ. 16,8 ἐκ., Δ. βάσης 9,1 ἐκ., ἔξωτ. Δ. χεῖλους 17,5 ἐκ. Ἑλληνιστὴς σὲ τμήμα τοῦ σώματος καὶ τῆς βάσης. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, 5 YR 7/5. Πολλὲς ἀπολεπίσεις καὶ ἄλατα.

Σῶμα ἀπιόσχημο, μὲ τὴ μέγιστη διάμετρο κάτω ἀπὸ τὶς λαβές, χεῖλος ἔξω νεῦον μὲ πεπλατυσμένη καὶ ἐπίπεδη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια. Λαβὲς κυλινδρικές, κάθετες στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου. Βάση χαμηλὴ δισκοειδής. Σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια



Εἰκ. 14. Ὁ κρατηροειδὴς σκύφος ἀρ. 15.



Εἰκ. 15. Ἡ χάλκινη φιάλη ἀρ. 16, ὁ δακτύλιος ἀρ. 17 καὶ ἡ περόνη ἀρ. 20.

φέρει καστανομέλανη, ἐξίτηλη, ἀρκετὰ ἀπολεπισμένη βαφή.

Πάνω ἀπὸ τὴν πρόσφυση τῶν λαβῶν ἐδαφόχρωμη ζώνη μὲ λεπτὴ, καστανομέλανη, ὀριζόντια περιμετρικὴ γραμμὴ. Χαμηλότερα, κάτω ἀπὸ τὴν πρόσφυση τῶν λαβῶν, πλατύτερη ἐδαφόχρωμη ζώνη, μὲ τρεῖς καστανομέλανες, ὀριζόντιες καὶ παράλληλες, περιμετρικὲς ταινίες. Τὸ ἐσωτερικὸ τῶν λαβῶν καὶ ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης ἄβαφα.

Μέση Γεωμετρικὴ περίοδος.

16. Ἀρ. εὐρ. 5839. Χάλκινη, ἀκέραιη, ἡμισφαιρικὴ φιάλη (εἰκ. 15).

Υ. 6, 1 ἐκ., Δ. 13 ἐκ. Ἀκόσμητη. Φέρει μικρὴ διαμπερὴ ὀπὴ κοντὰ στὸ χεῖλος.

17. Ἀρ. εὐρ. 5835. Χάλκινος δακτύλιος (εἰκ. 15).

Δ. 2,2 ἐκ., πάχ. 0,3 ἐκ. Κυκλικῆς τομῆς. Ἀκέραιος καὶ συμπαγής.

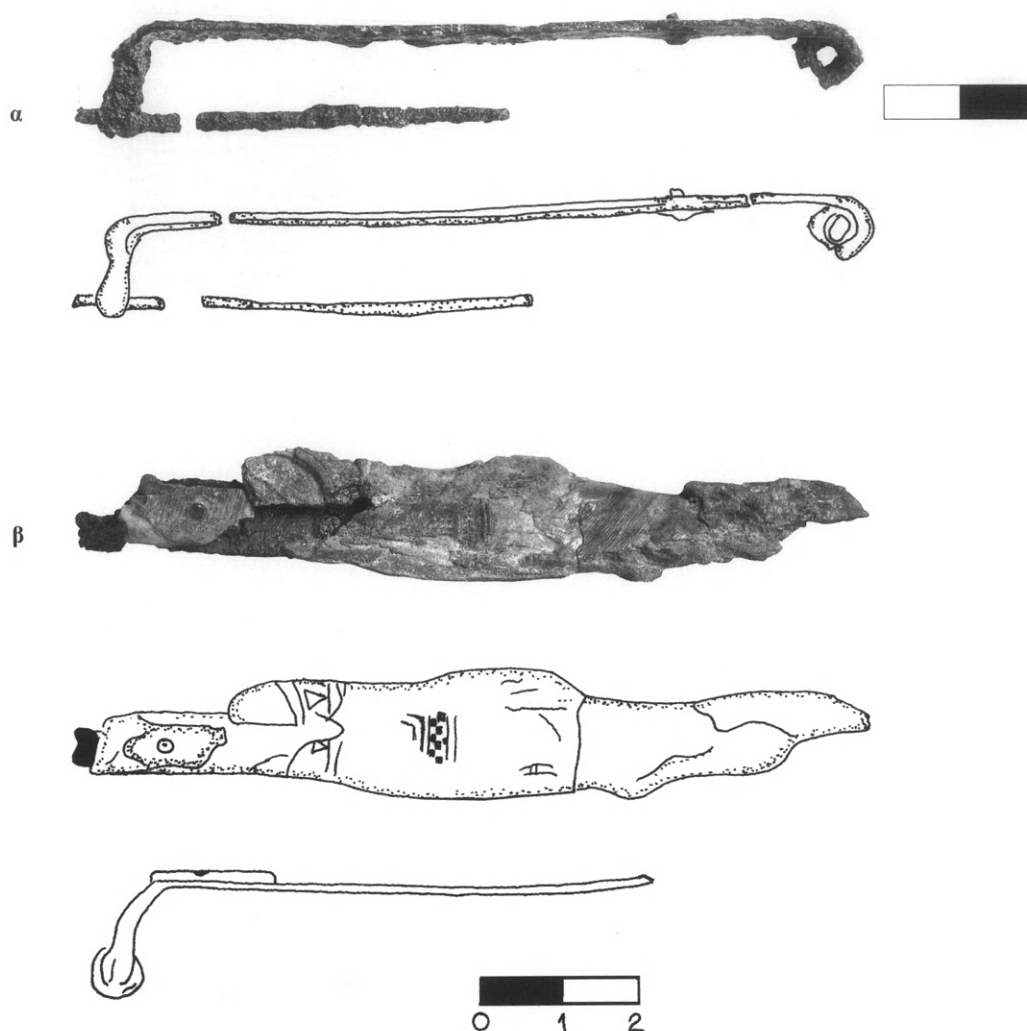
18. Ἀρ. εὐρ. 5837α. Σιδερένια πόρπη (εἰκ. 16α).

Σωζ. μῆκ. 10,7 ἐκ., μέγ. πλ. 1 ἐκ., πάχ. 0,3 ἐκ. Ἐλλιπὴς ὡς πρὸς τμῆμα τῆς ἀκίδας. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα ἐπίμηκες ὀρθογώνιο ἔλασμα, ποὺ καταλήγει στὴ σπείρα τοῦ ἐλατηρίου τῆς πόρπης καὶ φέρει στὰ ἄκρα δύο ὀπὲς γιὰ τὴν προσάρτηση τοῦ ὀστέινου πλακιδίου.

Τέλη Γεωμετρικῆς περιόδου - ἀρχὲς Ἀρχαϊκῶν χρόνων.

19. Ἀρ. εὐρ. 5837β. Σιδερένια πόρπη (εἰκ. 16β).

Σωζ. μῆκ. 7 ἐκ., μέγ. πλ. 1 ἐκ., Σώζει τμῆμα τοῦ ὀρθογώνιου ἐλάσματος καὶ τοῦ ὀστέινου πλακιδίου ὀκτώσχημης πόρπης. Κακὴ διατήρηση. Τὸ σωζόμενο πλακίδιο (μῆκ. 8,3 ἐκ., πλ. 1 ἐκ.)



Εἰκ. 16. α-β. Οἱ πόρπες ἀρ. 18 καὶ 19.

φέρει δύο καρφίδες γιὰ τὴν προσήλωσή του στὸ ἔλασμα. Στὴν ἐπιφάνειά του διακρίνεται ἐγχάρακτος διάκοσμος ἀπὸ τμῆμα κύκλου, διακοσμημένου μέ «κυνόδοντες»¹³, γύρω ἀπὸ κοίλανση, ὅπου θὰ ἐφάρμοζε ἔνθετο κόσμημα. Στὸ μέσον περίπου τοῦ σωζόμενου μήκους τοῦ πλακιδίου ἀβακωτὸς διάκοσμος. Ἰδιος τύπος μέ τὴν προηγούμενη.

Τέλη Γεωμετρικῆς περιόδου – ἀρχὲς Ἀρχαϊκῶν

χρόνων.

20. Ἀρ. εὐρ. 5836. Σιδερένια περόνη (εἰκ. 15).

Μέγ. μήκ. 8,6 ἐκ., Δ. κεφαλῆς 1,6 ἐκ. Ἑλλιπὴς ὡς πρὸς τὴν ἀκίδα. Ὀξειδωμένη. Κεφαλὴ δισκοειδής, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ὁποία φέρει σφαιρικὸ ἔξαρμα. Τὸ στέλεχος προεξέχει λίγο τῆς δισκοειδοῦς κεφαλῆς. Ἡ ὀξείδωση δυσκολεύει τὴ χρονολόγηση.

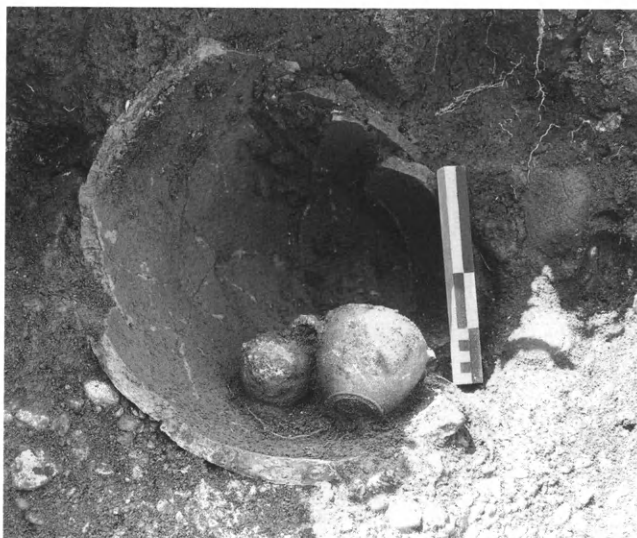
13. Βλ. σημ. 72.

Ταφικός πίθος 3

Έντοπίστηκε σε απόσταση 4,20 μ. ΒΔ. του ταφικού πίθου 2, κατά τη διάρκεια του καθαρισμού της ΝΔ. παρειάς της έκσκαφης. Είσχωροῦσε καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς έκσκαφης, δυτικότερα. Βάθ. ἐντοπισμοῦ -0,32 μ., Υ. 2,25 μ., μέγ. Δ. 1,15 μ., Δ. χεῖλους 0,45 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,02 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος 2.5 YR 6/8, με τρύμματα λίθων. Προσανατολισμὸς ΒΔ.-ΝΑ. Ἐλλιπὴς στὸ ἥμισυ τοῦ σώματός του. Σῶμα ὠοειδές, χεῖλος ἔξω νεῦον, τετραγωνισμένο, βάση ὀξυπύθμενη, ποὺ ἀπολήγει σὲ κυλινδρική ἀπόφυση. Τὸ στόμιο φρασσόταν ἀπὸ πήλινο δίσκο ποὺ ἔφερε πρόχειρη, διαμπερῇ ὀπῇ στὸ κέντρο καὶ ἀπὸ τμήματα κεραμίδων. Στὸ ἐσωτερικὸ του ἐντοπίστηκαν ὑπολείμματα ὀστέων. Ἀκτέριστος.

Ταφικός πίθος 4 (εἰκ. 17)

Έντοπίστηκε σε απόσταση 2,80 μ. ΝΑ. του ταφικού πίθου 3, ἐπίσης πάνω στὴ ΝΔ. παρειὰ τῆς έκσκαφης. Βάθ. ἐντοπισμοῦ -0,26 μ., Υ. 0,95 μ., μέγ. Δ. 0,36 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,02 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, 2.5 YR 7/6, με ἐγκλείσματα, ὄχι καλὰ ψημένος. Προσανατολισμὸς Α.-Δ. Κατακερματίστηκε κατὰ τὴν ἀποκάλυψή του, καὶ τὸ σχῆμα του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκατασταθεῖ. Ἡ βάση του ἀπολήγει σὲ κυλινδρική ἀπόφυση.



Εἰκ. 17. Ταφικός πίθος 4 καὶ κτερίσματα.

21. Ἀρ. εὗρ. 16669. Σκυφοειδὴς κύλινκος (εἰκ. 18α).
Υ. 5,3 ἐκ., Δ. βάσης 4,1 ἐκ., Δ. χεῖλους 0,123 μ.
Καλὴ διατήρηση. Συγκολλημένη στὸ χεῖλος καὶ
τὴ μίαν λαβή. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος 5YR 6/6.
Χεῖλος ἔξω νεῦον, λαβὲς ὀριζόντιες κυλινδρικής

διατομῆς, βάση χαμηλὴ κωνική, με μικρὴ μαστοειδῆ ἀπόφυση στὸ κέντρο τῆς. Ἐσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικὰ φέρει σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια ἐξίτηλη, ἀπολεπισμένη ἐν μέρει, θαμπή, καστανὴ βαφή. Στὸ χεῖλος δύο λεπτές, ὀριζόντιες, καστανές



Εἰκ. 18. α. Ἡ κύλικα ἀρ. 21. β-γ. Ἡ κοτύλη ἀρ. 22. δ. Ἡ πρόχους ἀρ. 23.

γραμμές, σὲ ἐδαφόχρωμο βάθος. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς βάσης ἄβαφη, ὅπως καὶ τὸ ἐσωτερικὸν τῶν λαβῶν.

Μέσα 7ου αἰ. π.Χ.

22. Ἀρ. εὐρ. 16670. Κοτύλη (εἰκ. 18β-γ).

Υ. 7,4 ἐκ., Δ. χεῖλους 9,6 ἐκ., Δ. βάσης 5 ἐκ. Μέτρια διατήρηση. Ἐλλιπὴς στὴ μία λαβή, συγκολλημένη στὴν ἄλλη καὶ τὸ χεῖλος. Πηλὸς κιτρινωπός, 2,5 YR 7/3. Πολὺ λεπτὰ τοιχώματα. Χεῖλος κάθετο, ἐλαφρῶς ἔσω νεῦον, λαβὲς ὀριζόντιες, κυλινδρική διατομὴς, βάση χαμηλὴ δακτυλίσχημη. Σὲ ζώνη κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη ὑπολείμματα καστανομέλανης βαφῆς. Ἀκολουθεῖ ζώνη μὲ ἴχνη κίττου (:) βαφῆς ποὺ ἔχει πλήρως ἀπολεπιστεῖ καὶ δύο ὀριζόντιες, καστανές, λεπτές γραμμὲς περιμετρικά. Κοντὰ στὴ βάση, ὑπο-

λείμματα ἀκτίνων, μὲ βαφή (ιώδη) ποὺ ἔχει πλήρως ἀπολεπιστεῖ. Ἡ κάτω πλευρὰ τῆς βάσης ἄβαφη, μὲ δύο γραπτούς, ὁμόκεντρος, καστανοὺς κύκλους στὸ κέντρο τῆς. Ἐσωτερικὰ ὑπολείμματα καστανῆς βαφῆς, πολὺ ἀπολεπισμένης. β' μισὸ 7ου αἰ. π.Χ.

23. Ἀρ. εὐρ. 16671. Χειροποίητη πρόχους. Ἀκέραιη (εἰκ. 18δ).

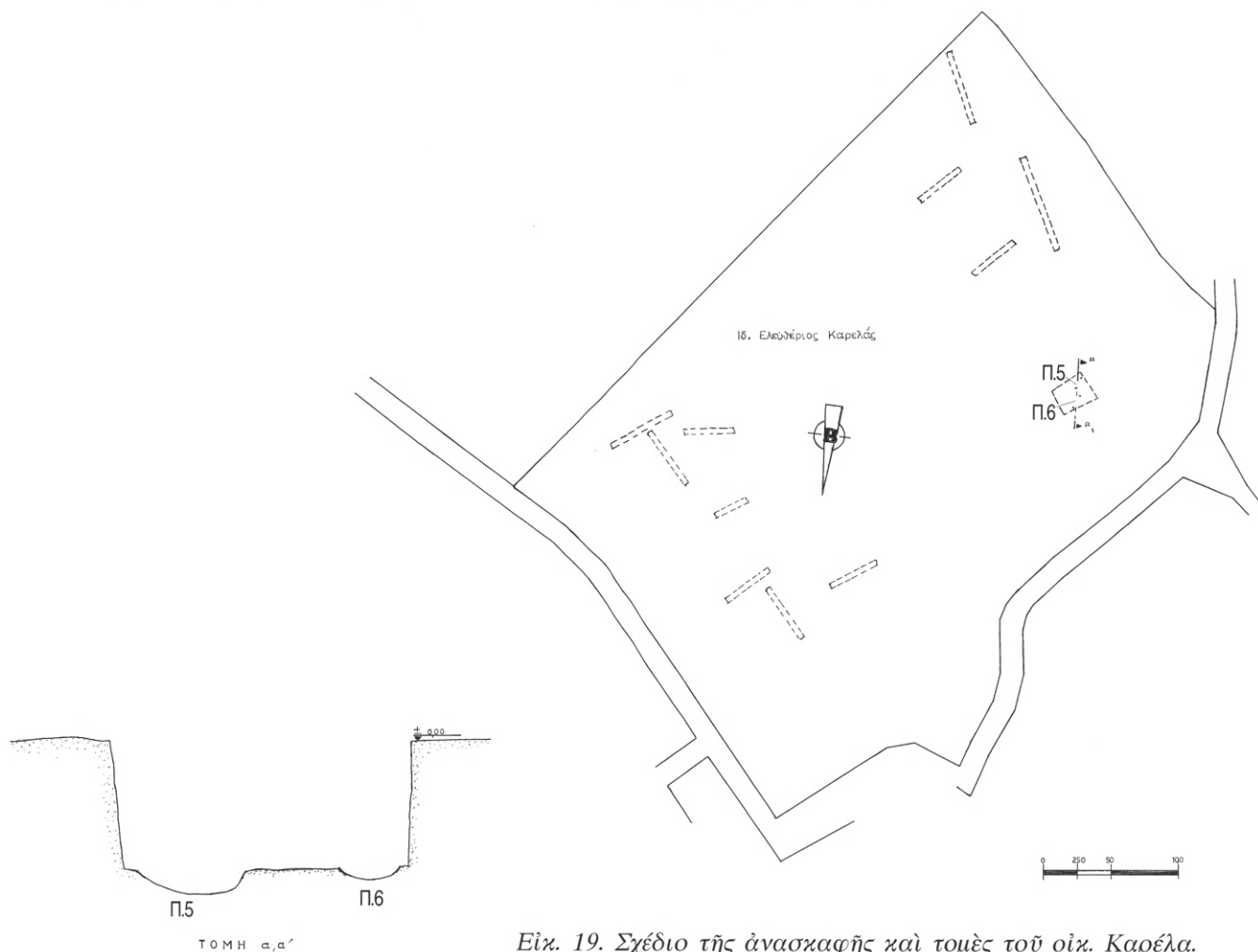
Υ. 6,3 ἐκ., Δ. χεῖλους 5,8 ἐκ. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, ἀκάθαρος μὲ ἐγκλείσματα, 5 YR 6/8. Λίγες ἀποκρούσεις στὸ χεῖλος. Φέρει ἴχνη καύσης στὴ βάση, τὸ σῶμα καὶ τὸ χεῖλος. Βάση κυρτή, λαβὴ ταινιωτή, κάθετη ἀπὸ τὸ χεῖλος στὸ σῶμα.

Τὸ κλειστὸ σύνολο τοῦ ταφικοῦ πίθου πιθανότατα τοποθετεῖ τὴν πρόχου στοὺς ὕστερους Γεωμετρικοὺς χρόνους ἢ στὸν 7ο αἰ. π.Χ.

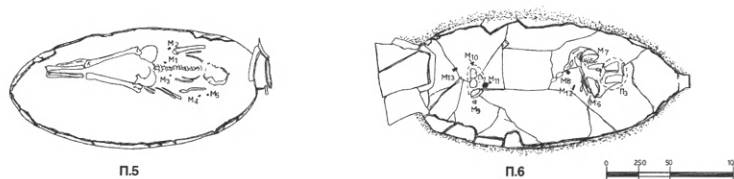
Ταφικὸς πίθος 5

Ἀποκαλύφθηκε στὸ οἰκόπεδο ιδιοκτησίας Ἑλ. Καρέλα (εἰκ. 19-20). Βάθος ἐντοπισμοῦ -2,80 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους. Υ. 1,77 μ., μέγ. Δ. 0,45 μ., Δ. χεῖλους 0,25 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,02 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, 2,5 YR 6/8. Προσανατολισμὸς ΒΑ.-ΝΔ. Σῶμα ὠοειδές, χεῖλος ἔξω νεῦον, βάση σχετικὰ ὀξυπύθμενη. Στὴν ἐπιφάνειά του ἔφερε ἀνὰ 0,24 μ. ἑξὶ ὀριζόντιες παράλληλες πλαστικὲς ζώνες, Υ. 4 ἐκ. Τὸ χεῖλος φρασσόταν ἀπὸ πήλινο δίσκο, ποὺ ἔφερε ὀπὴ στὸ κέντρο του, μὲ κεκαμμένα τὰ ἄκρα, τμήματα κεραμίδων καὶ λίθους. Ἀκατέργαστος καὶ πλακαρὸς ποταμίσιος λίθος (Δ. 0,45 μ.) βρέθηκε

πάνω από τὸ πῶμα τοῦ στομίου. Ὁ νεκρὸς βρισκόταν σὲ ὕπτια, ἐκτάδην θέση, μὲ τὰ χέρια κοντὰ στὸ σῶμα καὶ τὸ κρανίον ἀνατολικά, πρὸς τὸ στόμιο τοῦ πίθου.



Εἰκ. 19. Σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τομὲς τοῦ οἴκ. Καρέλα.



Εἰκ. 20. Οἱ ταφικοὶ πίθοι 5 καὶ 6.

24. Ἀρ. εὐρ. 5870. Σιδερένια περόνη (εἰκ. 21).
Υ. 10,8 ἐκ., Δ. κεφ. 1,7 ἐκ. Ἐλλιπὴς σὲ τμήμα τῆς ἀκίδας. Ὁξειδωμένη. Πολλὰ ἀποθραύσματα. Ἡ κεφαλὴ σώζει πιθανῶς σχῆμα κάποιου καρπού. Βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ στήθους.

25. Ἀρ. εὐρ. 5848α. Χάλκινος δακτύλιος (εἰκ. 21).
Ἐξ. Δ. 2,6 ἐκ., πλ. 0,7 ἐκ. Ὁξειδωμένος. Ἡμικυκλικῆς τομῆς. Βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ στήθους.

26. Ἀρ. εὐρ. 5848β. Χάλκινος δακτύλιος (εἰκ. 21).



Εἰκ. 21. Μεταλλικὰ εὐρήματα τοῦ ταφικοῦ πίθου 5 (οἰκ. Καρέλα).

Ἐξ. Δ. 2,6 ἐκ., πλ. 0,9 ἐκ. Ὄξειδωμένος. Ἡμικυκλικῆς τομῆς. Ἐφερε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τῆ φάλαγγα τοῦ δακτύλου.

27. Ἀρ. εὐρ. 5849. Τμήμα χάλκινου σφηκωτήρα

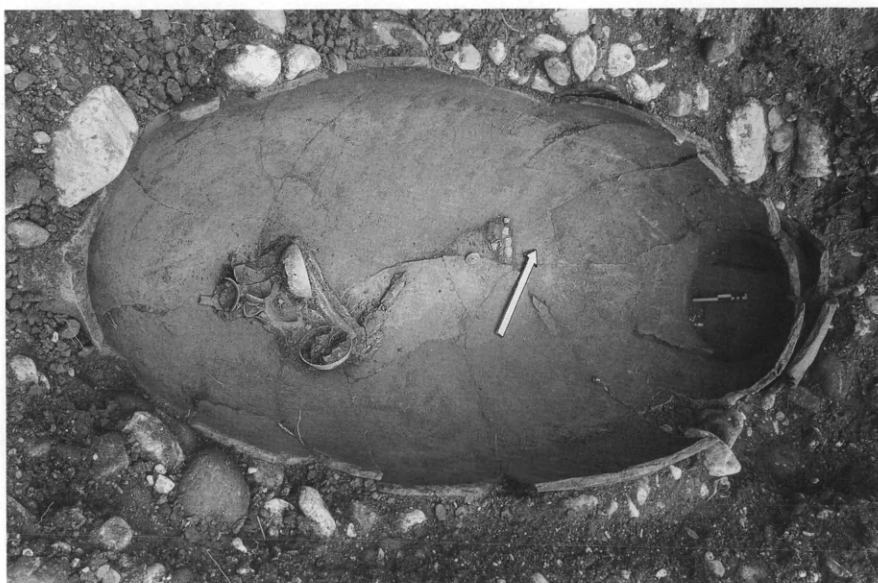
(εἰκ. 21).

Υ. 0,7 ἐκ., Δ. 3,3 ἐκ. Πολλὰ ἀποθραύσματα. Σώζει τέσσερις σπείρες.

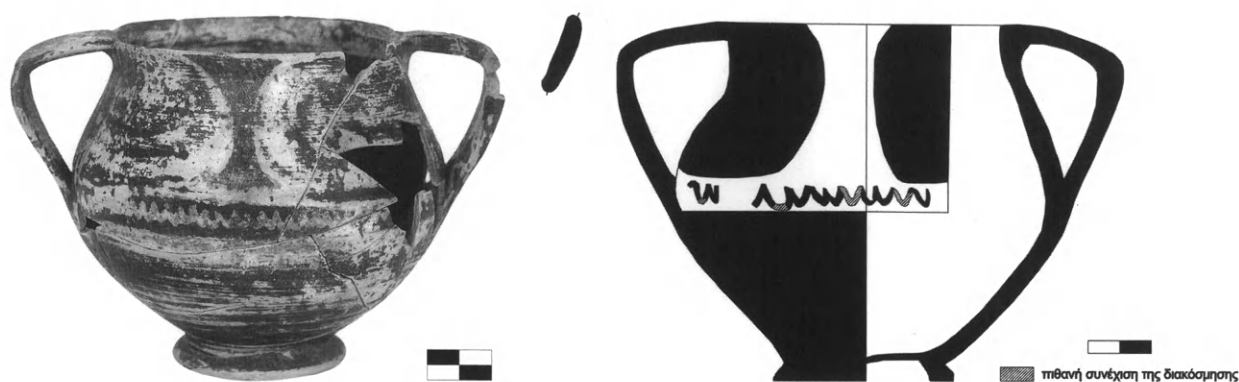
Ταφικὸς πίθος 6 (εἰκ. 19-20, 22)

Ἐντοπίστηκε σὲ ἀπόσταση 1,60 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 5. Βάθος ἐντοπισμοῦ 2,60 μ.

Υ. 2,50 μ., Δ. 1,10 μ., Δ. χεῖλους 0,30 μ., πάχ. τοιχωμάτων 0,02 μ. Πηλὸς πορτοκαλόχρωμος, 2.5 YR 6/8. Προσανατολισμὸς ΒΑ.-ΝΔ. Σῶμα ὠοειδές. Λαίμδος ψηλὸς, κάθετος στὸν ὦμο, καὶ διευρυνόμενος πρὸς τὰ ἔξω, χωρὶς ιδιαίτερη διαμόρφωση χεῖλους. Βάση ὀξυπύθμενη, ποὺ καταλήγει σὲ κυλινδρική ἀπόφυση. Περιμετρικὰ ἔφερε μικροὺς καὶ μεγάλους ποταμίσιους λίθους, γιὰ τὴ στερέωσή του. Τὸ στόμιο φρασσόταν ἀπὸ πήλινο δίσκο. Στὸ ἐσωτερικὸ ὑπολείμματα ἀπὸ ὅστὰ τῶν κάτω ἄκρων, λυγισμένα.



Εἰκ. 22. Ὁ ταφικὸς πίθος 6 (οἰκ. Καρέλα).



Εἰκ. 23. Ὁ κἀνθαρος ἀρ. 28 τοῦ ταφικοῦ πίθου 6 (οἶκ. Καρέλα).



Εἰκ. 24. α. Μεταλλικά κτερίσματα τοῦ ταφικοῦ πίθου 6 (οἶκ. Καρέλα). β. Μεταλλικός τροχὸς ἀρ. 34 ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 6.

28. Ἀρ. εὐρ. 16733. Κἀνθαρος (εἰκ. 23).

Υ. 11,1 ἐκ., Δ. χεῖλους 10,6 ἐκ., Δ. βάσης 5, 9 ἐκ. Συγκολλημένος. Ἐλλιπὴς ὡς πρὸς τμῆμα τοῦ χεῖλους, τοῦ σώματος καὶ τῆς μίας λαβῆς. Πηλὸς κιτριένυθρος, καθαρὸς, 7.5 YR 7/6. Πολλὰ ἄλατα. Χεῖλος ἐλαφρῶς ἔξω νεῦον, ἀποστρογγυλεμένο, λαβὲς ταινιωτές, γωνιώδεις, κάθετες ἀπὸ τὴν περιφέρεια τοῦ χεῖλους μέχρι τὸ μέσον τοῦ ὕψους του. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου σχεδὸν ἀμφικωνικό. Βάση χαμηλὴ κωνική, μὲ μικρὴ μαστοειδῆ ἀπόφυση στὸ κέντρο τῆς κάτω ἐπιφάνειάς της. Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ καστανομέλανη βαφή, μὲ δύο ἐδαφόχρωμα διακοσμητικὰ μοτίβα κλεψύδρας κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ ἐδαφόχρωμες μετόπες, στὸ ὕψος τῆς πρόσφυσης τῶν λαβῶν, ποὺ σώζουν πολὺ ἀποσπασματικὰ καστανή, ὀριζόντια, τεθλασμένη γραμμὴ. Ἡ βάση, στὴν κάτω πλευρὰ της, ἐνδεχομένως νὰ ἦταν ἄβαφη.

Πρωτογεωμετρικὴ – πρώιμη Γεωμετρικὴ περίοδος.

29. Ἀρ. εὐρ. 5846. Χάλκινη ἡμισφαιρικὴ φιάλη (εἰκ. 24α).

Υ. 5 ἐκ., Δ. χεῖλους 14,6 ἐκ. Ἐλλιπὴς στὸν πυθμένα. Κακὴ διατήρηση. Ἀκόσμητη. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀδοντύλιος ἀρ. 30.

30. Ἀρ. εὐρ. 5840. Χάλκινος ταινιωτὸς δακτύλιος (εἰκ. 24α).

Δ. 2,3 ἐκ., πλ. 0,5 ἐκ. Ὁξειδωμένος.

31. Ἀρ. εὐρ. 5847. Χάλκινη ἡμισφαιρικὴ φιάλη (εἰκ. 24α).

Υ. 5 ἐκ., Δ. χεῖλους 14,1 ἐκ. Ἐλλιπὴς σὲ τμῆμα τοῦ σώματος.

32. Ἀρ. εὐρ. 5842. Δύο τμήματα χάλκινου σφηκωτήρα (εἰκ. 24α).

Υ. 1,4 ἐκ., Δ. 2,1 ἐκ. Τετραπλὴς περιέλιξης. Οἱ σπείρες τριγωνικῆς τομῆς.

33. Ἀρ. εὐρ. 5845α-δ. Τέσσερις ἀμφικωνικὲς χάλκινες ψῆφοι (εἰκ. 24α).

Υ. ψήφου 4,5 ἐκ., μέγ. Δ. ψήφου 3,4 ἐκ. Πράσινη πάτινα. Ἡ μία ἔλλιπὴς στὴν περιφέρεια καὶ δύο κολλημένες μεταξύ τους. Ἀνήκουν σὲ ὅρμο.

34. Άρ. εύρ. 5844. Χάλκινος τετράκτινος τροχός ομοιώματος ἄμαξας (εἰκ. 24α-β).
Δ. 4,8 ἐκ., μῆκ. στελέχους 1,4 ἐκ., πάχ. 0,5 ἐκ. Ἀκέραιος. Στὴ μία ὄψη τῆς στεφάνης φέρει ἀντακώσεις καὶ στὴν ἄλλη ἐμπίστα τρίγωνα. Στὸ σημεῖο ποὺ διασταυρώνονται οἱ κνήμες (ἀκτίνες) σώζει ἀκέραιο τὸ διαμπερές, κυλινδρικής διατομῆς, στέλεχος προσήλωσης τοῦ ἄξονα τῆς ἄμαξας. Οἱ κνήμες καταλήγουν σὲ πειόσχημα μοτίβα στὴ στεφάνη.
35. Άρ. εύρ. 5843. Τμήμα σιδερένιου μαχαιριδίου (εἰκ. 24α).
Μῆκ. 6,4 ἐκ., πλ. 1,2 ἐκ., πάχ. 0,5 ἐκ. Σώζει τμήμα τῆς λεπίδας καὶ τὴν αἰχμή. Ἐπιφάνεια ὀξειδωμένη.
36. Άρ. εύρ. 5841. Σιδερένια περόνη (εἰκ. 24α).
Μέγ. μῆκ. 6,1 ἐκ., Δ. κεφαλῆς 1 ἐκ. Ἐλλιπὴς στὴν ἀκίδα. Ὀξειδωμένη. Τὸ στέλεχος προεξέχει τῆς δυσκοειδοῦς κεφαλῆς. Χαμηλότερα πιθανότατα πολὺ ὀξειδωμένο σφαιρικό ἔξαρμα.

Στὸ νότιο καὶ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ οἰκοπέδου Χαλκίδη ἀποκαλύφθηκαν ἑννέα κεραμοσκεπεῖς, πρόχειρες ταφές, ἐνῶ ὁ κεραμοσκεπῆς τάφος 12 βρέθηκε στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα του (βλ. εἰκ. 2). Οἱ τάφοι αὐτοὶ ἐντοπίστηκαν πολὺ πρὸ ψηλὰ ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ταφές τοῦ οἰκοπέδου, σὲ βάθος ἕως -0,25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Εἶχαν μῆκος ἀπὸ 1,50 ἕως 2,50 μ., πλάτος ἀπὸ 0,40 ἕως 0,60 μ. καὶ ὕψος ἀπὸ 0,20 ἕως 0,30 μ. Ἡ κάλυψή τους ἦταν πρόχειρη καὶ ἀποτελεῖτο ἀπὸ μικρὰ τμήματα κεραμίδων καὶ ἀργοὺς λίθους μεσαίου καὶ μεγάλου διαμετρήματος. Δὲν εἶχαν δάπεδο καὶ οἱ νεκροί, ἐνήλικες, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῶν τάφων, εἶχαν τοποθετηθεῖ ἀπευθείας στὸ χῶμα. Ὁ προσανατολισμὸς γιὰ τοὺς περισσότερους ἦταν Α.-Δ., ἐνῶ οἱ τάφοι 11 καὶ 12 εἶχαν διεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στὸ ἐσωτερικὸ τους βρέθηκαν κυρίως ὑπολείμματα ὀστέων καὶ ὅπου ἐντοπίστηκε τὸ κρανίον ἦταν τοποθετημένο ἀνατολικά (τάφοι 4, 5, 8, 9). Λόγω τῆς ἀποσπασματικῆς, γενικῆς, διατήρησης τῶν σκελετῶν εἶναι δύσκολο νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴν στάση τοῦ σώματος. Σὲ κάποιες ταφές, παρόλα αὐτά, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθεῖ ἐκτάδην ἢ γυρισμένος στὸ ἓνα πλευρό, μὲ λυγισμένα τὰ γόνατα. Οἱ συγκεκριμένοι τάφοι δὲν ἔφεραν κανένα κτέρισμα, γεγονὸς ποὺ δυσχεραίνει τὴ χρονολόγησή τους.

Εὐρήματα ἀπὸ διερευνητικὲς τομὲς

Κατὰ τὴ διενέργεια διερευνητικῶν τομῶν στὸ οἰκόπεδο Χαλκίδη ἐντοπίστηκαν τὰ παρακάτω εὐρήματα. Δὲν συνδέονται μὲ ἀρχιτεκτονικὰ ἢ ταφικὰ λείψανα καὶ γιὰ τὸν λόγον αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ σύνολο εὐρημάτων καὶ νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια.

37. Άρ. εύρ. 5834. Χάλκινος τριποδίσκος (εἰκ. 25γ).
Μέγ. Υ. 3,4 ἐκ., ἔξ. Δ. 5,3 ἐκ. Ἀκέραιος, συμπαγῆς, σὲ ἄριστη κατάσταση. Στὴν ἔνωση τῆς στεφάνης μὲ τὰ πόδια φέρει δύο λοβοὺς. Οἱ βάσεις διαμορφωμένες σὲ σχῆμα ὀπλῆς ἀλόγου.
38. Άρ. εύρ. 16666. Λήκυθος (εἰκ. 25α).
Μέγ. Υ. 8,4 ἐκ., Δ. βάσης 3,3 ἐκ. Ἐλλιπὴς στὸν λαμὸ καὶ τὸ χεῖλος. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, 5 YR 6/6.
Κορμὸς ραδινός, κυλινδρικός. Βάση ψηλή, δυσκοειδής, στὴν κάτω πλευρὰ τῆς μικρῆς κοίτης στὸ κέντρο. Στὸν ὅμο ἀκτινωτὸ κόσμημα. Στὸ κυρίως σῶμα τρία μελανόγραφα ἀνθέμια σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης, ποὺ φέρουν



Εἰκ. 25. Εὐρήματα ἀπὸ διερευνητικὲς τομές.

καὶ χάραξη γιὰ τὶς λεπτομέρειες, ἐνῶ τὸ ἓνα φέρει καὶ ἐλεύθερες μελανὲς πινελιές. Χαμηλότερα δύο ὀριζόντιες λεπτές, μελανὲς ζῶνες. Στὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματος καὶ τὸ ἄνω τῆς βάσης μελανὴ βαφή.

Μέσα 5ου αἰ. π.Χ.

39. Ἀρ. εὐρ. 16668. Χοανόσχημο χεῖλος καὶ τμήμα λαιμοῦ ἀπὸ λήκυθο παρόμοιου τύπου μὲ τὴν

προηγούμενη (εἰκ. 25β).

Υ. 3,4 ἐκ., Δ. 3,2 ἐκ. Πηλὸς ἐρυθροκίτρινος, 5YR 7/8. Στὸ χεῖλος μελανή, ἐξίτηλη βαφή. Στὸν λαιμὸ ἐξίτηλη, ἐρυθρὴ βαφή καὶ ἐγχάρακτο μοτίβο ἀνθεμίου (:). Βρέθηκε κοντὰ στὴ λήκυθο Ἀρ. κατ. 38, δὲν εἶναι βέβαιο ὅμως ὅτι τὰ δύο εὐρήματα συνανήκουν.

ΣΧΟΛΙΑΣΜΟΣ

Οἱ πρόσφατες σωστικὲς ἀνασκαφὲς στὸ Δρέπανο ἔφεραν στὸ φῶς ἀγγεῖα καὶ μέταλλα κτερίσματα, ποὺ ἀνήκουν χρονολογικὰ στὴ Γεωμετρικὴ καὶ τὴν Κλασικὴ περίοδο, καὶ προσφέρονται γιὰ συσχετισμὸ μὲ ἀντίστοιχα εὐρήματα ἀπὸ ἄλλα νεκροταφεῖα.

Μετάλλινα εὐρήματα Γεωμετρικῶν χρόνων

Τὸ μαχαίρι τοῦ πίθου 1 (Ἀρ. κατ. 14) μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τμήμα σιδερένιου μαχαιριοῦ ἀπὸ ταφικὸ πίθο, ποὺ ἐντοπίστηκε παλαιότερα στὸ Δρέπανο ἀπὸ τὴν Ἰφ. Δεκουλάκου¹⁴ καὶ σώζει μόνο τμήμα τῆς λεπίδας. Ὁμοιότητα, ὡς πρὸς τοὺς στενοὺς ὤμους καὶ τὶς διαστάσεις, ὑπάρχει καὶ μὲ σιδερένιο μαχαίρι ἀπὸ τὸ Κάτω Μαυρίκι Αἰγίου¹⁵. Σημαντικὴ

14. Δεκουλάκου 1973, 10-III, εἰκ. 3, πίν. ΙΔα, δεξιὰ.

15. Κούρου 1978, πίν. 145β, εἰκ. 3. Γκαδόλου 2008, 203, εἰκ. 153.

διαφοροποίηση όμως είναι ότι η ράχη του μίσχου του μαχαιριού από το Αἴγιο σχημάτιζε περιχειλῶμα. Τόσο ἡ Ν. Κούρου, όσο καὶ ἡ Ἰφ. Δεκουλάκου χρονολογοῦν τὰ εὐρήματα αὐτὰ στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Μάχαιρα τέτοιου τύπου ἔχει βρεθεῖ καὶ στὸ νεκροταφεῖο τῆς Βίτσας¹⁶, ποὺ ἡ Ἰ. Βοκοτοπούλου χρονολογεῖ, ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σύνολο τῆς ταφῆς, στὸ γ' τέταρτο τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ εὐρήματος δὲν εἶναι εὐκόλη, ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸ κτέρισμα τοῦ πίθου, ἀλλὰ μὲ βάση τὰ παράλληλα τῆς βιβλιογραφίας, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.

Ἐγχειρίδια παρόμοια μὲ αὐτὸ τοῦ πίθου 6 (ἀρ. κατ. 35) ἐντοπίζονται στὴν Περαχώρα¹⁷ καὶ τὰ Ἴσθμια¹⁸. Σιδερένια ἐγχειρίδια Γεωμετρικῶν χρόνων προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀοντίας στὴ Ρακίτα Ἀχαΐας¹⁹.

Χάλκινες φιάλες, ποὺ ἀνήκουν στὸν ἀπλό, ἀκόσμητο τύπο, ἐντοπίστηκαν στὸ Δρέπανο στοὺς πίθους 2 (ἀρ. κατ. 16) καὶ 6 (ἀρ. κατ. 29 καὶ 31). Ἀπαντῶνται συχνὰ στοὺς τάφους τῶν πρῶμων ἱστορικῶν χρόνων, εἴτε ὡς προσφορά στὸν νεκρὸ εἴτε ὡς πώματα τεφροδόχων ἀμφορέων²⁰. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή τους εἶναι ἀρκετὰ ἀμφίβολη ἀφοῦ ἀκολουθοῦν τὸν ἴδιο τύπο γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Ἡμισφαιρικὴ φιάλη, λίγο πιὸ ψηλὴ, ποὺ μάλιστα σώζει καὶ ἐπισκευὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, εἶχε ἐντοπιστεῖ σὲ γεωμετρικὸ πίθο²¹ τοῦ Δρεπάνου ἀπὸ τὴν Ἰφ. Δεκουλάκου. Φιάλες αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν βρεθεῖ στὸν Κεραμεικὸ²² καὶ χρονολογοῦνται στὸν 10ο καὶ 9ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἥρας Λιμενίας²³ προέρχονται παρόμοιες φιάλες τοῦ 9ου καὶ 8ου αἰ. π.Χ. Στὸ νεκροταφεῖο στὸ Λευκαντὶ²⁴ βρέθηκε φιάλη τῆς ὑποπρωτογεωμετρικῆς περιόδου, ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὲς τοῦ Δρεπάνου. Στὰ Νιχώρια²⁵ Μεσσηνίας, ἐπίσης, ἐντοπίστηκε σὲ ταφικὸ πίθο λίγο πιὸ χαμηλὴ ἀκόσμητη φιάλη, ποὺ μὲ βάση τὴν κεραμικὴ ποὺ τὴ συνόδευε χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. π.Χ.

Περόνες, τοῦ τέλους τοῦ 8ου - ἀρχῆς 7ου αἰ. π.Χ., παρόμοιες μὲ τὴν περόνη τοῦ ταφικοῦ πίθου 2 (ἀρ. κατ. 20) ἔχουν βρεθεῖ στὸ παρελθὸν σὲ ταφικοὺς πίθους τοῦ Δρεπάνου²⁶. Μία διαφοροποίηση τῆς περόνης τοῦ πίθου 4, ποὺ ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὴν Ἰφ. Δεκουλάκου, εἶναι ὅτι φέρει δύο ἐξάρματα κάτω ἀπὸ τὴν κεφαλή. Στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἡμέρας

16. Βοκοτοπούλου 1986, μαχαίρι 4878 ἀπὸ τὸν τάφο 29, πίν. 109, σχ. 90γ. Γενικὰ γιὰ εὐθύγραμμα μαχαίρια, αὐτόθι 298-299.

17. Payne 1962, I, πίν. 85 1, 2.

18. *Isthmia* VII 373 - IM 5794, πίν. 60. Ἡ χρονολόγηση τοῦ εὐρήματος εἶναι ἀμφίβολη.

19. Γκαδόλου 1997, 52-53, 58-59, σχ. 1-3, εἰκ. 1-7.

20. Coldstream 1997, 45, εἰκ. 4a.

21. Δεκουλάκου 1973, ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 2, πίν. IBβ. Οἱ φιάλες ἀπὸ τὸ Δρέπανο ἐκτίθενται στὸ νέο Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Πάτρας (αἰθουσα ἰδιωτι-

κοῦ βίου, ἐνότητα «ἐργαστήρια»: α' προθήκη, ἀρ. ἐκθέματος 9 καὶ γ' προθήκη, ἀρ. ἐκθέματος 9).

22. *Kerameikos* V, 1, ἀρ. 4846, 4334, πίν. 163.

23. Payne 1962, I, πίν. 62, ἀρ. 6.

24. *Lefkandi* I πίν. 187(3316), 227 (a), 243 (f), Tomb T33, 16 καὶ *Lefkandi* III, Tomb 70-18, πίν. 70, Tomb 74 - 35, πίν. 73, 132: T.74-35 καὶ T.55-29, πίν. 143 (d).

25. *Nichoria* III ἀρ. 122, πίν. 5-13, πίθος P1557.

26. Δεκουλάκου 1973, ταφικὸς πίθος 3, ἀρ. 14, πίν. IGδ καὶ ταφικὸς πίθος 4, ἀρ. 5, πίν. IEστ. Γκαδόλου 2008, 201-202 (ἀρ. 39, 40-41, 42), 215-217.

στοὺς Λουσοὺς²⁷ ἔχουν ἐντοπιστεῖ παρόμοιες σιδερένιες περόνες, στὸ ἱερὸ τῆς Ἑρας Λιμενίας, στὴν Περαχώρα²⁸ ἐπίσης, ἀλλὰ καὶ στὸ Ἑραιο τοῦ Ἀργους²⁹, τὸν Ἀετὸ τῆς Ἰθάκης³⁰ καὶ τὴν Αἶγινα³¹. Ἡ I. Kilian - Dirlmeier κατατάσσει τὶς περόνες τοῦ Δρεπάνου στὴν κατηγορία ΑΙα³² καὶ ΒΙ³³ καὶ τὶς χαρακτηρίζει πρῶτες ἀρχαϊκές. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀκριβῆ παράλληλα τῆς περόνης ἀρ. κατ. 20, πιθανότατα ὅμως καὶ ἡ συγκεκριμένη νὰ χρονολογεῖται τὴν ἴδια περίοδο. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁδηγοῦν τόσο οἱ παραπάνω συγκρίσεις, ὅσο καὶ ἡ χρονολόγηση τῶν συννευρημάτων τοῦ ταφικοῦ συνόλου.

Ἡ σιδερένια περόνη ἀρ. κατ. 24 ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 5 (εἰκ. 21) ἔσωζε στὴν κεφαλὴ πιθανῶς κόσμημα σχήματος καρποῦ. Παρόμοιο σχῆμα καρποῦ ἔφερε καὶ χρυσὴ κεφαλὴ περόνης ἀπὸ τὴν Ἑφεσο³⁴, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 7ο αἰ. π.Χ. «Σχηματοποιημένο καρπὸ ἀχλαδιοῦ», «βόμβυκα λωτοῦ» ἢ «κεφαλὴ μήκωνος», ὅπως χαρακτηρίζεται τέτοιου τύπου διακόσμηση τῆς κεφαλῆς, φέρουν χάλκινες ἀρχαϊκές περόνες ἀπὸ τὴ Βίτσα³⁵ καὶ τὴν Ὀλυμπία³⁶. Ἀντίστοιχο κόσμημα στὴν κεφαλὴ ἀπαντᾶται σὲ πιδὸ περίτεχνη περόνη ἀπὸ τοὺς Λουσοὺς³⁷. Παρόμοιες περόνες μὲ τὴ σιδερένια περόνη ἀρ. κατ. 36 (εἰκ. 24) ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 6, βρέθηκαν σὲ κοντινὴ θέση στὸ Δρέπανο³⁸, τὴν Κόρινθο³⁹ προερχόμενη ἀπὸ τάφο, τὴν Τίρυνθα⁴⁰ καὶ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Κνωσοῦ⁴¹.

Οἱ χάλκινοι δακτύλιοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ εἶναι τέσσερις (ἀρ. κατ. 17, 25, 26 καὶ 30). Χάλκινοι δακτύλιοι ἐντοπίστηκαν σὲ ταφικοὺς πίθους τοῦ Δρεπάνου κατὰ τὸ παρελθὸν ἀπὸ τὸν Φ. Πέτσα⁴² καὶ τὴν Ἰφ. Δεκουλάκου⁴³. Γεωμετρικὸς δακτύλιος κυκλικῆς τομῆς βρέθηκε στὸ Αἶγιο⁴⁴, ἐνῶ δακτύλιοι ταινιωτοί, ἡμικυκλικῆς τομῆς καὶ ἀμφικωνικοί, ἔχουν βρεθεῖ στὸ Ἄνω Μαζαράκι Ἀχαΐας (Ρακίτα)⁴⁵. Παρόμοιοι δακτύλιοι ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ πολλὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδας, γιὰ παράδειγμα στὸ πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τῆς Γαβαλοῦς Αἰτωλοακαρνανίας⁴⁶, τὴν Τίρυνθα⁴⁷ καὶ τὸν Κεραμεϊκό⁴⁸.

Χάλκινοι σπειροειδεῖς σφηκωτῆρες ἐντοπίστηκαν στὸ Δρέπανο στοὺς πίθους 5 καὶ 6 (ἀρ. κατ. 27 καὶ 32) ἀλλὰ καὶ τὸ 1971 ἀπὸ τὴν Ἰφ. Δεκουλάκου⁴⁹. Παρόμοια κοσμήματα

27. Mitsopoulos-Leon 2012, ἀρ. 299, 300, πίν. 25.

28. Payne 1962, I, no. 29, πίν. 85. Ἐξίσου ὀξειδωμένη περόνη.

29. Waldstein 1902, ἀρ. 420, 421, 434, πίν. LXXX.

30. Benton 1953, ἀρ. 23-29, εἰκ. 35.

31. Aegina 1906, ἀρ. 51, 52, 53, πίν. 114.

32. Kilian - Dirlmeier 1984, 210, ἀρ. 3409 AB, 3414, 3417, 3418, πίν. 85.

33. Αὐτόθι 222, ἀρ. 3608-3610, πίν. 87.

34. Jacobsthal 1956, 37, εἰκ. 137.

35. Βοκοτοπούλου 1986, ἀρ. 2271-72 / T101, εἰκ. 69δ, σχ. 116δ καὶ 2275/T 86, εἰκ. 67, σχ. 116γ καὶ Ἰ. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 23, 1968, Β2, πίν. 231γ.

36. OF XIII ἀρ. 221, 223, πίν. 4.

37. Reichel, Wilhelm 1901, 54, εἰκ. 94 καὶ Jacobsthal 1956, εἰκ. 116.

38. Δεκουλάκου 1973, πίν. ΙΕστ' (στὴ μέση) ἀπὸ ταφικὸ πίθο 4.

39. Corinth XV, I, ἀρ. 41, πίν. 49.

40. Kilian - Dirlmeier 1984, ἀρ. 1994, πίν. 64.

41. Coldstream, Catling 1996, f2, f65, εἰκ. 169, πίν. 284.

42. Φ. Πέτσας, ΑΔ 26, 1971, 186, πίν. 166 καὶ νέο Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πατρῶν (αἵθουσα ἰδιωτικοῦ βίου: προθήκη «κοσμήματα ἱστορικῶν χρόνων» ἀρ. 8).

43. Δεκουλάκου 1973, πίν. Ιδ ἀπὸ ταφικὸ πίθο 1.

44. Γκαδόλου 2008, 202, ἀρ. 51.

45. Αὐτόθι εἰκ. 158, ἀρ. 83, 85, 86, 87, 88.

46. Σταυροπούλου-Γάτση 1980, 108, σχ. 3, πίν. 37α.

47. AM 78, 1963, 6-7, εἰκ. 3.

48. Kerameikos I 85, εἰκ. 3.

49. Δεκουλάκου 1973, πίν. Ιδ, ΙΒγ. Γκαδόλου 2008, 199-200, εἰκ. 144, 147 καὶ στὸ νέο Ἀρχαιολογικὸ

βρέθηκαν στο ιερό του Ἄνω Μαζαρακίου (Ρακίτα)⁵⁰ καὶ τὴν Τραγάνα⁵¹ (ὅπου πρόκειται γιὰ κοσμήματα ποὺ φοροῦσαν στὰ δάκτυλα τῶν χειρῶν). Σπειροειδεῖς δακτύλιοι βρέθηκαν καὶ στὴ Βίτσα⁵² σὲ ταφικὰ σύνολα. Ἐντοπίστηκαν στὴν περιοχὴ τῶν χειρῶν τοῦ νεκροῦ, ὁπότε πρόκειται ἐπίσης γιὰ δακτυλίδια, ἐνῶ ἄλλα παρόμοια κοσμήματα ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο κατατάσσονται στοὺς σφηκωτῆρες κώμης⁵³. Ἡ θέση ἐντοπισμοῦ τῶν σφηκωτῆρων στοὺς πίθους 5 καὶ 6, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἐλάχιστα σωζόμενα ὅστὰ τῶν ταφῶν, δὲν βοηθοῦν στὸ νὰ συμπεράνουμε ἐὰν πρόκειται γιὰ δακτυλίδια ἢ γιὰ κοσμήματα κώμης.

Χάλκινες ψῆφοι (ἀρ. κατ. 33) συλλέχθηκαν ἀπὸ τὸν πίθο 6. Ἀρκετὲς ἀμφικωνικὲς ψῆφοι ἀπὸ ὄρμο βρέθηκαν παλαιότερα στὸ Δρέπανο⁵⁴. Στὸ Κάτω Καστρίτσι Ἀχαΐας βρέθηκε χάλκινη κυλινδρική ψῆφος⁵⁵, ἐνῶ καὶ ἀπὸ τὸ ιερό τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Ρακίτα προέρχονται πολλὲς ψῆφοι⁵⁶. Τέτοια κοσμήματα ἐντοπίστηκαν, ἐπίσης, καὶ στὸ ιερό τῆς Ἀρτέμιδος Ἡμέρας στοὺς Λουσούς⁵⁷, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, ὅπως στὸν Ἄετο τῆς Ἰθάκης⁵⁸, τὴν Ὀλυνθο⁵⁹, τοὺς Δελφούς⁶⁰, τὸν Μεδεώνα⁶¹, τὴ Θεσσαλία⁶² καὶ τὸν Κεραμεικό⁶³.

Μοναδικὰ εὐρήματα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ μέχρις ὥρας ἀρχαιολογικὰ δεδομένα τῆς περιοχῆς τοῦ Δρεπάνου, εἶναι οἱ δύο σιδερένιες πόρπες τοῦ πίθου 2 (ἀρ. κατ. 18 καὶ 19). Τὰ ὁστέινα πλακίδια τοὺς σώζονται πολὺ ἀποσπασματικά, ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια τῆς σχεδιαστικῆς ἀποτύπωσης τῶν ἀντικειμένων ἐγίνε προσπάθεια κατανόησης τῆς μορφῆς τοὺς (βλ. εἰκ. 16).

Ὁ τύπος τοὺς μοιάζει μὲ αὐτὸν τῶν χάλκινων πορπῶν τῆς ὕστερης Γεωμετρικῆς περιόδου ἀπὸ τὸ ιερό τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος στὴ Σπάρτη⁶⁴, ποὺ φέρουν πλακίδια ἀπὸ ὅστὸ καὶ ἤλεκτρο. Στὸ νεκροταφεῖο τῆς Βίτσας⁶⁵ βρέθηκαν δύο παρόμοιες σιδερένιες πόρπες τῆς ὕστερης Γεωμετρικῆς περιόδου, μία ἀπὸ τίς ὁποῖες ἔσωξε καὶ τμῆμα τοῦ πλακιδίου τῆς. Ὅστέινα πλακίδια ἀπὸ πόρπες ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας, ὅπως

Μουσεῖο Πατρῶν (αἴθουσα ἰδιωτικοῦ βίου: προθήκη «κόμμωση - καλλωπισμός», ἀρ. 11).

50. Γκαδόλου 2008, εἰκ. 157, ἀρ. 74.

51. Ὠνάσογλου 1981, πίν. 18α.

52. Βοκοτοπούλου 1986, 312-313, πίν. 221ε.

53. Ὠνάσογλου 1981, 44.

54. Δεκουλάκου 1973, ταφ. πίθος 2, πίν. IBγ. Γκαδόλου 2008, εἰκ. 146, ἀρ. 22. Φ. Πέτσας, ΑΔ 26, 1971, Β1, 186, πίν. 166δ-σ. Γκαδόλου 2008, 199, ταφ. πίθος 1, ἀρ. 12.

55. Γκαδόλου 2008, 198, 199, εἰκ. 142.6.

56. Αὐτόθι 205-206, εἰκ. 158, ἀρ. 76-79.

57. Mitsopoulos-Leon 2012, ἀρ. 155-158, πίν. 19.

58. Heurtley - Robertson, BSA 53, 1948, Ε93, πίν. 50.

59. *Olynthus* X ἀρ. 63, πίν. X.

60. Lerat, BCH 61, 1937, 1, 50, εἰκ. 3 καὶ *Delphes* V 109, εἰκ. 375a, c.

61. École française d'Athènes, J. Constantinou, ΑΔ 19, 1964, 224.

62. Kilian 1975, ἀρ. 24-33 καὶ 35-51, πίν. 75.

63. *Kerameikos* V, 1, πίν. 159, Inv. M44-46.

64. Dawkins 1929, πόρπες g, l, p, r, f, πίν. LXXXII, καὶ b, πίν. LXXXIII, καὶ ἀρ. 2, 4-10 πίν. CXXXII (ὅπου οἱ πόρπες 5 καὶ 9 μοιάζουν μὲ αὐτὴ τοῦ Δρεπάνου ὡς πρὸς τὸ ἀβακωτὸ μοτίβο διακόσμου). Γιὰ τὸν τρόπο προσαρμογῆς τοῦ ὁστέινου πλακιδίου στὴν πόρπη αὐτόθι πίν. XCI. Ὅστέινα πλακίδια ἀπὸ τὸ ιερό τῆς Ὀρθίας στὴ Σπάρτη, ποὺ σώζονται στὸ πίσω τμῆμα τοὺς τῆ χάλκινη πόρπη, βρίσκονται καὶ στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ἀρ. 15763, 15503, 15502, *Ἀθήνα-Σπάρτη* 2006, 72, ἀρ. 23).

65. Βοκοτοπούλου 1986, 75, πόρπες 4953 α-β, πίν. 104α, σχ. 114κα.

στοὺς Λουσούς⁶⁶, τὸν Ἀετὸ τῆς Ἰθάκης⁶⁷, τὴν Αἶγινα⁶⁸, τὸ βόρειο νεκροταφείο τῆς Κνωσοῦ⁶⁹, τὴν Περαιχώρα⁷⁰, ἀλλὰ καὶ τὴν Τόκρα⁷¹. Ὁ ἀποσπασματικὰ σωζόμενος διάκοσμος τοῦ πλακιδίου ἀπὸ τὴν πόρπη τοῦ ταφικοῦ πίθου 2 (ἀρ. κατ. 19) εἶναι παρόμοιος μὲ αὐτὸν τῆς πρωτοκορινθιακῆς πόρπης Α 160 τῆς Περαιχώρας, ὅσον ἀφορᾷ τὸν κύκλο μὲ τὰ τρίγωνα («κυνόδοντες»). Ὁμοιότητα ὑπάρχει ἐπίσης καὶ μὲ τὶς πόρπες Α 124 - Α 137 ἀπὸ τὴν ἴδια θέση, ὡς πρὸς τὸν διάκοσμο μὲ τὰ ἀνάγλυφα μικρὰ τετράγωνα⁷² (ἀβακωτὸς διάκοσμος). Ἀντίστοιχο διακοσμητικὸ μοτίβο ἀπαντᾷται στὶς πόρπες 5 καὶ 9 τοῦ πίν. CXXXII ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ὀρθίας στὴ Σπάρτη⁷³. Ἡ χρονολόγηση τῶν πορπῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου, ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἱερὸ, κυμαίνεται ἀπὸ τοὺς Γεωμετρικοὺς χρόνους ἕως καὶ τὸν 6ο αἰ. π.Χ., μὲ τὶς περισσότερες νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰ. ἕως τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Τὰ πλακίδια τῶν πορπῶν τῆς Περαιχώρας καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ὀρθίας ἔφεραν στὶς κυκλικὲς ἐγκοπὲς τοὺς ὅσοι ἦ ἤλεκτρο. Στὴν πόρπη ἀρ. κατ. 19 δὲν ἔχουμε στοιχεῖα ὥστε νὰ συμπεράνουμε τί ἔνθετο ὑλικὸ ὑπῆρχε στὰ συγκεκριμένα σημεῖα, πιθανότατα ὅμως ἡ διακόσμηση νὰ ἦταν ἀντίστοιχη.

Ὁ χάλκινος τροχὸς (ἀρ. κατ. 34, εἰκ. 24), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 6, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ καὶ μοναδικὸ μέχρις ὥρας, σύμφωνα μὲ τὶς δημοσιευμένες θέσεις, εὑρημα ἀπὸ τὸ Δρέπανο. Ὁ τροχὸς κατὰ τοὺς Γεωμετρικοὺς χρόνους ἀποτελεῖ ἓνα ἀρκετὰ συνηθισμένο ἀνάθημα σὲ χώρους ἱερῶν ἢ σὲ ταφές. Χάλκινα δισκοειδῆ καὶ διάτρητα ἀντικείμενα ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὸ παρελθὸν στὴν περιοχὴ, ἀλλὰ πιθανότατα πρόκειται γιὰ κοσμήματα ποὺ στερεώνονταν πάνω στὰ ἐνδύματα⁷⁴. Παρόμοια εὑρήματα ἐντοπίστηκαν στὴν Ἀλίκυρνα Αἰτωλοακαρνανίας σὲ τάφο Γεωμετρικῆς ἐποχῆς⁷⁵. Χάλκινοι τροχοὶ βρέθηκαν στὴν Ἀχαΐα, στὸ Κάτω Καστρίτσι⁷⁶, ἐνῶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ στὴν Ὀλυμπία⁷⁷, τὴν Ἰθάκη⁷⁸, τὴ Βεργίνα⁷⁹, τὴν Περαιχώρα⁸⁰, τὴ Σπάρτη⁸¹, τοὺς Δελφούς⁸² καὶ τὸ Λευκαντί⁸³,

66. Mitsopoulos-Leon 2012, ἀρ. 361-365, πίν. 29, 30.

67. Heurtley - Robertson, *BSA* 53, 1948, 116, πίν. 47 c16 - c19· Benton 1953, 356, C46, C48-51, πίν. 63.

68. Β. Καλλιπολίτης, *ΑΔ* 19, 1964, 78, πίν. 77β.

69. Coldstream, Catling 1996, χάλκινη πόρπη f22, ἀπὸ τὸν τάφο 285, εἰκ. 169, πίν. 284.

70. Payne 1962 II, 433-437, A124-A204, πίν. 183-185.

71. *Tocra* I 165, no. 72, 73, 77, πίν. 104 καὶ *Tocra* II 83, F 151, F155, πίν. 40.

72. Ὁ Payne χαρακτηρίζει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὸν διάκοσμο ἀπὸ «κυνόδοντες» “dog tooth” καὶ τὸ «ἀβακωτὸ μοτίβο» “pattern of an isodomic wall”, βλ. Payne 1962 II, 433.

73. Βλ. σημ. 64.

74. Δεκουλάκου 1973, πίν. IBγ· Γκαδόλου 2008, 200, ἀρ. 25, εἰκ. 148.

75. Ἴφ. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 27, 1972, 438-439, πίν. 371γ.

76. Γκαδόλου 2008, 198, εἰκ. 142. 1.

77. *Olympia Bericht* VII εἰκ. 83-83, *Olympia Bericht* IX (1994) πίν. 66-67, 72 καὶ ἀρ. 72, πίν. 72, ὁμοιώματα ἄμαξας πίν. 66-67 καὶ *OF* XIII ἀρ. 1236, πίν. 76 καὶ ἀρ. 1237, πίν. 24. Ἐπίσης γιὰ πῆλινους τροχοὺς καὶ ἑξαεγρήματα ἄμαξας βλ. *OF* VII ἀρ. 118-126, πίν. 21.

78. Benton, *BSA* 35, 1934-1935, 98, πίν. 19.4, Heurtley - Robertson, *BSA* 53, 1948, E185, E186, πίν. 49.

79. *Βεργίνα* I 255, EVIa, εἰκ. 90, πίν. 80. πίν. 83 Ζβ. Οἱ συγκεκριμένοι χάλκινοι τροχοὶ χαρακτηρίζονται περὶαπτα ἀπὸ τὸν Μ. Ἀνδρόνικο καὶ ἐνέχουν θρησκευτικὸ συμβολισμό.

80. Payne 1962 I, ἀρ. 19, 25, πίν. 83.

81. Kilian - Dirlmeier 1979, 30, ἀρ. 160, πίν. 10. Γιὰ παρόμοια ἀντικείμενα καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδας βλ. αὐτόθι ἀρ. 155-159. Θεωροῦνται σφραγίδες ἀπὸ τὴν ἐρευνήτρια.

82. *Delphes* V 118-119, εἰκ. 433-435.

83. *Lefkandi* III, παρόμοιος τροχὸς μὲ ἄξονα ἀπὸ τὸν τάφο 39, πίν. 6, 29b, 43 ἀρ. 30 καὶ πίν. 147.

ἀπ' ὅπου προέρχεται καὶ τὸ πιὸ κοντινὸ παράλληλο μὲ τὸ δικό μας, τῆς ὕστερης Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου. Στὴν Κόρινθο⁸⁴ ἐπίσης ἐντοπίστηκαν δύο χάλκινοι τροχοί, μεταγενέστεροι ἀπὸ αὐτοὺς τοῦ Δρεπάνου, ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς τμήματα ἄρμάτων καὶ ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν ἀφιερῶματα ἢ παιχνίδια. Στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Κνωσοῦ παρόμοιο χάλκινο ἀντικείμενο⁸⁵ ἀπὸ ὑπομνηναϊκὸ τάφο χαρακτηρίζεται ἀπὸ τοὺς N. Coldstream καὶ H. Catling ὡς κεφαλὴ περόνης. Σύμφωνα μὲ τὸν Στ. Οἰκονομίδη⁸⁶, «τροχόσχημοι δίσκοι» τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἀπὸ τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο ἐνδεχομένως ἀποτελοῦν περιάπτα ἢ κεφαλὲς περονῶν. Ἀρκετὰ τέτοια εὐρήματα προέρχονται καὶ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἄλλωστε ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς ὑποστηρίζει ὅτι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἀποτελοῦν προϊόντα εἰσαγωγῆς ἢ ἀνταλλαγῆς ἀπὸ τὴ Βόρεια Ἰταλία.

Ἡ παρουσία τροχῶν ἄρμάτων σὲ τάφους πιθανότατα συμβόλιζε τὴ νεκρικὴ πομπὴ μὲ ἄρμα πρὸς τὸν τάφο, ἔθιμο ποὺ ἀκολουθοῦσαν στὶς πλούσιες ταφές. Οἱ περισσότερες ἀπεικονίσεις ἄρμάτων, ἄλλωστε, σχετίζονται μὲ τὴν ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ καὶ τὴ μεταφορὰ τῆς κλίνης του μὲ ἄμαξα ἢ μὲ πομπές καὶ ἀγῶνες, ποὺ περιλαμβάνονται συχνὰ στὰ ἔθιμα ταφῆς⁸⁷. Τέτοιες σκηνές ἀπεικονίζονται στὰ ἀγγεῖα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Διπύλου⁸⁸, τῆς ὕστερης Γεωμετρικῆς περιόδου, ποὺ προορίζονταν νὰ στηθοῦν πάνω στοὺς τάφους τῆς ἀριστοκρατικῆς πελατείας του. Στὴν περίπτωση μιᾶς πλούσιας γεωμετρικῆς ταφῆς στὸν Κεραμεϊκὸ⁸⁹ ἐντοπίστηκαν σιδερένιοι δακτύλιοι ἀπὸ τὰ κέντρα τῶν τροχῶν τοῦ ἄρματος, ποὺ πιθανότατα μετέφερε τὸν νεαρὸ ἀριστοκράτη στὸν τάφο του. Στὴν Ἀχαΐα ἀπεικονίσεις ἄρμάτων ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς Μυκηναϊκοὺς ἤδη χρόνους⁹⁰. Σύμφωνα μὲ τοὺς A. Snodgrass⁹¹ καὶ J. Coldstream⁹², τὰ ἄρματα στὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα δὲν ἀντικατοπτρίζουν τόσο τὴ σύγχρονή τους πολεμικὴ τεχνικὴ, ἀλλὰ κυρίως ἀποτελοῦν θέμα ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη. Ὁ τροχὸς εἶναι ἐπίσης ἀρκετὰ συχνὸ ἀνάθημα σὲ ἱερά⁹³.

Μετάλλινα εὐρήματα Κλασικῶν χρόνων

Τὸ χάλκινο κάτοπτρο (ἄρ. κατ. 6, εἰκ. 7-8) τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου 1, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ Waldstein⁹⁴ ἀνήκει στὸν τύπο β - κατηγορία β (Type b - class b), μὲ

84. Corinth XII ἄρ. 2885, 2886, πίν. 136.

85. Coldstream, Catling 1996, f5, εἰκ. 164, πίν. 275, ἀπὸ τὸν τάφο 200.

86. Οἰκονομίδης 2006, εἰκ. 3.

87. Kurtz, Boardman 1994, 58.

88. Coldstream 1997, 148-155, εἰκ. 33-34.

89. Αὐτόθι 78.

90. Gadoulou 2011, 256-257.

91. Snodgrass 1964, 160.

92. Coldstream 1997, 467.

93. Στὴν Ἀχαΐα πῆλιννοι τροχοὶ βρέθηκαν σὲ γεω-

μετρικὸ ναὸ στὰ Νικολέικα Ἀχαΐας: βλ. Κόλια, Γκαδόλου 2011, 154, εἰκ. 7, Κόλια, Γκαδόλου 2007 καὶ Kolia 2011, 219, εἰκ. 29, ἀλλὰ καὶ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἡμέρας στοὺς Λουσοὺς, βλ. Reichel, Wilhelm 1901, εἰκ. 72-74.

94. Waldstein 1902, ἄρ. 1565, πίν. XCIV καὶ ἄρ. 1566, πίν. XCV, Type b-class b (μὲ ἐγχάρακτο κόσμημα στὴ λαβή). Τὰ παραπάνω κάτοπτρα φέρουν παρόμοιο κόσμημα στὴ λαβή, μὲ τὸ δικό μας. Πιθανῶς ἀνήκουν σὲ τοπικὸ ἐργαστήριο, ποὺ μιμεῖται κορινθιακὸ. Γιὰ χάλκινα ἀττικά κάτοπτρα βλ. Papaspyridi - Ka-

ἐγγράρακτο κόσμημα στὴ λαβή⁹⁵. Ἀνάλογης χρονολόγησης χάλκινα κάτοπτρα βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Ἑρας Λιμενίας⁹⁶ στὴν Περαχώρα τῆς Κορίνθου. Πρόκειται γιὰ πιὸ χονδροειδῆ κάτοπτρα, μὲ πιὸ πλατιά λαβή, ποὺ καταλήγουν ἐπίσης σὲ συμφυῆ κύκλο ἀνάρτησης. Ἄλλα χάλκινα κάτοπτρα προέρχονται ἀπὸ τάφους στὴν Κόρινθο⁹⁷, ἐνῶ στὴν Ἀρκαδία χάλκινα ἀπλὰ κάτοπτρα, μικρότερου μεγέθους, μὲ ἐλάχιστη διακόσμηση εἶχαν ἀφιερωθεί σὲ γυναικεῖο ἱερὸ⁹⁸. Στὴν Ἀθήνα⁹⁹ παρόμοιο κάτοπτρο εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ τάφο, ποὺ ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν συννευρημάτων του χρονολογεῖται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Σὲ τάφο τοῦ Λιθοβουνίου¹⁰⁰ Αἰτωλίας ἐντοπίστηκε ἐπίσης παρόμοιο κάτοπτρο, ποὺ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἀρκετὰ εἶναι τὰ ἐτρουσκικὰ κάτοπτρα ποὺ ἔχουν ἴδια ἢ παρόμοια μορφὴ μὲ τὸ κάτοπτρο τοῦ Δρεπάνου. Κατὰ βάση εἶναι ἀκόσμητα ἢ φέρουν ἀπλό, ἐγγράρακτο ἀνθεμωτὸ κόσμημα στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς λαβῆς τους, καὶ χρονολογοῦνται στοὺς Κλασικοὺς καὶ ὕστερους Κλασικοὺς χρόνους¹⁰¹. Ἡ χρονολόγηση ἐνὸς τέτοιου εὐρήματος δὲν εἶναι εὐκόλη, καθὼς ὁ τύπος καὶ ἡ μορφὴ τῶν κατόπτρων πολλὲς φορὲς παραμένουν ἴδια γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Τόσο ὅμως τὰ παράλληλά του, ὅσο καὶ τὸ σύνολο τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου 1, τὸ τοποθετοῦν στοὺς Κλασικοὺς καὶ ὕστερους Κλασικοὺς χρόνους.

Ἀπὸ τὸν τάφο 1 προέρχεται καὶ τμήμα χάλκινου ἐνωτίου σὲ σχῆμα ἡμισελήνου (ἀρ. κατ. 7, εἰκ. 5στ). Ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἀντικείμενο εἶναι πολλὴ ἀποσπασματική. Σὲ περίπου ἴδιου σχήματος ἐνώτια ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ οἱ ὅροι «boat - βάρκα¹⁰²», «leech - βδέλλα»¹⁰³ στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ «bogenformiger - τοξόσχημη» στὴ γερμανικὴ¹⁰⁴. Στὴν Ἀχαΐα παρόμοια ἐνώτια ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἡμέρας, στοὺς Λουσούς¹⁰⁵. Ὡς κτέρισμα τάφου ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Κορίνθου¹⁰⁶ καὶ τὴν Περαχώρα¹⁰⁷. Σὲ σύνολο εὐρημάτων ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τοὺς Γεωμε-

rouzou 1951, 565-587. Γιὰ τὴ σημασία τῶν κατόπτρων ὡς κτέρισμα σὲ τάφους βλ. Congdon 1981, 13, σημ. 45.

95. Γιὰ τὰ ἐγγράρακτα κοσμήματα στὴ λαβὴ τοῦ κατόπτρου βλ. Congdon 1981, εἰκ. 9 ἀρ. Β καὶ εἰκ. 10 ἀρ. 38.

96. Payne 1962, ἀρ. 11, 14, πίν. 80.

97. *Corinth* XII 180-182, ἀρ. 1306, 1307, πίν. 81, τέλη 6ου αἰ. π.Χ. καὶ 450 π.Χ. *Corinth* XIII 219, ἀρ. 272-1, πίν. 38, 1, τέλη 6ου αἰ. π.Χ. καὶ Payne 1931, 226, 228, πίν. 103 Β.

98. Κουρουνιώτης 1903, εἰκ. 8.2. καὶ 9.2.

99. *Hesperia* 32, 1963, 119, Β12, πίν. 37.

100. Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010, 29, κάτοπτρο (M1106) ἀπὸ ταφὴ Α, τάφου 21, πίν. 13.2.

101. *CSE, Belgique* 1, ἀρ. 4, εἰκ. 4 a-b, 4ος - 3ος αἰ. π.Χ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ κατόπτρου εἶναι ἐπισηφαλὴς, καθὼς δὲν φέρει διάκοσμο, δὲν γνωρίζουμε τὴν προ-

έλευσή του καὶ τὰ συννευρήματα *CSE, BRD* 4, ἀρ. 12, εἰκ. 12 a-d, 5ος αἰ. π.Χ. Πρόκειται γιὰ ἀκόσμητο κόσμημα μὲ ἐλικοειδῆ μοτίβο στὴ λαβή, αὐτόθι ἀρ. 24, εἰκ. 24a-c. Ἀκόσμητο κάτοπτρο, παρόμοιο μὲ τὸ δικό μας ὡς πρὸς τὴ μορφή, 3ος αἰ. π.Χ., αὐτόθι ἀρ. 39, εἰκ. 39a-d, τελευταῖο τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ. καὶ ἀρ. 40, εἰκ. 40 a-d, 3ος αἰ. π.Χ. - *CSE, USA* 2, ἀρ. 32, εἰκ. 32 a-b, 350 π.Χ. Καὶ σὲ αὐτὸ τὸ κάτοπτρο ἡ χρονολόγηση γίνεται μὲ ἐπιφύλαξη, λόγῳ ἑλλείψεως διακόσμου.

102. Higgins 1961, 122.

103. *Corinth* XII 250.

104. Mitsopoulos-Leon 2012, 153-154.

105. Reichel, Wilhelm 1901, εἰκ. 87, 88 καὶ Mitsopoulos-Leon 2012, 153-154, ἀρ. 147-150, πίν. 19.

106. *Corinth* XIII ἀρ. 427-4, πίν. 79, 6ος-3ος αἰ. π.Χ. καὶ *Corinth* XII ἀρ. 2001, πίν. 107.

107. Payne 1962 (*Perachora* I), ἀρ. 28, πίν. 79.

τρικους ἕως τοὺς Κλασικοὺς χρόνους ἀποκαλύφθηκε παρόμοιο ἐνώτιο ὡς ἀφιέρωμα σὲ ἱερὸ τῆς ἀρχαίας Μαντινείας¹⁰⁸, ἐνῶ ἕνα ἄλλο βρέθηκε καὶ στὴν Ὀλυνθο¹⁰⁹. Ὁ συγκεκριμένος τύπος κοσμήματος θεωρεῖται ὅτι ἔχει προέλευση ἀπὸ τὸ Ἰόνιο καὶ ἐμφανίζεται συχνὰ ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸν 3ο αἰ. π.Χ. Κατὰ συνέπεια, στὴ χρονολογικὴ του ἑνταξὶ βοηθᾷ τὸ κλειστὸ σύνολο τῶν κτερισμάτων τοῦ τάφου 1, ποὺ τοποθετεῖται στοὺς Κλασικοὺς καὶ ὕστερους Κλασικοὺς χρόνους.

Ἀπὸ τὸν τάφο 2 προέρχεται μιὰ χάλκινη τοξωτὴ πόρπη (ἀρ. κατ. 10). Σύμφωνα μὲ τὸν Blinkenberg¹¹⁰, ὁ τύπος αὐτὸς ἔχει προέλευση ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ Jacobsthal¹¹¹ ἀκολουθεῖ ἐπίσης τὴν παραπάνω κατάταξη καὶ τυπολογία. Στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας παρόμοια πόρπη ἔχει βρεθεῖ στοὺς Λουσοὺς¹¹². Παράλληλά της, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ἴδια περίοδο, ἐντοπίστηκαν στὴν Ἄλο τῆς Λοκρίδος¹¹³, τὴν Ὀλυνθο¹¹⁴ καὶ τὴ Μίεζα¹¹⁵ τῆς Μακεδονίας. Παρόμοιες τοξωτὲς πόρπες τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐκτίθενται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης¹¹⁶, ἀπὸ τάφο στὴ Μακρύγιαλο τῆς Πιερίας, ἐνῶ στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βόλου¹¹⁷ ἐκτίθενται ἀντίστοιχες πόρπες τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., μὲ προέλευση τὸ νεκροταφεῖο τῶν Ἀμφανῶν. Ὁ συγκεκριμένος τύπος πόρπης ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ στὰ Βαλκάνια: γιὰ παράδειγμα παρόμοια πόρπη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐκτίθεται στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο Βελιγραδίου¹¹⁸.

Ἀκριβῆ παράλληλα τοῦ χάλκινου τριποδίσκου (ἀρ. κατ. 37), ἀπὸ τὶς διερευνητικὲς τομὲς στὸ οἰκόπεδο Χαλκίδη, δὲν ἐντοπίστηκαν. Παρόμοιοι τριποδίσκοι, ἀλλὰ μὲ πόδια ποὺ ἔχουν μορφὴ ἄκρου λιονταριοῦ, ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ὀλυμπία¹¹⁹, καὶ χρονολογοῦνται στοὺς πρῶτους Κλασικοὺς χρόνους. Χάλκινα, χυτὰ πόδια, ποὺ ἀποτελοῦν βάσεις σκευῶν καὶ ἔχουν ἀπολήξεις σὲ σχῆμα ὀπλῆς ἀλόγου¹²⁰, προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία καὶ χρονολογοῦνται στὸν 6ο αἰ. π.Χ.

108. Θ. Καράγιωργα, ΑΔ 18, 1963, Β, 88-89, πίν. 103γ.

109. *Olynthus* X 85-86, Type IV.

110. Blinkenberg 1926, 227, ἀρ. XII 16c, εἰκ. 261.

111. Jacobsthal 1956, ἀρ. 639, 641.

112. Reichel, Wilhelm 1901, εἰκ. 86, Blinkenberg 1926, ἀρ. XII 14u.

113. Goldman 1940, 420, εἰκ. 71.4, BSA 19, 1915, 425, εἰκ. 2 καὶ Blinkenberg 1926 ὁ.π.

114. *Olynthus* X 111, ἀρ. 391, πίν. XXI. Ἀνήκουν στὸν τύπο XI, τέλη 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.

115. Ρωμιοπούλου, Τουράτσου 2002, 66, τάφος 33 πόρπη α.α. Ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο προέρχονται καὶ ἀρκετὲς παρόμοιες πόρπες.

116. Τὸ Ἑλληνικὸ κόσμημα, Θεσσαλονίκη 21 Δεκεμβρίου 1997 - 21 Φεβρουαρίου 1998 (Ἀθήνα 1998) 94, ἀρ. 78, Μουσεῖο Θεσσαλονίκης ΜΘ 12645-12646.

117. Ἀρχαιολογικὸς ὁδηγὸς Δημητριάδος (Ἀθήνα 2001) εἰκ. 12, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Βόλου, BE 9636-9637, 9664-9665.

118. Rastko Vasic, *Die Fibeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde* XIV, 12. Band, 107-108, ἀρ. 953 A, πίν. 53, 5ος αἰ. π.Χ. καὶ 110, 113, ἀρ. 974, πίν. 53, ὁ συγκεκριμένος τύπος ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., συνεχίζει μὲ παραλλαγὰς στὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

119. Gauer 1991, U21, U27, U28, πίν. 66.

120. Χατζῆ 2008, 116, B5294, B1200.

Κεραμική Γεωμετρικῶν χρόνων

Ἡ κεραμική τῶν Γεωμετρικῶν καὶ πρώιμων Ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀντιπροσωπεύεται στὶς δύο αὐτὲς σωστικὲς ἀνασκαφές ἀπὸ πέντε μόνο ἀγγεῖα. Στὴν περίπτωση τῆς σκυφοειδοῦς κύλικας (ἀρ. κατ. 21) καὶ τῆς κοτύλης (ἀρ. κατ. 22), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 4, ἀλλὰ καὶ τοῦ κανθάρου (ἀρ. κατ. 28) τοῦ ταφικοῦ πίθου 6, ἡ διακόσμηση δὲν διατηρεῖται.

Τὸ σχῆμα τοῦ κρατηροειδοῦς σκύφου τοῦ ταφικοῦ πίθου 2 (ἀρ. κατ. 15, εἰκ. 14) εἶναι παρόμοιο μὲ σκύφου ἀπὸ τὴν Ἄρτα¹²¹, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν Ἰ. Βοκοτοπούλου στὸν 9ο αἰ. π.Χ. Ἡ μελαμβαφὴς διακόσμηση σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐδαφόχρωμες ζῶνες, ποὺ φέρουν μελανὲς περιμετρικὲς γραμμές, ἀπαντᾶται σὲ οἰνοχόες τοῦ Αἰγίου¹²², ἀπὸ ταφικὸ πίθο, ποὺ χρονολογοῦνται στὶς ἀρχές τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων. Παρόμοια διακόσμηση φέρουν κἀνθαροι τῶν πρώιμων Γεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Δρέπανο¹²³, ἓνας κἀνθαρος ἀπὸ τὴ Βαλμαντούρα Ἀχαΐας¹²⁴, τῶν μέσων Γεωμετρικῶν χρόνων, κἀνθαροι τῆς μέσης Γεωμετρικῆς περιόδου ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, μὲ προέλευση ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα¹²⁵ καὶ μία οἰνοχόη τῶν μέσων Γεωμετρικῶν χρόνων ἀπὸ τὸ Ἄνω Καστρίτσι¹²⁶. Τριφυλλόσχημες οἰνοχόες τοῦ α' μισοῦ τοῦ 9ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Κόρινθο¹²⁷ ἔχουν παρόμοια διακόσμηση μὲ ἐδαφόχρωμες ζῶνες καὶ λεπτὲς καστανὲς ταινίες. Στὸν Ἀετὸ τῆς Ἰθάκης ἐπίσης ἔχουν βρεθεῖ ἀγγεῖα μὲ τέτοια διακόσμηση¹²⁸.

Ὁ πίθος 4 περιεῖχε τρία ἀγγεῖα, δύο ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι χρονολογικὰ μεταγενέστερα τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων:

Παρόμοιες, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, κύλικες¹²⁹ μὲ τὴν ἀρ. κατ. 21 (εἰκ. 18), χρονολογοῦνται στὸ β' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. καὶ προέρχονται ἀπὸ τοὺς πρωτοκορινθιακοὺς τάφους τοῦ βόρειου νεκροταφείου τῆς Κορίνθου¹³⁰, ἐνῶ ἓνας σκύφος ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια¹³¹ φέρει τὸν ἴδιο διάκοσμο καὶ χρονολογεῖται γύρω στὸ 700 π.Χ. Στὴν Καλαβρία¹³², ἐπίσης, ἔχουν ἐντοπιστεῖ κορινθιακὲς κύλικες μὲ ἀντίστοιχη διακόσμηση.

Ἡ κοτύλη ἀρ. κατ. 22 (εἰκ. 18) βρίσκει παρὰλληλά της ὡς πρὸς τὴ διακόσμηση σὲ κοτύλες τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς¹³³, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ γ' καὶ δ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.

121. Βοκοτοπούλου 1982, εἰκ. 10, 12, 13, μεσογεωμετρικὸς σκύφος Ἰ ρυθμοῦ δυτικῆς Ἑλλάδος.

122. Δεκουλάκου 1982, 224-225, εἰκ. 15-16. Γκαδόλου 2008, 99, 100, ἀρ. 23, 24, εἰκ. 49, 50.

123. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 26, 1971, 186, πίν. 166β. Γκαδόλου 2008, 93, 94, ἀρ. 8, 9, εἰκ. 38, 39.

124. Δεκουλάκου 1982, 226, εἰκ. 18. Papadopoulos 2001, 389, εἰκ. 8. Γκαδόλου 2008, 145-146, ἀρ. 152, εἰκ. 127.

125. Γκαδόλου 2008, 146, 173, ἀρ. 155, 156, εἰκ. 129.

126. Ἰφ. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30, 1975, 118, πίν. 67γ

καὶ 1982, 228, εἰκ. 19. Γκαδόλου 2008, 91, ἀρ. 2, εἰκ. 35.

127. *Corinth* VII, I, 19, πίν. 3-4.

128. Coldstream 1968, πίν. 49b.

129. Γιὰ τὰ ἀγγεῖα πόσεως καὶ τοὺς ὅρους «κύλικα» καὶ «κοτύλη» βλ. R. Cook, *Ἑλληνικὴ ἀγγειογραφία* (Ἀθήνα 1994) 300-303.

130. *Corinth* XIII 55, ἀρ. 70 - 5, 6, πίν. 12.

131. *Eretria* XVII 49, τάφος 11, I, πίν. 92.1.

132. Kleibrink κ.ἄ. 55, εἰκ. 6.

133. *Agora* VIII 50-51, ἀρ. 157, 161, πίν. 9 καὶ ἀρ. 166, 167, πίν. 9.

Παρόμοιες κοτύλες, με χρονολόγηση στὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., προέρχονται καὶ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Φαλήρου¹³⁴. Στὴν περιοχὴ τῆς Κορίνθου ἐντοπίστηκαν ἀντίστοιχες κύλικες στὸ βόρειο νεκροταφεῖο¹³⁵, με χρονολόγηση στὸ γ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. ἀλλὰ καὶ στὴ συνοικία τῶν κεραμέων¹³⁶ καὶ τὴν Περαιχώρα¹³⁷. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς ποὺ προέρχεται ἀπὸ πηγὰδια τῆς Κορίνθου, ἐντοπίστηκαν ἐπίσης ἀρκετὰ παρὰλληλα τοῦ συγκεκρωμένου τύπου¹³⁸. Κορινθιακῆς προέλευσης χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν J. Boardman παρόμοιες κοτύλες ἀπὸ τὴν Τόκρα¹³⁹. Στὴν Ἀχαΐα, κοτύλη τῆς πρώιμης Ἀρχαϊκῆς περιόδου, παρόμοιου σχήματος, ἀλλὰ ὄχι διακόσμησης, βρέθηκε στὸ Τρεχλὸ Καλαβρύτων¹⁴⁰. Ἡ κοτύλη ἀπὸ τὸ Δρέπανο θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ προῖον κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου ἢ μίμηση κορινθιακοῦ προτύπου.

Ἡ πρόχους (ἀρ. κατ. 23) τοῦ ταφικοῦ πίθου 4 εἶναι ἀπὸ τὰ λίγα χειροποίητα ἀγγεῖα τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων ποὺ ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα¹⁴¹. Χειροποίητες πρόχοι τῆς Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου βρέθηκαν στὸ Δρέπανο¹⁴² (θέση 3), ἐνῶ ἓνα μόνωτο χειροποίητο κύπελλο τῶν ἀρχῶν τῆς πρώιμης Γεωμετρικῆς περιόδου καὶ μία χειροποίητη πρόχους προέρχονται ἀπὸ τὸ Αἶγιο¹⁴³. Στὸ Ἄργος¹⁴⁴ ἐντοπίστηκε παρόμοια πρόχους τῆς Μέσης Γεωμετρικῆς περιόδου. Ἐνα τέτοιο εὔρημα δύσκολα χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά του, καθὼς αὐτὰ παραμένουν ἴδια γιὰ μεγάλη χρονικὴ περίοδο καὶ θὰ ἦταν πὶδ ἀσφαλὲς νὰ χρονολογηθεῖ με βάση τὸ κλειστὸ σύνολο τοῦ τάφου.

Το μοναδικὸ προῖον κεραμικῆς ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 6 εἶναι ὁ κἀνθαρος ἀρ. κατ. 28 (εἰκ. 19 καὶ 23). Ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ «εὐρέως» κανθάρου¹⁴⁵. Παρόμοια ἀγγεῖα, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, στὴν Ἀχαΐα βρέθηκαν στὸ Δερβένι¹⁴⁶. Τὴ χρονολογικὴ ἔνταξη τοῦ ἀγγείου βοηθᾷ τὸ σχῆμα του, ὁ διάκοσμος στὴ θέση τοῦ ὤμου καὶ ἡ χρῆση τοῦ μοτίβου με τὴν ὀριζόντια τεθλασμένη γραμμὴ στὸ μέσο τοῦ ὕψους τοῦ ἀγγείου. Στὴν κατανόηση τῆς διακόσμησης τοῦ κανθάρου βοηθᾷ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ ἀγγείου (εἰκ. 23), καθὼς ἡ ἐξίτηλη βαφὴ ποὺ ἔφερε καὶ ἡ συσσώρευση ἀλάτων στὴν ἐπιφάνειά του, δυσχεραίνουν τὴν «ἀνάγνωσή» της. Ἡ ταυτόχρονη παρουσία τῶν μετοπῶν στὸν ὤμο τοῦ ἀγγείου καὶ τῆς ὀριζόντιας τεθλασμένης γραμμῆς, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀρχὴ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸν ὕστερο πρωτογεωμετρικὸ ρυθμὸ στὸν πρώιμο γεωμετρικὸ ρυθμὸ τῆς Ἀχαΐας, τοποθετεῖ τὸν κἀνθαρο στὴν ἐνδιάμεση χρονικὴ περίοδο. Παρόμοια διακόσμηση με ὀριζόντια τεθλασμένη, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ κατὰ τὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα,

134. Young, *AJA* 46, I, 1942, 39, ἀρ. 32.2, εἰκ. 21.

135. *Corinth* XIII 54, ἀρ. 70-4, πίν. 12.

136. *Corinth* XV, III, ἀρ. 1439-1441, 1443-1444, πίν. 60, ἀρ. 1482, πίν. 62.

137. Payne 1962 II, 248, ἀρ. 2420, πίν. 19.

138. *Corinth* VII I, 34, ἀρ. 140, πίν. 18, ἀρ. 164, πίν. 23, ἀρ. 176, 179, πίν. 24 καὶ ἀρ. 263, πίν. 35.

139. *Tocra* II 13, ἀρ. 1895, 1902, πίν. 7.

140. Γκαδόλου 2008, 119, ἀρ. 91, εἰκ. 91.

141. Αὐτόθι 190-191.

142. Δεκουλάκου 1973, πρόχους ἀπὸ τὸν ταφικὸ πίθο 1, πίν. 1γ.

143. Γιὰ τὸ χειροποίητο κύπελλο βλ. Γκαδόλου 2007, ταφ. πίθος X, εἰκ. 13. Γιὰ τὴ χειροποίητη πρόχου βλ. Γκαδόλου 2008, 113, εἰκ. 83, ἀρ. 75.

144. Courbin 1966, πρόχους C. 2480, πίν. 96.

145. Γκαδόλου 2008, 151-152.

146. Desborough 1972, πίν. 58, a, Coldstream 1968, πίν. 48a, b Γκαδόλου 2008, 151-155, εἰκ. 135.

ἔχει βρεθεῖ σὲ ἀγγεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, στὸ πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τῆς Γαβαλοῦς¹⁴⁷, στὴν περιοχὴ τῆς Καλυδῶνας¹⁴⁸ καὶ τοῦ Ἀγρινίου¹⁴⁹. Τὸ μοτίβο τῆς κλεψύδρας μεταξὺ μελανῶν ἐπιφανειῶν ἐντοπίζεται στὸν Ἀστακὸ¹⁵⁰ καὶ τὴν Παλαιομάνινα¹⁵¹ Αἰτωλοακαρνανίας, σὲ κἀνθαρο στὴν Ἀχαΐα¹⁵² καὶ σὲ συμπληρωμένο κἀνθαρο καὶ θραύσματα κανθάρων ἀπὸ τὴν Ἰθάκη¹⁵³. Ἡ διακόσμηση ποὺ συνδυάζει τὴν ἐδαφόχρωμη κλεψύδρα καὶ τὴν ὀριζόντια τεθλασμένη γραμμὴ ἀπαντᾷ σὲ κανθάρους τῆς Ἀχαΐας ἀπὸ τὴν Καλλιθέα¹⁵⁴ καὶ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου τῆς Χαλανδρίτσας¹⁵⁵. Στὴν Καλυδῶνα Αἰτωλοακαρνανίας¹⁵⁶ ἐντοπίστηκε κἀνθαρος μὲ τὴν ἴδια διακόσμηση, καθὼς καὶ οἰνοχόη¹⁵⁷ μὲ τεθλασμένη γραμμὴ στὸν λαμπρὸ καὶ μοτίβα κλεψύδρας στὸν ὄμο, ἐνῶ ἀντίστοιχη διακόσμηση φέρει καὶ οἰνοχόη ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Σταμνᾶς¹⁵⁸.

Κεραμικὴ Κλασικῶν χρόνων

Πρόκειται γιὰ ὀκτὼ ἀγγεῖα καὶ ἓνα λύχνο, καλῆς ποιότητος στὴν πλειονότητά τους, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς κιβωτιόσχημους τάφους καὶ τὶς διερευνητικὲς τομὲς τοῦ οἰκοπέδου Χαλκίδης.

Ὁ ὀξυπύθμενος ἀμπορίσκος (ἀρ. κατ. 1, εἰκ. 5) καὶ τὸ ἀρυβαλοειδὲς ληκύθιο τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου 1 (ἀρ. κατ. 4, εἰκ. 5) ἀνήκουν στὸν τύπο «Bulas»¹⁵⁹. Ὁ πρῶτος, ὡς πρὸς τὸ σχῆμα, βρίσκει παράλληλό του στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας¹⁶⁰ καὶ χρονολογεῖται στίς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Κοντινὸ παράλληλο τοῦ ἀρυβαλλόσχημου ληκυθίου βρέθηκε στὴν Πάτρα¹⁶¹ (Π 6740) σὲ τάφο ποὺ χρονολογεῖται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς αὐτὸ τοῦ Δρεπάνου στὸ ὅτι φέρει κουκκίδες ἐπίθετου, λευκοῦ χρώματος. Σύμφωνα μὲ τὴν Δ. Κυριακοῦ, ἀποτελεῖ ἐγχώρια παραγωγὴ ποὺ μιμεῖται τὸ ἀττικὸ ἐργαστήριο. Ληκύθια μὲ τὴν ἴδια ἢ παρόμοια διακόσμηση προέρχονται καὶ ἀπὸ τάφο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀνατολικοῦ Νεκροταφείου στοὺς Δελφούς¹⁶²,

147. Σταυροπούλου-Γάτσι 1980, σχ. 8, πίν. 38γ καὶ σχ. 11, πίν. 38στ.

148. Dietz, Stavropoulou-Gatsi 2011, 1, 283-284, ἀρ. 1, 2, εἰκ. 202, πίν. 7 καὶ 284, ἀρ. 4, εἰκ. 204, πίν. 7.

149. Βοκοτοπούλου 1969, πίν. 46, α.

150. BSA 32, 239, εἰκ. 20.3.

151. Ε. Μαστροκώστας, ΑΔ 17, 1961-1962, πίν. 212α.

152. Μ. Papadopoulou, *Fundgruppen Westgriechisch-Geometrischer Keramik aus Achaia* (ἀδ. δ.δ.) (Bochum 1995) 69, P12, πίν. 10.

153. Coldstream 1968, 227, πίν. 49 f καὶ 1997, 244, εἰκ. 60a. Βλ. ἐπίσης καὶ Souyoutzoglou-Haywood 1999, πίν. 37 c, d.

154. Κἀνθαρος ἀπὸ τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Πατρῶν (αἵθουσα ἰδιωτικοῦ βίου, προθήκη Γεωμετρικοὶ χρόνοι, ἀρ. ἐκθέματος 1, πρῶτοι Γεωμετρικοὶ

χρόνοι).

155. Κ. Ἀκτύπη (ὑπὸ δημοσίευση). Τὸ ἀγγεῖο βρέθηκε σὲ δρόμο μυκηναϊκοῦ τάφου.

156. Dietz, Stavropoulou-Gatsi 2011, I, 284, ἀρ. 3, εἰκ. 203, πίν. 7.

157. Αὐτόθι 289, ἀρ. 18, εἰκ. 217, πίν. 8.

158. Γ. Χριστακοπούλου-Σωμάκου, *Τὸ νεκροταφεῖο τῆς Σταμνᾶς καὶ ἡ πρωτογεωμετρικὴ περίοδος στὴν Αἰτωλοακαρνανία* (ἀδ. δ.δ., Ἀθήνα 2009) 705, T373/1.

159. Bulas, BCH 56, 1932, 388.

160. Agora XII ἀρ. 1159, πίν. 39.

161. Κυριακοῦ-Ζαφειροπούλου 2011, 59, 61, πίν. 12β.

162. Κωνσταντίνου, ΑΔ 19, 1964, Β, 218, πίν. 261α.

ἀπὸ ταφὴ στὴν Ἀκανθο¹⁶³, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο¹⁶⁴ καὶ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Κισάμου¹⁶⁵.

Ὁ σκύφος (ἄρ. κατ. 2, εἰκ. 5) ἀπὸ τὸν τάφο 1 ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ἀγγεῖο πόσεως τῆς Κλασικῆς περιόδου. Γιὰ τὸν ἴδιο τύπο ἀπαντῶνται ἐπίσης οἱ ὄροι κάναστρον ἢ κάνασθον, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Cook¹⁶⁶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαία ὀνομασία τοῦ ἀγγείου, ἀλλὰ καὶ κυάθιον¹⁶⁷ καὶ τρυβλίον¹⁶⁸. Παράλληλό του ἔχει βρεθεῖ στὴν Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας¹⁶⁹ καὶ χρονολογεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ ρηχὸ αὐτὸ κύπελλο ἀποτελεῖ δημοφιλὴ τύπο¹⁷⁰ καὶ γιὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Πετρόπουλο¹⁷¹ ὅμως, ἡ διάρκεια ζωῆς τοῦ τύπου εἶναι μεγαλύτερη. Μόνωτα σκυφίδια ἔχουν βρεθεῖ στὴν Πάτρα¹⁷² καὶ χρονολογῶνται ἀπὸ τὰ μέσα ἕως καὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Παρόμοιο ἐντοπίστηκε ὡς κτερῖσμα στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Κορίνθου,¹⁷³ τὴν Ἡλεία¹⁷⁴ καὶ σὲ τάφο στὸ Λιθοβούνη Αἰτωλίας¹⁷⁵, ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ὁ τάφος 1 ἔδωσε ἐπίσης δύο ἀρυβαλοειδεῖς ληκύθους ἡλειακοῦ τύπου (ἄρ. κατ. 3 καὶ 5, εἰκ. 5), ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη τοῦ U. Sinn, ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος στὴν Κομποθέκρα τῆς Ἡλείας, χαρακτηρίζονται ὡς «*flache form*» (ἀρυβαλλόσχημες)¹⁷⁶, ἀνήκουν στὸν τύπο Π καὶ χρονολογῶνται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἡ λήκυθος ἄρ. κατ. 3, μὲ τὶς κατακόρυφες αὐλακώσεις, χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν Β. Leon-Μητσοπούλου¹⁷⁷, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ταξινόμηση τοῦ U. Sinn, στὰ τέλη τοῦ 5ου - ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ. Ἡ Δ. Κυριακοῦ μελετώντας τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πάτρας, ἐντοπίζει ληκύθους τέτοιου τύπου. Χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσουμε ἀκριβὲς παράλληλο ἀνάμεσα σὲ αὐτές, ὡς κοντινότερη θεωροῦμε τὴν λήκυθο Π6621¹⁷⁸, ποὺ τοποθετεῖται στὶς ἀρχὲς τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων. Σύμφωνα μὲ τὶς μελέτες τῆς ἰδίας γιὰ τὴν τυπολογικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς στὴν Πάτρα, πρόκειται γιὰ προϊόντα ἐγχώριας παραγωγῆς¹⁷⁹. Παρόμοιες λήκυθοι προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀμαλιάδα¹⁸⁰ καὶ τὸ Βούναργο¹⁸¹ τῆς Ἡλείας. Ἡ λήκυθος μὲ τοὺς ἔντυπους κυκλίσκους μέσα στὰ γλωσσοειδῆ μοτίβα χρο-

163. Καλτσᾶς 1998, πίν. 215ε.

164. Κοντινότερο παράλληλο ἀπὸ τὴν Ὀλυνθο: *Olynthus* V 181, ἄρ. 474, πίν. 146, ἄρ. 488, 494, 498-499, πίν. 147 καὶ *Olynthus* XIII ἄρ. 168-169, πίν. 107 καὶ ἄρ. 174, 178, πίν. 108.

165. Πωλογιώργη 1981, 174, εἰκ. 14.

166. *Agora* XII 124.

167. Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010, 53, 59, 62, 94, 95.

168. Ἀριστοφ. Ἀχ. 278.

169. *Agora* XII ἄρ. 745, πίν. 31.

170. Περισσότερα γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου βλ. *Agora* XII 124.

171. Πετρόπουλος 2005, 66.

172. Κυριακοῦ-Ζαφειροπούλου 2011, 59, 60, πίν.

11α, Πετρόπουλος 2005, 65, τάφος 20, Π11563.

173. *Corinth* XIII ἄρ. 378-2, πίν. 61, γ' τέταρτο 5ου αἰ. π.Χ.

174. Leon - Μητσοπούλου 1994, ἄρ. 13, πίν. 100.

175. Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010, 53, τάφος 48, Π 1621, πίν. 33.

176. Sinn 1978, ἄρ. 48, εἰκ. 3, *Typus* IIb.

177. Leon - Μητσοπούλου 1994, ἄρ. 38, πίν. 103.

178. Κυριακοῦ 1994, ἄρ. 6621, πίν. 131.

179. Αὐτόθι 193-195 καὶ Κυριακοῦ-Ζαφειροπούλου 2011, 58-59, πίν. 12α.

180. Χατζῆ 1980, Π3625, σχ. 15, πίν. 10α.

181. Θ. Καράγιωργα - Σταθακοπούλου, ΑΔ 28, 1973, Β, 197, πίν. 163α.

νολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ παράλληλά της ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν U. Sinn¹⁸² καὶ τὴν B. Leon-Μητσοπούλου¹⁸³.

Μεταξὺ τῶν λίγων κτερισμάτων τοῦ τάφου 3 εἶναι μία λήκυθος ἡλειακοῦ τύπου (ἄρ. κατ. 11, εἰκ. 11), παρόμοια μὲ τὴν ἄρ. κατ. 3. Ἀρκετὰ κοντινὸ παράλληλό της εἶναι ἡ λήκυθος ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Πάτρα¹⁸⁴ (Π6647) καὶ χαρακτηρίζεται «πρώιμος ἑλληνιστικὸς τύπος» ἀπὸ τὴν Δ. Κυριακοῦ. Οἱ ραβδώσεις ὅμως τῆς ληκύθου ἀπὸ τὸ Δρέπανο εἶναι πυκνές, δὲν περιορίζονται σὲ μιὰ στενὴ ζώνη τοῦ σώματος, ἀλλὰ συνεχίζονται ἕως καὶ λίγο πάνω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἀγγείου, γνώρισμα τοῦ ὕστερου κλασικοῦ τύπου, σύμφωνα μὲ τὴ μελετήτρια. Ἀπὸ τὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῆς Πάτρας προέρχονται παρόμοιες λήκυθοι, ποὺ ὁ Μ. Πετρόπουλος¹⁸⁵ χαρακτηρίζει ληκύθια¹⁸⁶ καὶ τὶς τοποθετεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ κοντινότερο ὅμως παράλληλο προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἡλιδά¹⁸⁷ καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν Α. Γεωργιάδου στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Κλασικὲς λήκυθοι τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐντοπίστηκαν στὸν τάφο 2 (ἄρ. κατ. 9, εἰκ. 10α) ἀλλὰ καὶ σὲ διερευνητικὲς τομὲς στὸ οἰκόπεδο Χαλκίδη (ἄρ. κατ. 38, εἰκ. 25). Τὰ ἀγγεῖα δὲν σώζουν τὶς παραστάσεις ποὺ ἔφεραν, ἀποτελοῦν ὅμως χαρακτηριστικὰ δείγματα τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ζωγράφου τῆς Μέγαιρας (Beldam)¹⁸⁸. Σὲ γειτονικὴ περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας, κοντὰ στὸ ἀρχαῖο λιμάνι τοῦ Πανόρμου¹⁸⁹, στὴ σημερινὴ περιοχὴ τῶν Ἀραχωβίτικων τῆς Δημοτικῆς Ἐνότητος Ρίου τοῦ Δήμου Πατρέων, ἔχουν βρεθεῖ στὸ παρελθὸν μελανόμορφες λήκυθοι τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. τοῦ τύπου chimney (καπνοδόχου). Ἀπαντοῦν συχνὰ στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα καὶ χαρακτηρίζονται ὡς κατ' ἐξοχὴν ἀττικές. Παρόμοιες λήκυθοι εἶναι πολὺ συνηθισμένες στὸν ἀττικὸ Κεραμεικό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα¹⁹⁰, ἔχουν βρεθεῖ, γιὰ παράδειγμα, στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἐλευσίνας¹⁹¹, στὸν Μαραθώνα¹⁹², τὴν Κόρινθο¹⁹³ καὶ τὴ Μακεδονία¹⁹⁴, ἐνῶ στὴν περιοχὴ τῆς Ἀχαΐας εἶναι πιὸ σπάνιες.

Ὁ μοναδικός, ἀνάμεσα στὰ κτερίσματα, λύχνος (ἄρ. κατ. 12) ἀπὸ τὸν τάφο 3 (εἰκ. 11β) ἀνήκει σὲ ἓνα ἀρκετὰ διαδεδομένο τύπο, ποὺ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου καὶ τὶς

182. Sinn 1978, τύπ. II, πίν. 24. 7. 8.

183. Leon - Μητσοπούλου 1994, ἄρ. 35, πίν. 95, 103.

184. Κυριακοῦ 1994, ἄρ. 6647, πίν. 131 καὶ Κυριακοῦ-Ζαφειροπούλου 2011, 58-59.

185. Πετρόπουλος 2005, 62, 63, Π11438 καὶ Π11439, εἰκ. 4, 5.

186. Τέτοιον τύπου ἀγγεῖα ἀνάλογων διαστάσεων μὲ αὐτὰ τοῦ Δρεπάνου, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς λήκυθοι καὶ ὄχι ληκύθια, βλ. Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010 καὶ Χατζῆ 1980.

187. Γεωργιάδου 2001-2002, 278, ἄρ. κατ. 8, πίν. 2.

188. Γενικὰ γιὰ τὸν τύπο βλ. Kurtz 1975, 87, 152-155, πίν. 69-71, Haspels 1936, 186 κέ., *Olynthus* XIII

72-73, πίν. 31.

189. Ε. Μαστροκώστας, ΑΔ 22, 1967, Β, 216, πίν. 156α-β· Μ. Παπαθανασίου, ΑΑΑ 29-31, 1996-1998, 127-134.

190. *Hesperia* 32, 1963, 118, Β5, κτερίσμα ἀπὸ τὸν τάφο Β, πίν. 37.

191. Μυλωνᾶς 1975, τάφος Α1: ληκύθιον Βε-40, πίν. 194α, καὶ σαρκοφάγος Β9, λήκυθος 47, πίν. 198β.

192. ΑΕ 2004, εἰκ. 60, ἄρ. 1661.

193. *Corinth* XVIII, I, ἄρ. 46, πίν. 7 καὶ *Corinth* XIII 163-164, group ii.

194. Ρωμιοπούλου, Τουράτσου 2002, 91, Π1660, 93, Π1667, 94, Π1668-Π1672.

ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Παράλληλά του ἔχουν βρεθεῖ στήν Ἀγορά τῆς Ἀθήνας¹⁹⁵, ποὺ ἀνήκουν στὸν τύπο 23 A, καὶ στὸν Κεραμεικό¹⁹⁶. Παρόμοιος τύπος λύχνου, μὲ διαφοροποίηση στὴ λαβή, ἔχει ἐντοπιστεῖ σὲ τάφο τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὸ Μάζι τῆς Ὀλυμπίας¹⁹⁷, ἐνῶ λύχνος ἀπὸ τὸ Ἄργος¹⁹⁸, ποὺ μοιάζει μὲ αὐτὸν τοῦ Δρεπάνου, φέρει λίγο πιὸ μικρὴ ὀπὴ πληρώσεως καὶ πιὸ στενὸ ὄμο. Σύμφωνα μὲ τὴν Α. Βονοῦ, ἀποτελεῖ εἰσαγωγή ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ¹⁹⁹ καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Τὸ πήλινο ἐπιχρυσωμένο ἐνώτιο (ἀρ. κατ. 13) τοῦ τάφου 3 (εἰκ. 11γ) ἀντιπροσωπεύει μία γνωστὴ πρακτικὴ τοῦ τέλους τῆς Κλασικῆς καὶ τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ὅταν ἡ κτέριση τοῦ νεκροῦ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶναι πλούσια, κατέφευγαν στὴ μίμηση πολυτελῶν κοσμημάτων, μὲ τὴν ἐπιχρύσωση ἀντίστοιχων πήλινων²⁰⁰. Στὴν Πάτρα ἡ πρακτικὴ αὐτὴ εἶναι γνωστὴ ἀπὸ στεφάνια σὲ τάφους τοῦ βόρειου νεκροταφείου τῆς πόλης, ποὺ ἔφεραν χάλκινα ἐπιχρυσωμένα φύλλα καὶ σφαιρικούς, πήλινους καρποὺς μυρτιάς²⁰¹. Ἡ γυναικεῖα κεφαλὴ ἀπεικονίζεται ἀρκετὰ συχνὰ κατὰ τὸν 5ο καὶ 4ο αἰ. π.Χ. στὴν ἀρχαία χρυσοχοΐα, ὡς ἐξάρτημα περιδεραίων καὶ ἐνωτίων. Τὸ ἐνώτιο ἀπὸ τὸ Δρέπανο μοιάζει μὲ κόσμημα ἀπὸ χρυσὸ περιάπτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Ἑβρο²⁰², σὲ σχῆμα γυναικεῖας κεφαλῆς, ποὺ σώζει στὸ πάνω μέρος τῆς ρόδακα καὶ στὸ κάτω τμήμα τοῦ λαμποῦ περιδέραιο. Σχετικὴ ὁμοιότητα ὑπάρχει καὶ μὲ περιάπτα, μὲ μορφὴ κεφαλῆς, ἀπὸ τὴν ἀρχαία Λητὴ²⁰³. Πήλινα ἐπιχρυσωμένα ἐνώτια, παρόμοια μὲ αὐτὸ τοῦ Δρεπάνου, βρίσκονται ἐπίσης στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο²⁰⁴, μὲ προέλευση ἀπὸ τὴν Κυρηναϊκὴ, ἐνῶ ἀνάλογα χρυσὰ ἐνώτια καὶ κοσμήματα ἀπὸ περιδέραια χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν Higgins²⁰⁵, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου ἕως τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πήλινοι ἐπιχρυσωμένοι καρποὶ ἀπὸ στεφάνια βελανιδιάς, ἐλιάς καὶ μυρτιάς, ἀλλὰ καὶ πήλινες ἐπιχρυσωμένες ψῆφοι ἀπὸ περιδέραια, ἔχουν βρεθεῖ στὴ βόρεια Ἑλλάδα, στοὺς τάφους τοῦ Δερβενίου²⁰⁶ καὶ τῆς Μίεζας²⁰⁷, ἐνῶ πήλινα ἐπιχρυσωμένα δισκάρια, πλακίδια καὶ κοσμήματα ἀπὸ στεφάνια ἐντοπίστηκαν στοὺς τάφους τοῦ Φοίνικα καὶ τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Θεσσαλονίκης²⁰⁸.

195. Bailey 1975, Q 64, πίν. 12 καὶ *Agora* IV ἀρ. 211, 212, τύπος 23 A, πίν. 7, 36 καὶ ἀρ. 221, 222, τύπος 23 A Prime πίν. 36.

196. *Kerameikos* XI ἀρ. 568, 570, πίν. 83.

197. Παρλαμᾶ 1972, λύχνος Π 1986, εἰκ. 7, καὶ Π 1991, εἰκ. 12.

198. Βονοῦ 1966, ἀρ. 60, πίν. 2.

199. Αὐτόθι 11 καὶ *Hesperia* 18, 1949, 338, ἀρ. 110, πίν. 99.

200. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Στ. Δρούγον, Ὁ ἐφήμερος πηλὸς καὶ ὁ αἰώνιος χρυσός: ἐπίχρυστα καὶ ἐπάργυρα πήλινα ἀγγεῖα στὸν 4ο αἰ. π.Χ., στὸ *Μύρτος, Μνήμη Ἰουλίας Βοκοτοπούλου* (Θεσσαλονίκη 2000) 305-314, Καλλιντζῆ 2007, 266, Higgins 1961, 45 καὶ *AM* 100,

1985, 309-326.

201. Πετρόπουλος 2005, 70, εἰκ. 9.

202. *Τὸ ἐλληνικὸν κόσμημα* (1997) 108, ἀρ. 95.

203. Τζαναβάρη 2009.

204. Marshall 1969, 243, 247, ἀρ. 2169-2171, πίν. 42.

205. Higgins 1961, πίν. 25 β, 28.

206. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 58-59, πίν. 61, 62.

207. Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 2002, 115, M 1106.

208. Τσιμπίδου - Αὐλωνίτη 2005, 67: MΘ 17432, 17433, 17434, 73-74: 17442, MΘ 18661, 160, 19422-19423.

Οἱ τάφοι ποὺ ἐξετάστηκαν, ἀπὸ τὸ Δρέπανο Ἀχαΐας, καταδεικνύουν ὅτι στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ ὑπῆρχε νεκροταφείο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν πρόσφατη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐντοπίστηκαν στὴν ἴδια ιδιοκτησίᾳ (οἰκόπεδο Χαλκίδη), τριῶν εἰδῶν ταφές (ταφικοὶ πίθοι, κιβωτιόσχημοι καὶ κεραμοσκεπεῖς τάφοι), ποὺ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς χρονολογικὰ περιόδους, δηλώνει τὴ μεγάλη διάρκεια χρήσης τοῦ νεκροταφείου, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύπτεται σταδιακά, καθὼς οὐσιαστικὰ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἀκολουθεῖ τὴ δραστηριότητα τῶν σύγχρονων κατοίκων τῆς περιοχῆς.

Οἱ πρῶτες ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ γεωμετρικοῦ νεκροταφείου στὴν περιοχὴ ἦλθαν στὸ φῶς τὴ δεκαετία τοῦ '70, ὅταν κατὰ τὴ διαμόρφωση ἀνισόπεδης διάβασης τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Πατρῶν - Κορίνθου, στὴν περιοχὴ τοῦ Δρεπάνου, ἐντοπίστηκαν δύο ταφικοὶ γεωμετρικοὶ πίθοι²⁰⁹ (εἰκ. 26, θέση 1). Τὴν ἴδια χρονιά, κατὰ τὶς ἐργασίες ἰσοπεδώσεως τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀποκαλύφθηκαν δύο γεωμετρικοὶ πίθοι καὶ σὲ ἀπόσταση περίπου 50 μ. στὰ ΝΑ. τοῦ ἴδιου ναοῦ²¹⁰, ἀκόμα δύο γεωμετρικοὶ πίθοι (εἰκ. 26, θέσεις 2, 3). Τὸ 1975, στὴ θέση ὅπου χτίστηκε τὸ ἐργοστάσιο Βοσινάκη, στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Βολιναίου, βρέθηκε μεγάλος ταφικὸς πίθος²¹¹ (εἰκ. 26, θέση 4). Στὴ συνέχεια, τὸ 1979, στὸ οἰκόπεδο ιδιοκτησίας Χρ. Μπαλτᾶ²¹², σὲ ἀπόσταση περίπου 35 μ. στὰ ΝΑ. τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἐντοπίστηκε ἄλλος ταφικὸς πίθος (εἰκ. 26, θέση 5) καὶ τὸ 1981, στὸ οἰκόπεδο ιδιοκτησίας Ἀρ. Μπαλάνου²¹³, στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀποκαλύφθηκαν ἕνας ἀκόμη γεωμετρικὸς πίθος καὶ ἕνας κεραμοσκεπὴς παλαιοχριστιανικὸς τάφος²¹⁴ (εἰκ. 26, θέση 6). Τὸ 1997, κατὰ τὶς ἐκσκαφικὲς ἐργασίες στὸ οἰκόπεδο ιδιοκτησίας Π. Πολυχρονοπούλου, βρέθηκε ἕνας κιβωτιόσχημος τάφος, χωρὶς κτερίσματα²¹⁵ (εἰκ. 26, θέση 7).

Συγκεντρώνοντας τὶς δημοσιευμένες θέσεις τῆς περιοχῆς καὶ τὶς θέσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ *Αρχαιολογικὸ Δελτίο*, θὰ μπορούσαμε νὰ τολμήσουμε μιὰ προσπάθεια συναγωγῆς γενικότερων συμπερασμάτων γιὰ τὸ νεκροταφείο τοῦ Δρεπάνου. Μὲ βάση τὰ μέχρι σήμερα στοιχεῖα, οἱ ταφές στὴν περιοχὴ ἦταν ἀτομικές. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν κλασικῶν κιβωτιόσχημων τάφων ἦταν ΒΑ.-ΝΔ., ἐνῶ ὁ κιβωτιόσχημος τάφος τῆς θέσης 7 (εἰκ. 26) εἶχε προσανατολισμὸ Α.-Δ. Οἱ κεραμοσκεπεῖς τάφοι τοῦ Δρεπάνου εἶχαν κατὰ βάση τὸ κρανίον στὰ ἀνατολικά, μὲ ἐξαίρεση τὸν παιδικὸ τάφο στὰ ἀνατολικά τῆς ἐκκλησίας (εἰκ. 26, θέση 6), ποὺ εἶχε τοποθετηθεῖ μὲ τὸ κρανίον πρὸς Δ., καὶ τοὺς τάφους 11, 12 (οἰκόπεδο Χαλκίδη, εἰκ. 26, θέση 8), ποὺ εἶχαν τὸ κρανίον στὰ ΒΔ. Ἡ συνηθέστερη ταφικὴ τακτικὴ τοῦ νεκροταφείου ἦταν ὁ ἐγκυτρισμὸς σὲ πίθο. Οἱ ταφικοὶ πίθοι εἶχαν προσανατολισμὸ μὲ τὸ στόμιόν τους πρὸς Α., μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸν ταφικὸ πίθο ποὺ ἐντοπίστηκε στὸ ἐργοστάσιο Βοσινάκη (εἰκ. 26, θέση 4) καὶ ἦταν τοποθετημένος μὲ τὸ στόμιον πρὸς Ν.

209. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 26, 1971, Β, 186, πίν. 166, 167.

210. Ἰφ. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 26, 1971, Β1, 186-187, πίν. 169 καὶ Δεκουλάκου 1973.

211. Ἰφ. Δεκουλάκου, *ΑΔ* 30, 1975, Β1, 120.

212. Ἀρ. Ἡμερ. ἀνασκαφῆς 77, ΣΤ' ΕΠΚΑ, σ. 3-5.

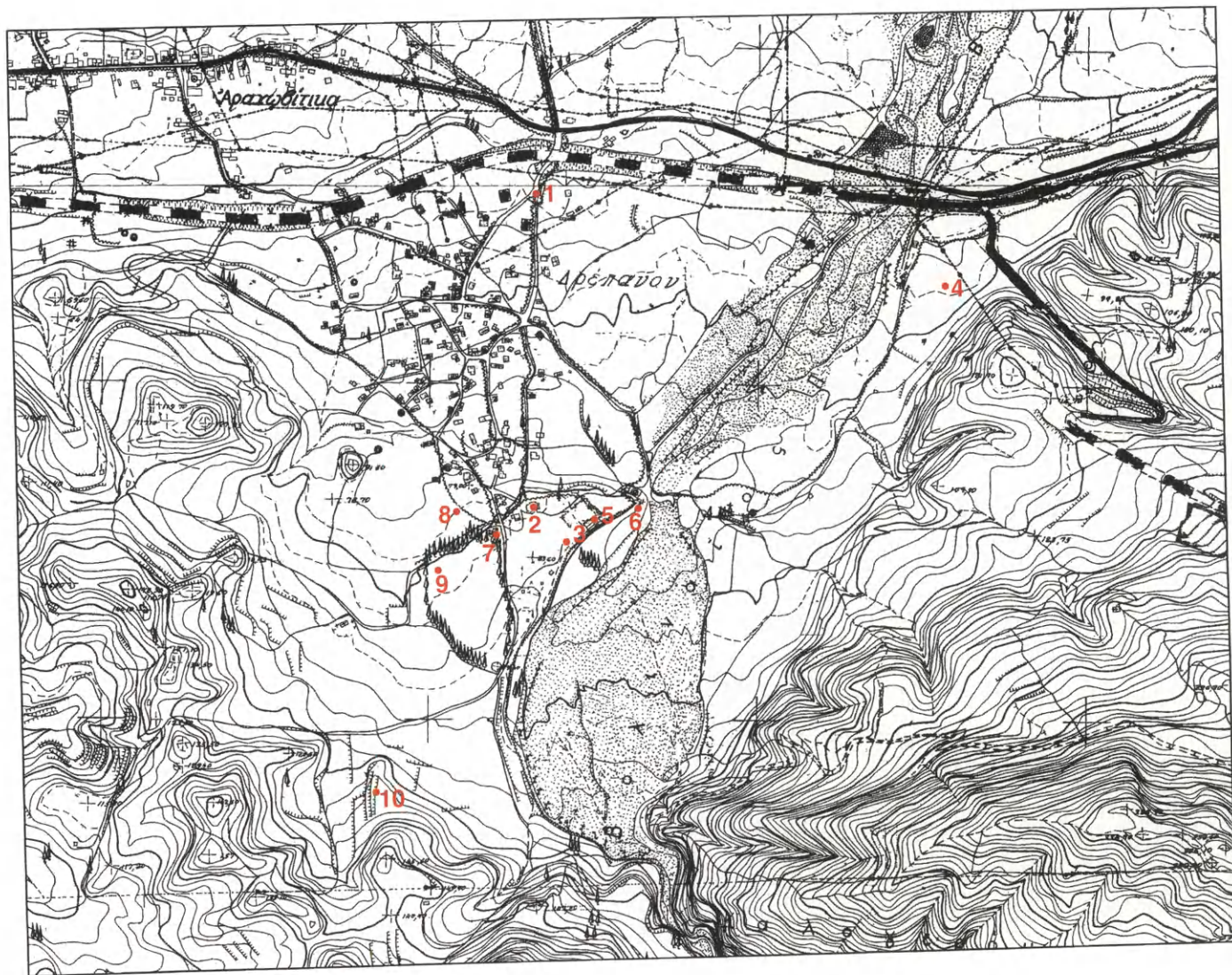
Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο οἰκόπεδο δὲν

ἀναφέρεται στὰ Χρονικά τοῦ ΑΔ.

213. Ἰω. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 36, 1981, Β1, 166, πίν. 105α.

214. Αὐτόθι 166.

215. Γ. Ἀλεξοπούλου, *ΑΔ* 52, 1997, Β1, 292.



Εἰκ. 26. Χάρτης ΓΥΣ τῆς περιοχῆς τοῦ Δρεπάνου μὲ τὶς ἀρχαιολογικὰς θέσεις.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Θέση 1: Ἀνισόπεδη διάβαση τῆς παλαιᾶς ἐθνικῆς ὁδοῦ Πατρῶν - Κορίνθου (ταφικοὶ πίθοι).
 Θέση 2: Ἡ σύγχρονη ἐκκλησίᾳ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ταφικοὶ πίθοι).
 Θέση 3: Θέση στὰ ΝΑ. τοῦ σύγχρονου ναοῦ (ταφικοὶ πίθοι).
 Θέση 4: Θέση ἐργοστασίου Βοσινάκη, στὴν ἀνατολικὴ ὄχθῃ τοῦ ποταμοῦ Βολιναίου (ταφικοὶ πίθοι).
 Θέση 5: Οἰκόπεδο Μπαλτᾶ στὰ ΝΑ. τῆς σύγχρονης ἐκκλησίας (ταφικὸς πίθος).
 Θέση 6: Οἰκόπεδο Μπαλάνου στὰ ἀνατολικά τῆς σύγχρονης ἐκκλησίας (ταφικὸς πίθος καὶ κεραμοσκεπὴς τάφος).
 Θέση 7: Οἰκόπεδο Πολυχρονοπούλου (ἀκτέριστος κιβωτιόσχημος τάφος).
 Θέση 8: Οἰκόπεδο Χαλκίδη (ταφικοὶ πίθοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι ὕστερων Κλασικῶν χρόνων καὶ κεραμοσκεπεῖς ταφές).
 Θέση 9: Οἰκόπεδο Καρέλα (ταφικοὶ πίθοι).
 Θέση 10: Οἰκόπεδο Πήττα (οἰκοδομικὰ λείψανα).

Οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές (οἰκόπεδο Χαλκίδη, εἰκ. 26, θέση 8) ἀποκάλυψαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν περιοχὴ ταφές Κλασικῶν καὶ ὕστερων Κλασικῶν χρόνων. Ἡ χρονολόγηση τῶν κεραμοσκεπῶν τάφων, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ, εἶναι ἀρκετὰ ἀμφίβολη, ἀφοῦ οἱ ταφές ποὺ περιεῖχαν ἦταν ἀκτέριστες. Παρόλα αὐτά, ὁ ἐντοπισμὸς τῶν τελευταίων πιθανῶς νὰ σχετίζεται μὲ τὸν προαναφερθέντα κεραμοσκεπῇ παλαιοχριστιανικὸ τάφο, ποὺ βρέθηκε στὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ στὸ οἰκόπεδο Μπαλάνου (εἰκ. 26, θέση 6).

Τὸ σχῆμα τῶν ταφικῶν πίθων, ἀπὸ τὶς παλαιότερες δημοσιευμένες θέσεις τοῦ Δρεπάνου, ἀντιπροσωπεύουν οἱ συγκολλημένοι πίθοι: ὁ ἓνας ποὺ ἐντοπίστηκε κοντὰ στὴν ἐκκλησίᾳ τὸ 1971, καὶ ὁ ἄλλος ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1981 στὰ ἀνατολικά της (εἰκ. 26, θέσεις 3 καὶ 6 ἀντίστοιχα). Τὸ σῶμα τους ἦταν κατὰ κανόνα ὠοειδές, σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις ἔφερε ἀνάγλυφες ὀριζόντιες ταινίες καὶ τὸ χεῖλος ἦταν ἐλαφρῶς ἔξω νεῦον. Στους πίθους ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες ἀνασκαφές διαπιστώνουμε ὅτι τὸ χεῖλος ἔχει πιὸ ἐντονη κλίση πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ σῶμα καταλήγει σὲ ὀξυπύθμενη κυλινδρική ἀπόφυση.

Ἡ στάση τῶν νεκρῶν στὶς περισσότερες περιπτώσεις δὲν εἶναι σαφής. Στους κιβωτιόσχημους καὶ κεραμοσκεπεῖς τάφους πάντως οἱ νεκροὶ ἦταν τοποθετημένοι ἐκτάδην ἢ γυρισμένοι στὸ ἓνα πλευρό, ἐνῶ στους πίθους τὸ κρανίον βρισκόταν πρὸς τὸ στόμιο.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ φύλο τῶν νεκρῶν, δὲν μπορούμε νὰ εἰμαστε βέβαιοι γιὰ τὶς ταφές ποὺ προέρχονται ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς πίθους. Ἡ παρουσία τῆς μάχαιρας καὶ τοῦ ἐγγχειριδίου, καθὼς καὶ τῶν κοσμημάτων, δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῆ ἔνδειξη γιὰ τὸ φύλο τοῦ νεκροῦ. Τέτοια κτερίσματα ἔχουν βρεθεῖ σὲ πολλοὺς τάφους, καὶ ὄχι μόνο ἀνδρικούς, ἀφοῦ κομπὲς μάχαιρες πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦσαν καὶ ἀντικείμενα καλλωπισμοῦ²¹⁶. Κοσμήματα, ὅπως πόρπες, περόνες, δακτύλιοι καὶ σφηκωτῆρες, συνόδευαν ταφές καὶ τῶν δύο φύλων²¹⁷. Γυναικεῖες, παρόλα αὐτά, θὰ πρέπει νὰ χαρακτηριστοῦν οἱ ταφές τῶν κιβωτιόσχημων τάφων 1 καὶ 3, λόγῳ τοῦ κατόπτρου καὶ τῶν ἐνωτίων ποὺ ἐντοπίστηκαν σὲ αὐτές.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κτερισμάτων τῶν τάφων συμπεραίνουμε ὅτι ἡ κεραμικὴ ποὺ συνόδευε τοὺς νεκροὺς προερχόταν κατὰ βάση ἀπὸ τοπικὰ ἐργαστήρια ἢ ἐργαστήρια γειτονικῆς περιοχῆς. Τόσο ἡ κεραμικὴ, ὅσο καὶ τὰ μεταλλικὰ κτερίσματα, σχετίζονται μὲ ἄλλες θέσεις ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα, καὶ τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα, τὴν Αἰτωλοακαρνανία, τὴν Ἰθάκη, τὴ Σπάρτη, ἀλλὰ καὶ τὴν Κόρινθο. Οἱ λήκυθοι ἀρ. κατ. 9 καὶ 38 τῆς Κλασικῆς περιόδου πιθανότατα ἀποτελοῦν εἰσηγμένα ἀγγεῖα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἐνῶ ἡ κοτύλη ἀρ. κατ. 22 θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελεῖ κορινθιακὸ προϊόν.

Συγκρίνοντας τὶς θέσεις τῶν πρόσφατων σωστικῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ παρουσιάστηκαν σὲ αὐτὸ τὸ ἄρθρο καὶ τὰ στοιχεῖα ποὺ συλλέγουμε ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀρχαιολογικὲς θέσεις τοῦ Δρεπάνου, διαπιστώνουμε ὅτι τὸ νεκροταφεῖο καταλάμβανε τὴν περιοχὴ τῆς σημερινῆς δυτικῆς ὄχθης τοῦ ποταμοῦ Βολιναίου (βλ. εἰκ. 26). Μόνη ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ ταφικοὶ πίθοι ποὺ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τοῦ ἐργοστασίου Βοσινάκη (εἰκ. 26, θέση 4), στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ, στὰ ΒΑ. τοῦ χωριοῦ. Τὸ νεκροταφεῖο ἐκτει-

216. Kurtz, Boardman 1994, 60 καὶ Βοκοτοπούλου 1986, 337.

217. Γκαδόλου 2008, 250.

νόταν από την περιοχή στα νότια της παλαιᾶς ἐθνικῆς ὁδοῦ (εἰκ. 26, θέση 1), ἕως τὴν περιοχή στα ΝΔ. τῆς σύγχρονης ἐκκλησίας τοῦ χωριοῦ (εἰκ. 26, θέση 9), μὲ ἀνατολικότερη τὴ θέση 4, τοῦ ἐργοστασίου Βοσινάκη καὶ δυτικότερη τὴ θέση τοῦ οἰκοπέδου Καρέλα (εἰκ. 26, θέση 9), στα δυτικά τῆς ἐκκλησίας. Παρατηροῦμε, ἐπίσης, ὅτι οἱ περισσότερες θέσεις ἐντοπίζονται γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, σὲ ἀπόσταση περίπου 150 μ. ἀπὸ αὐτή.

Εὐλόγο παραμένει τὸ ἐρώτημα σὲ ποιὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ ἀνήκει τὸ νεκροταφεῖο. Τὰ ἀγγεῖα, τὰ σιδερένια καὶ χάλκινα κοσμήματα, τόσο τῶν Γεωμετρικῶν, ὅσο καὶ τῶν ὕστερων Κλασικῶν χρόνων, δηλώνουν μιὰ εὐρωστη κοινότητα. Οἱ ἱστορικὲς πηγὲς ἀναφέρουν πὼς κοντὰ στὸν ποταμὸ Βολιναῖο²¹⁸ ὑπῆρχε στὴν ἀρχαιότητα ἡ πόλη Βολίνα ἢ Βολίνη²¹⁹. Σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο ποὺ παραθέτει ὁ Πανσανίας, αὐτὸ ἦταν τὸ ὄνομα μιᾶς παρθένου ποὺ ἀγάπησε ὁ Ἀπόλλων, ἡ ὁποία φεύγοντας ρίχτηκε στὴ θάλασσα καὶ ὁ θεὸς τῆς χάρισε τὴν ἀθανασία. Ὁ Ἀπόλλων ὀνόμασε τὸν τόπο Βολίνη, ἀπὸ τὴ βολή τῆς κόρης. Ἀπὸ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ποὺ πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τὴν ΣΤ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ τὸ Κέντρο Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος, προέκυψαν στοιχεῖα ποὺ τοποθετοῦν τὴ θέση τῆς πόλης στὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Βολιναίου, μὲ διάρκεια ζωῆς ἀπὸ τὴ Γεωμετρικὴ ἕως τὴ Ρωμαϊκὴ περίοδο²²⁰.

Οἰκοδομικὰ λείψανα στὴν περιοχή, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν ἔνδειξη γιὰ τὴ θέση τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ἐντοπίστηκαν περίπου 250 μ. νότια τοῦ σύγχρονου νεκροταφείου τοῦ χωριοῦ, στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ν. Πήττα (εἰκ. 26, θέση 10)²²¹. Σώζονταν ὅμως πολὺ ἀποσπασματικὰ καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα ἦταν διαταραγμένα. Τμῆμα καμαροσκεποῦς κατασκευῆς, πιθανότατα Ρωμαϊκῆς περιόδου, ἐντοπίστηκε ἐπίσης στὴν περιοχή «Πύργος»²²² τοῦ Δρεπάνου. Ἡ θέση ὅμως δὲν ἔχει ἀνασκαφεῖ ἀκόμα. Ἡ περιοχή τοῦ Δρεπάνου ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητα μιὰ σημαντικότερη θέση στὸν ἀρχαιολογικὸ χάρτη τῆς Ἀχαΐας. Ἡ μελέτη τῆς θὰ ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο καὶ μελλοντικῶν ἐργασιῶν, ἀφοῦ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχή συνεχίζεται, φέροντας στὸ φῶς νέα στοιχεῖα, ποὺ θὰ συμπληρώσουν τὶς γνώσεις μας τόσο γιὰ τὸ Δρέπανο, ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἱστορικὸ γίνεσθαι τῆς βορειοανατολικῆς Ἀχαΐας.

ARTEMIS MANIAKH

218. Βλ. σημ. 1.

219. Πανσ. VII 23, 2-4, Θωμόπουλος 1950, 101, Τριανταφύλλου 1959, 98, Πετρόπουλος 1991, 251, 254, 256, Rizakis 1995, 192-193.

220. Petropoulos, Rizakis 1994, 199.

221. Α. Παπακώστα, ΑΔ 2007, Β (ὑπὸ ἔκδοσιν). Τὴν πληροφορία ὀφείλω στὴν ἀνασκαφέα.

222. Μ. Πετρόπουλος, ΑΔ 46, 1991, Β1, 155-156.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Aegina* 1906
Agora VIII
Agora XII
 Ἀθήνα - Σπάρτη 2006
 Bailey 1975
 Benton 1953
 Bevan E. 1986
 Βεργίνα I
 Blinkenberg 1926
 Blinkenberg 1931
 BMC
 Βοκοτοπούλου 1969
 Βοκοτοπούλου 1982
 Βοκοτοπούλου 1986
 Bonon 1966
 Γεωργιάδου 2001-2002
 Γκαδόλου 1997
 Γκαδόλου 2007
 Γκαδόλου 2008
 Γ' ΣυνΕλλΚερ
 Coldstream 1968
 Coldstream 1997
 Coldstream, Catling 1996
 Congdon 1981
 Corinth VII, I
 Corinth XII
 Corinth XIII
 Corinth XV, I
 Furtwängler A., *Das Heiligtum der Aphaia* (München 1906).
 Bran E., *Agora VIII, Late geometric and protoattic pottery, mid 8th to late 7th century B.C.* (Princeton, New Jersey 1962).
 Sparkes B. A., Talcott L., *Agora XII, Black and plain pottery* (New Jersey 1970).
 Ἀθήνα - Σπάρτη, Κατάλογος της έκθεσης «Ἀθήνα - Σπάρτη» στη Νέα Ὑόρκη (Δεκέμβριος 2006 - Μάιος 2007) (Νέα Ὑόρκη 2006).
 Bailey D. M., *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, I. Greek, Hellenistic and Early Roman Pottery Lamps* (London 1975).
 Benton S., Further excavations at Aetos, *BSA* 48, 1953, 254-361.
Representations of animals in sanctuaries of Artemis and other olympian deities 1-2, Bar International series 315 (Oxford 1986).
 Ἀνδρόνικος Μ., *Βεργίνα, Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* (Ἀθήναι 1969).
 Blinkenberg C., *Fibules grecques et orientales, Lindiaka* V (1926).
 Blinkenberg C., *Lindos, I. Les petits objets, 1902-1914* (Berlin 1931).
Catalogue of the Greek Coins in the British Museum (London 1873-1927).
 Βοκοτοπούλου Ἰ., Πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀργινίου, *ΑΔ* 24, 1969, Α, 74-94.
 Βοκοτοπούλου Ἰ., Ἡ Ἥπειρος στὸν 8ο καὶ τὸν 7ο αἰῶνα π.Χ., *ASAtene* L.X. N.S. XLIV, 1982, 77-98.
 Βοκοτοπούλου Ἰ., *Βίτσα - Τὰ νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσσικῆς κόμης Α-Γ* (Ἀθήνα 1986).
 Bonon A., *Les lampes d'Argos, Études Péloponnésiennes* V (Paris 1966).
 Γεωργιάδου Α., Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μελαμβροῦς κεραμικῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἥλιδα, *Πελοποννησιακὰ κς'* (Ἀθήνα 2001-2002).
 Γκαδόλου Α., Χάλκινα καὶ σιδερένια ὅπλα ἀπὸ τὸ ἱερὸ στὸ Ἄνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Ἀχαΐας, *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος-Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995* (Ἀθήνα 1997) 51-72.
 Γκαδόλου Α., Ὁμάδα ταφικῶν πίθων ἀπὸ ἑνα νεκροταφεῖο Γεωμετρικῶν χρόνων στὴν Τράπεζα Αἰγίου, *ASAtene* 85, 2007, 11-30.
 Γκαδόλου Α., *Ἡ Ἀχαΐα στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους* (Ἀθήνα 2008).
 Γ' Συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, *Θεσσαλονίκη, 24-27 Σεπτεμβρίου 1991* (Ἀθήνα 1994).
 Coldstream J. N., *Greek Geometric Pottery* (London 1968).
 Coldstream J. N., *Γεωμετρικὴ Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1997).
 Coldstream J. N., Catling H. W., *Knossos North Cemetery - Early Greek tombs* (London 1996).
 Congdon, Lenore O., Keene, *Caryatid Mirrors of Ancient Greece* (Mainz am Rhein 1981).
 Weinberg S., *Corinth VII, Part I, The Geometric and Orientalizing Pottery* (Cambridge, Massachusetts 1943).
 Davidson G., *Corinth XII. The Minor Objects* (New Jersey 1952).
 Blegen C., Palmer H., Young S. R., *Corinth, XIII. The North Cemetery* (New Jersey 1964).
 Stillwell Newhall A., *Corinth XV, Part I, The potters' quarter* (Princeton, New Jersey 1948).

- Corinth XV, III Stillwell, Newhall A., Benson J. L., *Corinth XV, Part III, The potters' quarter, The pottery* (Princeton, New Jersey 1984).
- Corinth XVIII, I Pemberton E., *Corinth XVIII, Part I, The sanctuary of Demeter and Kore: the Greek pottery* (Princeton, New Jersey 1989).
- Courbin 1966 Courbin P., *La céramique géométrique de l'Argolide* (Paris 1966).
- CSE *Corpus Speculorum Etruscorum*.
- CSE Belgique 1 Lambrechts R., *CSE Belgique 1* (Rome 1987).
- CSE, BRD 4 Zimmer G., *CSE Bundesrepublik Deutschland 4* (Munich 1995).
- CSE, USA 2 De Puma R., *CSE USA 2* (Boston, Cambridge, Ames, 1993).
- Dawkins 1929 Dawkins R. M., *The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, JHS Suppl. 5* (London 1929).
- Delphes V Perdrizet P., *Fouilles de Delphes V* (Paris 1908).
- Δεκουλάκου 1973 Δεκουλάκου Ι., Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι ἐξ Ἀχαΐας, *AE 1973, Αρχαιολογικά Χρονικά*, 15-29.
- Δεκουλάκου 1982 Δεκουλάκου Ι., Κεραμική 8ου καὶ 7ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Αἰτωλίας, *ASAtene LX N.S. XLIV*, 1982, 219-235.
- Desborough 1972 Desborough V. R. d'A., *The Greek Dark Ages* (London 1972).
- Dietz S., Stavropouloulou - Gatsi M. (ἐπιμ.), *Kalydon in Aitolia I, Danish/Greek Field Reports and Studies, Monographs of the Danish Institute at Athens 12, 1* (2011).
- Dietz S., Stavropouloulou - Gatsi M. (ἐπιμ.), *Kalydon in Aitolia II, Danish/Greek Field, Catalogues, Monographs of the Danish Institute at Athens 12, 2* (2011).
- Eretria XVII Blandin B., *Eretria XVII, Les pratiques funéraires d'époque Géométrique à Érétrie*, 2 (Lausanne 2007).
- Ζ' ΣυνΕλλΚερ. 2011 Ζ' Επιστημονική Συνάντηση γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ κεραμικὴ, 4-9 Ἀπριλίου 2005, Αἴγιο (Ἀθήνα 2011).
- Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010: Ζαφειροπούλου Φ., Γεωργιάδου Α., *Λιθοβούνι Μακρυνείας, Νεκροταφείο κλασικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ εὐρήματα μυκηναϊκοῦ τάφου* (Θεσσαλονίκη 2010).
- Θέμελης, Τουράτσογλου 1997: Θέμελης Π., Τουράτσογλου Γ., *Οἱ τάφοι τοῦ Δερβενίου* (Ἀθήνα 1997).
- Gadoulou 2011 Gadoulou A., A late Geometric clay model of an architectural building with figural decoration from Achaea in the Northern Peloponnese, *BSA 106*, 2011, 247-273.
- Gauer 1991 Gauer W., *Die bronzengefäße von Olympia: mit Ausnahme der geometrischen Dreifüsse und Kessel des orientalisierenden Stils* (Berlin 1991).
- Goldman 1940 Goldman H., The acropolis of Halae, *Hesperia IX*, 1940, 381-514.
- Haspels 1936, Haspels, *Attic Black-figured lekythoi* (Paris 1936).
- Higgins 1961, Higgins R. A., *Greek and Roman jewellery* (London 1961).
- Isthmia VII Raubitschek I., *Isthmia, VII. The metal objects (1952-1989)* (Princeton, New Jersey 1998).
- Jacobstahl 1956 Jacobstahl P., *Greek Pins and their connections with Europe and Asia* (London 1956).
- Καλλιντζή Κ. 2007 Καλλιντζή Κ., Κοσμήματα ἀπὸ τὸ νεκροταφείο τῶν ἀρχαίων Ἀβδήρων, στὸ Ἀθ. Ἰακωβίδου (ἐπιμ.), *Ἡ Θράκη στὸν ἐλληνορωμαϊκὸ κόσμο, Πρακτικὰ τοῦ 10ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνὴ - Ἀλεξανδρούπολη, 1-23 Ὀκτωβρίου 2005* (Ἀθήνα) 255-272.
- Καλτσᾶς 1998 Καλτσᾶς, Ν., Ἀκανθοῦ, Ι. *Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ νεκροταφείο κατὰ τὸ 1979* (Ἀθήνα 1998).
- Kerameikos I Kraiker W., Kübler K., *Kerameikos, I. Die Nekropolen des 12. bis 10. Jahrhunderts* (Berlin 1939).

- Kerameikos V Kübler K., *Kerameikos, V. Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts* (Berlin 1954).
- Kerameikos XI Scheibler I., *Kerameikos XI* (Berlin 1976).
- Kilian 1975 Kilian K., *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PB XIV, 2 (München 1975).
- Kilian - Dirlmeier 1979 Kilian - Dirlmeier I., *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, PB XI, 2 (München 1979).
- Kilian - Dirlmeier 1984 Kilian - Dirlmeier I., *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes*, PB XIII, 8 (München 1984).
- Kleibrink κ.ά. 2004 Kleibrink M., Kindberg-Jacobsen J., Handberg S., Water for Athena: Votive gifts at Lagaria, *World Archaeology* 36, 1, March 2004, 43-67.
- Kolia 2011 Kolia E., A Sanctuary of the Geometric Period in Ancient Helike, Achaea, *BSA* 106 (I), 2011, 201-246.
- Κόλια, Γκαδόλου 2007 Κόλια E., Γκαδόλου A., Ναὸς γεωμετρικῶν χρόνων στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλίκης, *Ἀρχαιολογία* 104, 2007, 71-73.
- Κόλια, Γκαδόλου 2011 Κόλια E., Γκαδόλου A., Ναὸς γεωμετρικῶν χρόνων στὰ Νικολαΐκα Ἀχαΐας, στὸ Μαζαράκης - Αἰνιὰν Α. (ἐπιμ.), *Σκοτεινοὶ χρόνοι, Διεθνὲς Συνέδριο στὴ μνήμῃ τοῦ W. D. E. Coulson, 14-17 Ἰουνίου 2007* (2011) 149-168.
- Κούρου 1978 Κούρου N., Ταφικὸ σύνολο ἀπὸ τὴν περιοχὴ Αἰγίου, στὸ *ΣΤΗΛΗ, Τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος* (Ἀθῆναι 1978).
- Κουρουნიώτης 1903 Κουρουნიώτης K., Ἀνασκαφὴ ἐν Κωτίλῳ, *ΑΕ* 1903, 152-188.
- Κυριακοῦ 1994 Κυριακοῦ Δ., Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πάτρας, στὸ *Γ' ΣυνΕλλΚερ* 185-195.
- Κυριακοῦ-Ζαφειροπούλου 2011: Κυριακοῦ-Ζαφειροπούλου Δ., Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Πάτρας. Τυπολογικὴ ἐξέλιξη, στὸ *Ζ' ΣυνΕλλΚερ* 57-74.
- Kurtz 1975 Kurtz D. C., *Attic White Lekythoi* (Oxford 1975).
- Kurtz, Boardman 1994 Kurtz D., Boardman J., *Ἔθιμα ταφῆς στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κόσμος* (ἐλλ. μετὰφρ. Ἀθήνα 1994).
- Lefkandi I Popham M., Sackett L., Themelis P., *Lefkandi, I. The Iron Age settlement, The cemeteries*, *BSA Suppl.* 11 (Oxford 1980).
- Lefkandi III Popham M. R., Lemos I. S., *Lefkandi, III. The Early Iron Age cemetery at Toumba, The excavations of 1981 to 1994*, *BSA Suppl.* 29 (Oxford 1996).
- Leon-Μητσοπούλου 1994 Leon-Μητσοπούλου V., *Keramik der klassischen und nachklassischen Zeit aus der Stadt Elis*, *Γ' ΣυνΕλλΚερ* 159-173.
- Marshall 1969 Marshall J., *Catalogue of the jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in the Department of Antiquities, British Museum* (London 1969).
- Mitsopoulos Leon 2012 Mitsopoulos Leon V., *Das Heiligtum der Artemis Hemera in Lousoi. Kleinfunde aus den Grabungen 1986-2000* (Wien 2012).
- Μυλωνᾶς 1975 Μυλωνᾶς Γ., *Τὸ δυτικὸν νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος* (Ἀθῆναι 1975).
- Nichoria III McDonald W. A., Coulson W. D. E., Rosser J., *Excavations at Nichoria in Southwest Greece, III. Dark Age and Byzantine Occupation* (Minneapolis 1983).
- OF VII Heilmeyer W. D., *Frühe olympische Tonfiguren, Olympische Forschungen VII* (Berlin 1972).
- OF XIII Philipp H., *Bronzeschmuck aus Olympia, Olympische Forschungen XIII* (Berlin 1981).
- Οἰκονομίδης 2006 Οἰκονομίδης Στ., Εὐρήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ ἰταλικῆς προέλευσης στὴν Ἀχαΐα, *AAA* 39, 2006, 139-150.
- Olympia Bericht VII Kunze E., Mallwitz Al., Goette E., Habicht C., Willemsen F., *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Olympische Berichte VII* (Berlin 1961).

- Olympia Bericht IX* Mallwitz Al., Kunze E., *Bericht über die Ausgrabungen in Olympia, Olympische Berichte IX* (Berlin 1994).
- Olynthus V* D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, V. Mosaics, vases and lamps of Olynthus found in 1928 and 1931* (London 1933).
- Olynthus X* Robinson D., *Excavations at Olynthus, X. Metal and minor miscellaneous finds. An original contribution to Greek life* (London - Oxford 1941).
- Olynthus XIII* D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus, XIII. Vases found in 1934 and 1938* (London 1950).
- Payne 1962 Payne H., *Perachora I, II: the sanctuaries of Hera Akraia and Limenia; excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-33* (Oxford 1940-62).
- Payne 1931 Payne H., *Necrocorinthia* (1931).
- Papadopoulos 2001 Papadopoulos J., *Magna Achaia: Akhaian Late Geometric and Archaic Pottery in South Italy and Sicily, Hesperia* 70, 4, 2001, 373-460.
- Papaspyridi-Karousou 1951 Papaspyridi-Karousou S., *Attic bronze mirrors, Studies Presented to David Moore Robinson I* (Saint Louis, Missouri 1951) 565-587, πίν. 45-53.
- Παρλαμά 1972 Παρλαμά Λ., *Νεκροταφείο του 4ου αι. π.Χ. παρὰ τὸ Μάξι Ὀλυμπίας, AAA* 1972, 2, 206-223.
- Πετρόπουλος 1991 Πετρόπουλος Μ., *Τοπογραφικὰ τῆς χώρας τῶν Πατρῶν, στὸ Ἀρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία, Μελετήματα* 13 (Ἀθήνα 1991).
- Πετρόπουλος 2005 Πετρόπουλος Μ., *Τὸ βόρειο νεκροταφείο τῶν ἀρχαίων Πατρῶν: Οἰκόπεδο ὁδοῦ Πουκεβίλ, στὸ Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Ἀἴγιο 2005) 25-27.*
- Petropoulos, Rizakis 1994 Petropoulos M., Rizakis A., *Settlements patterns and landscape in the coastal area of Patras, JHS* 7, 1994, 183-207.
- Πετρόπουλος 2005 Πετρόπουλος Μ., *Τὸ βόρειο νεκροταφείο τῶν Πατρῶν: Οἰκόπεδο ὁδοῦ Πουκεβίλ 25-27, στὸ Ἑλληνιστικὴ Κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο (Ἀἴγιο 2005) 59-72.*
- Πωλογιώργη 1981 Πωλογιώργη Μ., *Ὑστεροκλασικὸς τάφος στὴν Κίσσαμο, AAA XIV*, 1981, 162-179.
- Reichel, Wilhelm 1901 Reichel W., Wilhelm A., *Das Heiligtum der Artemis zu Luso, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes* 4, 1901, 1-89.
- Rizakis 1995 Rizakis A., *Achaie I, Sources textuelles et histoire régionale, Μελετήματα* 20 (Ἀθήνα 1995).
- Rizakis 2002 Rizakis A., *L'Achaie péloponnésienne: structure spatiale et géographie historique, στὸ E. Greco (ἐπιμ.), Gli Achei e l'identità ethnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum, 23-25 febbraio 2001, Fondazione Paestum Tekmeria* 3 (Paestum-Atene 2002) 43-66.
- Ρωμιοπούλου, Τουράτσογλου 2002: Ρωμιοπούλου Κ., Τουράτσογλου Γ., *Μίεζα, νεκροταφείο ὑστεροαρχαϊκῶν - πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων* (Ἀθήνα 2002).
- Sinn 1978 Sinn U., *Das Heiligtum der Artemis Limnatis bei Kombothekra. Elische Lekythen, AM* 93, 1978, 45-82.
- SNG, Cop. *Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Danish Collection* (Copenhagen 1942-1977).
- Snodgrass 1964 Snodgrass A. M., *Early Greek Armour and Weapons* (Edinburgh 1964).
- Souyoutzoglou-Haywood 1999: Souyoutzoglou-Haywood C., *The Ionian islands in the Bronze and Early Iron Age 3000-800 BC* (Liverpool 1999).
- Σταυροπούλου-Γάτση 1980: Σταυροπούλου-Γάτση Μ., *Πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφείο Αἰτωλίας, ΑΔ* 35, Α, 102-129.

- Τζαναβάρη 2009 Τζαναβάρη Κ., Μεταλλικά περιόπτα σὲ σχῆμα κεφαλῆς Ἀφροδίτης, ἀπὸ τὴν ἀρχαία Λητή, στὸ Κέρματα Φιλίας, *Τιμητικὸς Τόμος γιὰ τὸν Ἰωάννη Τουνάτσογλου*, Β, Ἐπιγραφικὴ - Ἀρχαιολογία - *Varia* (Ἀθήνα 2009) 561-571.
- Tocra I* Boardman J., Hayes J., *Excavations at Tocra 1963-1965, The archaic deposits I*, BSA Suppl. 4 (Oxford 1966).
- Tocra II* Boardman J., Hayes J., *Excavations at Tocra 1963-1965, The archaic deposits II and later deposits*, BSA Suppl. 10 (Oxford 1973).
- Τὸ ἐλληνικὸ κόσμημα, 6000 χρόνια παράδοση, κατάλογος ἐκθεσης*, Θεσσαλονίκη, Βίλα Bianca, 21 Δεκεμβρίου 1997 - 21 Φεβρουαρίου 1998 (Ἀθήνα 1997).
- Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη 2005 Τσιμπίδου-Αὐλωνίτη, *Μακεδονικοὶ τάφοι στὸν Φοῖνικα καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Θεσσαλονίκης* (Ἀθήνα 2005).
- Waldstein 1902 Waldstein Ch., *The Argive Heraeum* (Boston 1902-1905).
- Χατζῆ 1980 Χατζῆ Γ., Κεραμικὴ Ὑστεροκλασικῶν χρόνων ἀπὸ τὴν Ἀμαλιάδα, *ΑΔ* 35, 1980, Α, 37-59.
- Χατζῆ 2008 Χατζῆ Γ., *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ὀλυμπίας* (Ἀθήνα 2008).
- Ὠνάσογλου 1981 Ὠνάσογλου Ἀ., Οἱ γεωμετρικοὶ τάφοι τῆς Τραγάνας, *ΑΔ* 36, 1981, Α, 1-57.

Ο ΘΗΣΑΥΡΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΥΓΙΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΘΟΥΡΙΑ

Τὸ ἔτος 2009 ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὴν ἀρχαία Θουρία ἔφερε στὸ φῶς λίθινο θησαυρὸ (Λ 7926) κατὰ χώραν στὸ ἐσωτερικὸ ἄγνωστου ἀκόμη οἰκοδομήματος¹. Ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν ἀποκάλυψε δωρικὸ ναὸ ἀφιερωμένον στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγίεια, στὸν σηκὸ τοῦ ὁποίου ἦταν τοποθετημένος ὁ θησαυρὸς² (εἰκ. 1).

Ὁ θησαυρὸς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1,85 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ. γωνία τοῦ σηκοῦ, σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ ἐπιμήκη τοῖχο του καὶ εἶναι ἐνσωματωμένος στὸ σωζόμενο δάπεδο, ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ἐξέχει κατὰ 18,6 ἐκ. Εἶναι ὀρθογώνιος, κατασκευασμένος ἀπὸ ὑπόλευκο ἀσβεστόλιθο μὲ πολὺ καλὰ λειασμένη τὴν ἄνω ἐπιφάνεια, καθὼς καὶ τὶς τέσσερις ὑπέργειες πλευρὲς του, στὸ τμήμα τοῦ ποῦ εἶναι ὄρατὸ πάνω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ. Τὸ ὑπόγειο, μὴ ὄρατό, τμήμα τοῦ θησαυροῦ, ὕψους 24,7 ἐκ., ποῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο ἔχει ἀδρὰ ἐπεξεργασμένη ἐπιφάνεια μὲ χονδρὸ βελόνι. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: μῆκ. 81,1 ἐκ., πλ. 81,1 ἐκ., συν. ὕψ. 43,3 ἐκ.

Στὸ κέντρο τοῦ κυβόλιθου ὑπάρχει λαξευμένη μὲ ἐπιμέλεια μεγάλη, σχεδὸν κωνικὴ κοιλότητα ὑποδοχῆς νομισμάτων, βάθ. 24,5 ἐκ. καὶ κάτω διαμ. 25,5 ἐκ. Τὸ χεῖλος τῆς κοιλότητος ἔχει ἐξωτερικὴ διάμ. 40,5 ἐκ. ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ του σχηματίζεται στενὴ «πατούρα» πλ. 4,3 ἐκ. καὶ ὕψ. 3,2 ἐκ.

Διαγωνίως τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ θησαυροῦ, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β.-Ν. καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ χεῖλους τῆς κοιλότητος, διακρίνονται ἀπὸ δύο ζεύγη μικρῶν ὀρθογώνιων ὁπῶν λαξευμένων στὸν λίθο (δηλ. τέσσερις σχεδὸν τετράγωνες ὁπὲς σὲ κάθε πλευρά), ποῦ προορίζονταν γιὰ τὴ στερέωση τῶν μεταλλικῶν στοιχείων δύο μηχανισμῶν ἀσφάλισης, κατασκευασμένων ἀπὸ μολυβδοχοημένο σίδηρο³ (εἰκ. 2).

1. Ἔργον 2009, 33-41. Ξ. Ἀραπογιάννη, Ἀνασκαφὴ στὴν Ἀρχαία Θουρία, ΠΑΕ 2009, 47-60, πίν. 33-43.

2. Ἔργον 2010, 20-23· 2011, 24-26· 2012, 32-42. Ἐντὸς τοῦ σηκοῦ ναῶν, συνήθως ἀφιερωμένων στὸν Ἀσκληπιό, ἔχουν βρεθεῖ ὀρθογώνιοι ὑπόγειοι θησαυροὶ-λάκκοι μεγάλων διαστάσεων, μὲ ἐπένδυση ἰσχυρῶν λίθινων πλακῶν ἢ λιθοπλίνθων καὶ βαρὺ λίθινο κάλυμμα, ποῦ ἀποτελοῦσαν τὰ ἐπίσημα χρηματοκιβώτια τοῦ ἱεροῦ. Παρόμοιοι θησαυροὶ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ, στὸν ναὸ τοῦ

Ἀσκληπιοῦ στὸν Λέντα τῆς Κρήτης καὶ στὸν ναὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος στὴ Γόρτυνα, ἐνῶ στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρο ἔχει σωθεῖ μόνον τὸ ὀρθογώνιο ὄρυγμα τοῦ θησαυροῦ (3ος αἰ. π.Χ.). Κ. Τσάκος, Θησαυρὸς Ἀφροδίτης Οὐρανίας. Ἡ κατασκευή, *HOPOS* 8-9, 1990-91, 19.

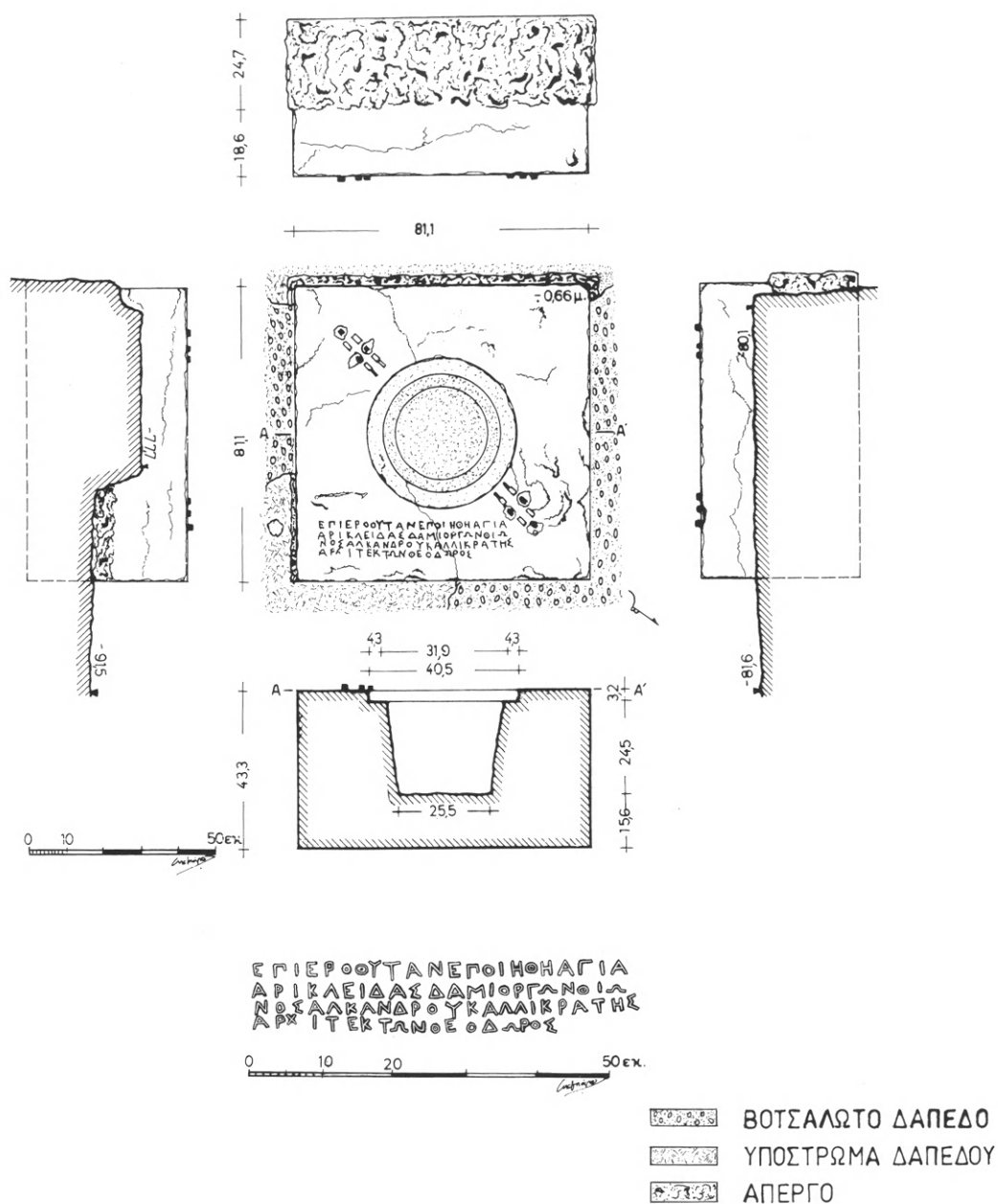
3. Ἡ ἐξαιρετικὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ θησαυροῦ ἔγινε ἀφιλοκερδῶς ἀπὸ τὴ συνάδελφο ἀρχαιολόγο κ. Ε. Σιουμπάρα, στὴν ὁποία ὀφείλω θερμότητες εὐχαριστίες.



Εἰκ. 1. Ἀποψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγιείας, μὲ τὸν θησαυρὸ *in situ*.



Εἰκ. 2. Ἀποψη τοῦ θησαυροῦ. Λεπτομέρεια τῆς ἄνω πλευρᾶς μὲ τὴν ἐπιγραφή.



Εἰκ. 3. Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ θησαυροῦ.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ κυβόλιθου ποὺ «βλέπει» πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σηκοῦ, σώζεται ἐγγάρια ἐπιγραφή σὲ τέσσερις στίχους⁴.

4. Βλ. μεταγραφή καὶ ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς στὴ σ. 194.

Οἱ θησαυροὶ αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀποτελοῦνται συνήθως ἀπὸ δύο μέλη⁵.

Τὸ κάτω σταθερὸ ὀρθογώνιο μέλος, τμήμα τοῦ ὁποίου συχνὰ εἶναι βυθισμένο στὸ ἔδαφος, φέρει στὸ κέντρο λαξευμένη ἡμισφαιρική, ὀρθογώνια ἢ κωνική κοιλότητα ὑποδοχῆς τῶν νομισμάτων⁶. Τὸ ἄνω μέλος, ποὺ χρησίμευε ὡς κάλυμμα, εἶναι μονολιθικό, κυβικὸ ἢ κυλινδρικό ἢ ἄλλου σχήματος (συνήθως πρισματικό) καὶ μεγάλου βάρους, ὥστε νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη ἡ μετακίνησή του⁷. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τὸ κάλυμμα φέρει στενὴ ὀπή γιὰ τὴ ρίψη τῶν νομισμάτων, καθὼς καὶ ἐσωτερικὴ κοιλότητα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς μὲ αὐτὴν τοῦ κάτω μέλους. Τὰ νομίσματα ρίπτονται στὴν ὀπή καὶ καταλήγουν στὴν κοιλότητα ὑποδοχῆς τοῦ κάτω μέλους. Τὸ κάλυμμα, τὸ ὁποῖο προσαρμόζεται μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια στὸ κάτω μέλος τοῦ θησαυροῦ, ἀσφαλίζεται μὲ μία ἢ δύο κλειδαριές ἀσφαλείας, τὰ κλειδιά τῶν ὁποίων κατέχει ὁ «κλειδοῦχος», ποὺ εἶναι συνήθως ἕνας ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς ἢ τὶς ἱερεῖες τοῦ ναοῦ⁸.

Τὸ κάλυμμα τοῦ θησαυροῦ τῆς Θουρίας δὲν βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ οὔτε ἐντοπίστηκε κάποιο θραῦσμα του, ποὺ θὰ μᾶς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιληφθοῦμε τὸ σχῆμα του. Δὲν γνωρίζομε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀποσπᾶσθηκε τὸ κάλυμμα ἀπὸ τὴ θέση του, ὅμως ἡ πολὺ καλὴ κατάσταση διατήρησης τῆς βάσης στὴν ἀρχικὴ τῆς θέσης, ὅπου δὲν διακρίνονται ἴχνη βίαιης ἐπέμβασης, θὰ μπορούσε νὰ ἀποκλείσει τὸ ἐνδεχόμενο κάποιας λεηλασίας ἢ ἐσκεμμένης καταστροφῆς του.

Σύμφωνα μὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση, ὁ θησαυρὸς τῆς Θουρίας θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ στὸν τύπο τῶν ὑπέργειων, μονολιθικῶν μνημείων μὲ ὀρθογωνικὸ κάτω μέλος, ἐν μέρει ἐνσωματωμένο στὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖο φέρει στὸ κέντρο του λαξευμένη ἡμισφαιρική ἢ

5. Γιὰ τὴν τυπολογία τῶν θησαυρῶν βλ. Gabriele Kaminski, Thesaurus. Untersuchungen zum antiken Opferstock, *JdI* 106, 1991, 63-181, μὲ πλήρη μελέτη γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ χρῆση τῶν θησαυρῶν, καθὼς καὶ ἀναλυτικὸ κατὰλογο τῶν γνωστῶν, ἕως σήμερα, θησαυρῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Ἡ G. Kaminski, σ. 67 καὶ 72, κατατάσσει τοὺς θησαυροὺς σὲ τρεῖς κατηγορίες: α) τοὺς μικροὺς φορητοὺς, μὲ μορφὴ κιβωτίου, συνήθως πῆλινους ἢ καὶ μεταλλικοὺς, β) τὰ ὀρύγματα ποὺ εἶναι σκαμμένα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ τῶν ναῶν καὶ γ) τοὺς ὑπέργειους κυλινδρικοὺς ἢ ὀρθογωνίους. Στὴν τρίτη κατηγορία διακρίνονται οἱ ἑξῆς τύποι: α) οἱ κυβικοὶ μονόλιθοι μὲ ἡμισφαιρική ἢ ὀρθογώνια κοιλότητα ὑποδοχῆς νομισμάτων, β) οἱ κωνικοὶ ἢ κυλινδρικοὶ ποὺ ἐδράζονται σὲ ὀρθογώνια βάση καὶ γ) οἱ κατασκευασμένοι μὲ λίθινους ὀρθοστάτες ὑπόγειοι θησαυροί, μερικὲς φορὲς μὲ μονολιθικὸ τὸ ἄνω ὄρατὸ ὑπέργειο τμήμα τους (θ. Θέλουσας, *BCH* 110, 1986, 638, εἰκ. 8 καὶ Ψωφίδας, *ΠΑΕ* 1969, 75 στὴν Ἀρκαδία) καὶ συχνὰ μὲ μονο-

λιθικὸ «πυραμιδοειδὲς» κάλυμμα.

6. Παρόμοιο ὀρθογώνιο κάτω μέλος μὲ ἀφανὲς τὸ κατώτερο τμήμα του διαθέτει ὁ θησαυρὸς τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.) βλ. K.N. Καζαμιάκη, *Θησαυρὸς τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας*. Ἡ κατασκευὴ, *HOPOS* 8-9, 1990-91, 29-44, σχ. 38-42, πίν. 6-7. Ἐπίσης ὁ ὀρθογώνιος θησαυρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Κόρινθο (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.) βλ. Kaminski ὁ.π. 148, Ia,1, σχ. 22, πίν. 31,3.

7. Ἡ διαδικασία τῆς ἀπομάκρυνσης τοῦ πώματος τοῦ θησαυροῦ, γινόταν πάντα ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τῶν ἱερέων τοῦ ναοῦ σὲ καθορισμένο χρονικὸ διάστημα ἐτησίως, ἀπὸ εἰδικὸ συνεχεγῆο ἐργατῶν, ποὺ διέθετε τὰ ἀπαραίτητα μέσα καὶ λάμβανε συγκεκριμένη ἀμοιβὴ γιὰ τὴν ἐργασία αὐτή. Βλ. Τσάκο ὁ.π. 20 καὶ 22, σημ. 28, ὁ ὁποῖος εὐστοχα ταυτίζει τοὺς θησαυροὺς αὐτοὺς μὲ τὰ «παγκάρια» τῶν σημερινῶν ναῶν.

8. Γιὰ τὸν μηχανισμό ἀσφάλισης θησαυροῦ, βλ. Καζαμιάκη ὁ.π. 32-35, σχ. 38-44.

ὀρθογώνια κοιλότητα ὑποδοχῆς τῶν νομισμάτων⁹. Οἱ θησαυροὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ φέρουν συνήθως ὀρθογωνικὸ μονόλιθο κάλυμμα, ἰδίων διαστάσεων ἢ λίγο μικρότερο, τὸ ὁποῖο ἐφαρμόζει μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια στὸ κάτω μέλος¹⁰.

Στὴν περίπτωση τοῦ θησαυροῦ τῆς Θουρίας, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὀρθογώνιου καλύμματος θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ γιὰ δύο λόγους: α) ἡ «πατούρα» ἢ ὁποία εἶναι λαξευμένη στὸ χεῖλος τῆς κοιλότητος ὑποδοχῆς τῶν νομισμάτων ὑποδηλώνει κυλινδρικό ἢ κωνικό κάλυμμα καὶ β) ἡ ὑπαρξὴ ὀρθογώνιου καλύμματος θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πλήρη ἀλυσὴ τῆς ἐπιγραφῆς, ἢ ὁποία εἶναι χαραγμένη στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κάτω μέλους.

Πιθανότερη φαίνεται ἡ ἐκδοχὴ, τὸ κάλυμμα νὰ ἦταν κυλινδρικό ἰδίας ἐσωτερικῆς διαμέτρου μὲ τὸ χεῖλος τῆς κοιλότητος ὑποδοχῆς, ὥστε τὸ κάτω μέλος νὰ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ τὴ βάση τοῦ θησαυροῦ¹¹. Τὸ πάχος τοῦ λίθινου κυλινδρικοῦ καλύμματος στὸ κάτω μέρος δὲν θὰ πρέπει νὰ ἦταν μεγαλύτερο τῶν 5-6 ἐκ. (4,3 ἐκ. τὸ πλάτος τῆς «πατούρας»), διαφορετικὰ θὰ ἐπικάλυπτε τὴν ἐπιγραφὴ τῆς βάσης¹². Ἄλλωστε, ὁ τρόπος τοποθέτησης τοῦ μηχανισμοῦ ἀσφαλείας, τὰ ἴχνη τοῦ ὁποίου εἶναι ὁρατὰ διαγωνίως τοῦ χείλους, καθιστᾷ φανερὴ τὴ μέριμνα τῶν κατασκευαστῶν ὥστε νὰ μὴ διαταραχθεῖ τὸ κεῖμενο τῆς ἐπιγραφῆς. Τὸ σχετικὰ μικρὸ πάχος ποὺ ἐνδεχομένως εἶχε τὸ κυλινδρικό κάλυμμα, καθὼς καὶ ἡ στενὴ καὶ χαμηλὴ «πατούρα» στήριξής του, καθιστοῦν κάπως ἐπισφαλῆ τὴ σταθερότητά του, ὅποτε θὰ πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι τὸ ὕψος του δὲν θὰ ὑπερέβαινε τὰ 50-55 ἐκ. καὶ πιθανῶς τὸ σχῆμα του νὰ ἦταν ἐλαφρῶς κωνικό, ὅπως αὐτὸ τοῦ θησαυροῦ

9. Kaminski ὁ.π. 72 καὶ 148-155, τύπος Ia, ἀρ. 1-16. Ὁ τύπος τοῦ ὑπέργειου μονόλιθου ὀρθογωνικοῦ θησαυροῦ, μὲ σχεδὸν ἡμισφαιρικὴ κοιλότητα ὑποδοχῆς ἀπαντᾷ συχνὰ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ὅπως στὴν Κόρινθο στὸν περιβόλο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος (τέλος 5ου-ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.), σὲ τέσσερα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Θήρα (3ος αἰ. π.Χ.), σὲ δύο παραδείγματα ἀπὸ τὴ Ρόδο (3ος-2ος/1ος αἰ. π.Χ.), σὲ τρία παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς Λίνδου (ὑστεροελληνιστικοὶ-πρώτοι αὐτοκρατορικοὶ χρόνοι), καθὼς καὶ στὸν θησαυρὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας στὴν Ἀθήνα (ἀρχὲς 4ου αἰ. π.Χ.) καὶ τῆς Κοκκινόβρυσης στὴν Ἀττικὴ (5ος/4ος αἰ. π.Χ.). Στὸν ἴδιο τύπο ἀλλὰ μὲ ὀρθογώνια κοιλότητα ὑποδοχῆς ἀνήκει ὁ θησαυρὸς ποὺ βρέθηκε στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Μεσσήνη (2ος αἰ. π.Χ.), αὐτόθι 155-6, τύπος Ib, 1, σχ. 24.

10. Ὁρθογώνιο σωζόμενο κάλυμμα φέρει καὶ ὁ θησαυρὸς τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας, βλ. Τσάκο, Καζαμιάκη ὁ.π. πίν. 6-8, σχ. 38-43.

11. Παρόμοιου τύπου λίθινοι κυλινδρικοὶ θησαυροὶ εἶναι δύο προερχόμενοι ἀπὸ τὴ Δῆλο: τῆς ἀγορᾶς τῶν Κομπεταλιστῶν (α' μισὸ ἕως τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.) καὶ τοῦ Σαραπιείου Α (200 π.Χ.) βλ. Kaminski

ὁ.π. 162-3, II.5, σχ. 29, πίν. 27,4,5 καὶ σ. 161, II.3, πίν. 33,1,2. Στὴν περίπτωση τῶν κυλινδρικῶν θησαυρῶν, τὸ ὀρθογώνιο κάτω μέλος ἀποτελεῖ τὴν βάση ἔδρασης, ποὺ ἀναφέρεται στὶς ἐπιγραφὰς τῆς Δήλου ὡς «στρωμα» βλ. Τσάκο ὁ.π. 21.

12. Οἱ θησαυροὶ αὐτοῦ τοῦ τύπου φέρουν συνήθως ἐπιγραφὰς εἴτε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κυλινδρικοῦ μέλους, εἴτε στὴν κάθετὴ ἐπιφάνεια τῆς βάσης τους, βλ. Kaminski ὁ.π. 159-169, τύπος II.1-13, μὲ παραδείγματα ἐνεπιγραφῶν κυλινδρικῶν θησαυρῶν ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο: ὁ θησαυρὸς ἀπὸ τὴν Πολυρρήνεια Κρήτης (τέλος 4ου-ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.), τύπος II.1, σχ. 27-28, πίν. 33,5, ἐπίσης ὁ θησαυρὸς ἀπὸ τὸ Σαραπιεῖον Α τῆς Δήλου (200 π.Χ. περίπου), τύπος II.3, πίν. 33,1-2, ὁ θησαυρὸς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν Σαμοθρακικῶν θεοτήτων τῆς Δήλου (159-158 π.Χ.), τύπος II.4, πίν. 34,1-3, ὁ θησαυρὸς ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῶν Κομπεταλιστῶν τῆς Δήλου (α' μισὸ ἕως τέλος 2ου αἰ. π.Χ.), τύπος II.5, σχ. 29, πίν. 27,4-5, ὁ θησαυρὸς τοῦ Θεαγένη ἀπὸ τὴ Θάσο (τέλη 3ου - μέσα 1ου αἰ. π.Χ.), τύπος II.7, σχ. 30 καὶ ὁ θησαυρὸς ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας στὴ Μῆλο (1ος αἰ. μ.Χ.), τύπος II.10.

ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῶν Κομπεταλιαστῶν τῆς Δήλου (α' μισὸ - τέλος τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.), μὲ τὸ ὁποῖο παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες, ἂν καὶ αὐτὸ τῆς Θουρίας εἶναι πρωιμότερο¹³.

Συνοπτικά, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ θησαυρὸς τῆς Θουρίας ἀποτελεῖ ἓνα συνδυασμὸ γνωρισμάτων τοῦ τύπου τῶν ὑέργειων μνημείων, μὲ κυβικὸ τὸ κάτω μέλος, τὸ ὁποῖο ὅμως ἐν μέρει εἶναι ὑπόγειο, ἐνῶ ταυτόχρονα λειτουργεῖ καὶ ὡς βάση γιὰ τὴν ἔδραση τοῦ ἄνω μέλους. Ἡ κοιλότητα ὑποδοχῆς νομισμάτων δὲν εἶναι ὀρθογώνια ἢ ἡμισφαιρική, ἀλλὰ σχεδὸν κωνική, ἐνῶ τὸ λίθινο κάλυμμα ἀντὶ γιὰ ὀρθογώνιο θὰ πρέπει νὰ ἦταν κυλινδρικό ἢ ἐλαφρῶς κωνικό.

Λιγότερα τεχνικῆς φύσεως κατασκευαστικὰ προβλήματα θὰ ἀντιμετωπίζαμε ἂν ὑποθέταμε ὅτι τὸ κάλυμμα τοῦ θησαυροῦ ἦταν μεταλλικὸ κυκλικό, προσαρμοσμένο μὲ ἀκρίβεια στὴν «πατούρα» τοῦ χεῖλους τῆς κοιλότητος ὑποδοχῆς καὶ ἀσφαλισμένο μὲ ἰσχυρὸ μεταλλικὸ στέλεχος, ποὺ συγκρατοῦνταν στὰ δύο ἄκρα του ἀπὸ τὸν μηχανισμό ἀσφαλείας, ὥστε ἡ μετακίνησή του νὰ εἶναι ἀδύνατη χωρὶς τὴ χρῆση τῶν ἀνάλογων δύο κλειδιῶν, τὰ ὁποῖα θὰ κατεῖχαν οἱ ἱερεῖς. Ἐπίσης, θὰ ἦταν πιθανὸ τὸ μεταλλικὸ κάλυμμα νὰ ἔφερε στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σχισμὴ γιὰ τὴ ρίψη τῶν νομισμάτων¹⁴. Ὅμως τὸ μεταλλικὸ κάλυμμα βρίσκεται συνήθως στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ λίθινου, κινητοῦ ἄνω μέλους τῶν θησαυρῶν καὶ ὄχι στὸ σταθερὸ κάτω μέλος τους, προφανῶς γιὰ λόγους μεγαλύτερης ἀσφάλειας τοῦ περιεχομένου τῆς κοιλότητος ὑποδοχῆς τῶν νομισμάτων.

Οἱ θησαυροὶ τοποθετοῦνταν σὲ ἀπολύτως ἀσφαλῆ σημεία, γενικὰ στὸν ἐλεύθερο χώρο τῶν ἱερῶν¹⁵ πλησίον ναῶν ἢ μικρῶν λατρευτικῶν μνημείων¹⁶, καθὼς καὶ στὸ ἐσωτερικὸ

13. Βλ. παραπάνω σημ. 10 καὶ 11.

14. Μεταλλικὸ κάλυμμα ἔφερε ὁ ὑέργειος κυλινδρικός λίθινος θησαυρὸς στὴ Θάσο (τέλη 3ου - μέσα 1ου αἰ. π.Χ.), ποὺ εἶχε κωνικὴ κοιλότητα ὑποδοχῆς τῶν νομισμάτων, βλ. Kaminski ὅ.π. 164-165, II.7, σχ. 30, καθὼς καὶ ὁ θησαυρὸς τῆς Λάρισσας (*Thera* I 260, *IG IX 2*, 590), ὁ ὁποῖος στὴν κορυφὴ τοῦ πυραμιδοειδοῦς του καλύμματος ἔφερε μεταλλικὴ πλάκα μὲ σχισμὴ γιὰ τὴ ρίψη τῶν νομισμάτων, βλ. Τσάκο ὅ.π. 21. Ἡ ὑπαρξὴ «θησαυροῦ» ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφὴς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου στὸν Ὠρωπό (*IG VII 303*) ἀλλὰ δὲν ἀνακαλύφθηκε τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο, ὥστε νὰ εἶναι γνωστὸς ὁ τύπος τῆς κατασκευῆς του, καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ μεταλλικοῦ καλύμματος μὲ σχισμὴ γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν νομισμάτων, βλ. Β. Χ. Πετράκο, *Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου* (Ἀθήνα 1968) ΕΠ 39 καὶ 45, σ. 177/8 καὶ 189.

15. Θησαυροὶ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων στὴ Θήρα (α' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.) (κυβικός θ.), στὸ Σαμοθράκειο τῆς Δήλου (λατρεῖα Ἀπόλλωνος - Ἀσκληπιῶ - Ἀφροδίτης - Ἀρτέμιδος) (159/58

π.Χ.) (κυλινδρικός θ.), καὶ σὲ ἱερὸ σπήλαιο τῆς Μήλου ὅπου ὑπῆρχε λατρεῖα Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγείας (1ος αἰ. μ.Χ.) (κωνικός θ.), βλ. Kaminski ὅ.π. 118 καὶ 150, Ia.4, σ. 161-162, II.4 καὶ σ. 167-168, II.10.

16. Πλησίον ναῶν ἢ μικρῶν λατρευτικῶν χώρων βρέθηκαν οἱ θησαυροί ἀπὸ τὴν Πολυρρήνια (τέλη 4ου-ἄρχες 3ου αἰ. π.Χ.) (κωνικός θ.), ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὴν Κόρινθο (5ος- 4ος αἰ. π.Χ.) (κυβικός θ.), ἀπὸ τὸ Σαραπιεῖον Α τῆς Δήλου (200 π.Χ. περίπου) (κυλινδρικός θ.) καὶ πιθανὸν τὸ τμήμα κυβικοῦ θησαυροῦ ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῆς Καμείρου Ρόδου (2ος-1ος αἰ. π.Χ.), βλ. Kaminski ὅ.π. 116 καὶ 159-160, II.1, σ. 148, Ia.1, σ. 161, II.3 καὶ σ. 151-152, Ia.8. Σὲ ἐλεύθερους δημόσιους χώρους βρέθηκαν οἱ θησαυροί: στὴν ἀγορὰ τῶν Κομπεταλιαστῶν τῆς Δήλου (μέσα-τέλος 2ου αἰ. π.Χ.) (κυλινδρικός θ.), τὴν ἀκρόπολη τῆς Θήρας (β' μισὸ 3ου αἰ. π.Χ.) (κυβικός θ.) καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τοῦ Ἰμμανιοῦ τῆς Καύνου (1ος αἰ. π.Χ.) (κυβικός θ.), βλ. Kaminski ὅ.π. 116-117 καὶ 162-163, II.5, σ. 150-151, Ia.5, καὶ σ. 156, Ib.2.

τῶν ναῶν¹⁷ εἴτε καὶ στὸν ἄμεσο περιβάλλοντα χώρο τους. Συνήθως βρίσκονταν πλησίον τῶν βωμῶν¹⁸, ἀφοῦ σχετιζόνταν μὲ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας καὶ ἦταν προορισμένοι νὰ δέχονται τὶς χρηματικὲς προσφορὲς τῶν πιστῶν πρὶν ἀπὸ τὶς θυσίαις ἢ πρὶν ἀπὸ τὶς προβλεπόμενες ἱεροτελεστίαις πρὸς τιμὴν τῶν λατρευόμενων θεοτήτων¹⁹. Τὸ καταβαλλόμενον ποσὸ καθοριζόταν μὲ ἀκρίβεια ἀπὸ τοὺς ἱεροὺς νόμους, ἀνάλογα μὲ τὸ εἶδος τῆς τελούμενης θυσίας, ἐνῶ προβλέπονταν καὶ πρόστιμα γιὰ ὅσους προέβαιναν σὲ ἄδικες ἐνέργειες κατὰ τοῦ ἱεροῦ²⁰.

Ἡ ὑπαρξὴ θησαυρῶν σὲ Ἀσκληπιεῖα εἶναι πολὺ συχνὴ καὶ ἀσφαλῶς σχετίζεται μὲ τὸ τυπικὸ τῆς λατρείας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς οἰκονομικὲς ὑποχρεώσεις τῶν πιστῶν, ὡς ἓνα εἶδος «φόρου», ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὴ διαμονή τους στὸ ἱερό («ἐγκομητήρια») καὶ στὴ θεραπεία τους²¹.

Ἡ παρουσία τῶν θησαυρῶν στὸν σηκὸ τῶν ναῶν δὲν ἔχει μόνο λειτουργικὴ ἀλλὰ καὶ λατρευτικὴ σημασία καὶ ἀσφαλῶς σχετίζεται στενὰ μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς θεότητας στὴν ὁποία εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν τράπεζα προσφορῶν, ποὺ βρίσκεται πλησίον.

Συνεπῶς ὁ θησαυρὸς, τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἡ τράπεζα προσφορῶν καὶ ὁ βωμὸς ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο ἱερῶν ἀντικειμένων ἀπαραίτητων γιὰ τὴ λατρεία καὶ ἀπόλυτα ἀδιαχώριστων τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο²².

17. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ναῶν βρέθηκε ὁ κυβικὸς θησαυρὸς στὸ Ἀρτεμίσιο τῆς Μεσσήνης (2ος αἰ. π.Χ.), ὁ κωνικὸς θησαυρὸς στὸν ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Αὐλίδα (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.), ἐνῶ ἀναφέρεται ἐπιγραφικὰ ἡ ὑπαρξὴ θησαυροῦ στὸν ναὸ τῶν Μεγάλων Θεῶν τῆς Ἀνδανίας (*IG* V, 1 1390, 89-92) καὶ στὸ μαντεῖο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ Ἄργος. Βλ. Kaminski ὅ.π. 118-119 καὶ 155, *Ib.* 1 καὶ σ. 160-161, II.2. Οἱ θησαυροὶ ποὺ ἀπαντοῦν στὸν σηκὸ τῶν ναῶν, κυρίως τοῦ Ἀσκληπιοῦ, εἶναι συνήθως οἱ ὑπόγειοι ὀρθογώνιοι λάκκοι, βλ. παραπάνω σημ. 2.

18. Θησαυροὶ πλησίον τῶν βωμῶν βρέθηκαν στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.) (κυβικὸς θ.), στὸ Θεαγένειο τῆς Θάσου (τέλη 3ου-μέσα 1ου αἰ. π.Χ.) (κυλινδρικός θ.) καὶ στὴν ἀγορὰ τῆς Μοργκαντίνα σὲ ἄμεση γειτνίαση μὲ τὸ ἱερὸ τῶν χθονίων θεῶν (3ος/2ος αἰ. π.Χ.) (κυβικὸς θ.), Kaminski ὅ.π. 115, 149, *Ia.* 2, σ. 164, II.7, καὶ σ. 158, *Ib.* 7.

19. Οἱ θησαυροὶ προορίζονταν ἀρχικὰ νὰ δέχονται τὶς προσφορὲς πρὸς τὸ θεῖον (ἀπαρχαὶ ἢ ἐπαρχαὶ καὶ πελανοί), οἱ ὁποῖες σταδιακὰ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ χρήματα καταλήγοντας ἔτσι ἀπὸ εὐχαριστήρια προσφορὰ καρπῶν καὶ ἄλλων ἀγαθῶν πρὸς τὴ θεότητα σὲ οἰκονομικὴ εἰσφορὰ πρὸς τὸ ἱερό. Τσάκος ὅ.π. 23-24.

20. Σχετικὰ μὲ τὴ διαχείριση τῶν χρημάτων τῶν θησαυρῶν σὲ Ἀσκληπιεῖα, βλ. Β. Ἀλαμανῆ-Σουρῆ, *ΑΔ* 39, 1984, Α, 230-1. Παρουσία θησαυρῶν τεκμηριώνεται καὶ σὲ ἄλλους δημόσιους χώρους ἐκτὸς τῶν ἱερῶν, ὅπως σὲ λουτρά, μαντεῖα, θεραπευτήρια κλπ. Kaminski ὅ.π. 121-124.

21. Ἐντὸς τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδάουρου βρέθηκε μόνο τὸ ὄρυγμα τοῦ σκαμμένου στὸ δάπεδο θησαυροῦ (4ος αἰ. π.Χ.), ἐνῶ παρόμοιου τύπου μνημειακοὶ ὑπόγειοι θησαυροὶ-λάκκοι ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ, στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λεβήνας στὴν Κρήτη καὶ στὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴ Λισσὸ τῆς Κρήτης, βλ. Kaminski ὅ.π. πίν. 31,1 καὶ 30,1-2. Μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ συνδέονται καὶ οἱ ὑπέργειοι θησαυροὶ ποὺ βρέθηκαν στὴ Δῆλο, τὴν Κόρινθο, τὴ Μῆλο, τὴν Περγάμο, τὴν Πτολεμαῖδα τῆς Αἰγύπτου, τὴ Λάμπυση καὶ τὴν Ὀχρίδα, Kaminski ὅ.π. 121. Στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Περγάμου, πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῶν πιστῶν στὸ ἐγκομητήριον ἔπρεπε νὰ ἀφιερωθοῦν πόπανα ἢ τρεῖς ὄβελοὶ στὸν θησαυρό, Kaminski ὅ.π. 123-4.

22. R. Martin, *Un nouveau règlement de culte thasien*, *BCH* 64-65, 1940-41, 163-200 καὶ τοῦ ἰδίου, *Sur quelques particularités du temple d'Asklépios à Épidaure*, *BCH* 70, 1946, 365-368.

Στην περιοχή της Μεσσηνίας κυβικὸς ὑπέργειος θησαυρὸς ἀποκαλύφθηκε κατὰ χώραν στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν ἀρχαία Μεσσήνη (2ος αἰ. π.Χ.) πλησίον τοῦ βάθρου τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς τράπεζας προσφορῶν²³, ἐνῶ ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφή τῶν μυστηρίων τῆς Ἀνδανίας (IG V,1 1390, στ. 89.95) (1ος αἰ. π.Χ.), πληροφοροῦμαστε ὅτι εἶχαν κατασκευαστεῖ δύο θησαυροί: ὁ ἓνας γιὰ τὸ ἱερὸ τῶν Μεγάλων Θεῶν καὶ ὁ ἄλλος γιὰ τὴν κρήνη τῆς Ἀνδανίας, ὅπου ἦταν στημένο τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀγνῆς²⁴.

Οἱ μνημειακοὶ θησαυροὶ-λάκκοι ποὺ ἦταν σκαμμένοι στὸ δάπεδο τοῦ σηκοῦ πολλῶν ναῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, δέχονταν μεγαλύτερα ἀφιερῶματα καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα συνδέονταν ἀρχικὰ μὲ χθόνιες καὶ μυστηριακὲς λατρεῖες καὶ σχετίζονταν μὲ τὶς μαντικὲς ιδιότητες τοῦ Ἀσκληπιοῦ, οἱ ὁποῖες ἀργότερα ξεχάστηκαν σταδιακὰ καὶ κυριάρχησε ἡ ὑπόστασή του ὡς θεοῦ θεραπευτῆ²⁵.

Ἡ θέση τοῦ θησαυροῦ τῆς Θουρίας ἐντὸς τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας συνδέεται ἀσφαλῶς μὲ σημαντικὲς λατρευτικὲς τελετὲς ποὺ πραγματοποιοῦνταν ἐκεῖ, δεδομένου μάλιστα ὅτι πλησίον τοῦ θησαυροῦ ἦταν τοποθετημένη ἡ τράπεζα προσφορῶν, ἡ ὁποία ἦλθε στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν²⁶ (εἰκ. 3). Οἱ πιστοί, ἀφοῦ θὰ ἔριχναν τὸ νόμισμά τους στὸν θησαυρό, στὴ συνέχεια θὰ ἐναπόθεταν τὶς προσφορὲς τους πρὸς τὶς λατρευόμενες θεότητες στὴν τράπεζα προσφορῶν.

Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ὁ ἴδιος θησαυρὸς τοῦ σηκοῦ δεχόταν καὶ τὰ νομίσματα τῶν πιστῶν ποὺ τελοῦσαν θυσίες ζῶων στοὺς βωμοὺς μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναό, δεδομένης τῆς μικρῆς ἀπόστασης ποὺ τὸν χώριζε ἀπὸ αὐτούς, καθὼς καὶ τῆς ἀπουσίας ἄλλου θησαυροῦ πλησίον τῶν βωμῶν²⁷.

Προβληματικὴ ὡστόσο παραμένει ἡ θέση τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας στὴ Θουρία, δεδομένου ὅτι δὲν ἐντοπίστηκαν ἴχνη τῆς βάσης τοῦ βάθρου ἢ ἄλλης κατασκευῆς ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ, ἐνῶ δὲν βρέθηκαν ἔως σήμερα τμήματα λίθινου ἢ χάλκινου ἀγάλματος κατὰ τὴν ἀνασκαφή.

23. Στὴν ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης ἔχει ἔλθει στὸ φῶς καὶ τὸ θησαυροφυλάκιο τῆς πόλης, τὸ ὁποῖο εἶναι κτιστὸς ὑπόγειος θάλαμος μὲ τεράστιο λίθινο σύνθετο κάλυμμα, ποὺ ἀσφαλῶς διαφέρει ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ χρῆση ἀπὸ τοὺς «θησαυροὺς» ποὺ ἰδρύονταν στὰ ἱερὰ καὶ τοὺς ναοὺς. Π. Θέμελης, *Ἀρχαία Μεσσήνη. Ἱστορία-μνημεῖα-ἄνθρωποι* (ἐκδ. Μίλητος 2010) 152-154.

24. Τὰ κλειδιά τοῦ θησαυροῦ τῆς Κρήνης τῆς Ἀνδανίας κατεῖχε ὁ ἱεροφάντης Μνασίστρατος, ποὺ ἀναδιοργάνωσε τὰ μυστήρια (91 π.Χ.) καὶ ἡ ὁμάδα τῶν «Ἱερῶν», ποὺ ἦταν μνημένοι στὰ μυστήρια. Βλ. Πανσ. IV 33, 4-5 σχόλια Ν. Παπαχατζῆ, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις* (ἐκδ. Ἀθηνῶν 1979) 145, σημ. 1.

25. Θησαυροὶ ὑπάρχουν στὴν πλειονότητα τῶν αἰγυπτιακῶν ἱερῶν, τὰ ὁποῖα ἦταν ἀφιερῶμένα σὲ θε-

ρατευτικὲς θεότητες, ἐνῶ θησαυροὶ ἀναφέρεται καὶ στὸ Ἀμφιαράειον τοῦ Ὠρωποῦ (IG VII 303), βλ. παραπάνω σημ. 14. Ἡ ἂποψη ὅτι οἱ θησαυροὶ εἰσέχθησαν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μαζί μὲ τὴ λατρεία αἰγυπτιακῶν θεοτήτων τὸν 3ο αἰ. π.Χ. δὲν εὐσταθεῖ, δεδομένου ὅτι ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο θησαυροὶ πολὺ ἀρχαιότεροι, ἥδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. (θ. Αὐλίδας) καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (θ. Ἐπιδαύρου, θ. Ἀφροδίτης Οὐρανίας, θ. Ἀσκληπιοῦ στὴ Δῆλο).

26. Ἔργον 2009, 40, εἰκ. 30 καὶ Ξ. Ἀραπογιάννη, ΠΑΕ 2009, 59, πίν. 43α. Οἱ δύο κάθετες πλάκες ποὺ ἀπολήγουν στὸ κάτω ἄκρο σὲ λεοντόποδα ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση τους, ἐνῶ τμῆμα τῆς ὀριζόντιας λίθινης πλάκας τῆς τράπεζας προσφορῶν βρέθηκε στὴν ἐπίκωση τοῦ σηκοῦ.

27. Ἔργον 2012, 39-41, εἰκ. 27.



Εἰκ. 3. Ἀποψη τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ, μετὰ τὴν τράπεζα προσφορῶν.

Τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴ συχνὴ ἀπεικόνιση φιδιῶν στοὺς θησαυροὺς τῶν ἱερῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ²⁸, καὶ ἰδιαίτερα στὸ κάλυμμά τους, θὰ μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κάλυμμα τοῦ θησαυροῦ τῆς Θουρίας πιθανὸν νὰ ἔφερε στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του ἀνάγλυφον παράσταση φιδιοῦ, ποὺ συνδέεται μετὰ τὴν ἀρχικὴ χθόνια ὑπόσταση τοῦ θεοῦ, ἡ ὁποία στὴ συνέχεια ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὶς θεραπευτικὲς τοῦ ιδιότητες. Ἄλλωστε ἡ ὑπαρξὴ θησαυρῶν μετὰ τὴν ἀπεικόνιση φιδιοῦ τεκμηριώνεται τόσο ἐπιγραφικὰ ὅσο καὶ ἀνασκαφικὰ σχεδὸν πάντοτε σὲ ἱερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τῆς Ὑγείας, καθὼς καὶ ἄλλων ἱαματικῶν θεοτήτων. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ φιδιοῦ ἔχει ταυτόχρονα τὴν ἔννοια φύλακα – προστάτη τοῦ θησαυροῦ ἀπὸ τὰ χέρια ἱεροσύλων²⁹. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὸ φίδι ἀποτελεῖ μίαν ἀνεικονικὴ μορφή τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ ἡ παρουσία του στὴν περίπτωσι

28. Ἀπεικόνιση φιδιοῦ σὲ θησαυροὺς ἀναφέρεται στὰ Ἀσκληπιεῖα τῆς Κῷ καὶ τῆς Ἐπιδάουρου, ἐνῶ στὸν ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Πτολεμαῖδα τῆς Αἰγύπτου, τὸ κάλυμμα τοῦ θησαυροῦ φέρει μεγάλο περιελισσόμενο φίδι. Martin ὁ.π. (σημ. 22) 172-3.

29. Δὲν εἶναι σπάνια ἡ συμβολικὴ ἀπεικόνιση φιδιοῦ – δράκοντα στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος θησαυρῶν οἱ ὁποῖοι βρίσκονταν σὲ ἱερὰ ἀφιερωμένα στὸν Ἀσκληπιὸ ἢ τὸν Σάραπι, Kaminski ὁ.π. 93

κάλυμμα θ. ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας στὴ Μῆλο αὐτόθι 93, 97, σχέδ. 8, κάλυμμα θ. ἀπὸ τὴν ἀγορὰ τῶν Κομπεταλιστῶν στὴ Δῆλο, αὐτόθι πίν. 27, 4-5 καὶ κάλυμμα θ. πιθανὸν ἀπὸ ἱερὸ Ἀσκληπιοῦ ἐλληνιστικῶν χρόνων, στὴν Ὀχρίδα, αὐτόθι 159, σχ. 26. Δράκοντες – φρουροὶ φαίνεται ὅτι διακοσμοῦσαν τοὺς θησαυροὺς τοῦ Σαραπιείου Α καὶ τοῦ Καβειρίου, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες, βλ. Τσάκο ὁ.π. 21, σημ. 21.

τῶν θησαυρῶν σήμαινε ὅτι ἡ προσφορὰ τῶν νομισμάτων ἀπὸ τοὺς πιστοὺς εἶχε ὡς ἄμεσο ἀποδέκτη τὸν ἴδιο τὸν θεό. Ἡ μορφή τοῦ φιδιοῦ ἐπάνω στὸν θησαυρὸ τῆς Θουρίας θὰ ὑποκαθιστοῦσε ἐνδεχομένως τὴν ἀπουσία λατρευτικοῦ ἀγάλματος, τὸ ὁποῖο θὰ ἦταν πλέον περιττό, ἐφόσον ἡ εἰκόνα τοῦ φιδιοῦ, θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία μὲ τὸν θεὸ τῶν ἀσθενῶν ποὺ ἔρχονταν νὰ ζητήσουν ἀπὸ αὐτὸν ἀνακούφιση στοὺς πόνους τους.

Ἡ ἴδρυση τῶν θησαυρῶν γινόταν εἴτε ἀπὸ δημόσιους λειτουργοὺς (ιερομνήμονες, ἱεροποιοὺς, ἱεροθύτες, προστάτες-ιερεῖς, ἐπιστάτες-δικαστές), ὅπως στὴ Θουρία, εἴτε καὶ ἀπὸ χορηγοὺς ἰδιῶτες, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἀναγράφονταν ἐπάνω στὸ μνημεῖο³⁰.

Ὁ θησαυρὸς τῆς Θουρίας χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς του, στὰ τέλη τοῦ 4ου μὲ ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.³¹ καὶ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς παλαιότερους γνωστοὺς ἕως σήμερα θησαυροὺς στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο³².

Ἡ ἐπιγραφή

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη στὴν ἄνω πλευρὰ τοῦ μονολιθικοῦ κυβικοῦ θησαυροῦ ποὺ βρέθηκε κατὰ χώραν τὸ 2009 ἐντὸς τοῦ «κτιρίου Γ»³³. Ὑψ. γρ. 0,02 (Υ 0,025 μ., Ο, Θ: 0,013 μ.) (εἰκ. 4). Ἀπὸ τὴ μορφή τῶν γραμμάτων χρονολογεῖται στὰ τέλη 4ου/ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.

Ἐπ' ἱεροθυτᾶν ἐποιήθη Ἀγία
Ἀρικλείδας. Δαμιοργῶν Θίω-
νος, Ἀλκάνδρου, Καλλικράτης.
Ἀρχιτέκτων Θεόδωρος



Εἰκ. 4.

30. Kaminski ὅ.π. 111-114.

31. Στὴν ἴδια ἐποχή (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.) χρονολογοῦνται οἱ κυβικοὶ λίθινοι θησαυροὶ ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κορίνθου, ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τῆς Ἀμαθοῦντος, καθὼς καὶ ὁ κωνικὸς θησαυρὸς ἀπὸ τὴν Πολυρρήνεια. Βλ. Kaminski ὅ.π. 99 καὶ 149, Ia.2, πίν. 31,5-6 καὶ Ia.3, καθὼς καὶ σ. 159, II.1, πίν. 33,5.

32. Ὁ θησαυρὸς τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερο παρόμοιο γνωστὸ μνημεῖο, λίγο μετα-

γενέστερο ἀπὸ τὴ βάση, πιθανῶς θησαυροῦ, ποὺ βρέθηκε στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Αὐλίδα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τσάκος ὅ.π. 23, σημ. 33.

33. Ἀραπογιάννη ὅ.π. σημ. 1 καὶ 2. Τὸ κτίριο Γ ἀργότερα ταυτίστηκε μὲ τὸν δωρικὸ ναό, ἀφιερωμένο στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγίεια. Ἡ μεταγραφὴ τοῦ κειμένου καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς ὀφείλονται στὴν ἐπιγραφολόγο Ἀνδρονίκη Μακρῇ, στὴν ὁποία χρωστῶ θερμότερες εὐχαριστίες.

Στ. 2 Τὸ ὄνομα Ἀρικλείδας εἶναι ἀμάρτυρο. Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ διορθωθεῖ σὲ Ἀρ<χ>ικλείδας, ὄνομα ποὺ μαρτυρεῖται στὸν Φλυοῦντα, στὴ Ρόδο καὶ στὴν Ἀθήνα (Ἀρχικλείδης) βλ. *LGPN* s.v. Θὰ ἦταν ἴσως προτιμότερο νὰ μὴ γίνεῖ ἡ διόρθωση καὶ νὰ μείνῃ τὸ ὄνομα Ἀρικλείδας, κατὰ τὸν τύπο τῶν ὀνομάτων Ἀρίφαντος, Ἀρίφιλος, Ἀρίφρων κλπ.

Ἡ ἐπιγραφή ἀφορᾷ στὴν κατασκευὴ τοῦ θησαυροῦ. Ἀρχικὰ ἀναγράφονται οἱ δύο ἱεροθύται: Ἀγίας καὶ Ἀρικλείδας ὡς ἐπώνυμοι ἀξιωματοῦχοι· κατόπιν οἱ τρεῖς δαμιοργοὶ: Θίων, Ἀλκάνδρος καὶ Καλλικράτης, μᾶλλον καὶ αὐτοὶ ὡς ἐπώνυμοι ἀξιωματοῦχοι, ἐφόσον τὸ ἀξίωμα εἶναι σὲ γενικὴ πτώση. Ἡ γενικὴ Ἀλκάνδρου μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πατρώνυμο, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει ἄλλο πατρώνυμο, ὁπότε καὶ οἱ ἀναγραφόμενοι δαμιοργοὶ νὰ εἶναι τρεῖς καὶ ὄχι δύο. Τέλος ἀναγράφεται ὁ ἀρχιτέκτων Θεόδωρος³⁴.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὅτι καὶ στὶς περιπτώσεις τῶν ἱεροθυτῶν καὶ τῶν δαμιοργῶν, τὸ τελευταῖο ὄνομα ἐμφανίζεται σὲ πτώση ὀνομαστικῆ καὶ ὄχι σὲ γενικὴ. Ὡστόσο ἡ χρῆση τῆς ὀνομαστικῆς ἀντὶ γενικῆς στὴν παράθεση ὀνομάτων, δὲν εἶναι ἄγνωστη καὶ ἀπαντᾷ ἐπίσης σὲ δύο ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (475/450 π.Χ. καὶ 365/363 π.Χ. ἀντίστοιχα)³⁵, σὲ μία ἀπὸ τὶς Πλαταιές τῆς Βοιωτίας (250/200 π.Χ.)³⁶ καὶ σὲ μία ἀπὸ τοὺς Δελφούς (337/336 π.Χ.)³⁷.

Σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν κατασκευὴ θησαυρῶν δίνει ὁ ἱερὸς νόμος τῶν μυσηρίων τῆς Ἀνδανίας, *IG* V,1 1390, στ. 89-92: θησαυρῶν κατασκευᾶς³⁷ οἱ ἱεροὶ οἱ κατεσταμένοι ἐν τῷ πέμπτῳ καὶ πεντηκοστῷ ἔτει ἐπιμέλειαν ἐχόντων μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος ὅπως κατασκευασ[θ]ῇντι θησαυροὶ λίθινοι δύο κλαϊκτοί, καὶ χωραξάντων τὸν μὲν ἓνα εἰς τὸν ναὸν τῶν Μεγάλων Θεῶν, τὸν δ' ἄλλον ποτὶ ταῖς κρήναις, ἐν ᾧ ἂν τόπῳ δοκεῖ αὐτοῖς ἀσφαλῶς ἔξειν. Στὸν ἱερὸ νόμο τῆς Ἀνδανίας τὴν ἐπιμέλεια τῆς κατασκευῆς ἔχουν οἱ ἱεροὶ μετὰ τοῦ ἀρχιτέκτονος, ὁπότε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ στὴν ἐπιγραφή τῆς Θουρίας ὁ ἀναγραφόμενος ἀρχιτέκτων Θεόδωρος ἦταν ὁ ἀρχιτέκτων-κατασκευαστὴς τοῦ θησαυροῦ.

Οἱ ἱεροθύται μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Θουρία. Στὴ Μεσσήνη ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ ἐπιγραφές, στὶς ὁποῖες ἀναγράφονται ἓνας ἀγωνοθέτης, δύο ἱεροθύται, ἓνας

34. Τὸ ὄνομα Θεόδωρος ἀπαντᾷ συχνὰ στὴν πελοποννησιακὴ προσωπογραφία τοῦ 4ου καὶ 3ου αἰ. π.Χ. ἐνῶ στὴ Σπάρτη ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. ἕως καὶ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. βλ. *LGPN* III.A (ἐκδ. Fraser, Matthews) 68-77. Στὴν ἀρχαία Μεσσήνη μνεῖα τοῦ ὀνόματος γίνεται σὲ δύο ἐπιγραφές τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. καὶ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. ἀντίστοιχα, αὐτόθι 80-81, ἐνῶ στὴν ἀρχαία Θουρία τὸ ὄνομα ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., αὐτόθι 82. Θεόδωρος ὀνομαζόταν καὶ ὁ ἀρχιτέκτων τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. A. Budford, *The Temple Builders of the Temple of Asclepius at Epidauros* καὶ R. Martin, Sur quelques particularités du temple d'Asklépios à

Épidaure, *BCH* 70, 1946, 353. Ἡ ταύτιση τῶν δύο προσώπων δὲν εἶναι πιθανὴ λόγω τῆς μεγάλης χρονικῆς ἀπόστασης (σχεδὸν ἐνὸς αἰῶνα) ἀνέγερσης τῶν δύο ναῶν. Ὡστόσο δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ πιθανότητα ὁ ἀρχιτέκτων τῆς Θουρίας νὰ εἶναι ἀπόγονος, ἴσως ἐγγονός, τοῦ Θεόδωρου τῆς Ἐπιδαύρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο κληρονόμησε τὴν οἰκογενειακὴ παράδοση ἀνέγερσης ναῶν τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

35. *Inv* 12, Minon, *IED* 17 καὶ *Inv* 36.

36. *IG* VII 1672. Guillon, *Trépieds* Pt.II, 155, n. 2. *SEG* 3:361. note.

37. *CID* 2, 38. *SIG*³ 232. *IG* IX 1, 111.

γραμματεὺς καὶ ἓνας χαλαιοφόρος (βλ. γιὰ παράδειγμα *IG V, 1 1469*)³⁸.

Οἱ δαμιοργοὶ εἶναι γνωστὸ ἀξίωμα ποὺ ἀπαντᾷ στὴ Μεσσηνία ἀλλὰ καὶ στὴν Πελοπόννησο γενικότερα. Ἦταν ἀξιωματοῦχοι, οἱ ὅποιοι προέδρευαν στὶς συνελεύσεις τοῦ δήμου καὶ βεβαίως ἦταν ἐπιφορτισμένοι καὶ μὲ ἄλλα καθήκοντα³⁹. Στὴ Θουρία μαρτυροῦνται γιὰ πρώτη φορά. Συνεπῶς τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς δίνει σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν διοικητικὴ, πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ τῆς ἀρχαίας πόλης.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

38. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τῶν ἱεροθυτῶν βλ. J. Winard, *Les hierothytes. Recherche institutionnelle, Mémoires Académie Royale de Belgique, Mémoires de la classe des lettres* 68, 1990, fasc. 4.

39. Γιὰ τὸ ἀξίωμα τῶν δαμιοργῶν στὴ Μεσσηνία, ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν Πελοπόννησο, βλ. N. Deshours, *Les institutions civiques de Messène à l'époque hellénistique tardive*, *ZPE* 150 (2004) 143.

ΠΡΙΝ ΑΠΟ «ΑΙΔ' ΕΙΣ' ΑΘΗΝΑΙ ΘΗΣΕΩΣ Η ΠΡΙΝ ΠΟΛΙΣ»¹

A Santo Tine, amico e maestro

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν πόλιν τῆς Ἀθήνας πρὶν ἀπὸ τὴ Γεωμετρικὴ περίοδο, σὲ σύγκριση μὲ τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα γιὰ ἄλλες σημαντικὲς περιοχὲς τῆς Ὑστερῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν ἐλλαδικὴ ἡπειρωτικὴ χώρα, ὅπως οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα, ἡ Θήβα, εἶναι ἐλάχιστες καὶ ἐλλειπεῖς. Οἱ λόγοι ὀφείλονται ὅχι μόνο στὶς δυσκολίες τῆς ἔρευνας ἐνὸς οἰκισμοῦ ποὺ ἔχει μιὰ μακρὰ καὶ περίπλοκη χρῆση, ἀλλὰ ἀνάγονται κυρίως στὴν ἴδια τὴ φύση τῆς ἀρχαιολογικῆς τεκμηρίωσης, ποὺ ἀφορᾷ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ταφικὰ συγκροτήματα ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς μὲ σωστικὲς ἀνασκαφές, καὶ συχνὰ εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ προκαταρκτικὲς ἐκθέσεις. Σημαντικὸ ἐνδιαφέρον δημιουργήθηκε, μετὰ τὶς ἔρευνες ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὸ 1885-1890, γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ὑστεροελλαδικῆς ὁχύρωσης τῆς Ἀκρόπολης. Τὰ ἀρχαιολογικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ὅχι μόνον ἐπιβεβαίωσαν μιὰ μνημειώδη φάση, προγενέστερη τῆς ἐποχῆς τοῦ Πεισιστράτου, ἀλλὰ ἔγιναν ἡ ἀφετηρία γιὰ τὴ συζήτηση τοῦ προβλήματος τῆς ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας τῶν πηγῶν αὐτῶν, ἀφοῦ τοποθετοῦσαν ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολιν τὸ ἀνάκτορο τῶν πρώτων βασιλέων τῆς Ἀθήνας².

1. IG II² 5185A.

2. Ἡ ταύτιση τῆς οἰκίας τοῦ Ἑρεχθέως, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ὅμηρον (η 81: Ἑρεχθῆος πυκινὸν δόμον), βασίζεται σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ σκόρπιες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες ποὺ γιὰ πολὺν καιρὸ ἔχουν ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἔντονων συζητήσεων μεταξὺ τῶν μελετητῶν. Ἡ πρόταση τοῦ ὁμηρικοῦ κειμένου ὁδήγησε στὴν ἀναζήτησιν, κατὰ τὶς πρώτες ἔρευνες τῶν ἐτῶν 1885-1890, τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου στὸν χώρον τοῦ μεταγενέστερου Ἑρεχθείου, παραμελώντας τὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀκρόπολης. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1887, ἀνατολικά τοῦ Ἑρεχθείου, συλλέχθηκαν κάποια ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ ἕνα προγενέστερο τῆς Κλασικῆς ἐποχῆς κτίριο. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὁμάδα ἀπὸ ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διασώζονται μόνον δύο – οἱ ἄλλες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τοῦ Καβαδία σὲ ἐργασίες ἀναστήλωσης. Μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὁ Ἰακωβίδης (2006, 191-196) τὶς ἔχει ἐρμηνεύσει ὡς βαθμίδες μιᾶς κλίμακας, συγκρίνοντάς τιν μὲ ἀνάλογες κατασκευὲς στὸ τελευταῖο ἀνάκτορο τῶν

Μυκηναίων καὶ στὴν Πύλον. Ὁ Ἰακωβίδης ἀποδίδει στὸ ἴδιο κτίριο μιὰ βάση κίονα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα τοῦ προθαλάμου ἢ τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου. Περισσότερο ἀμφιλεγόμεναι εἶναι ἡ ὑπόθεση ποὺ προτείνει ὁ Holland (1939, 289, πίν. IX), ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι εἶχε ἐντοπίσει ἕνα μέρος τοῦ ἀνακτόρου σὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ βάσεις κίωνων νότια τοῦ Ἑρεχθείου. Ὁ Nylander (1962) ἀπορρίπτει τὴν ἐρμηνεία αὐτή, προτείνοντας νὰ ἀναγνωρίσουμε στὶς βάσεις αὐτὲς τὰ κατάλοιπα ἐνὸς κτιρίου προγενέστερου τοῦ Ἐκατόμπεδου τοῦ Πεισιστράτου, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται πιθανῶς στὴν Πρώτη Ἀρχαϊκὴ ἐποχή, ἀλλὰ σίγουρα ὅχι στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Τὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς παραμένει σταθερό, τουλάχιστον ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὴ ἄποψη, σὲ μιὰ σειρὰ στοιχείων χωρὶς ἐμφανὴ συνάφεια μεταξὺ τους, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ σχετίζονται εἴτε μὲ ἕναν ἰδιωτικὸν χώρον εἴτε μὲ ἕνα ἀνάκτορο. Ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ ξεκινήσει ἐκ νέου μὲ τὴν ἀναθεώρηση ὅλων τῶν διαθέσιμων δεδομένων. Τὸ πρῶτο στοιχεῖο ἀφορᾷ τὴν κατασκευὴ τοῦ συστήματος τῶν ἀναβαθμίδων, τὸ ὁποῖο, γιὰ τὴν ὀργανικότητα τοῦ



Είκ. 1. Ύποθετική πρόταση καθορισμού των ορίων του οικισμού και της έκτασης των νεκροταφείων (προσαρμογή Privitera 2013, εικ. 34).

σχεδιασμού και για το μέγεθος της τοιχοποιίας, δύσκολα μπορεί να συσχετισθεί με έργα ιδιωτικής αρχιτεκτονικής. Η χρονολόγηση των έργων αυτών στην ΥΕ ΙΙΑ2 φαίνεται να είναι απολύτως σύμφωνη με την πιθανή εγκατάλειψη μίας μεγάλης δημόσιας κατασκευής στη νότια κλιτύ και με την επακόλουθη μετατόπιση του κέντρου της πολιτικής εξουσίας επάνω στον βράχο. Αύτη είναι η στιγμή κατά την οποία έχουμε την αναδιάρθρωση του οικισμού με την αύξηση του αριθμού των οικιών στην περιοχή του Μακρυγιάννη και ταυτόχρονα παρατηρούνται εκείνα τα σημάδια ανάπτυξης προς μία ισχυρή κοινωνική διαστρωμάτωση, που μπορούμε να διακρίνουμε στην πλανιμετρική όργάνωση των νεκροταφείων της Αγοράς και της νότιας πλαγιάς του λόφου του Μουσείου. Το δεύτερο στοιχείο συνδέεται με την ύπαρξη ενός ισχυρού άμυντικού συστήματος που, όπως προκύπτει από τη σύγκριση με τις άλλες μυκηναϊκές ακροπόλεις, συνοδεύεται πάντοτε από το ανάκτορο. Δεν υπάρχει λόγος να αμφιβάλ-

λουμε για την ύπαρξη ενός ανακτόρου στην Ακρόπολη, το οποίο θα έπρεπε να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΑΙ-2 και όχι στην ΥΕ ΙΙΒΙ. Το πρόβλημα είναι να προσδιοριστεί η θέση του οικοδομήματος αυτού: η επιδεξία ανασυγκρότηση του συστήματος των πέντε αναβαθμίδων τείνει να προσδιορίσει την αναβαθμίδα ΙΙΙ, που βρίσκεται δυτικά του Έρεχθείου, ως το πιο κατάλληλο μέρος για ένα ανάκτορο. Ακόμη και στην περίπτωση αυτή, η προσεγμένη και ισχυρή τοιχοποιία, ίχνη της οποίας διασώζονται σε πολλά σημεία, υποδηλώνει την ύπαρξη μίας μεγάλης αρχιτεκτονικής κατασκευής. Τα σημάδια συνέχισης και η απουσία των στρωμάτων καταστροφής δείχνουν ότι το κτίριο παρέμεινε σε χρήση μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ1, όταν ένας σεισμός προκάλεσε μία αποδυνάμωση του παραδοσιακού κέντρου εξουσίας και κατά συνέπεια τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της αθηναϊκής κοινότητας σε νέες κοινωνικο-οικονομικές βάσεις.

Τὸ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ἦταν τὸ ὑπέρμετρο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἀκρόπολη, ἡ ὁποία ἐπὶ δεκαετίες ὑπῆρξε τὸ ἐπίκεντρο μιᾶς ζωηρῆς συζήτησης μεταξὺ τῶν εἰδικῶν, σὲ βάρος ἐνὸς πρὸς συνεποῦς προβληματισμοῦ σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφία καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ οἰκισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν ΜΕ ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου.

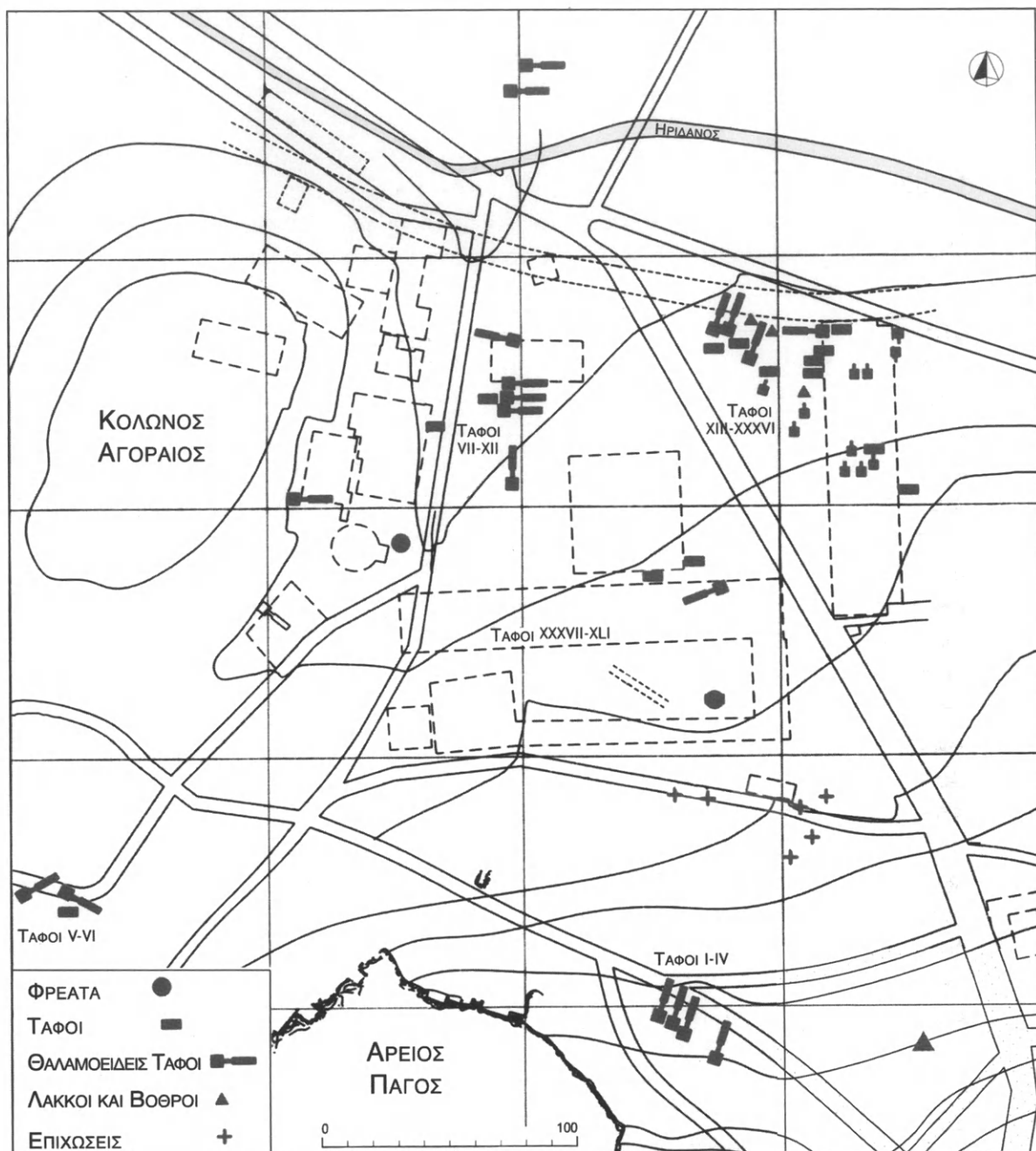
Ἡ πρόσφατη πρόσβαση σὲ νέα δεδομένα, χάρις στὶς ἔρευνες ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν Γ' Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων λόγῳ τῆς κατασκευῆς τῆς γραμμῆς τοῦ μετρό (1982-1997), προσφέρει πολὺτιμα καὶ ἀπρόσμενα στοιχεῖα προβληματισμοῦ γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν ἐξελίξεων, οἱ ὁποῖες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 17ου αἰ. π.Χ. θὰ ὁδηγήσουν ἀρχικὰ στὸν σχηματισμὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ καί, ἀργότερα, μετὰ τὴν παρακμὴ τῶν ὑστεροελλαδικῶν βασιλείων, στὴ γέννηση τῆς πόλης.

Ἡ πλέον ἀποδεκτὴ προσέγγιση εἶναι αὕτη ποὺ θὰ ἀναδείξει ὅσα προβλήματα σχετίζονται μὲ τὴν τοπογραφία τῆς μυκηναϊκῆς Ἀθήνας, μετατοπίζοντας τὸ κέντρο βάρους ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὸν οἰκισμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ ἐντοπιστεῖ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα καὶ ἀπὸ τὰ στρώματα οἰκιακῶν καταλοίπων, τὰ ὁποῖα ἐντοπίστηκαν σὲ διάφορα σημεία τῆς πόλης (εἰκ. 1). Αὐτὸ φυσικὰ δὲν μειώνει τὴ σημασία τῆς Ἀκρόπολης, ἀλλὰ μᾶλλον ἀντιστρέφει τὴν προοπτικὴ τῆς μελέτης, ἐπισημαίνοντας πὼς ὁ λόφος, ἔδρα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀποτελοῦσε γιὰ μιὰ μυκηναϊκὴ κοινότητα ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ οἰκισμοῦ. Μόνον ἐὰν ξεκινήσουμε ἀπὸ εἰδικὲς συγκεκριμένες καταστάσεις, θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ κατανοήσουμε τὴν πολεοδομικὴ ἱστορία τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος προορίζεται νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πρὸς σημαντικὰ κέντρα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

Τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ἡ πρόοδος τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀρχαίου τοπίου. Δεδομένης τῆς ἔλλειψης συστηματικῶν καὶ συνολικῶν μελετῶν γιὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περιοχὴ στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους καὶ στὴν Πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, ἡ τεκμηρίωση γιὰ μιὰ ἔρευνα πρὸς αὕτη τὴν κατεύθυνση παρέρχεται ἀπὸ τὰ δεδομένα τῶν πρόσφατων ἐρευνῶν ποὺ διεξάγονται κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία στὴν Ἀθήνα.

Τὸ ἀρχαῖο ἀθηναϊκὸ τοπίο, στὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται ὁ προϊστορικὸς καὶ πρωτοϊστορικὸς οἰκισμὸς, ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὸν ὄρεινὸ ὄγκο ἀνάμεσα στὸν Ἡριδανό, βόρεια, καὶ τὸν Ἴλισσό, νότια. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν ἀλληλουχία τῶν λόφων (τῶν Νυμφῶν, τῆς Πνύκας καὶ τοῦ Μουσείου), ποὺ κατηφορίζουν νότια πρὸς τὸν Ἴλισσό, ἐνῶ στὰ ἀνατολικά βρίσκεται ἓνα μεγάλο ἐπίπεδο πλάτωμα πρὸς τὸ Ὀλυμπιεῖο, στὸ βόρειο σύνορο μὲ τὸν λόφο τοῦ Ἁγίου Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος ἱσοπεδώθηκε τὸ 1836 γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου τῆς σημερινῆς Βουλῆς. Στὸ κέντρο τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου βρίσκεται ἡ Ἀκρόπολη (156,16 μ.), ἡ ὁποία συνδέεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ, μὲ ἓνα μικρὸ διάσελο, μὲ τὸν λόφο τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Οἱ θέσεις τῶν θαλαμωτῶν τάφων στὴν Ἀγορὰ προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ δύο συστημάτων χαμηλῶν λόφων, ἓνα ὡς προέκταση τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, καὶ ἄλλο πρὸς βορειοανατολικά, στὴν περιοχὴ τῆς μεταγενέστερης Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου, ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν ὁποίων προέκυψε ἓνα μεγάλο πλάτωμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν χώρο τοῦ Ὡδεῖου τοῦ Ἀγρίππα (εἰκ. 2). Καὶ στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ ὑποτίθεται ὅτι ὑπῆρξε μιὰ σειρὰ ἀπὸ λόφους μὲ ψηλότερη κορυφὴ τὸ σημεῖο ὅπου βρίσκονται σήμερα



Εικ. 2. Ἡ Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὴν ἔνδειξη τῶν ὑστεροελλαδικῶν καταλοίπων. Μὲ διακεκομμένη γραμμὴ σημειώνονται τὰ πύρια τῶν ἱστορικῶν χρόνων (προσαρμογὴ Camp 2010, εἰκ. 1).

ἡ πλατεία Κοραῆ - ὁδὸς Ἀκαδημίας: δοκιμαστικὲς ἀνασκαφὲς σὲ βάθος ἀπέδειξαν ὅτι ἡ περιοχὴ ἔμεινε ἔρημη μέχρι καὶ τὴν Ὑστερὴ Γεωμετρικὴ περίοδο. Ἡ νότια κλιτὺς τῆς Ἀκρόπολης παρουσίασε σειρὰ ἀναβαθμίδων, μία στὸ σημεῖο τοῦ Ὁδείου τοῦ Ἡρώδου

τοῦ Ἀττικοῦ καὶ ἄλλη στὸν χώρο τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους - Θεάτρου τοῦ Διονύσου³. Ἡ χαμηλότερη περιοχὴ ἔχει ἔντονη ὑψομετρικὴ διαφορὰ μὲ μιὰ πολὺ ἀνώμαλη πλαγιὰ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, ποὺ καταλήγει στὸ μεγάλο πλάτωμα τοῦ Ὀλυμπίου, στὴ δεξιὰ ὄχθη τοῦ Ἰλισσοῦ. Ἡ ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ ἴδιου ποταμοῦ δὲν ἀπέδωσε ἴχνη χρήσης κατὰ τὴ Μέση καὶ Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ὅπου ἔγιναν δοκιμαστικὲς ἀνασκαφές σὲ βάθος, ὅπως στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγρας καὶ τοῦ Κυνοσάργους, τὰ ἀρχαιότερα στοιχεῖα χρονολογοῦνται στὴ Γεωμετρικὴ ἐποχὴ. Εἶναι πιθανότερο, μάλιστα, ὅτι αὐτὴ ἡ σειρὰ τῶν χαμηλῶν λόφων, μὲ θέα πρὸς τὸ σημεῖο ὅπου ὁ Ἰλισσὸς χωρίζεται σὲ δύο κλάδους, κοντὰ στὴν πηγὴ Καλλιρρόη (Πανσ. I 19, 6), νὰ ἦταν μιὰ περιοχὴ ἔξω ἀπὸ τὸν οἰκισμό. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἔρευνες νοτιότερα, πίσω ἀπὸ τὸ Κυνοσάργες, εἶχαν ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα, ἐπιβεβαιώνοντας τὴ συγκέντρωση τοῦ πρωτοϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὸν χώρο ἀνάμεσα στὸν Ἡριδανὸ καὶ στὸν Ἰλισσό, στὸν ὁποῖο ὁ Θουκυδίδης (II 15, 3) τοποθετοῦσε τὸν ἀρχαιότερο πυρῆνα τῆς κάτω πόλης (εἰκ. 1).

Ὁ Ἡριδανός, τροφοδοτούμενος ἀπὸ πηγές τοῦ Λυκαβηττοῦ (Στράβ. IX 1, 19)⁴, κατέβαινε μὲ μεγάλη ὀρμὴ στὴν περιοχὴ τῆς μελλοντικῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ Κεραμικοῦ ἕνας ἀπὸ τοὺς κλάδους του, – σὲ αὐτὸ τὸ τμήμα εἶχε περισσότερο ἀπὸ πενήντα μέτρα πλάτος – ἐπεκτεινόταν βορειοανατολικά στὸν χώρο τῆς σημερινῆς πλατείας Συντάγματος, ὅπου σχημάτιζε μεγάλη ἐλώδη ἔκταση, ποὺ καθαρίστηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισιστράτου, ὅπως ἔδειξαν πρόσφατες ἔρευνες. Μιὰ δεύτερη ἐλώδης ἔκταση βρισκόταν πρὸ βορειοδυτικά, κοντὰ στὴ σημερινὴ ὁδὸ Ἀμερικῆς, ὅπου τὸ νεκροταφεῖο τῆς Κλασικῆς ἐποχῆς ἐδράζεται ἐπάνω σὲ ἕνα παχὺ στρώμα ἀπὸ προσχλωσιγενὴ ὑλικά. Ἐνα τρίτο σημεῖο, τὸ ὁποῖο παρουσίαζε φαινόμενα βαλτώματος, ἐντοπίστηκε πρόσφατα δυτικὰ τοῦ Κεραμικοῦ, στὴ διασταύρωση τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς, ὅπου οἱ ἔρευνες ἔχουν ἀποκαλύψει τὴν παρουσίᾳ μιᾶς μεγάλης ἐλώδους ἔκτασης ἐν μέρει ἀποξηραμένης μόλις κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἡ ἔλλειψη ὑστεροελλαδικῶν καταλοίπων στὸν χώρο αὐτὸν ἐπιβεβαιώνει ὅτι τὸ μεγάλο ἔλος ἀποτελοῦσε τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νεκροταφείου τῆς ΥΕ ΙΙΒ-Γ⁵.

Ἄν καὶ δὲν ἦταν πλούσια σὲ νερό, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μυκηναϊκὰ κέντρα – π.χ. οἱ Μυκῆνες καὶ τὸ Ἄργος – ἡ Ἀθῆνα εἶχε κάποιες σημαντικὲς πηγές ἀνεφοδιασμοῦ⁶. Οἱ δύο κύριοι ποταμοί, ὁ Ἡριδανὸς καὶ ὁ Ἰλισσός, ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς Ἱστορικοὺς χρόνους θεωρήθηκαν ὡς πηγές πόσιμου νεροῦ, ἐνῶ τὴν περιοχὴ στὰ βόρεια τῆς Ἀκρόπολης τροφοδοτοῦσε ἡ πηγὴ Κλεψύδρα, καθὼς καὶ μιὰ σειρὰ ἀπὸ φρέατα ποὺ περισυνέλεγαν τὰ ὕδατα τοῦ ὑπόγειου ὑδροφόρου ὀρίζοντα. Ἐπίσης ἡ νότια κλιτὺς τῆς Ἀκρόπολης ἀπέδωσε πολλὰ φρέατα σὲ χρῆση ἀπὸ τὴν ΠΕ I-II⁷, ἐνῶ δύο φρέατα μὲ μυκηναϊκὸ ὑλικὸ στὸν λόφο τοῦ Μουσείου ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ὑδάτινων πηγῶν καὶ σὲ αὐτὸ τὸν χώρο⁸.

3. Ἰακωβίδης 1962, 71-105, 239-244· Iakovidis 1983, 77-79.

4. Judeich 1931, 47-49· Ammerman 1996· Athens 154.

5. Athens 269-273.

6. Camp 1977, 20-57.

7. Desborough 1964, 9-28· Παντελίδου 1975, 169-199· Mountjoy 1981.

8. Ἡ περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ Ἰλισσό, νότια, καὶ στὸν Ἡριδανό, βόρεια, φαίνεται νὰ διέθετε σειρὰ ὑπογείων ὑδάτων, ποὺ μπορούσαν νὰ ἀξιοποιηθοῦν σὲ μικρὸ βάθος. Ἡ ἀνακάλυψη ἀρκετῶν ἐκατοντάδων

Ἡ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη θὰ ἔπρεπε νὰ ἦταν ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ περίοδο πολὺ πλούσια σὲ πόρους· οἱ ὑδάτινες πηγὲς ποὺ ἀναφέρουμε συνδέονται μὲ τεράστιες εὐφορες ἐκτάσεις, εἰδικὰ ἐκεῖνες βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ πού, χάρις στὶς συνεχεῖς πλημμύρες του, ἐξασφάλιζε ἐδάφη μὲ ὑψηλὲς γεωργικὲς δυνατότητες. Ἐνῶ ἡ πεδιάδα στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου τοῦ Ἀρδηττοῦ ἦταν κατάλληλη γιὰ τὶς σπόριμες καλλιέργειες, ἡ περιοχὴ βορειότερα, ὅπου ὑπάρχουν τὰ ὑψώματα τοῦ συστήματος Λυκαβηττοῦ-Στρέφη-Τουρκοβουνίων, ἀποδεικνύονταν κατάλληλη γιὰ τὴ ζωοτροφία. Οἱ πλαγιὲς τῶν λόφων πιθανῶς καλύπτονταν ἀπὸ πικνὸ δάσος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἦταν δυνατό νὰ ἐξαχθεῖ ξυλεία καὶ καύσιμα ὑλικά, ὅπως ἀκριβῶς παρατηρεῖται σὲ ὁρισμένους ἀπὸ τὶς περιγραφὰς τῶν Ἱστορικῶν χρόνων (Πλάτ. *Φαῖδρ.* 229) καὶ στὸν μῦθο τοῦ Κόδρου, ποὺ δολοφονήθηκε στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ἐνῶ ἔψαχνε νὰ βρεῖ καυσόξυλα (Λυκ. *Λεωχ.* 86). Στὴ βόρεια περιοχὴ, ὁ Ἡριδανὸς παρουσίαζε σὲ διάφορα σημεῖα πολυάριθμα ἀποθέματα ἀργίλου, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀγγείων. Γενικότερα, ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς πλούσιου ποταμοῦ ἦταν ἐξαιρετικὰ χρήσιμη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἄλλων δραστηριοτήτων, ὅπως ἡ βυρσοδεψία.

Συνολικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀναδεικνύεται τὸ οἰκολογικὸ πλαίσιο, ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ἀναπτυσσόταν ὁ μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς καὶ ἐκεῖνος τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ποὺ χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὸ κέντρο καὶ ἀπὸ σειρὰ ἐκτεταμένων ὑδροτόπων στὶς ἄκρες τοῦ κατοικημένου χώρου. Τὸ γεγονὸς βρῖσκει τέλεια ἀντιστοιχία σὲ ἓνα πολὺ γνωστὸ κείμενο τοῦ Πλάτωνα (*Κριτίας* 111α-ε), τὸ ὁποῖο περιγράφει τὸ ἀθηναϊκὸ τοπίο πρὶν ἀπὸ τὴ ριζικὴ ἀστικοποίηση τοῦ Περικλέους.

Ἡ πρώτη συστηματικὴ μελέτη τῆς Ἀκρόπολης, ἀπὸ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μεταξὺ 1885 καὶ 1890, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῶν Καβαδία καὶ Kawerau⁹, ἔθεσε τὸ ζήτημα τῆς ὑπαρξὸς μιᾶς μυκηναϊκῆς Ἀκρόπολης πού, λόγω τῆς μεγάλης τῆς ἐπιφάνειας,

φρεάτων στὴν Ἀγορὰ ἀποτελέσει τὸ θέμα μιᾶς ζωντῆς συζήτησης μεταξὺ τῶν μελετητῶν, ἰδιαίτερα γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησης τῶν φάσεων χρήσης καὶ ἐγκατάλειψης κατὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ Γεωμετρικὴ στὴν Πρώιμη Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ. Ἕνα ἄλλο στοιχεῖο κάποιας σημασίας εἶναι ἡ μέτρηση τοῦ βάθους τῶν φρεάτων, ποὺ κατὰ καιροὺς παρουσίαζε σημαντικὲς ἀντομειώσεις. Τὰ φρέατα τῆς ΜΕ, ποὺ ἐξερευνήθηκαν κατὰ μήκος τῆς βορειοδυτικῆς κλιτύος, ἔχουν μεγαλύτερο βάθος ἀπὸ ὅ,τι στὴν προηγούμενη περίοδο. Ἡ σταδιακὴ αὐξηση τοῦ ἐπιπέδου νεροῦ διαπιστώνεται καλύτερα κατὰ τὴν ΥΕ Ι-ΙΙ, ὅταν τὰ φρέατα ἔχουν βάθος 5 ἕως 6,50 μ. Τὰ φρέατα στὸν χώρο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς Θόλου χρονολογοῦνται ὅλα ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 ἕως τὴν ΥΕ ΙΙΓ καὶ σχετίζονται μὲ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης τῆς κοιλάδας νότια τοῦ Ἡριδανοῦ στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ὅταν ἀπομονωμένες ὁμάδες οἰκίων ἀρχίζουν νὰ κτίζονται στὶς πλαγιὲς τοῦ

Ἀγοραίου Κολωνοῦ. Μαζὶ μὲ τὸ σύστημα τοῦ κατὰ κόρυφον φρεάτος, ὑπῆρχαν καὶ διαφορετικὲς ὑδραυλικὲς κατασκευές. Ἡ πιδὺ μνημειώδης, ἡ Βόρεια Κρήνη τῆς Ἀκρόπολης, μιὰ ὑπόγεια δεξαμενὴ, ἦταν ἡ κύρια πηγὴ νεροῦ τοῦ ἀνακτόρου. Μιὰ τεχνητὴ κοιλότητα, βάθους 34,50 μ., ἐπέτρεπε, μὲ ὁκτὼ σειρὲς βαθμίδων ποὺ σχηματίζαν μιὰ μεγάλη ἐλικοειδῆ κλίμακα, τὴν πρόσβαση στὸ κάτω μέρος τοῦ φρεάτος. Σύμφωνα μὲ τὸν Broneer, ἡ πηγὴ θὰ ἦταν σὲ χρῆση γιὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα, μεταξὺ τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΓ1, ὅταν ἓνας σεισμὸς προκάλεσε τὴν κατάρρευση τῆς κατώτερης κλίμακας, γεγονός ποὺ κατέστησε ἀνέφικτη τὴν πρόσβαση. Πολλὴ ἐξελιγμένο εἶναι τὸ συγκρότημα τῆς Κλεψύδρας, χρονολογούμενο στὴν ΥΕ ΙΙΓ, ὅπου ἓνα σύστημα ὀρθογώνιων λεκανῶν λαξευμένων στὸν βράχο ἐπέτρεπε τὴ συλλογὴ τοῦ νεροῦ ποὺ ἀνάβλυζε ἀπὸ πηγὴ ἀνάμεσα στοὺς βράχους.

9. Καβαδίας, Καβεράου 1906.

ὀριοθετημένης ἀπὸ ἑνα ἰσχυρὸ ἀμυντικὸ σύστημα, θὰ μπορούσε νὰ συγκριθεῖ μὲ ἄλλα μεγάλα ἀνακτορικὰ κέντρα τῆς Ἀργολίδας (Μυκῆνες, Τίρυνθα, Μιδέα) καὶ τῆς Βοιωτίας (Ὁρχομενός, Θήβα). Θὰ πρέπει νὰ περιμένουμε, ὅμως, τὴν πλήρη δημοσίευση τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τοὺς Graef καὶ Langlotz τὸ 1925¹⁰, γιὰ νὰ ἔχουμε κάποιες πρόσθετες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν φάσεων τῆς χρήσης τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, μετὰ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ Ἐρεχθείου καὶ στὴ βόρεια κλιτύ¹¹, οἱ πληροφορίες ἦταν πολλές καὶ ποικίλες, ἀλλὰ τελικὰ μόνον τὸ ἔργο τοῦ Ἰακωβίδη¹² ἐπιχειρεῖ τὴν πρώτη ἀνασυγκρότηση τῆς τοπογραφίας τῆς μυκηναϊκῆς Ἀκρόπολης.

Ἡ ἔρευνα τῆς Ἀγορᾶς ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολή – ξεκίνησε τὸ 1931 καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη – ἔχει ἐμπλουτίσει περαιτέρω τὸ φάσμα τῶν γνώσεων σχετικὰ μὲ τὶς πρωτοϊστορικὲς φάσεις τῆς Ἀθήνας, συγκεντρωμένες στὸ συνθετικὸ ἔργο τῆς Immerwahr¹³, καὶ ἀκολουθεῖ ἡ Παντελίδου μὲ τὴν ἔκδοση τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας¹⁴. Μετὰ ἀπὸ μιὰ μακρὰ περίοδο μείωσης τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὶς πρωτοϊστορικὲς φάσεις τῆς Ἀθήνας, ποὺ διακόπηκε ἐν μέρει μόνον ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Bundgaard¹⁵ (ἡ ὁποία ὅμως δὲν εἶναι πολὺ ἀξιόπιστη ὡς πρὸς τὴν προτεινόμενη χαμηλὴ χρονολογία τῆς ὀχύρωσης), οἱ ἔρευνες τῆς Mountjoy¹⁶ ἔχουν ἐστιᾶσει τὴν προσοχὴ στὸ πρόβλημα τῶν φάσεων τῆς χρήσης τῆς Ἀκρόπολης, προσφέροντας πολὺτιμα νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ ὕλικου καὶ τῶν κατασκευῶν. Κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία ἡ Ἀκρόπολη ἐπανῆλθε στὸ προσκήνιο, χάρι καὶ στὶς πρόσφατες μελέτες τῶν Gauss καὶ Rupprestein¹⁷ γιὰ τὶς φάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ἀλλὰ ἀπομακρύνθηκε ὅλο καὶ περισσότερο, ὅσον ἀφορᾷ τὴν οἰκιστικὴ ὁργάνωση, ἀπὸ τὸν παραδοσιακὸ χῶρο ἀναφορᾶς. Ἡ τεράστια ἔκταση τῶν κλιτύων ἀνάμεσα στὸν Ἡριδανὸ καὶ τὸν Ἰλισσὸ ἀντιπροσωπεύει τὸ ἐδαφικὸ «παλίμψηστο», στὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ σύνθετη ἐξελικτικὴ δυναμικὴ τῆς πολεοδομικῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας.

Γιὰ τὴν καλύπτερη κατανόηση τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς πόλης ποὺ ἀναπτύσσεται γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς ἀρχαιολογικῆς τεκμηρίωσης σὲ μεγάλες χρονολογικὲς ομάδες, μὲ ἀφετηρία τὴν ἔρευνα ἥδη ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ ΜΕ στὴν ΥΕ Ι. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ ἄλλα πιὸ γνωστὰ οἰκιστικὰ συγκροτήματα (Ἀσίνη, Ἄργος, Μυκῆνες), αὐτὴ εἶναι ἡ φάση στὴν ὁποία φανερόνται τὰ πρῶτα βασικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποία, σὲ λιγότερο ἀπὸ ἕναν αἰῶνα, θὰ ὀδηγήσουν στὴν τελικὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν τύπο τῶν μικρῶν οἰκισμῶν στὸν σχηματισμὸ μιᾶς ἀστικῆς δομῆς, ἐνιαίας καὶ ὁμοιογενοῦς. Τὴν ἀρχικὴ φάση (ΜΕ-ΥΕ Ι) ἀκολουθεῖ ἡ ΥΕ ΙΙΑ-Β, ἡ ὁποία θεωρεῖται ἐποχὴ ὁργάνωσης τοῦ ἀστικοῦ καὶ ταφικοῦ χώρου, ἐνῶ ἡ ΥΕ ΙΙΑ-Β σημαδεύεται ἀπὸ ἕναν χαρακτήρα σχεδιασμοῦ καὶ ἔντονης ἐνότητας τῶν ἐπιλογῶν

10. Graef, Langlotz 1925.

11. Broneer 1932· Broneer 1933· Broneer 1935· Broneer 1938.

12. Ἰακωβίδης 1962· Iakovidis 2006.

13. Immerwahr 1971.

14. Παντελίδου 1975.

15. Bundgaard 1976.

16. Mountjoy 1981· Mountjoy 1988· Mountjoy 1995b.

17. Gauss, Rupprestein 1998.

τόπου. Για τις μεταγενέστερες φάσεις, προτίμησα να απομονώσω την αρχική και μέση ΥΕ ΙΙΙΓ από την τελική ΥΕ ΙΙΙΓ, που παρουσιάζει – από την άποψη της παραγωγής αγγείων και της οργάνωσης των νεκροταφείων – ισχυρή συγγένεια με τον ορίζοντα της Ύπομυκηναϊκής εποχής.

Μετά από μια περίοδο έντονης συρρίκνωσης και διασποράς των οικισμών γύρω από την Ακρόπολη, ή τελική φάση της ΜΕ, ή οποία με βάση τη σχετική χρονολόγηση μπορεί να αναχθεί μεταξύ του 1800 και του 1650 π.Χ., σηματοδοτεί την επανέναρξη της χρήσης της περιοχής ανάμεσα στον Ήριδανό και τον Ίλισσό. Στην Ακρόπολη αποκαλύπτονται διάσπαρτες ομάδες οικιών, μαρτυρούμενες από μη στρωματογραφημένους βόθρους κεραμικών υλικών και από πέντε ταφές *intra muros* στο δυτικό και στο βόρειο τμήμα του λόφου. Ίχνη από έναν οικισμό αναγνωρίζονται στη βόρεια κλιτύ, στον χώρο του ιεροῦ τοῦ Ἑρωτος και τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ ἕνας δεύτερος πυρήνας πρέπει νὰ βρισκόταν στὴ δυτικὴ κλιτύ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν πηγὴ Κλεψύδρα. Τὴν περίοδο αὕτὴ ἀνοίγονται στὸν τομέα αὐτὸν πέντε φρέατα· τὸ βάθος ὀρισμένων ἀπὸ αὐτά, πὺν ὑπερβαίνει τὰ 10 μ., ἀφήνει ὑπονοίες γιὰ πιθανὴ μείωση τῆς στάθμης τῶν ὑδάτων σὲ σχέση μετὰ τὶς προηγούμενες περιόδους, ὅταν ἡ ἀντλία τοῦ νεροῦ γινόταν περίπου στὰ 6 μέτρα. Αὕτὴ ἡ συστάδα οἰκιῶν ἔπρεπε νὰ ἐπεκταθεῖ βόρεια πρὸς τὴν ἀρχαία Ἀγορά, ὅπου μιὰ σειρὰ ἀπὸ στρωματογραφημένους βόθρους, στὸν χώρο τῆς μεταγενέστερης Βόρειας Κρήνης¹⁸, ἔχει συνδεθεῖ μετὰ ἕνα δρόμο ἀρκετὰ φαρδύ, ἀπὸ τὴν Ακρόπολη στὸν Ἁριδανό, καὶ εἶναι δυνατόν νὰ συσχετισθεῖ μετὰ ἕνα ἄλλο βόθρο μετὰ ΜΕ υλικό, ὁ ὁποῖος ἐντοπίστηκε βορειοδυτικὰ τῆς Βασιλείου Στοᾶς.

Ὁ εὐρύτερος οἰκιστικὸς πυρήνας ἀναγνωρίζεται κατὰ μῆκος τῆς νότιας κλιτύς, ὅπου ἡ διασπορὰ βόθρων, φρεάτων καὶ ταφῶν *intra muros*, ἐπιτρέπει τὴν ἀνασύσταση ἑνὸς ἐκτεταμένου οἰκισμοῦ μετὰ δυτικὸ ὄριό του τὸ πλάτωμα τοῦ Ὠδείου τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ καὶ νότιο ὄριο τὴ σύγχρονη ὁδὸ Ροβέρτου Γκάλι, στὸ σημεῖο μιᾶς σημαντικῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τῆς πλαγιᾶς. Σ' αὐτὸ τὸν οἰκιστικὸ πυρήνα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ὀρισμένες οἰκίες πὺν ἦλθαν στὸ φῶς στὸν χώρο τοῦ Ὠδείου τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ ιεροῦ τοῦ Διονύσου, μαζί μετὰ ὁμάδα κιβωτιόσχημων καὶ φρεατοειδῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι ἐντοπίστηκαν στὸν χώρο τοῦ Νέου Μουσείου τῆς Ακρόπολης.

Ἐνας τέταρτος οἰκισμὸς ἀπλωνόταν ἐπάνω στὸ τεράστιο πλάτωμα στὴν ἄκρη τοῦ Ἰλισσοῦ ὅπου, κατὰ τοὺς Ἱστορικοὺς χρόνους, θὰ ἰδρυθεῖ τὸ μεγάλο συγκρότημα τοῦ Ὀλυμπείου. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ φρέατα καὶ βόθρους, ἀνάμεσα στὴ Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ στὸ ἱερὸ τοῦ Κρόνου καὶ τῆς Ρέας, μαρτυροῦν τὴ μεγάλη ἐπιφάνεια τοῦ οἰκισμοῦ, ὀργανωμένου πιθανῶς σὲ μικρὲς ὁμάδες ἀνεξάρτητων οἰκιῶν.

Παραμένει ἐξαιρετικὰ προβληματικὸς ὁ βόθρος μετὰ θραύσματα τῆς ΜΕ στὶς νότιες πλαγιὲς τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου (ὁδὸς Μπότσαρη-ὁδὸς Δημητρακοπούλου), σὲ μιὰ περιοχὴ πὺν θὰ καταληφθεῖ ἀπὸ ἕνα ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο σὲ χρῆση μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ. Ἐνας τάφος στὶς δυτικὲς πλαγιὲς τοῦ ἴδιου λόφου, στὴ συνοικία Ἄνω Πετράλων, ὑποστηρίζει τὴν ὑπόθεση ὑπαρξῆς ἑνὸς μικροῦ οἰκισμοῦ στὴν περιοχὴ, ἐπάνω σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναβαθμίδες μετὰ θεὰ πρὸς τὸν Ἰλισσό.

18. Broneer 1939· Iakovidis 1983, 82-84.

Πρόσφατες ἔρευνες βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀπομονωθοῦν στρώματα τῆς ΜΕ σὲ μιὰ περιοχὴ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Κεραμεικοῦ. Πιθανῶς σχετίζονται μὲ ἕναν ἄλλο οἰκιστικὸ πυρήνα. Βορειότερα, στὴν περιοχὴ τῆς Ἀκαδημίας Πλάτωνος, βρίσκεται τὸ μεγάλο συγκρότημα οἰκιῶν ποὺ ἀποτελοῦσε ἕναν ἀνεξάρτητο οἰκισμό, ὁ ὁποῖος ἐγκαταλείφθηκε κάποτε στὴν τελικὴ ΜΕ, ἴσως ὡς ἀποτέλεσμα πλημμύρας τοῦ Κηφισοῦ.

Στὴν ἐπόμενη φάση τῆς ΥΕ I πιστοποιοῦνται σημάδια σταθεροποίησης τοῦ οἰκισμοῦ στὴ νότια κλιτύ, μὲ τὴ δημιουργία μεγάλου νεκροταφείου στὰ νότια (περιοχὴ τῶν ὁδῶν Παρθενῶνος-Ἐρεχθείου), τὸ ὁποῖο, λόγῳ τῆς θέσης καὶ τῆς τυπολογίας τῶν ταφῶν, παρουσιάζει ὁμοιότητες μὲ τὸ προϊστορικὸ νεκροταφεῖο τῶν Μυκηνῶν. Ὁ πλούσιος τάφος 5, ὅπου τὰ κτερίσματα εἶναι ἀντικείμενα ἀπὸ χαλκὸ καὶ ὑαλόμαζα, φανερῶνει τὴν ὑπαρξὴ ἀξιωματούχων¹⁹. Ἀπὸ τοπογραφικὴ ἄποψη, ὁ σχηματισμὸς τοῦ νότιου νεκροταφείου ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, διότι ἀφενδὸς καθορίζει τὰ ὅρια μεταξὺ χώρου ταφῆς καὶ χώρου ἐγκατάστασης, ἀφετέρου φανερῶνει τὴν ἀρχὴ μιᾶς διαδικασίας ἣ ὁποία, κατὰ τὴ διάρκειά της περὶ τοῦ πενήντα ἐτῶν, θὰ ὁδηγήσῃ στὴ μετατόπιση τοῦ τόπου ταφῆς σὲ καθορισμένους χώρους. Τὰ ἴδια σημάδια συνέχειας μποροῦν νὰ ἀνιχνευθοῦν γιὰ τὶς οἰκίαις ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη καὶ γιὰ τὴν ὁμάδα τῶν οἰκιῶν στὴ βόρεια κλιτύ, στὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν οἱ βόθροι ὑλικοῦ τῆς ΥΕ I ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς, ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμα μικρὲς συστάδες οἰκιῶν. Ὅμαδες θραυσμάτων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπίου, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ ΜΕ στὴν ΥΕ I, ἐξασφαλίζουν καὶ ἐδῶ τὴ συνέχιση τῆς χρήσης τοῦ χώρου.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ II ἡ Ἀκρόπολη παρουσιάζει σημαντικὰ ἴχνη χρήσης: τὰ κατάλοιπα μιᾶς οἰκίας ἤλθαν στὸ φῶς βόρεια τοῦ Ἐρεχθείου, στὸ σημεῖο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴ βορειοανατολικὴ πρόσβαση. Τὸ συγκρότημα δωματίων, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἕνας πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς οἰκιακῆς κεραμικῆς, θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὴν ΥΕ I-II, ἂν καὶ ἡ Mountjoy δὲν ἀποκλείει ὅτι τὸ πιδὸ πρόσφατο ὑλικὸ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ΥΕ IIB-III A²⁰. Ἄλλο ὑλικὸ τῆς ΥΕ I-II, ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Καββαδία, ἐπιβεβαιώνει τὴν κατοίκηση σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ λόφου.

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν βόθρων τῆς ΥΕ II κατὰ μῆκος τῆς βόρειας κλιτύς ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐπιβίωση τοῦ οἰκισμοῦ στὸν χώρὸ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἐρωτος καὶ τῆς Ἀφροδίτης. Πολὺ σημαντικὴ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ διακοπὴ χρήσης τῶν φρεάτων στὴν Κλεψύδρα καὶ στὸ διάσελο ἀνάμεσα στὴν Ἀκρόπολη καὶ στὸν Ἄρειο Πάγο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ πρέπει νὰ συσχετισθοῦν μὲ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης τῆς κοιλάδας τῆς Ἀγορᾶς, ὅπου ἀπὸ τὴν ΥΕ II A μαρτυρεῖται ὑπαρξὴ θαλαμοειδῶν τάφων. Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι ὁ βόθρος ἀγγείων τοῦ μεταγενέστερου τάφου XII²¹, στὰ ἀνατολικά τοῦ Μητρώου, ἐρμηνεύεται ὡς ἀποδέκτης τῶν καταλοίπων ταφῆς καὶ παραβιάστηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπου ἀνήκει καὶ ὁ λίγο μεταγενέστερος τάφος VII. Μιὰ δευτέρη ὁμάδα τάφων τῆς ΥΕ IIB ἀναγνωρίστηκε

19. Παντελίδου 1975, 61-66· Mountjoy 1995b, 14-15.

21. Rutter 1975.

20. Mountjoy 1995b, 13-14.

στά βορειοανατολικά της Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου κατὰ μήκος ὀδικῆς ἀρτηρίας παράλληλης μὲ τὸν Ἡριδανό. Ἡ ἀνάλυση τῶν κτερισμάτων τῆς δεύτερης ομάδας τῶν τάφων ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται γιὰ μικρομεσαίους πυρῆνες οἰκογενειακοῦ τύπου ποὺ ὁμαδοποιοῦνται σὲ ἓνα μεγαλύτερο σύνολο. Ὁ πλούσιος τάφος ἐνδὸς κοριτσιοῦ μόλις ἐνδὸς ἔτους (τάφος XVI τῆς Ἀγορᾶς, γνωστὸς καὶ ὡς «Lily Bowl»)²², ὁμολογος τοῦ τάφου 5 τοῦ νότιου νεκροταφείου, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ οἰκογενειακῶν ομάδων σὲ διευρυμένη βάση.

Τὸ δεύτερο μεγάλο ταφικὸ σύνολο βρίσκεται στὶς νότιες πλαγιὲς τοῦ λόφου τοῦ Μουσειοῦ, σὲ μιὰ φυσικὴ ἀναβαθμίδα κατὰ μήκος τῆς ὁχθῆς τοῦ Ἰλισσοῦ (δυτικὸ ἄκρο τῆς ὁδοῦ Δημητρακοπούλου). Ὅλη ἡ πλευρὰ τοῦ λόφου καταλαμβάνεται ἀπὸ θαλαμοειδεῖς τάφους μὲ μακρὸν δρόμο, ὅπως ὁ τάφος 13²³ τῆς YE IIA ἐποχῆς, μὲ τὸν ὁποῖο σχετίζονται «μικρὰ φρεάτια» σκαμμένα στὸν βράχο, ὅπου ὑπάρχουν λείψανα ταφῆς. Αὐτὸς ὁ νέος ταφικὸς πυρῆνας ἐδράζεται ἐπάνω στὰ κατάλοιπα ἐνδὸς οἰκισμοῦ ποὺ χρονολογεῖται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ ME στὴν YE I, ἀλλὰ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ. π.Χ. ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει, ἀφοῦ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἓνα νεκροταφεῖο.

Ἡ θέση τῶν νεκροταφείων δηλώνει ἀρνητικὰ τὸν χῶρο ἐπέκτασης τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ συνεχίζει νὰ παρουσιάζει δύο ξεχωριστοὺς πυρῆνες συγκέντρωσης, τὸν ἓνα στὴ βόρεια κλιτῦ (περιοχὴ ἀνάμεσα στὸ Ὠδεῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ στὴ Στοᾶ τοῦ Εὐμένους), καὶ τὸν ἄλλο στὴν περιοχὴ τοῦ Ἰλισσοῦ-Ὀλυμπιεῖου. Ἡ ἐνδιάμεση ζώνη μεταξὺ αὐτῶν τῶν δύο οἰκιστικῶν πυρῆνων (ἡ περιοχὴ τοῦ Μακρυγιάννη) περιλαμβάνει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ταφῆς σὲ χρῆση μέχρι τὴν YE IIIA κατὰ μήκος τοῦ κύριου ὀδικοῦ ἄξονα Βορρᾶ-Νότου, ποὺ συνέδεε τὴν ὁδὸ τοῦ Φαλήρου μὲ τὸ ἐσωτερικὸ ὀδικὸ σύστημα²⁴.

Ὁ καθορισμὸς τοῦ χώρου τῶν δύο ἐκτεταμένων νεκροταφείων τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ Ἰλισσοῦ ἀπὸ τὴν YE IIA, ἀποτελεῖ ἀπὸ τὴν ἀπόδειξη μιᾶς εὐρείας καὶ πολύπλοκης διαδικασίας ἀναδιοργάνωσης τοῦ ἀστικοῦ χώρου, τὸ κέντρο τοῦ ὁποῖου ταυτίζεται μὲ τὴν Ἀκρόπολη. Ἡ τελευταία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς, στὸ ὁποῖο ἀνάγονται τὰ μεγάλα συγκροτήματα οἰκιῶν ποὺ ἀναπτύσσονται στὶς κλιτύες. Ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν κεραμικῶν θραυσμάτων τῆς YE IIIA ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση μιᾶς σημαντικῆς οἰκιστικῆς παρουσίας ποὺ θὰ ἐπικεντρωνόταν κυρίως στὸν βόρειο τομέα, στὸ σημεῖο τῆς βορειοανατολικῆς πρόσβασης. Στὴν πρόσβαση αὐτὴν ὁδηγοῦν τὰ λιγιστὰ λείψανα κατασκευῶν ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὸν ὑποκείμενο χῶρο τῶν κλιτύων (ιερὸ τοῦ Ἑρωτος καὶ τῆς Ἀφροδίτης), κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τῶν οἰκιῶν τῆς YE IIIB-Γ.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ οἰκισμοῦ στὴ νότια κλιτῦ σαφῶς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῶν νέων φρεάτων στὴν περιοχὴ τῆς Στοᾶς τοῦ Εὐμένους²⁵, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ ἄλλων βόθρων στὴ νοτιότερη περιοχὴ δείχνει ὅτι τὰ νότια ὄρια αὐτοῦ τοῦ συγκροτήματος οἰκιῶν πρέπει νὰ τοποθετοῦν στὸ σημεῖο ὅπου ἡ ὁδὸς Βεῖκου διασχίζει τὴν ὁδὸ Μισαραλιώτου. Πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τὸ ὄριο εἶναι σαφέστερο, ἐπειδὴ καθορίζεται ἀπὸ τὴν ομάδα θαλαμοειδῶν

22. Immerwahr 1971, 213-217· Mountjoy 1995b, 20· Phialon 2011, 254.

23. Παντελίδου 1975, 80-92· Mountjoy 1995b, 17, 20, 35, 46, 61.

24. Athens 40-52.

25. AΔ 19, 1964, B1, 30-32· AΔ 20, 1965, B1, 28-32· Mountjoy 1981, 13-14.

τάφων ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς στὶς ἀνατολικὲς ὑπώρειες τοῦ λόφου τῶν Μουσῶν, κατὰ μῆκος τοῦ σύγχρονου ὁδικοῦ δικτύου τῶν ὁδῶν Γαριβάλδη καὶ Παρθενῶνος-Ἐρεχθείου. Εἶναι πιθανότερο ὁλόκληρη ἡ ἀνατολικὴ πλαγιά νὰ εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους, ὅπως ὑποθέτουμε ἀπὸ τὸν λακκοειδῆ τάφο ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Dörpfeld τὸ 1892 στὸν χῶρο αὐτόν.

Στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπίου-Ἰλισσοῦ ἡ ὑπαρξὴ φρεάτων καὶ ἀπορρίψεων ὑλικῶν ὑποδηλώνει πιθανὴ διεύρυνση τοῦ οἰκισμοῦ πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ, μὲ ὄριο τὴν ὁμάδα τάφων τῆς ΥΕ ΠΒ-ΠΙΑ1 στὶς ὁδοὺς Πωρίνου-Μακρυγιάννη. Βορειότερα, ἓνας βόθρος στὸν χῶρο τῆς Πύλης τοῦ Ἀδριανοῦ ἴσως ὑποδεικνύει τὸ βόρειο ὄριο τοῦ ἴδιου οἰκισμοῦ.

Ἡ ἐξέταση τῶν δύο μεγάλων νεκροταφείων, ἐκείνου τοῦ νοτίου Ἰλισσοῦ (ὁδὸς Δημοτρακοπούλου) καὶ ἐκείνου τῆς Ἀγορᾶς, ἀποκαλύπτει ὁρισμένες ἐνδιαφέρουσες ἀλλαγές στὴν ἐμβαδομετρικὴ ὁργάνωση.

Στὸ πρῶτο ὑπάρχει ἐπέκταση τῶν ταφῶν πρὸς τὰ ἀνατολικά, μὲ μεγαλύτερη μνημειακότητα τῶν θαλαμοειδῶν τάφων καὶ αὐξήση τῶν πολύτιμων κτερισμάτων. Δὲν εἶναι σαφές ἐὰν τουλάχιστον τὸ ἀνατολικότερο τμήμα τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ ἐνωνόταν μὲ τὴν ὁμάδα τῶν τάφων τῶν ὁδῶν Παρθενῶνος-Ἐρεχθείου, ποὺ στὴ φάση αὕτη χαρακτηρίζονται ἀπὸ μικρὲς μονοκύτταρες μονάδες σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ χρήση τῶν συλλογικῶν ἐνταφιασμῶν στοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους τῆς ὁδοῦ Δημοτρακοπούλου.

Στὴν Ἀγορὰ παρατηρεῖται ἡ ἐμφάνιση τοῦ συγκροτήματος τῶν πλουσίων τάφων Ι²⁶ καὶ ΙΙΙ²⁷ στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἐνῶ νέοι θαλαμοειδεῖς τάφοι ἀνοίγονται στὶς παραδοσιακὲς περιοχὲς ἀνατολικά τοῦ Μητρώου καὶ τῆς Μέσης Στοᾶς. Μιὰ ἄλλη σειρὰ θαλαμοειδῶν τάφων ἀναπτύσσεται στὶς ἀνατολικὲς πλαγιὲς τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν, κατὰ μῆκος ἐνὸς ἀρχαίου δρόμου ἀνάμεσα στοὺς λόφους τοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Καὶ στὴν περίπτωσή αὕτη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἓνας αὐτόνομος ταφικὸς πόλος, ὁ ὁποῖος πιθανῶς σχετιζόταν μὲ ἓναν οἰκισμό στὴν περιοχὴ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν ἢ τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ.

Μιὰ νέα ὁμάδα θαλαμοειδῶν τάφων, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ κτερίσματα μὲ πολλὰ ἀντικείμενα «κύρους», ἔχει ἐντοπιστεῖ πρόσφατα βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ, στὸν χῶρο τῆς Ποικίλης Στοᾶς καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ ναοῦ τῆς Ἀφροδίτης. Ἡ ἰδιαίτερη θέση τοῦ ταφικοῦ συγκροτήματος ὑποδηλώνει ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος ἐνὸς αὐτόνομου νεκροταφείου, στὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ἓνα γραπτὸ ἀλάβαστρο τῆς ΥΕ ΙΙΑ1 ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Κεραμικοῦ (πλατεία Ἀγίας Θέκλας)²⁸.

Ἡ σταδιακὴ αὐξήση, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΑ1-2, καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χώρων ταφῆς καὶ τῶν τάφων ὁδηγεῖ νὰ ὑποθέσουμε μία σαφῆ δημογραφικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινότητος. Ἡ πυκνὴ διάταξη τῶν βόθρων καὶ τῶν φρεάτων μὲ ὑλικὸ τῆς ΥΕ ΙΙΑ εἶναι ὁ βασικὸς δείκτης μιᾶς «ἐκτεταμένης» δόμησης τοῦ οἰκισμοῦ, μέρος τῆς ὁποίας ἦταν καὶ ἡ Ἀκρόπολη. Ἡ ὑπόθεση τῆς σταδιακῆς πληθυσμιακῆς αὐξήσης τοῦ οἰκισμοῦ ὑπο-

26. Immerwahr 1971, 158-169· Mountjoy 1995b, 29· Phialon 2011, 254.

Phialon 2011, 254, 382.

28. Mountjoy 1995b, 31-32.

27. Immerwahr 1971, 170-177· Mountjoy 1995b, 30·

στηρίζεται από τις πρόσφατες μαρτυρίες από τις έρευνες στην περιοχή του Μακρυγιάννη – όδo Δ. Ἀρεοπαγίτου. Ἡ κατανεμημένη συχνότητα τῶν βόθρων ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι τὸ πρωτομυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο παύει νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν ἐποχὴ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ1 στὴν ΙΙΑ2. Τὰ πολυάριθμα θραύσματα τῆς ΥΕ ΙΙΑ-B, ποὺ συλλέχθηκαν ἀνάμεσα στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς τάφους, δὲν ἀφοροῦν ταφές ἀλλὰ οἰκιστικὲς κατασκευές. Πρόκειται γιὰ μαγειρικὰ σχήματα καὶ ἄβαφη κεραμικὴ, συγκρίσιμη μὲ ἐκείνην τῶν φρεάτων νότια τῆς Στοᾶς τοῦ Εὐμένους. Μαζὶ μὲ τὴν κεραμικὴ ἐντοπίστηκαν πολλὰ ἀπορρίμματα μὲ ὅστὰ ζῶων καὶ ὅστρακα, ἐνῶ μερικὰ ὑπολείμματα τοίχου θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν σὲ κατασκευὲς τοῦ νεκροταφείου τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Μὲ βάση τὰ διαθέσιμα στοιχεῖα μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι, γύρω στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. π.Χ., ἡ περιοχή αὐτὴ εἶχε μετατραπῇ σὲ οἰκιστικὸ χῶρο-σύνδεσμο μεταξὺ τῆς «συννοικίας» νότια τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἐκείνης τοῦ Ἰλισσοῦ-Ὀλυμπίου. Θὰ ἦταν, μὲ ἄλλα λόγια, μιὰ ὁργάνωση τοῦ ἀστικοῦ χώρου ποὺ συνδεόταν μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς κοινότητος καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐπέκταση τῶν νεκροταφείων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἓνα εἶδος σχεδιασμοῦ, δεδομένου ὅτι ἀπὸ τὴν περιοχή γινόταν ἡ διέλευση ἐνὸς ἀρχαίου δρόμου μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ Φάληρο.

Ὁ μετασχηματισμὸς τοῦ οἰκισμοῦ ἐπηρεάζει καὶ τὴν Ἀκρόπολη, ὅπου οἱ ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κέντρου πολιτικῆς ἐξουσίας εἶναι, σὲ αὐτὴ τὴ φάση, πολλές. Ὁ βράχος ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τοῦ χωροταξικοῦ σχεδιασμοῦ μὲ τὴν κατασκευὴ ἐνὸς μεγάλου συστήματος ἀναβαθμίδων ποὺ ἐκτείνεται στὸν κεντροανατολικὸ μέσο χῶρο. Ἡ ὑπαρξὴ μερικῶν βόθρων, ποὺ μελετήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰακωβίδη, δὲν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι οἱ πέντε ἀναβαθμίδες χρονολογοῦνται μεταξὺ τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΒ1²⁹. Ἡ ἐξαφάνιση τῶν οἰκιῶν βόρεια τοῦ Ἐρεχθείου ἔχει κάποια σημασία, διότι συνεπάγεται τὴν κατάργηση τῆς προηγούμενης ἐγκατάστασης οἰκιῶν, ἀφοῦ ἔκλεισε ἡ βορειοανατολικὴ πρόσβαση, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴ ΜΕ ἀποτελοῦσε τὴ μόνη εἴσοδο στὴν Ἀκρόπολη. Αὐτὸ προϋποθέτει, φυσικά, τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ἄλλης πρόσβασης, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἐντοπίστηκε στὴ δυτικὴ κλιτύ.

Ἡ ὑπαρξὴ μιᾶς νέας εἰσόδου καὶ ὁ ἐκτεταμένος σχεδιασμὸς ἀναδιάρθρωσης τοῦ χώρου μὲ ἀναβαθμίδες πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὸν νέο ρόλο τῆς Ἀκρόπολης ὡς κέντρου ἐξουσίας, σὲ πλήρη ἀναλογία μὲ τὸ ὅ,τι συμβαίνει κατὰ τὴν ἴδια περίοδο στὴν Τίρυνθα, στὶς Μυκῆνες καὶ στὶς ἄλλες μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις τῆς ἡπειρωτικῆς χώρας. Φαίνεται, ἐπίσης, δύσκολο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς μιὰ σειρὰ ἀναβαθμίδων χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἀμυντικοῦ συστήματος, ὅπως στὶς Μυκῆνες, ὅπου τὸ ἀνάκτορο καὶ τὰ τεῖχη ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμό. Θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἡ παραδοσιακὴ ἀνασύσταση τοῦ Ἰακωβίδη σχετικὰ μὲ τὸν ἐνιαῖο χαρακτῆρα τῶν τειχῶν τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΒ2.

Ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς Ἀκρόπολης, ὡς πολιτικοῦ κέντρου, συνδέεται μὲ τὶς ἀλλαγὲς οἱ ὁποῖες ἐπηρεάζουν τὸν ὑποκείμενο οἰκισμὸ. Ἐνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο προσφέ-

29. Iakovidis 2006, 111-114.

ρει ἡ μελέτη τῶν πέντε φρεάτων ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς κάτω ἀπὸ τὴ Στοὰ τοῦ Εὐμένους³⁰. Τὰ φρέατα αὐτὰ ἐγκαταλείφθηκαν ξαφνικὰ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ1 στὴν ΙΙΑ2, ὅταν ἐπιχωματώθηκαν μὲ κεραμικὸ ὑλικὸ προερχόμενο ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ σὲ κοντινὴ πιθανὸν ἀπόσταση. Οἱ λόγοι γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη αὐτὴ εἶναι ἀκόμη ἄγνωστοι, ἀλλὰ τὰ δεδομένα ποὺ προσκομίζονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Μακρυγιάννη δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι, γύρω στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰ. π.Χ., ἡ μεγάλη ζώνη στὴ νότια κλιτὺ ἔχει ἀναδιοργανωθεῖ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς οἰκιστικῆς χρήσης. Ἄν δεχτοῦμε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ φρέατα ἐπιχωματώθηκαν μὲ πολύτιμο ὑλικὸ ἀπὸ μιὰ σημαντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευὴ – ἴσως ἓνα μικρὸ ἀνάκτορο – θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ χώρου συνδεόταν μὲ τὴ μεταφορὰ ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη τῆς ἔδρας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ὑπόθεση ποὺ θὰ ἦταν σὲ πλήρη ἀντιστοιχία μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν ἀναβαθμίδων. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία παρατηρεῖται ἡ τελικὴ μετάβαση ἀπὸ μιὰ ἀρχικὴ ἀραιὴ κατανομή τῶν διαφορῶν κατοικημένων περιοχῶν σὲ μιὰ αὐξανόμενη συγκέντρωση καὶ διάρθρωση τοῦ οἰκισμοῦ μέσα σὲ ἓναν ἐνιαῖο καὶ ὁμοιογενῆ ἱστό, μὲ τὴν Ἀκρόπολη ὡς ἔδρα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τῆς κοινότητος.

Ἡ περίμετρος αὐτοῦ τοῦ τεράστιου οἰκισμοῦ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν διαφορῶν ταφικῶν πόλων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ1, ἐμφανίζουν σημαντικὴ διασπορά. Μέσα στὴν Ἀγορὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἀνιχνευθοῦν τουλάχιστον τρεῖς διαφορετικοὶ πυρῆνες: Ὁ πρῶτος εἶναι βόρεια τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ συνδέεται μὲ σημαντικὰ πρόσωπα. Ὁ δεῦτερος πυρῆνας ἀναπτύσσεται στὸ μικρὸ διάσελο ἀνάμεσα στὸν Ἀρειο Πάγο καὶ τὸ Μουσεῖον. Ὁ τρίτος πυρῆνας βρίσκεται στὸ βόρειο τμήμα, βόρεια τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Μιὰ σειρὰ τάφων στὴν ἀνατολικὴ πλαγιά τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν φανερώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἄλλου χώρου ταφῶν, ἐνῶ στὸν ταφικὸ πόλο βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ μαρτυρεῖται αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τάφων. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο νεκροταφεῖο θὰ ἔπρεπε νὰ σχετιζόταν μὲ μικρὴ ὁμάδα οἰκιῶν, βόρεια τοῦ Κεραμικοῦ, ποὺ ἐντοπίζεται στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς ὁδοῦ Πειραιῶς καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ βόθρους ὑλικοῦ τῆς ΥΕ ΙΙΑ2 ἕως τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἐποχῇ. Δυτικότερα, μερικοὶ βόθροι μὲ ὑλικὸ τῆς ΥΕ ΙΙΑ2, ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Κεραμικοῦ-Μεγάρων, πιθανὸν νὰ σχετίζονται μὲ τὸν ἴδιο οἰκισμό, ὁ ὁποῖος, στὴ δυτικὴ τοῦ πλευρά, ὁριζόταν ἀπὸ μεγάλη ἐλώδη περιοχὴ. Τὰ ἴδια στοιχεῖα ἀνάπτυξης εἶναι ἐπίσης ὁρατὰ στὸ νεκροταφεῖο τοῦ νότιου Ἰλισσοῦ (ὁδὸς Δημητρακοπούλου), ὅπου πολλοὶ τάφοι παρουσιάζουν ἐνταφιασμοὺς ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2, μαζὶ μὲ νέους θαλαμοειδεῖς τάφους, οἱ ὁποῖοι κτίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου.

Στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ. ἡ Ἀκρόπολη ἐνισχύεται μὲ ἓνα ἰσχυρὸ ἀμυντικὸ σύστημα, ποὺ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀναβάθμιση καὶ επέκταση μιᾶς ἀρχαιότερης ἀμυντικῆς γραμμῆς. Αὐτὴ ἡ ὁχύρωση περιελάμβανε καὶ τὴ Βόρεια Κρήνη, βόρεια τοῦ Ἀρρηφορίου, μιὰ μεγάλη ὑπόγεια δεξαμενὴ προσβάσιμη μόνον ἀπὸ ψηλὰ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ὕδρευσης τῆς Ἀκρόπολης³¹.

30. Mountjoy 1981.

31. Γιὰ τὴν ιδιαίτερη μορφολογία τῆς Ἀκρόπολης

μοιάζει μὲ ἓναν φυσικὰ ὀχυρωμένο βράχο, ποὺ ἦταν ἓνα ἀσφαλὲς καταφύγιο γιὰ τὸν πληθυσμὸ ἀπὸ τὴ

Στὴ βόρεια κλιτὺ ἀναφέρεται μιὰ ομάδα οἰκίων στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἑρωτος καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ἐνῶ στὸν βορειοδυτικὸ τομέα, στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, σειρὰ ἀπὸ πολύτιμες ἐνδείξεις, στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονται πολυάριθμα πῆλινα εἰδώλια καὶ ἓνα πῆλινο κεφάλι σφίγγας, ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη ἐνὸς σημαντικοῦ ἱεροῦ. Σχετικὰ μὲ

Νεολιθικὴ περίοδο. Τὸ ἐντυπωσιακὸ ἀμυντικὸ σύστημα, τοῦ ὁποῖου τὰ ἔχνη παρέμειναν ἀκόμα καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν περσικὴ λεηλασία τοῦ 479/8 π.Χ. (Ἡρόδ. IX 13), χρονολογεῖται σὲ μιὰ προχωρημένη φάση τῆς Ὑστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ συνδέεται μὲ τὴ μετατροπὴ τῆς Ἀκρόπολης σὲ ἔδρα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὸ ἔργο τοῦ Ἰακωβίδη (Ἰακωβίδης 1962 καὶ Ἰακωβίδης 2006), στὸ ὁποῖο ἡ ἀνασύσταση τῶν πρώτων ἐρευνῶν τοῦ 1885-1890 ἔχει συνδυαστεῖ μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῶν νέων δοκιμαστικῶν ἀνασκαφῶν, προσφέρει ἓνα πολύτιμο πλαίσιο ἀναφορᾶς γιὰ νὰ ἐπανεξετάσουμε κάποια ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μυκηναϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη. Τὸ πρῶτο πρόβλημα ἀφορᾷ τὴ χρονολογία τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος, τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰακωβίδη, θὰ ἔπρεπε νὰ χρονολογηθεῖ στὴν YE IIIB2, δηλαδὴ μεταγενέστερα τῆς κατασκευῆς τῶν ἀναβαθμίδων. Ἡ ἐπανεξέταση τοῦ ὕλικου ἀπὸ τὶς ἀναβαθμίδες (Mountjoy 1995b) ἐπιβεβαιώνει τὴ χρονολόγησή τους στὴν YE IIIA2 καὶ ὑποδηλώνει τὴ σύνδεση τοῦ μεγάλου σχεδιασμοῦ τῶν ἀναβαθμίδων τῆς Ἀκρόπολης μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς τοπικῆς πολιτικῆς δομῆς. Ἄν κρίνουμε τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἄλλες ἀκροπόλεις τῆς Ἀργολίδας (Μυκῆνες καὶ Τίρυνθα) εἶναι δύσκολο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ὑπῆρξε ἓνα κέντρο ἐξουσίας χωρὶς ὀχύρωση. Φαίνεται πιθανότερο ὅτι ἡ πρώτη ὀχύρωση χρονολογεῖται προγενέστερα τῆς YE IIIB2, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται, ὥστόσο, ἡ ὑπόθεση συνεχοῦς επέκτασης καὶ ἀνακατασκευῆς. Ἀπολύτως ἀβάσιμη καὶ χωρὶς καμία ἀντιστοιχία μὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα εἶναι ἡ ὑπόθεση τοῦ Bundgaard, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὰ τείχη χρονολογοῦνται στὴν YE IIIG. Τὸ δεύτερο πρόβλημα ἀφορᾷ τὸ σύστημα πρόσβασης. Τὸ βορειοδυτικὸ πέρασμα, σὲ χρῆση ἀπὸ τὴν ME, παύει νὰ ὑφίσταται ὅταν κατασκευάστηκαν οἱ ἀναβαθμίδες, παρόλο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε μείνει σὲ χρῆση μέχρι τὴν YE IIIB2. Ἡ προσηκτικὴ μελέτη τοῦ βόθρου ποὺ ἔκλεινε τὸ πέρασμα, μαρτυρεῖ ὅτι ἡ εἴσοδος αὐτὴ δὲν παρέμεινε σὲ χρῆση μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος ἐνισχύει τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ βράχου, ὅπου ἡ ὁμαλὴ πλαγίᾳ καθιστᾷ ἐνδεχομένως τὴν πρόσβαση. Ἐπειδὴ, ὡς ἐκ τούτου, ἦταν τὸ πῶς ἀδύναμο σημεῖο, προστατεύθηκε μὲ

εἴσοδο ὀριοθετημένη ἀπὸ ἓναν πύργο, ὁ ὁποῖος ἐνσωματώθηκε ἀργότερα στὴ βάση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (Iakovidis 2006, 115-128, 182-189). Μία τρίτη εἴσοδος, ἀσφαλῶς μιὰ πυλὶδα, ἦταν στὴν περιοχὴ δυτικὰ τοῦ Ἑρεχθείου, ὅπου μιὰ μικρὴ κλίμακα ἐπέτρεπε τὴν ἀπόδοτο στὸ ὑποκείμενο πλάτωμα, τὸ προστατευόμενο ἀπὸ επέκταση τοῦ τείχους, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ γνωστὸ Πελαργικὸν τῆς Ἱστορικῆς ἐποχῆς. Αὐτὴ εἶναι ἡ περιοχὴ τῶν σπηλαίων, ἡ ὁποία ἐνδεχομένως νὰ χρησίμευε ὡς καταφύγιο γιὰ τὰ ζῶα σὲ περίπτωση πολιορκίας. Παραμένει τὸ πρόβλημα σχετικὰ μὲ ἓνα πέρασμα στὸ νότιο τμήμα ποῦ, στὴν ἀνασύσταση ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸν Ἰακωβίδη, δὲν ἔχει ἀνοίγματα. Θὰ πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ λόφου τροποποιήθηκε μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀναβαθμίδας στὴν ὁποία ἐδράζεται ὁ Παρθενώνας, ἀλλάζοντας σημαντικὰ μιὰ πλαγίᾳ ποῦ, ἰδιαίτερα στὸ σημεῖο πίσω ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, παρουσιάζει μικρὴ κλίση εὐκόλα προσβάσιμη ἀπὸ ἓνα βαθμιδωτὸ μονοπάτι, παρόμοιο μὲ τὸ βορειοανατολικὸ πέρασμα. Ἐνα ἄλλο σημεῖο θὰ μπορούσε νὰ ταυτιστεῖ ἀνατολικότερα, κοντὰ στὸ χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Θρασύλλου, ὅπου μιὰ μεγάλῃ κοιλότητα τοῦ ἐδάφους θὰ ταίριαζε καλὰ μὲ τὸ πέρασμα ἐνὸς μονοπατιοῦ. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ληφθεῖ ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὕπαρξη ἐνὸς μεγάλου οἰκισμοῦ στὴν κοιλάδα ἀνάμεσα στὸ Μουσεῖον καὶ τὸν Ἰλισσο-Ὀλυμπιεῖο καὶ ἡ πιθανὴ θέση τοῦ παλαιότερου κέντρου τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὸν χώρο τῆς Στοᾶς τοῦ Εὐμένους, ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐπίκωση τῶν φρεάτων, ὁδηγοῦν στὴν τοποθέτηση ἐνὸς περάσματος σὲ αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ λόφου, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Bundgaard, ὁ ὁποῖος εἶχε παρατηρήσει τὴν ὕπαρξη, στὸ νότιο τμῆμα τῆς ὀχύρωσης, μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ ἀνώμαλες ἐσοχές. Γενικὰ φαίνεται δύσκολο νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι ἡ Ἀκρόπολη εἶχε μόνον μιὰ πρόσβαση, τὴ δυτικὴ: ἡ ἀνασύσταση αὐτὴ θὰ ἦταν σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι γνωστὸ γιὰ τὰ ἀμυντικὰ συστήματα καὶ τὴν πολιορκητικὴ τῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων, ποὺ εἶχαν εἰσόδους καὶ πυλίδες. Τὸ τρίτο πρόβλημα, τέλος, ἀφορᾷ τὴν κατάσταση διατήρησης τοῦ τείχους μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἐνα πολὺ γνωστὸ κείμενο τοῦ Ἡροδότου (IX 13) μαρτυρεῖ ὅτι ἡ συστηματικὴ κατα-

αὐτό, εἶναι πολὺ σημαντικὴ ἡ ἀναθεώρηση ποὺ εἶχε προτείνει ὁ Ἰακωβίδης³², ὁ ὁποῖος, μὲ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, ὑπέθεσε τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τείχους γιὰ τὴν προστασία τοῦ δυτικότερου τμήματος τῆς βόρειας κλιτύος· ἡ συγκεκριμένη δεύτερη γραμμὴ ἄμυνας, ποὺ συνδεόταν μὲ τὴν ἀνώτερη, θὰ περιέκλειε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τὶς κύριες πηγὲς ὕδρευσης τῆς Ἀκρόπολης (Κλεψύδρα καὶ Βόρεια Κρήνη) καί, ὡς ἐκ τούτου, καὶ τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἡ πῆλινη κεφαλὴ τῆς σφίγγας.

Ὁ οἰκισμὸς νότια τῆς Ἀκρόπολης δὲν παρουσιάζει σημαντικὲς ἀλλαγὲς σὲ σχέση μὲ τὴν προηγούμενη φάση: τὰ ἴχνη τοῦ οἰκισμοῦ ἀνιχνεύονται ἀπὸ τὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ μέχρι τὸ ἱερὸ τοῦ Διονύσου, καὶ στὴ συνέχεια φθάνουν στὸ πλάτωμα τοῦ Ὀλυμπείου. Δύο φρέατα στὴν ὁδὸ Καβαλλόττι, μὲ τὴν ἀφθονία τοῦ ὑλικοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, τονίζουν τὴ δημογραφικὴ πυκνότητα τοῦ οἰκισμοῦ, ἐνῶ δύο πῆλινα εἰδῶλια καὶ ἓνα βοοειδὲς ἀπὸ τὶς ὁδοὺς Δ. Ἀρεοπαγίτου-Παρθενῶνος θὰ μπορούσαν νὰ συσχετιστοῦν μὲ ἓνα οἰκιακὸ χῶρο λατρείας.

Ἄν ὁ οἰκισμὸς συνεχίζει νὰ ἔχει σημάδια ἰσχυρῆς ἀνάπτυξης, τὰ νεκροταφεῖα ἀντίθετα παρουσιάζουν ἐντυπωσιακὲς ἀλλαγὲς στὴν ἐμβαδομετρικὴ ὁργάνωση καὶ τὸν τρόπο χρήσης τους. Ὁ σημαντικότερος παράγοντας εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῶν τάφων στὴν περιοχὴ τῆς Ἀγορᾶς. Τὰ φρέατα H11:2, ἀνατολικά τῆς Θόλου, K6:1 στὸν ναὸ τοῦ Ἄρεως καὶ ἐκεῖνο στὸν δρόμο τοῦ τάφου XII περιλαμβάνουν ὑλικὸ οἰκιακῆς χρήσης, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφορᾷ σὲ κτερίσματα. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν ὅτι, κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 13ου αἰ. π.Χ., ἡ Ἀγορὰ σταδιακὰ ἐγκαταλείφθηκε, γιὰ νὰ δώσει χῶρο σὲ ὁμάδα οἰκιῶν κοντὰ στὸν Ἡριδανό. Ἐξάλλου, λίγοι τάφοι ἐντάσσονται μὲ ἀκρίβεια στὴν ΠΙΒ2, ὅπως ὁ τάφος XX³³, ποὺ ἀνήκει σὲ ἓνα μικρὸ παιδί καὶ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ταφὴ *intra muros*.

Ἐνῶ στὴν Ἀγορὰ παρατηρεῖται ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ταφικοῦ πυρήνα, στὴν περιοχὴ τοῦ Κεραμικοῦ ὑπάρχει αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταφῶν, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ σχετίζεται μὲ τὴν αὐξανόμενη σημασία ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ἡ περιοχὴ αὐτὴ σὲ βάρος τῶν ἄλλων.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Ἰλισσοῦ, τὰ μόνα ἴχνη κατοίκησης μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ τάφου 13, ἀλλὰ σὲ γενικὲς γραμμὲς παρατηρεῖται ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταφῶν, ὅπως εἶχε ἤδη διαπιστωθεῖ στὴν ΥΕ ΠΙΒ1. Βορειοδυτικότερα, κατὰ μῆκος τῆς νοτιοδυτικῆς πλαγίᾳς τοῦ Μουσείου (ὁδὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν-ὁδὸς Κηφισοδότου), τὸ 1993³⁴ ἐντοπίστηκε ἀπόρριψη ὑλικοῦ καὶ πῆλινων εἰδωλίων τῆς

στρόφι τῶν τειχῶν τῆς Ἀκρόπολης ὀφειλόταν στὸν Πέρση στρατηγὸν Μαρδόνιο τὸ 479/8 π.Χ. Μετὰ τὸν σεισμὸ κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΓ1, ποὺ προκάλεσε σοβαρὲς ζημιὲς στὰ τείχη, ὅπως δείχνουν οἱ ὀγκόλιθοι ποὺ κατέρρευσαν στὶς οἰκίεες τῆς βόρειας κλιτύος, ὁ οἰκισμὸς τῆς ὕστερης ΥΕ ΠΙΓ τοποθετεῖται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τειχῶν, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὴ θέση τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν σχετικῶν ταφῶν. Ἐξάλλου, κάποιες τοιχοποιεῖς, νότια τῆς Χαλκοθήκης, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν πρῶμην Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, εἶναι ἀπόλυτα εὐθυγραμμι-

σμένες μὲ τὸ μυκηναϊκὸ ὀχυρωματικὸ τεῖχος, ἐνῶ στὴν ἀπέναντι πλευρά, δυτικὰ τοῦ Ἑρεχθείου, ὁ Παπανικολάου [Παπανικολάου 1986, 221] ἔχει ἀναπαραστήσει μιὰ ἀμυντικὴ γραμμὴ τῆς Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ, σὲ αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ λόφου, τοῦ τείχους τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

32. Iakovidis 2006, 197-221.

33. Immerwahr 1971, 212-213.

34. ΑΔ 48, 1993, 38.

YE IIB2, πού πιθανώς ανήκουν σε λεηλατημένο τάφο. Ο βόθρος εντοπίστηκε κοντά σε έναν θαλαμοειδή τάφο της YE IIIA-B, ο οποίος ήλθε στο φως το 1959³⁵.

Σχετικά με το νότιο νεκροταφείο, λείπουν αποδεικτικά στοιχεία μιας ασφαλούς χρήσης του ταφικού συγκροτήματος στις όδους Γαριβάλδη-Παρθενώνος-Έρεχθείου, αν και είναι πιθανότερο ότι οι τάφοι που σχετίζονται με τη φάση αυτή να πρέπει να αναζητηθούν στο βόρειο τμήμα του λόφου του Μουσείου.

Η Ακρόπολη, όπως και οι σύγχρονες της οχυρωμένες πόλεις της Αργολίδας και της ελληνικής ηπειρωτικής χώρας, δεν αποκάλυψε ίχνη καταστροφής στην YE IIB2. Πρέπει να σημειωθεί ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, η απουσία ενός στρώματος καταστροφής θα μπορούσε να αποδοθεί στις αρχαιολογικές ανασκαφές του παρελθόντος, που δεν πραγματοποιήθηκαν πάντοτε με μεθοδολογική αυστηρότητα όσον αφορά τις συνεχιζόμενες εργασίες οικοδομικών έργων στη Μεταμυκηναϊκή περίοδο. Η υπόθεση αυτή δεν πρέπει να απορρίπτεται εκ των προτέρων, διότι υπάρχουν κάποια στοιχεία στα ακόμα περιορισμένα ανασκαφικά δεδομένα του οικισμού που φαίνεται να καταρρίπτουν τη θεωρία της απουσίας στρώματος καταστροφής στον βράχο. Ένα πρώτο στοιχείο προσφέρεται από τις δοκιμαστικές ανασκαφές του Broneer στη βόρεια κλιτύ: οι υστερομυκηναϊκές οικίες χρησιμοποιούνται, χωρίς διαλείμματα, μέχρι την YE IIIG1, όποτε εγκαταλείφθηκαν ξαφνικά. Μια δεύτερη ένδειξη μπορεί να αναγνωριστεί στη συνέχιση της χρήσης της Βόρειας Κρήνης, η οποία παύει να χρησιμοποιείται περίπου την ίδια χρονική στιγμή που οι οικίες στη βόρεια κλιτύ εγκαταλείπονται. Ένα τρίτο στοιχείο αποτελεί η εγκατάλειψη των φρεάτων στην όδo Καβαλλόττι κατά την YE IIIG1.

Το σύνολο των στοιχείων αυτών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πραγματική στιγμή της κρίσης στην αθηναϊκή κοινότητα δεν πρέπει να αναζητηθεί στην YE IIB2, αλλά περίπου πενήντα/έβδομήντα χρόνια αργότερα, στο τέλος της YE IIIG1. Οι αιτίες αυτής της κρίσης δεν είναι σαφείς, αλλά ακόμη και στην περίπτωση αυτή μια προσεκτική εξέταση των έως σήμερα διαθέσιμων στοιχείων μάς επιτρέπει να διατυπώσουμε κάποιες κρίσεις.

Η Ακρόπολη εξακολουθεί να κατοικείται και η απουσία ίχνων καταστροφής υποδηλώνει ότι το ανάκτορο ή, γενικά, η έδρα της πολιτικής εξουσίας, παρέμεινε σε χρήση τουλάχιστον μέχρι την YE IIIG1. Επιπλέον, η μεγάλη διασπορά των ευρημάτων στην επιφάνεια και η άριστη ποιότητα της κεραμικής οδηγούν στη σκέψη ότι «η πόλη» ήταν ακόμα ένα ακμάζον κέντρο. Ένας χώρος απόθεσης χάλκινων αντικειμένων, που βρέθηκε σε μια έσοχη των τειχών στη νότια κλιτύ, θα μπορούσε να σχετίζεται με μια ξαφνική απόκρυψη πολύτιμου υλικού σε μια έκτακτη κατάσταση κινδύνου. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσαν να ερμηνευθούν τα στοιχεία που αφορούν τις οικίες στη βόρεια κλιτύ, οι οποίες, όπως προαναφέρθηκε, εγκαταλείφθηκαν ξαφνικά, κατά τη διάρκεια της YE IIIG1: τα σκεύη βρέθηκαν *in situ* στα δάπεδα και δείχνουν ότι ο πληθυσμός είχε αναχωρήσει ξαφνικά χωρίς να επιστρέψει. Άξιζει να τονίσουμε επίσης ένα άλλο στοιχείο: ο Broneer είχε παρατηρήσει ότι στο στρώμα κατάρρευσης των οικιών υπήρχαν μερικοί όγκοι λίθου και τμήματα του τείχους της Ακρόπολης, που προφανώς κατακρημνίστηκαν από ψηλά. Η πι-

35. Παντελίδου 1975, 46.

θανότητα κατάρρευσης τοῦ τείχους, οἱ ὀγκόλιθοι τοῦ ὁποίου θὰ εἶχαν προκαλέσει τὴν καταστροφή τῶν ὑποκειμένων οἰκιῶν, ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ πρόσφερε ἡ κοντινὴ Βόρεια Κρήνη, ὅπου ἡ κατάρρευση τῆς ἐσωτερικῆς κλίμακας, ἡ ὁποία ἔκλεισε τὴν πρόσβαση στὴν πηγὴ, θὰ μπορούσε νὰ εἶχε συμβεῖ μετὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ1.

Ἄν συνοψίσουμε τὰ δεδομένα ποὺ διαθέτουμε, πιστεύω ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα ὑπὲρ τῆς ὑπόθεσης ἐνὸς σειсмоῦ, ὁ ὁποῖος γύρω στὸ 1130-1100 θὰ εἶχε προκαλέσει τὴν καταστροφή τῆς Ἀκρόπολης μὲ ἐπιπτώσεις στὴν κοινωνικο-πολιτικὴ δομὴ τῆς κοινότητας. Γενικότερα ὁ οἰκισμὸς δὲν φαίνεται νὰ δείχνει σημάδια ἀσυνέχειας καὶ ὁ μέγας ὄγκος διάσπαρτου ὕλικου, ἀνάμεσα στὸ Ὠδεῖο τοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ τὸ πλάτωμα τοῦ Ὀλυμπεῖου-Ἰλισσοῦ, ὅπου μαρτυρεῖται τὸ ἀνοιγμα νέων φρεάτων, δείχνει ὅτι κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ1 ὁ οἰκισμὸς διατηρεῖ ἐνιαῖο τὸν πολεοδομικὸ ἰστό του. Ἡ ἀπουσία ἀσυνέχειας στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 στὴν ΥΕ ΙΙΙΓ1 καταδεικνύεται μὲ σαφήνεια ἀκόμη καὶ στὸν χῶρο τῆς Ἀγορᾶς, ὅπου οἱ βόθροι τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ1 συνυπάρχουν μὲ ἐκείνους τῆς προηγούμενης φάσης. Στὸν ὀρίζοντα αὐτὸν ἀποδίδεται ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ τάφου VII, ἐνῶ ὁ τάφος I (φρεατοειδῆς) μὲ δύο σκελετοὺς μικρῶν παιδιῶν, ποὺ βρέθηκε βορειοδυτικὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μιὰ ταφὴ *intra muros*. Τὸ φρέαρ S27:7, στὰ ριζὰ τῆς Κλεψύδρας, ἀνάγεται στὴ φάση αὐτή, ἐνῶ ἡ περιοχὴ τῆς Θόλου καταλαμβάνεται ἀπὸ ἓναν μικρὸ οἰκιστικὸ πυρήνα σὲ χρῆση μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ1.

Τὰ στοιχεῖα τὰ σχετικὰ μὲ τὶς μεσαῖες καὶ τὶς τελικὲς φάσεις τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ παρουσιάζουν ἓνα πλαίσιο μὲ βαθύτατες διαφορὲς, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀναφορικὰ μὲ τὴν προηγούμενη περίοδο. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ σεισμὸς τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ1 πρέπει νὰ εἶχε σημαντικὸ ἀντίκτυπο ὄχι μόνον στὴν κοινωνικο-πολιτικὴ δομὴ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινότητας, ἀλλὰ καὶ στὴ δυναμικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἀστικοῦ ἰστοῦ.

Ἡ φύση ὅσων στοιχείων διατίθενται γιὰ τὴν Ἀκρόπολη μᾶς ἐπιτρέπει νὰ διατυπώσουμε ὁρισμένους γενικὲς σκέψεις ποὺ προσφέρουν μιὰ ἀναθεώρηση τῶν κύριων διαδικασιῶν τῆς ἀστικῆς διάρθρωσης, στὴν ὁποία θὰ βασιστεῖ ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Ἡ Ἀκρόπολη παρουσιάζει σημαντικὰ στοιχεῖα κατοίκησης, τὰ ὁποία, λόγῳ τῆς κατάστασης καὶ τῆς τυπολογίας τοῦ οἰκισμοῦ, παρουσιάζουν οὐσιαστικὲς διαφορὲς ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΓ1. Στὸν ἀνατολικὸ τομέα καὶ στὸν νότιο τὰ λείψανα κατασκευῶν μὲ λίθινα θεμέλια καὶ πλίνθινους τοίχους σχετίζονται μὲ οἰκιστικὲς ἐγκαταστάσεις, οἱ ὁποῖες, λόγῳ τοῦ προσανατολισμοῦ καὶ τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς, φαίνονται διαφορετικὲς ἀπὸ τὶς οἰκίες τῆς ἀνακτορικῆς περιόδου. Μερικοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι, μὲ ταφὲς μικρῶν παιδιῶν, ἀνακαλύφθηκαν στοὺς ἀνοικτοὺς χώρους ἐμπρὸς ἀπὸ τὶς οἰκίες. Τὰ θεμέλια τῶν νότιων οἰκιῶν χρονολογοῦνται στὰ τέλη τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ ἢ στὴν Ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ. Σὲ πολλὰ σημεῖα ἐδράζονται στὸ στρῶμα καταστροφῆς τοῦ τείχους, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι τουλάχιστον τὸ νότιο τμήμα τῆς μυκηναϊκῆς ὀχύρωσης εἶχε ὑποστῇ σοβαρὲς ζημιὲς λόγῳ τοῦ σειсмоῦ. Δὲν εἶναι σαφὲς ποῖα εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς οἰκίες τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ καὶ τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ κατεστραμμένο σὲ διάφορα σημεῖα, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἓνα πολύτιμο στοιχεῖο ἄμυνας, ἀφοῦ μάλιστα τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἦταν ἀκόμα ὄρατὸ τὸν καιρὸ τῆς λεηλασίας τῶν Περσῶν τὸ 479/8 π.Χ., ὅταν ὁ Μαρδόνιος διέταξε τὴ συστηματικὴ καταστροφή του (Ἡρόδ. IX 13).

Ένας άλλος πλούσιος βόθρος κεραμικής, της Μέσης YE IIIΓ εποχής, προέρχεται από τη Βόρεια Κρήνη: το σύνολο των αγγείων, όπως όρθως επισήμανε η Mountjoy³⁶, δεν φαίνεται να σχετίζεται με πιθανή επαναχρησιμοποίηση της πηγής, αλλά είναι σαφές ότι πρόκειται για απόρριψη, που έγινε όταν το φρέαρ δεν ήταν πλέον σε χρήση. Φαίνεται πολύ πιθανό ότι το ύλικό είχε πέσει από την κορυφή της Ακρόπολης στη μεγάλη δίοδο, και μάλιστα μετά την κατάρρευση της κλίμακας πρόσβασης. Η διασπορά των βόθρων και η έναλλαγή των οικιών και των τάφων επιτρέπει την ανασύσταση ενός μοντέλου χρήσης της Ακρόπολης κατά ομάδες οικογενειακών πυρήνων, που ζούσαν στον ίδιο χώρο, ο οποίος, στην ανάγκη, γινόταν χώρος ταφής για μικρά παιδιά, όπως γινόταν και στη Βοιωτία (Θήβα), την Εύβοια (Λευκαντί) και την Αργολίδα (Μυκήνες, Τίρυνθα, Άσίνη). Η σύγκριση με τη Θήβα έχει κάποιο ενδιαφέρον, αφού η Καδμεία, μετά την κατάρρευση της ανακτορικής εξουσίας, καταλήφθηκε, κατά τη διάρκεια της προχωρημένης YE IIIΓ/Ύπομυκηναϊκής εποχής, από σειρά οικιών σε άραιη διάταξη επάνω στον λόφο. Η κάθε μία είχε τον δικό της χώρο ταφής, και από μια ανοικτή περιοχή, πιθανόν για καλλιέργειες. Στην περίπτωση της Αθήνας είναι πολύ δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι κάτοικοι της Ακρόπολης ήταν *squatters* (μετεγκαταστημένοι καταληψίες): ανάμεσα στο διάσπαρτο κεραμικό ύλικό, ριγμένο στη δίοδο πρόσβασης της Βόρειας Κρήνης, περιλαμβάνονται πολυάριθμα τεμάχια άριστης ποιότητας, μεταξύ των οποίων ένα θραύσμα αργεϊτικής κύλικας *close style*. Η φύση των διαθέσιμων στοιχείων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τον 12ο αϊ. π.Χ. η Αθήνα συνέχισε να είναι ένα ακμάζον κέντρο.

Η διακοπή της χρήσης της Βόρειας Κρήνης, κατά τη Μέση YE IIIΓ, συμπίπτει με την εγκατάσταση της νέας Κλεψύδρας, η οποία παρουσιάζει εξελιγμένο σύστημα λεκανών απορροής, κτισμένο μέσα στον βράχο. Το ύλικό από τις επιχώσεις χρονολογείται στην τελική YE IIIΓ³⁷ και στον ίδιο χρονικό ορίζοντα ανάγονται τα φρέατα νότια της κρήνης, κατά τη νέα οικιστική χρήση της περιοχής, που συνεχίζεται μέχρι την Ύπομυκηναϊκή περίοδο.

Η περιοχή της Στοάς του Ευμένους, που είχε εγκαταλειφθεί από την YE IIIB1, γίνεται χώρος ταφής, όπως φανερώνει η κατασκευή ορισμένων θαλαμοειδών τάφων στην πλαγιά του λόφου: ο πλούσιος τάφος ενός πολεμιστή με χάλκινες κνημίδες, τύπου γνωστού από την Κεντρική Εύρώπη, είναι δυνατό να χρονολογηθεί σε μια τελική φάση της YE IIIΓ ή ίσως και στην Ύπομυκηναϊκή εποχή, και αποτελεί σίγουρα το πιο σημαντικό παράδειγμα των νέων λειτουργιών της εκτεταμένης περιοχής στη νότια κλιτύ. Ένας άλλος κιβωτιόσχημος τάφος, γνωστός ως «Heidelberg Grab A», που ανασκάφηκε το 1897, λίγο νότια του τάφου των κνημίδων, και περιείχε ένα μικρό παιδί, θα μπορούσε να χρονολογηθεί μεταξύ της Ύπομυκηναϊκής και της Πρωτογεωμετρικής εποχής.

Στην Αγορά, στον Αγοραίο Κολωνό, υπάρχουν κάποιοι τάφοι που σχετίζονται με την ομάδα οικιών οι οποίες κτίστηκαν στον λόφο και στο άμεσως χαμηλότερο επίπεδο στις αρχές της YE IIIΓ1. Στην περίοδο αυτή πρέπει να αποδοθεί ή επαναχρησιμοποίηση του θαλαμωτού τάφου VII στην περιοχή του λεγόμενου ναού του Άρεως, όπως και μερικών

36. Mountjoy 1995b.

37. Smithson 1977.

λακκοειδῶν τάφων³⁸ στὴν περιοχὴ τῆς Βασιλείου Στοᾶς. Μὲ βάση τὴν τυπολογία καὶ τὴ σύνθεση τῶν κτερισμάτων, θὰ πρέπει νὰ συσχετιστοῦν μὲ ἄλλες πρόσφατα ἐντοπισμένες ταφές πέρα ἀπὸ αὐτὲς τοῦ Ἡριδανοῦ, βόρεια τῆς Ποικίλης Στοᾶς. Ἡ ὑπαρξὴ ἀπορριμμάτων οἰκιακοῦ ὑλικοῦ λίγο βόρεια τοῦ Ὡδείου τοῦ Ἀγρίππα ὑποδηλώνει τὴ συνέχισή τοῦ μικροῦ οἰκιστικοῦ πυρήνα στὴν Ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ, ἴσως σὲ σχέσιν μὲ τὶς βιοτεχνικὲς δραστηριότητες: ἀπὸ τὸ κοντινὸ φρέαρ L11:1 προέρχονται ὑπομυκηναϊκὰ θραύσματα μαζί μὲ ὀρισμένους πῆλινους δίσκους καὶ «ἀποστάτες» κλιβάνου.

Ἡ ἐπανεξέταση τῶν παλαιότερων ταφῶν τοῦ Κεραμεικοῦ, μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει καὶ ἡ δημοσίευση τοῦ νεκροταφείου τῆς Περαιτῆς³⁹, ἐπιτρέπει τὴ συναγωγὴ τοῦ συμπεράσματος ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι τάφοι κάτω ἀπὸ τὸ Πομπεῖον (τάφοι 42, 69, 106) χρονολογοῦνται στὴν τελικὴ ΥΕ ΙΙΙΓ⁴⁰. Ἡ ἴδια χρονολογία θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ἄλλους βόθρους ὑλικοῦ ποὺ βρέθηκαν ἀνάμεσα στοὺς τάφους τῆς Γεωμετρικῆς καὶ τῆς Ἀρχαϊκῆς περιόδου. Αὐτὴ ἡ νέα χρονολογικὴ πρόταση εἶναι σημαντικὴ διότι, ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ συγχωνεύεται μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ τελευταίου σταδίου τῆς ἀνακτορικῆς περιόδου (ΥΕ ΙΙΒ), ὅταν παρατηρεῖται ἡ αὐξανόμενη ἐπέκταση τοῦ ταφικοῦ πυρήνα βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ, ἀπὸ τὴν ἄλλη προαναγγέλλει τὶς δυναμικὲς ἀνάπτυξης ποὺ θὰ ὀδηγήσουν, κατὰ τὴν Ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ, στὸν προσδιορισμὸ ἐνὸς ἐκτεταμένου καὶ διαρθρωμένου ταφικοῦ πυρήνα.

Ὑπὲρ τῆς αὐξανόμενης σημασίας τῆς περιοχῆς βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ συνηγορεῖ ἓνας δεύτερος ταφικὸς πυρῆνας, ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸν χῶρο ὅπου θὰ ἀνοιχθεῖ ἡ Ἀχαρνικὴ Πύλη στὰ Θεμιστόκλεια τείχη. Τὸ νεκροταφεῖο, τὰ πρῶτα ἔχνη τοῦ ὁποῖου χρονολογοῦνται σὲ μιὰ περίοδο μετάβασης ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ ΥΕ ΙΙΙΓ στὴν Ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ, καλύπτει μιὰ μεγάλη ἔκταση ποὺ ἐκτείνεται βόρεια μέχρι τὴ σημερινὴ πλατεία Ἐλευθερίας, ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο ἀποτελεῖ ὁμάδα τάφων στὶς ὁδοὺς Αἰόλου-Εὐριπίδου-Πραξιτέλους. Νοτιότερα, στὴν περιοχὴ τῆς πλατείας Ἀγ. Θέκλας-ὁδοῦ Πιπτάκη, ἓνα ἀκόμη ταφικὸ σύνολο κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ὁχθῆς τοῦ Ἡριδανοῦ δημιουργεῖ ἓναν ἄλλο πυρῆνα. Δυτικότερα, ἀκολουθώντας τὴ ροὴ τοῦ ποταμοῦ, μερικοὶ μεμονωμένοι τάφοι στὴν ὁδὸ Ἡρακλειδῶν-πλατεία Ἀφαίας χρονολογοῦνται στὴν Ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ καὶ εἶναι τοποθετημένοι κατὰ μῆκος μεγάλης ὁδικῆς ἀρτηρίας, ἡ ὁποία στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους προχωροῦσε ἀκολουθώντας τὶς βορειοδυτικὲς πλαγιὲς τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν καὶ διέσχισε τὴν Πειραικὴ Πύλη μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν τάφων βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ δύσκολα μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς μοναδικοῦ νεκροταφείου ὁργανωμένου καὶ διαρθρωμένου. Ἡ χωροταξικὴ μελέτη τῶν τάφων τοῦ Πομπείου ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ πολλαπλοὺς ταφικοὺς πυρῆνες, ποὺ χωρίζονται μεταξύ τους, καὶ ὅτι μόνον στὴ Γεωμετρικὴ περίοδο συσπειρώνονται.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν νότιο τομέα τῆς «πόλης», μετὰ ἀπὸ μιὰ μακρὰ περίοδο ἐγκατάλειψης παρατηρεῖται, πρὸς τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ/Ὑπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση ὀρισμένων θαλαμοειδῶν τάφων στὸ νεκροταφεῖο Ἰλισσοῦ-Δημητρακοπούλου. Θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι ἡ ἐν λόγω περιοχὴ εἶναι ἡ μόνη ποὺ ἔχει ἀποδώσει ἀσφαλεῖς μαρ-

38. Leslie Shear Jr. 1975, 370-374.

39. Τακωβίδης 1969-70· Ιακωβίδης 1980.

40. Rupprecht 2007, 240-242.

τυρίες επαναχρησιμοποίησης αρχαιοτέρων τάφων κατά την Ύπομυκηναϊκή εποχή, αντίθετα με ό,τι διαπιστώνεται σε άλλα αθηναϊκά νεκροταφεία κατά την ίδια περίοδο, τα οποία χαρακτηρίζονται από αυστηρή οργάνωση του χώρου και από τη χρήση του λακκοειδοῦς τάφου. Στην ίδια περιοχή οι ύπομυκηναϊκές ταφές εντοπίζονται νοτιότερα, στις ὄχθες του Ἴλισσου (Δημητράκοπούλου-Μπότσαρη-Ανδρούτσου), σε μία περιοχή που φαίνεται ότι δεν καταλαμβάνεται από το νεκροταφείο της YE II-III B.

Στὸν ἴδιο χρονικὸ ὀρίζοντα μαρτυρεῖται ἡ ἐπανάληψη τῶν ταφῶν στὴν περιοχή ἀνάμεσα στὶς ἀνατολικὲς πλαγιὲς τοῦ Μουσείου καὶ στὴν περιοχή νότια τῆς Ἀκρόπολης. Νοτιότερα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου YE II-III A2, ἀνάμεσα στὴν ὁδὸ Παρθενῶνος καὶ τὴν ὁδὸ Ἐρεχθείου, ἀλλὰ σὲ ἀδιάκοπη χρήση τοῦ χώρου (Ρέντη-Δράκου-Βεΐκου), ἀναπτύσσεται ἓνα νεκροταφείο πὺ θὰ παραμείνει σὲ χρήση μέχρι τὰ μέσα τῆς Πρωτογεωμετρικῆς περιόδου⁴¹.

Ἕνας τρίτος σημαντικὸς ταφικὸς πυρήνας ἐστιάζεται, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ύπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς, στὴν περιοχή βόρεια τοῦ Ὀλυμπίου, στὴ γωνία τῆς ὁδοῦ Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ καὶ λεωφόρου Βασιλίσσης Σοφίας, στοὺς πρόποδες τοῦ λόφου, ὅπου τὸ 1836 κτίζονται τὰ ἀνάκτορα – σημερινὴ Βουλὴ. Τὸ νεκροταφείο χρονολογεῖται στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν Ύπομυκηναϊκὴ στὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μόνον τὸ μεταγενέστερο τμήμα ἑνὸς ἐκτεταμένου νεκροταφείου, τὸ ὁποῖο στὴ συνέχεια θὰ κατέλαβε καὶ τὸν δυτικὸ τομέα αὐτοῦ τοῦ μεγάλου φυσικοῦ πλατώματος, ὅπου, κατὰ μῆκος τῆς ἀριστερῆς ὄχθης τοῦ Ἴλισσου στὴ λεωφόρο Ἀμαλίας, βρέθηκαν δύο τάφοι τοῦ τέλους τῆς YE III Γ/Ύπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς⁴².

Ἀκόμη πὺ ἐνδιαφέροντα, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μετατροπῆς τοῦ ἀστικοῦ χώρου, εἶναι τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Μακρυγιάννη, ὅπου οἱ πρόσφατες ἀνασκαφὲς ἐπέτρεψαν νὰ διευκρινιστεῖ ἡ σημασία ὁμάδας ὁκτὼ ὑπομυκηναϊκῶν τάφων στὴ γειτονικὴ ὁδὸ Λεμπέση. Ἡ περιοχή αὐτὴ, ἡ ὁποία κατὰ τὴν YE III A2 εἶχε ἐνσωματωθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ οἰκισμοῦ, ἐπανακτᾷ στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. τὴν ἀρχαία λειτουργία της ὡς τόπος ταφῆς. Ὡς πρὸς τὶς οἰκιστικὲς δυναμικὲς, ἡ ὑπαρξὴ ταφῶν στὸν τομέα αὐτὸν σημαίνει ὅτι ὁ ἐκτεταμένος μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς κατὰ μῆκος τῶν κλιτύων τῆς Ἀκρόπολης εἶχε διαλυθεῖ καὶ διασπάστηκε σὲ διάφορες μονάδες οἰκιῶν. Ἡ ἐμφάνιση τάφων στὴν περιοχή τῆς Στοᾶς τοῦ Εὐμένους δὲν φαίνεται νὰ ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν ἀπουσία ὑλικοῦ τῆς YE III Γ/Ύπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς σὲ αὐτὴ τὴν πλευρὰ τοῦ οἰκισμοῦ, ἐπιβεβαιώνοντας τὴ λειτουργικὴ μετατροπὴ τῆς νότιας κλιτύος σὲ χῶρο ταφῆς.

Πρὸς τὸ παρόν, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ μοναδικὸς μεγάλος οἰκιστικὸς πυρήνας στὸν τομέα αὐτὸν εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνος τοῦ Ἴλισσου-Ὀλυμπίου, στὸν ὁποῖο εἶχε συγκεντρωθεῖ μέρος τῆς ἀθηναϊκῆς κοινότητος. Ἡ μεγάλη διασπορὰ τῶν θραυσμάτων τῆς ὕστερης YE III Γ/Ύπομυκηναϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἡ συνέχιση τῆς χρήσης τῶν φρεάτων ὑποδεικνύουν τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς μεγάλου οἰκισμοῦ πὺ ἔφτανε πρὸς τὰ βόρεια στὴν Πύλη τοῦ Ἀδριανοῦ, ἐνῶ τὸ νοτιοδυτικὸ ὄριο ἀναγνωρίζεται σὲ ἓνα μεμονωμένο τάφο στὸ βορειότερο τμήμα

41. AD 23, 1968, B, 55-57· Brouskari 1980.

25· Athens 162-165.

42. Styrenius 1967, 22, 35-36· AD 38, 1983, B1, 23-

τῆς λεωφόρου Συγγροῦ. Γιὰ τὸν ἀστικό ἰστό τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἰλισσοῦ-Ὀλυμπιεῖου γνωρίζουμε πολὺ λίγα, ἀλλὰ οἱ συγκρίσεις μὲ καλύτερα γνωστὰ παραδείγματα στὴν Ἀργο-λίδα (Ἄργος, Τίρυνθα), μᾶς ὁδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἦταν ὁργανωμένος σὲ ὁμάδες οἰκιῶν, μὲ μεγάλους ἀνοιχτοὺς χώρους ἐνδιάμεσα. Αὐτὸς εἶναι σίγουρα ὁ σημαντικότερος πυρήνας τῆς ἀθηναϊκῆς κοινότητος τῆς Πρώτης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ὅπως μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντιληφθεῖ ἀπὸ ἓνα πολὺ γνωστὸ ἀπόσπασμα τοῦ Θουκυδίδη (II 15, 3) καὶ ἀπὸ ἓνα τοῦ Πλουτάρχου (Θησέας 12, 3), ὅπου ὑπενθυμίζεται ὅτι τὸ σπίτι ἐνδὸς ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς τῆς Ἀθήνας, τοῦ Αἰγέως, ἦταν στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνα. Ἡ μνήμη ἐνδὸς ἀνακτόρου, ὡς ἔδρας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, θὰ μπορούσε νὰ σημαίνει ὅτι κατὰ τὴν Ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ τὸ κέντρο τῆς ἐξουσίας εἶχε μετακινηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη στὴν περιοχὴ αὐτῇ.

Ἡ μεγάλη ἔκταση ἀνάμεσα στὸν Ἰλισσό, νότια, καὶ τὸν Ἡριδανό, βόρεια, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τοὺς λόφους μὲ τὴν Ἀκρόπολη στὸ κέντρο, εἶναι τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς πρὸς τὸ ὁποῖο, ξεκινώντας ἀπὸ μία προχωρημένη φάση τῆς ΜΕ ἐποχῆς, συγκλίνει ὁλόκληρο τὸ οἰκιστικὸ σύστημα. Ἡ διασπορὰ τῶν βόθρων προϋποθέτει τὴν ὕπαρξη ἐνδὸς μεγάλου οἰκιστικοῦ πυρήνα κατὰ μῆκος τῆς νότιας κλιτύος, στὸν ὁποῖο προστίθενται ὁμάδες οἰκιῶν στὶς περιοχὲς τοῦ Ὀλυμπιεῖου καὶ τῆς μελλοντικῆς Ἀγορᾶς καὶ νότια τοῦ λόφου τοῦ Μουσείου. Στὴν κατοίκηση τοῦ ἀνώτερου τμήματος τῆς Ἀκρόπολης ἀντικατοπτρίζονται οἰκιστικὲς λύσεις ποὺ διαπιστώθηκαν σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἀττικῆς (Ἐλευσίνα, Θορικός, Ἀφίδναι, Βραυρώναι, Κιάφα Θήτη). Εἶναι πιθανότερο ἢ Ἀκρόπολη, κατ' ἀναλογία πρὸς τὶς θέσεις ποὺ ἀναφέρθηκαν, νὰ εἶχε ἓνα ἀμυντικὸ σύστημα, περιορισμένο ἴσως στὸ κεντρο-ανατολικὸ τμῆμα της, ἐνῶ ἡ ἀπουσία ἰχνῶν του θὰ μπορούσε νὰ σχετίζεται μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς μυκηναϊκῆς ὁχύρωσης τῆς ΥΕ IIIB2.

Ἄν ἡ ΥΕ I ἐποχὴ ἀντιπροσωπεύει ἀκόμα μιὰ ἐξέλιξη τοῦ προηγούμενου μεσοελλαδικοῦ ὁρίζοντα, ἡ ΥΕ II εἶναι ἀσφαλῶς ἡ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία μαρτυροῦνται, στὴν ὁργάνωση τοῦ ἀστικοῦ χώρου, τὰ πρῶτα σημαντικὰ σημάδια τῆς μετατροπῆς. Ἡ ταυτόχρονη ἐμφάνιση δύο σημαντικῶν ταφικῶν πυρήνων, ὁ ἓνας στὶς νότιες πλαγιὲς τοῦ Μουσείου (δυτικὸ τμῆμα τῆς ὁδοῦ Δημητρακοπούλου)⁴³, ὁ ἄλλος στὴν περιοχὴ τῆς μελλοντικῆς Ἀγορᾶς, κατὰ μῆκος τοῦ Ἡριδανοῦ, πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸν σχηματισμὸ δύο ξεχωριστῶν οἰκιστικῶν πυρήνων. Ὁ πρῶτος ἀναπτύσσεται στὸν νότιο τομέα τῆς Ἀκρόπολης, σὲ συνέχεια τοῦ παλαιότερου μεσοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ, περιλαμβάνοντας πιθανῶς τὸν ὡρὸ τοῦ μεταγενέστερου ἱεροῦ τοῦ Διονύσου, κοντὰ στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἓνας βόθρος ὑλικοῦ τῆς ΥΕ ΠΑ-Β. Ὁ δεύτερος πυρήνας θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπιεῖου, ὅπου ἡ διασπορὰ τῶν θραυσμάτων σὲ μιὰ εὐρεία περιοχὴ ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὴν ὕπαρξη ἐνδὸς μεγάλου οἰκισμοῦ στὸ πλάτωμα βορειοδυτικὰ τοῦ Ἰλισσοῦ.

Ἡ μελέτη τῶν δύο νεκροταφείων, ἂν καὶ τὰ διαθέσιμα δεδομένα εἶναι κάπως ἑλλιπῆ, ἀποκαλύπτει πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τόσο στὴν τυπολογία ὅσο καὶ στὴ σύσταση τῶν κτερισμάτων: καὶ οἱ δύο μαρτυροῦν τὴν ἐμφάνιση τῶν θαλαμοειδῶν τάφων συγχρόνως μὲ τὸν παραδοσιακὸ μεσοελλαδικὸ τύπο τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου, ἐνῶ, ὡς πρὸς τὴ

43. Παντελίδου 1975, 71-112.

σύσταση τῶν κτερισμάτων, ὁ τάφος XVI τῆς Ἀγορᾶς μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ, λόγω τῆς ὑπαρξῆς πολυτίμων ἀντικειμένων, μὲ ἐκεῖνον ποὺ ἦλθε στὸ φῶς τὸ 1930 κατὰ μήκος τῆς νότιας πλαγίᾳς τοῦ Μουσείου⁴⁴.

Ἡ παρουσία τάφων μὲ πλούσια κτερίσματα φανερώνει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ὁμάδας ἐξουσίας ἢ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ μηχανισμούς «προβολῆς» καὶ «ἀπεικονιστικούς» κώδικες δανεισμένους ἀπὸ τὶς σύγχρονες μυκηναϊκὲς ἄρχουσες τάξεις στὴν Πελοπόννησο. Τὸ πῶς σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα σταθερὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τῶν Πρωτοϊστορικῶν χρόνων καὶ τῆς Πρώτης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, εἶναι ἡ συγκέντρωση ἀγαθῶν «κύρους» στοὺς γυναικείους τάφους. Ἐὰν οἱ ἀνδρικές ταφές διακρίνονται ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα «κύρους» ἢ ἡλικίας, οἱ γυναικεῖες ἀπὸ τὴν YE IIA ἀποκαλύπτουν ἰσχυρὴ συγκέντρωση εἰσαγόμενων προϊόντων καὶ κοσμημάτων ποὺ συναντῶνται σὲ ταφές μικρῶν παιδιῶν καὶ νέων, ὅπου ἡ σχέση ἀνάμεσα σὲ ἀνθρωπολογικὰ κατάλοιπα καὶ κτερίσματα εἶναι σαφής (π.χ. ὁ τάφος XVI τῆς Ἀγορᾶς). Ἡ ἐπένδυση πόρων προκειμένου νὰ παρέχονται σὲ κορίτσια καὶ σὲ νεαρὲς γυναῖκες ἀρκετὰ κοσμήματα μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ συγκεκριμένες κατηγορίες ἡλικίας ποὺ προορίζονται γιὰ τὸν γάμο. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ θυμόμαστε ὅτι σὲ μιὰ κοινωνία ὅπως ἡ ἀθηναϊκὴ τῆς YE I-II, ἀποτελούμενη ἀπὸ πυρηνικὲς οἰκογένειες μὲ εὐρεία βάση, ὁ γάμος ἦταν σημαντικὴ ἐνδοκοινοτικὴ συναλλαγή, μέσῳ τῆς ὁποίας ὁ ἄνδρας, ποὺ ἔτεινε νὰ διαλέξει νεαρὲς γυναῖκες γιὰ νὰ ἀποκτήσουν παιδιά, δημιουργοῦσε συμφέροντες συμμαχίες.

Τὸ φαινόμενο τῆς ἐπίδειξης τοῦ πλούτου δὲν περιορίζεται μόνον στὸ ταφικὸ πλαίσιο, ἀλλὰ ἐπηρεάζει καὶ τὸ οἰκιακόν. Ἐνα πολὺ σημαντικὸ στοιχεῖο προσφέρεται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ προερχόμενου ἀπὸ τὰ φρέατα νότια τῆς Ἀκρόπολης, τὰ ὁποῖα στὴν YE IIIA1 φράζονται σκόπιμα μὲ ἀπόρριψη κεραμικῆς. Πρόκειται γιὰ σχήματα σχετικὰ μὲ ἐπιτραπέζια σκεύη καλῆς ποιότητος, μερικὰ σίγουρα εἰσαγμένα, συγκρίσιμα μὲ τοὺς ἴδιους κεραμικοὺς τύπους ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ σύγχρονες ἄρχουσες τάξεις τῆς Πελοποννήσου. Ὁ ἐπιλεκτικὸς χαρακτήρας τῶν σχημάτων, ἡ παρουσία εἰσαγμένων ἀγγείων, ἡ μεγάλη ποσότητα τῶν ἀντικειμένων, μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς ὁμάδας ἀγγείων γιὰ συμπόσια καὶ γιὰ ἀποθήκευση, ποὺ δύσκολα μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὰ ἀγγεῖα μιᾶς ἰδιωτικῆς οἰκίας, καὶ παραπέμπει μᾶλλον στὰ ἀγγεῖα τῶν βόθρων τοῦ πρώτου ἀνακτόρου τῆς Τίρυνθας καὶ τοῦ Μενελαίου τῆς Σπάρτης. Ἄν ἡ ἄποψη αὕτῃ εἶναι σωστή, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι στὴ νότια ἀναβαθμίδα, ἀνάμεσα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ στὸ Ὠδεῖο τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, ὑπῆρχε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς YE IIA μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ κατασκευή, ἴσως ἔδρα τῆς τοπικῆς ἐξουσίας.

Σημάδια ἀνάπτυξης τοῦ οἰκισμοῦ πιθανῶς φανερώνονται ἀπὸ τὴν εὕρεση, σὲ διάφορα σημεία τῆς Ἀκρόπολης, καθὼς καὶ στὴν ἐπίχωση, ἐνὸς φρέατος στὴ νότια κλιτύ, ψευδόστομων ἀμφορέων μὲ *marine style* διακόσμηση, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν YE IIA. Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ ὁμοιογενῆ κατηγορία, τόσο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς διακόσμησης, ἢ ὁποῖα ὁδηγεῖ σὲ σκέψεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐργα-

44. AA 1931, 213· AJA 36, 1932, 64· Παντελίδου 1975, 107-112.

στηρίου *in loco*, κατηγορία σίγουρα ἐμπνευσμένη ἀπὸ πρότυπα τῆς Αἰγίνας. Ἀγγεῖα ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτὴ τὴν κατηγορία ἤλθαν στὸ φῶς στὴν Κέα, ἐπιβεβαιώνοντας τὴ σημασία ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει τὰ ἀθηναϊκὰ ἐργαστήρια στὴ διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου μὲ τὶς δυτικὲς Κυκλάδες.

Ἡ ΥΕ ΙΙΑ1 ἀντιπροσωπεύει τὴ χρονικὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία οἱ δυναμικὲς οἰκιστικῆς μετατροπῆς προσανατολίζονται στὴν κατεύθυνση μιᾶς δομῆς πρωτοαστικοῦ τύπου. Δύο εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀξίζει νὰ τονιστοῦν.

Τὸ πρῶτο στοιχεῖο ἀφορᾷ τὸ κλείσιμο τῶν φρεάτων νότια τῆς Ἀκρόπολης, ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναχθεῖ σὲ μιὰ περίοδο μετάβασης μεταξὺ τῆς ΥΕ ΙΙΑ1 καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΑ2. Χωρὶς ἀμφιβολία αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀλλαγὴ χρήσης τοῦ χώρου, ἡ ὁποία σχετίζεται μὲ τὴ μετατόπιση τοῦ κέντρου ἐξουσίας ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη. Προσεκτικότερη ἐξέταση τοῦ ὕλικου ποὺ συλλέχθηκε στὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ βράχου, θὰ ὀδηγοῦσε στὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τῶν ἀναβαθμίδων ἐξολοκλήρου στὴν ΥΕ ΙΙΒ1. Ἐντούτοις δὲν ἀποκλείεται ἡ πιθανότητα νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρᾶς καὶ σύνθετης διαδικασίας ἀναδιοργάνωσης τοῦ χώρου, ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2.

Τὸ δεύτερο στοιχεῖο ἀφορᾷ τὴν ἀλλαγὴ χρήσης τῆς περιοχῆς δυτικὰ τοῦ Ὀλυμπίου (ἡ σημερινὴ περιοχὴ Μακρυγιάννη) κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΑ1-2, ὅποτε σταματᾷ ἡ κατάληψή της ἀπὸ τάφους καὶ μετατρέπεται σὲ κατοικημένη περιοχὴ, ὅπως μαρτυροῦν τὰ φρέατα καὶ οἱ βόθροι οἰκιακοῦ ὕλικου, οἱ ὁποῖοι ἤλθαν στὸ φῶς στὴν περιοχὴ τοῦ Νέου Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ σύνδεση μεταξὺ τῶν δύο παραδοσιακῶν οἰκιστικῶν πυρήνων, τοῦ Ἰλισσοῦ-Ὀλυμπίου καὶ τῆς νότιας κλιτύος, σὲ τέλεια ἀναλογία μὲ ὅ,τι μπορεῖ νὰ λεχθεῖ γιὰ τὶς Μυκῆνες καὶ τὴν Τίρυνθα.

Ἡ προέκταση πρὸς τὸν Ἰλισσὸ τοῦ οἰκισμοῦ νότια τῆς Ἀκρόπολης, οἱ νέες πολιτικὲς λειτουργίες τῆς Ἀκρόπολης, ἔδρας ἴσως ἀνακτόρου, καὶ ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωση τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγορᾶς, εἶναι ἀπτὰ σημάδια τῆς ἀρχῆς μιᾶς πιδὸ ὀλοκληρωμένης διαδικασίας μετατροπῆς ὀλόκληρου τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ ἀναδιάρθρωση τοῦ οἰκιστικοῦ χώρου πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐνίσχυση τῶν παραδοσιακῶν ὁμάδων ἐξουσίας, τῶν ὁποίων ἡ κύρια ἔνδειξη εἶναι ὁ διαχωρισμὸς τοῦ χώρου ταφῆς τῆς Ἀγορᾶς. Τὸ νότιο τμήμα, κοντὰ στὶς πλαγιὲς τοῦ Ἀρείου Πάγου, προοριζόταν γιὰ τὴν ταφὴ τῶν «προσώπων ὑψηλῆς κοινωνικῆς τάξης», ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς τάφους I-III, ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὰ κτερίσματα ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἄλλα εἰσαγόμενα ἀντικείμενα, ὅπως οἱ χαναναικοὶ ἀμφορεῖς. Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ ἀξιόλογη συγκέντρωση ἀγαθῶν «κύρους» σὲ γυναικείους τάφους συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ ὅ,τι ἔχει περιγραφεῖ γιὰ τὴν προηγούμενη φάση. Ὡστόσο, ἀπὸ μιὰ πιδὸ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν τάφων βόρεια τοῦ Ἀρείου Πάγου (τάφοι I-I), συμπεραίνεται ὅτι ἡ διαθεσιμότητα τῶν ἀγαθῶν «κύρους» συνδέεται μὲ ἀξιωματούς, οἱ ὁποῖοι φαίνεται νὰ περιορίζονται μόνον σὲ ἐπιλεγμένες τάξεις τῆς κοινότητος. Τὸ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ κοινωνία μὲ ἀριστοκρατικο-πελατιακὴ δομὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ὁμάδα τάφων βόρεια τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου, ὅπου γύρω ἀπὸ τοὺς δύο θαλαμοειδεῖς τάφους (XXIII καὶ XXIV), τοὺς προορισμένους γιὰ τὰ συγγενικὰ μέλη τῆς οἰκογένειας, βρίσκονται οἱ ἀτομικὲς ταφές (XXVIII-XXX), οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν κατώτερα πρόσωπα, ὅπως τὸ ἄτομο τοῦ τάφου XXIX, ἐνταφιασμένο μὲ τὰ ἐργαλεῖα του, καὶ μιὰ μήτρα χύτευσης γιὰ κοσμήματα.

Ένας δεύτερος πυρήνας θα μπορούσε να προσδιοριστεί ανατολικά του Άγοραίου Κολωνού, όπου έντοπίστηκαν μερικοί τάφοι μεγάλων διαστάσεων. Παραμένει προς τὸ παρὸν ἀπομονωμένη μιὰ μικρὴ ομάδα τάφων βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ, στὸν χώρο τῆς Ποικίλης Στοᾶς, ὅπου μιὰ ταφὴ ἀπέδωσε πλούσια κτερίσματα μὲ κοσμήματα καὶ ἀντικείμενα «κύρους», ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἓνας σκαραβαῖος ἀπὸ σαρδόνηχα: μιὰ ἀπὸ τὶς λίγες αἰγυπτιακὲς εἰσαγωγὲς στὴν Ἀττική.

Ἡ ἔντονη μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ταφῶν στὴν Ἀγορά, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΒ, προαναγγέλλει ἓνα φαινόμενο ἰσχυροῦ κατακερματισμοῦ καὶ διασπορᾶς τῶν νεκροταφείων: ἡ ἐναλλαγὴ βόθρων κεραμικῆς, φρεάτων καὶ ἀπλῶν τάφων στὴν Ἀγορὰ μπορεῖ νὰ σχετίζεται μὲ τὴν ὑπαρξὴ δύο ξεχωριστῶν ομάδων οἰκιῶν: ἡ μιὰ δίπλα στὸν Ἡριδανό (περιοχὴ βόρεια τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου), ἡ δεύτερη κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλαγίᾳς τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, ἀνάμεσα στὴ Θόλο καὶ τὴ Βασίλειο Στοά. Αὐτὲς εἶναι δύο ἀπλὲς βιοτεχνικὲς «συνοικίες» ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἐκμετάλλευση ἀργίλου τοῦ Ἡριδανοῦ. Δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, ἐπίσης, ἡ ἀνάπτυξη βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων στὸν τομέα τῆς μεταλλουργίας, ὅπως μαρτυροῦν τὰ θραύσματα τούβλων ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη Ρ 8:09, ἴσως μέλη ἐνὸς κλιβάνου.

Ἡ κατασκευὴ τοῦ ἐπιβλητικοῦ ἀμυντικοῦ συστημάτος τῆς Ἀκρόπολης, τὸ ὁποῖο κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἐνσωματώνει μέρος μιᾶς παλαιότερης ἀμυντικῆς γραμμῆς, χαρακτηρίζει τὸν βράχο ὡς κέντρο ἐξουσίας, ὅπως στὶς ὀχυρωμένες ἀκροπόλεις τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Βοιωτίας, ἂν καὶ ἡ παρουσία ἐνὸς ἀνακτόρου θὰ μπορούσε νὰ τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2.

Δύο ἄλλα σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνισχύουν τὸν μνημειακὸ χαρακτήρα τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὸν τόπο λατρείας στὴ βόρεια κλιτὺ (περιοχὴ τοῦ μεταγενέστερου ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνα), ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ἓνα πῆλινο κεφάλι σφίγγας, εὔρημα τὸ ὁποῖο παραπέμπει εὐθέως σὲ ἀστικὸ ἱερὸ παρόμοιο μὲ τὸ *Cult Centre* τῶν Μυκηνῶν. Τὸ δεύτερο εἶναι ἡ κατασκευὴ τῆς μνημειακῆς Βόρειας Κρήνης, ποὺ ἐπιτρέπει τὸν παραλληλισμὸ τῆς Ἀθήνας μὲ τὶς Μυκῆνες καὶ τὴν Τίρυνθα ὡς πρὸς τὰ μεγάλα ὑδραυλικὰ ἔργα.

Ἡ Ἀκρόπολη καὶ οἱ βόθροι μὲ οἰκιακὸ ὕλικό, ποὺ βρέθηκαν σὲ διάφορα μέρη, δὲν ἔχουν ἀποκαλύψει στοιχεῖα γιὰ βίαιη καταστροφὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΒ2. Αὕτὴ ἡ ἀπουσία δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀποδίδεται στὴν κατάσταση τῆς ἀρχαιολογικῆς τεκμηρίωσης, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ ἀντανάκλῃ στὴν πραγματικότητα μιὰ σαφὴ ἀδιάκοπη παρουσία ζωῆς μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΓ1. Θὰ ἦταν ἡ τελευταία, ἡ πραγματικὴ στιγμή τῆς κρίσης ποὺ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα κάποιες διαδικασίες ἀλλοίωσης στὸν κοινωνικο-οἰκονομικὸ ἴστὸ ὁλόκληρης τῆς κοινότητος, ἀλλὰ κυρίως θὰ ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ διαδικασία διασκόρπισης τοῦ οἰκισμοῦ σὲ διάσπαρτες ομάδες. Ἡ εἰκόνα ποὺ προκύπτει γιὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ2/Υπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ εἶναι ἐκείνη ἐνὸς ἀραιοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρὲς οἰκιστικὲς μονάδες, ἡ καθεμία μὲ δικό της χώρο ταφῆς, ἴσως μὲ τὴ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸν οἰκιστικὸ πυρῆνα ποὺ βρισκόταν στὸ πλάτωμα τοῦ Ἰλισσοῦ-Ὀλυμπιεῖου, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους.

Ἡ ἔντονη διασπορὰ τῶν ταφικῶν ομάδων στὴν περιοχὴ βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ ἀντανάκλῃ μιὰ κοινότητα μὲ διευρυμένες οἰκογένειες, ὅπως φανερῶνει τόσο ἡ παρουσία, σὲ κάθε ομάδα ταφῶν, τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, ὅσο καὶ τὸ ἀρκετὰ ἰσορροπημένο

ποσοστὸ ταφῶν καὶ τῶν δύο φύλων. Ἡ σύγκριση μὲ παρόμοιες καταστάσεις, ὅπως τὰ ἀντίστοιχα ὑπομνηναῖκα νεκροταφεῖα τοῦ Ἄργους, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ χρονολογικὴ ἐξέλιξη τῶν ομάδων ὑπερισχύει σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ στὴν εἰκασία ὅτι ἡ διάρκεια τοῦ κάθε ταφικοῦ πυρήνα θὰ ἐπεκτεινόταν μέχρι δύο ἢ τρεῖς γενεές. Αὐτὸ τὸ φαινόμενο κοινωνικο-πολιτικῆς ἀναδιάρθρωσης ξεκίνησε στὰ τέλη τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ, ἀποκρυσταλλώθηκε κατὰ τὴν Ὑπομνηναῖκὴ περίοδο καὶ ὁδήγησε σὲ μιὰ σημαντικὴ ἀποδυνάμωση τῶν παραδοσιακῶν κέντρων ἐξουσίας, μὲ τὸν ἐπακόλουθο σχηματισμὸ νέων πόλων συγκέντρωσης, μὲ βάση τὶς διευρυμένες οἰκογένειες. Ὁ ἰσονομικὸς καὶ ἰσομερὴς χαρακτήρας, ποὺ βρίσκεται μέσα σὲ κάθε ταφικὴ ομάδα, ὑποδηλώνει μορφὲς συνεργασίας καὶ ἐνσωμάτωσης μεταξὺ τῶν διαφόρων ομάδων, ἴσως μέσῳ συλλογικῶν ἐνδοκοινοτικῶν μορφῶν, ὅπως ἡ φατρία, εἴτε πολιτικο-στρατιωτικοῦ εἴτε ἱερατικοῦ τύπου, ἱκανὲς νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν οἰκονομικὴ βάση γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴ συνέχιση τῆς ομάδας.

Ἄν καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση εἶναι πολὺ ἐλλιπὴς καὶ ἀνεπαρκὴς, εἰδικὰ γιὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἐπεμβάσεις ποὺ διήρκεσαν ἐπὶ αἰῶνες, ὀρισμένες πρόσφατες ἐνδείξεις καὶ ἡ ἐπανεξέταση τῶν παλαιῶν στοιχείων ἐπιτρέπουν νὰ προτείνουμε μιὰ προκαταρκτικὴ ἀναπαράσταση τοῦ ὁδικοῦ δικτύου ἐντὸς τοῦ μνηναῖκοῦ οἰκισμοῦ. Οἱ ἔρευνες τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς στὴν Ἀγορὰ ὁδήγησαν στὴν ἀνακάλυψη μερικῶν τμημάτων δρόμων, ποὺ παρουσιάζουν πολλὲς ἀνακατασκευὲς κατὰ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὴν Πρώμην ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Προσδιορίστηκαν ἔτσι τρεῖς κύριες ὁδικὲς ἀρτηρίες. Ἡ πρώτη ἀναπτυσσόταν παράλληλα μὲ τὸν Ἡριδανό, δυτικὰ τῆς Βασιλείου Στοᾶς. Ἡ δευτέρη ἐντοπίστηκε κοντὰ στὴ Θόλο καὶ διέσχισε μὲ κατεύθυνση Α.-Δ. ὅλη τὴν κοιλάδα τῆς Ἀγορᾶς συνδέοντας τὸν Ἀγοραῖο Κολωνὸ μὲ τὴ βόρεια κλιτύ. Ἡ τρίτη ὁδὸς ἦλθε στὸ φῶς κάτω ἀπὸ τὴ Νότια Στοά, προσανατολισμένη καὶ αὐτὴ πρὸς τὸν λόφο τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ. Ἐνδιαφέρον στοιχεῖο εἶναι ὅτι τὸ παλαιότερο ἐπίπεδο χρήσης τῶν τριῶν δρόμων χρονολογεῖται στὴ ΜΕ ἐποχῇ.

Μιὰ ἄλλη σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ὁδικοῦ συστήματος εἶναι ὁ προσανατολισμὸς καὶ ἡ θέση τῶν θαλαμοειδῶν τάφων, οἱ ὁποῖοι γενικὰ εὐθυγραμμίζονται κατὰ μῆκος τῶν μονοπατιῶν ἢ τῶν περασμάτων. Ἡ ομάδα τῶν τάφων βόρεια τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρξὴ δρόμου παράλληλου μὲ τὸν Ἡριδανό, ποὺ σίγουρα πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν δρόμο ποὺ ἀποκαλύφθηκε δυτικὰ τῆς Βασιλείου Στοᾶς. Μιὰ ἄλλη ὁδικὴ ἀρτηρία μπορεῖ νὰ ἀναπαρασταθεῖ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν τάφων I-IV, στὶς βόρειες πλαγιὲς τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ὁ δρόμος αὐτὸς ἔνωνε τὴ δυτικὴ κλιτὺ μὲ ἓναν δευτέρου δρόμο, ὁ ὁποῖος διέτρεχε πρὸς τὰ βόρεια τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν, ὅπου συναντοῦσε ἓναν ἄλλο σημαντικὸ δρόμο.

Τὸ πλάτωμα βόρεια τοῦ Ἡριδανοῦ ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς σημαντικοῦ ὁδικοῦ ἄξονα Β.-Δ./Ν.-Α., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ θέση τῶν τάφων τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ/Ὑπομνηναῖκῆς ἐποχῆς στὴν ὁδὸ Κριεζῆ-πλατεῖα Ἐλευθερίας⁴⁵ καὶ τοῦ Κεραμικοῦ, πιθανότατα σὲ σχέση μὲ μιὰ ἀρχαία διαδρομὴ, ἡ ὁποία στὴν ἱστορικὴ περίοδο θὰ συμπέσει μὲ τὴν ὁδὸ πρὸς

45. ΑΔ 22, 1967, Β1, 92-96· 23, 1968, Β1, 67· Gauss, Ruppestein 2001, 159-168.

τὸν Ἰππαιο Κολωνό. Βορειότερα, ἡ ομάδα τάφων στὴν περιοχὴ τῶν ὁδῶν Αἰόλου-Πραξιτέλους ἦταν εὐθυγραμμισμένη μὲ ἓναν ἄξονα μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴς Ἀχαρνές⁴⁶.

Στὰ βορειοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ θέση τῶν τάφων τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ/Υπομνηναϊκῆς ἐποχῆς στὸν χώρο τοῦ μεγάρου τῆς Βουλῆς ἀποκαλύπτει τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῆς ὁδικῆς ἀρτηρίας παράλληλης μὲ τὴν κοίτη τοῦ Ἡριδανοῦ, ποὺ ἀκολουθώντας τὴς πλαγιὲς τοῦ Λυκαβηττοῦ συνέχιζε μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ Μεσόγεια⁴⁷: ἡ διαδρομὴ αὐτὴ θὰ παραμείνει σὲ χρῆση ἀκόμη καὶ κατὰ τοὺς μεταγενέστερους αἰῶνες, ὅταν θὰ περάσει ἀπὸ τὴς Πύλες τοῦ Διοχάρους τοῦ Θεμιστοκλείου τεύχους.

Νοτιότερα, ἡ ομάδα τάφων ποὺ ἦλθε στὸ φῶς στὸ πλάτωμα τοῦ Ἰλισσοῦ, κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλαγιᾶς τοῦ Μουσείου, μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς δρόμου Α.-Δ., σχεδὸν παράλληλου μὲ τὴ σύγχρονη ὁδὸ Δημητρακοπούλου, ἴσως ἐπάνω στὴν ἀρχαία διαδρομὴ ἢ ὁποία συνέδεε τὴν πόλη μὲ τὸ λιμάνι τοῦ Φαλήρου. Στὸν ἄξονα αὐτὸν ἔπρεπε νὰ εἰσέλθουν ὁρισμένες ἀπὸ τὴς ὁδοὺς μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν Ἀκρόπολη: Ἕνας πρῶτος δρόμος θὰ πρέπει νὰ βρισκόταν κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλαγιᾶς τοῦ Μουσείου, ὅπου οἱ τάφοι τῶν ὁδῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν-Κηφισοδότου (περιοχὴ Πετραλώνων) τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 εἶναι εὐθυγραμμισμένοι κατὰ μῆκος μιᾶς διαδρομῆς μὲ κατεύθυνση πρὸς τὸν Ἡριδανό. Μιὰ δεύτερη ἀρτηρία μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν προσανατολισμὸ τῶν μυκηναϊκῶν τάφων στὴς ὁδοὺς Γαριβάλδη-Παρθενῶνος-Ἐρεχθείου. Κατὰ μῆκος τῶν εὐθυγραμμισμένων τάφων ἀναφέρθηκαν τὰ κατάλοιπα ἐνὸς τοίχου, ἴσως τὸ ἀνάλημμα δρόμου μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴ νοτιοδυτικὴ κλιτύ. Τὸ σημεῖο διασταύρωσης αὐτῶν τῶν δρόμων ἀναγνωρίζεται σὲ ἓνα συγκρότημα ἀναλημμάτων στὴς ὁδοὺς Βεΐκου-Κουντούλη, τὰ ὁποία λόγω τῆς τεχνικῆς κατασκευῆς τους καὶ τοῦ προσανατολισμοῦ τους, μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὴς τοιχοποιεῖς τῶν ὁδῶν Γαριβάλδη-Παρθενῶνος, ἀφοῦ βρίσκονται στὸν ἴδιο ἄξονα μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν Ἀκρόπολη. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ τόπος ὅπου ἀποκαλύφθηκαν αὐτὲς οἱ τοιχοποιεῖς, ποὺ ἐδράζονται σὲ στρώματα τῆς ΥΕ καὶ εἶναι ἀκόμα σὲ χρῆση κατὰ τὴ Γεωμετρικὴ ἐποχὴ, συμπίπτει μὲ τὴ θέση τῆς Διομεΐας Πύλης (Πλούτ. Θεμ. 1).

Πρόσφατες ἔρευνες στοῦ Μακρυγιάννη ἔχουν ἐντοπίσει ἓναν δρόμο Β.-Ν. σὲ χρῆση μέχρι τὴν Πρωτογεωμετρικὴ περίοδο, ἀλλὰ ἡ τέλεια σύμπτωση τῶν διάσπαρτων μυκηναϊκῶν μαρτυριῶν μὲ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ 11ου αἰ. ὁδηγεῖ σὲ σκέψεις ὅτι ὁ δρόμος ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ δρόμος αὐτὸς κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεμιστοκλέους ἦταν ἡ ὁδὸς ἢ ὁποία διὰ μέσου τῆς Ἀλαδὲ Πύλης συνέδεε τὴν πόλη μὲ τὸ λιμάνι τοῦ Φαλήρου.

Ἐλάχιστα γνωρίζουμε γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ θέση τῶν τόπων λατρείας τῆς μυκηναϊκῆς πόλης. Σὲ σύγκριση μὲ τὴ μεγάλη τεκμηρίωση τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, ὅπου μαρτυρεῖται ἡ ἀρχαιότητα ὁρισμένων λατρειῶν, ὅπως αὐτὴ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἀκρόπολη (Ὅμ. Β 546-551), ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ ὁρισμένους μελετητὲς στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα στὴν πραγματικότητα εἶναι ἐλλιπῆ καὶ δυσσερμηνεύτα.

46. ΑΔ 31, 1976, Β1, 26-27· 33, 1978, Β1, 13· 43, 1988, 22-29.

τοῦ Χαλκοῦ, βλ. Κακαβογιάννη 1982· Polychronakou Sgouritsa 2001, 45-67.

47. Γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ

Τὸ 1990, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀναστήλωσης τῶν Προπυλαίων, ἀνακαλύφθηκε, βόρεια τοῦ κτιρίου, ἓνα λάξευμα στὸν βράχο ποὺ περιεῖχε δώδεκα εἰδώλια, μεταξὺ τῶν ὁποίων δύο μυκηναϊκὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα τῆς Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Μαζὶ μὲ μιὰ μεγάλη ποσότητα μελανόμορφης καὶ ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς, περισυλλέχθηκαν μερικὰ θραύσματα τῆς ΥΕ ΙΙΒ καὶ τῆς ΥΕ ΙΙΓ. Στὴν ἴδια περιοχὴ, νότια τοῦ Ἀρρηφορίου, ἦλθαν στὸ φῶς ὀρισμένα τμήματα τοῦ τείχους, ποὺ ταυτοποιήθηκαν περὶ τὸ 1885-1890 ἀλλὰ δὲν σημειώθηκαν στὶς κατόψεις τοῦ Kawerau. Ὁ καθαρισμὸς τοὺς ἐπέτρεψε νὰ χρονολογηθοῦν στὴν ΥΕ ΙΙΒ. Αὕτῃ ἡ τοπογραφικὴ ἔνδειξη ἔχει κάποιο ἐνδιαφέρον διότι ἀνάμεσα στὶς πολλὰς δεκάδες μυκηναϊκῶν πηλινῶν εἰδωλίων ποὺ ἀναφέρονται στὸν κατάλογο τοῦ Morgan⁴⁸, μιὰ ἀρκετὰ μεγάλη ὁμάδα φαίνεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀρρηφόριο, ἐπιβεβαιώνοντας ἔτσι τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς μικροῦ ἱεροῦ, ἴσως σὲ σχέσιν μὲ τὴν πυλίδα ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν ὑποκείμενη περιοχὴ τῶν σπηλαίων. Ἡ ὑπόθεσις αὕτῃ φαίνεται νὰ ἀντιστοιχεῖ στὴ μεγάλη τυπολογία τῶν τόπων λατρείας τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὑπάρχουν ἱεροὶ χώροι γιὰ τὴν προστασία τῶν εἰσόδων τῶν ἀκροπόλεων (Μιδέα, Τίρυνθα). Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμίσουμε ἓνα ἄλλο στοιχεῖο: ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1885-1890 προῆλθε ἀπὸ τὸν χώρο ἐπίχωσης τοῦ κρηπιδώματος τοῦ Παρθενώνα ἓνα θραῦσμα κωνικοῦ ρυτοῦ ἀπὸ στεατίτη μὲ παράσταση ταυροκαθαψίων. Πρόκειται γιὰ ἓνα τελετουργικὸ ἀγγεῖο ποῦ, στὴ Μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, συνήθως συναντᾶται σὲ ἀνακτορικὰ λατρευτικὰ σύνολα, ὅπως ἐκεῖνο τοῦ Ἀπόλλωνα Μαλεάτα στὴν Ἐπίδαυρο ἢ στὸ ἱερὸ στὴν Καδμεΐα τῆς Θήβας, βόρεια τοῦ ἀνακτόρου τῆς ΥΕ ΙΙΒ⁴⁹.

Ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ἓνας τόπος λατρείας μπορεῖ νὰ προσδιοριστεῖ κατὰ μῆκος τῆς βορειοδυτικῆς κλιτύος, στὴν περιοχὴ τῆς Κλεψύδρας, ὅπου βρέθηκε ἓνα πηλινὸ κεφάλι φανταστικοῦ ζώου (ἴσως μιᾶς σφίγγας), ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΒ2 - ΙΙΓ1 καὶ ἀνήκει σὲ ἓνα πλαστικὸ τροχήλατο ἀγγεῖο⁵⁰. Ἡ σύγκριση μὲ τὸν λεγόμενο «Lord» of Asine, ἀπὸ τὸ Room XXXII, House G⁵¹, ἐπιβεβαιώνει ὅτι βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἓνα πιθανὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα μεγάλων διαστάσεων, ποὺ γενικῶς ἀποδίδεται στὰ «παραφερνάλια» τῶν ἱερῶν τόπων δημόσιου καὶ ὄχι οἰκιακοῦ χαρακτήρα. Ἡ πηλινὴ κεφαλὴ, μαζὶ μὲ ἓνα ἀποσπασματικὸ μικρὸ εἰδώλιο καὶ πολυάριθμα κεραμικὰ θραύσματα τῆς ΥΕ ΙΙΒ2/ΙΙΓ, προέρχονται ἀπὸ τὸ ἄδειασμα ἐνὸς ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὴν Κλεψύδρα, ἂν καὶ δὲν ἐντοπίζεται κάποιο κλειστὸ σύνολο. Φαίνεται πιθανὸ ὅτι ὁ ἀποθέτης κύλησε ἀπὸ ἓνα ὑψηλότερο σημεῖο, ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν σπηλαίων, ὅπου ἴσως μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ ὁ ἀρχαῖος τόπος λατρείας. Ἐπιπλέον, χάρις στὶς χρονολογικὲς καὶ τυπολογικὲς ὁμοιότητες, εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἴδιο σύνολο μιὰ ὁμάδα εἰδωλίων ζώων, τροχήλατων καὶ πολὺ ἀποσπασματικῶν, ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὶς ἀμερικανικὲς ἀνασκαφὲς κατὰ μῆκος τῆς βορειοδυτικῆς κλιτύος.

Ἐνας δεύτερος σημαντικὸς χώρος λατρείας θὰ ἔπρεπε νὰ ταυτιστεῖ ἀνατολικότερα τῆς Κλεψύδρας, στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἱεροῦ ἀφιερωμένου στὸν Ἔρωτα καὶ τὴν

48. Morgan 1935.

50. ΑΔ 25, 1970, Β1, 26-28· 26, 1971, Β1, 27-29.

49. Mayer 1893, 80-81· Sakellarakis 1976, 184, πίν. ΧΙΙ/32.

Δημακοπούλου 1971.

51. D'Agata 1996.

Ἀφροδίτη. Ἡ ἐξέταση ἑνὸς βόθρου, στὸν χώρο ἀνάμεσα στὶς μυκηναϊκὲς οἰκίες καὶ τὸ σπήλαιο μὲ τὶς κόγχες, ἀπ' ὅπου προέρχεται πολυάριθμη κεραμικὴ μὲ εἰδώλια Ψ καὶ βοοειδῆ, δὲν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση ἑνὸς ἱεροῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς βορειοδυτικῆς κλιτύς⁵². Ὅπως καὶ γιὰ τὸν τόπο λατρείας κοντὰ στὴν Κλεψύδρα, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τοῦ ἱεροῦ τοπίου εἶναι οἱ μικρὲς φυσικὲς κοιλότητες καὶ μιὰ πηγὴ νεροῦ. Ἐνα πλαστικὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα βοδιοῦ, παρόμοιο μὲ ἐκεῖνα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Κλεψύδρας, βρέθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐρευνῶν τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου (ἀνασκαφὲς Dörpfeld τοῦ 1895), στὴ νοτιοανατολικὴ κλιτύ⁵³. Ἡ χρονολόγηση στὴν ΥΕ ΠΙΓ1 ἐπιτρέπει τὸν συσχετισμὸ τοῦ ἀγγείου μὲ τὸν βόθρο καὶ τὴν ἐστία ποὺ ἦλθαν στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐλληνικῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960. Ἐὰν ἐξετάσουμε τὸ εὔρημα αὐτὸ σύμφωνα μὲ τὶς τοπογραφικὲς συντεταγμένες τοῦ οἰκισμοῦ τῆς ΥΕ ΠΙΓ1, γίνεται σαφὲς ὅτι ὁ βόθρος αὐτὸς βρισκόταν στὴν ἄκρη τοῦ οἰκισμοῦ, σὲ ἕνα κομβικὸ σημεῖο, ὅπου ὁ δρόμος Β.-Ν. ἀπὸ τὸ Φάληρο, ὁ ὁποῖος περνώντας μέσα ἀπὸ τὴ μικρὴ κοιλάδα Μακρυγιάννη, πιθανότατα διασταυρωνόταν μὲ μιὰ διαδρομὴ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὴν Ἀκρόπολη.

Τὰ σημεῖα τῆς ἀλλαγῆς τῆς μυκηναϊκῆς Ἀθήνας, ποὺ ταυτοποιήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα στὸ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴ ΜΕ καὶ τὴν Ὑπομυκηναϊκὴ περίοδο, θὰ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν στὸ πλαίσιο τὸ σχετικὸ μὲ τὶς μορφὲς κατοίκησης καὶ τὴ χωροταξικὴ διάταξη τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ τὴν Πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἡ Ἀθήνα, ἀπὸ τὶς πρωιμότερες φάσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἔδειξε ἕνα ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ γύρω περιοχὴ. Ἡ ἀναζήτησις τῶν διαχρονικῶν ἀλλαγῶν τῶν πρωτοϊστορικῶν κοινοτήτων τῆς Ἀττικῆς καθορίζει τὰ στάδια τοῦ ὀργανικοῦ μετασχηματισμοῦ μιᾶς εὐρύτερης διαδικασίας, ἡ ὁποία κατὰ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ θὰ προσδώσει στὴν Ἀθήνα ἕναν ἡγεμονικὸ χαρακτήρα σὲ μίαν ἐκτεταμένη περιοχὴ καὶ θὰ προκαλέσει μιὰ πολὺπλοκὴ ἐσωτερικὴ ἀναδιάρθρωση.

Τὴ χρονικὴ στιγμή τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ ΜΕ στὴν ΥΕ Ι σημειώνεται ἡ ἄνθησις τοῦ μεγάλου οἰκισμοῦ τοῦ Θορικοῦ⁵⁴, ποὺ ὀφείλει τὴ σημασία του στὴν ἐκμετάλλευση τοῦ γαληνίτη ἀργυρούχου μολύβδου τοῦ Λαυρίου⁵⁵. Ἡ εὐρεία διασπορὰ τῶν κατασκευῶν τῆς ΥΕ Ι στὸν χώρο, μὲ πιθανή - ἀνάμεσά τους - ἐγκατάσταση γιὰ τὴν ἐπεξεργασία μετάλλων, καὶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς μεγάλου κιβωτιόσχημου τάφου ἀποτελοῦν σαφῆ σημάδια ἀνάπτυξης, ποὺ θὰ γίνουν ἐμφανέστερα στὴν ἐπόμενη φάση. Βορειότερα ἡ ἀκρόπολις τῆς Βραυρώνας ἐμφανίζεται πυκνὰ κατοικημένη ἤδη ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ ὀχυρωμένη. Στὶς νοτιοδυτικὲς πλαγιὲς τοῦ Ὑμηττοῦ, τὸ ὀχυρωμένο κέντρο τοῦ Κιάφα Θήτη⁵⁶, μεταξὺ Βάρης καὶ Βάρκιζας⁵⁷, ἀναδεικνύεται σημαντικὸ, λειτουργώντας ὡς σημεῖο ἐλέγχου τοῦ χερσαίου δρόμου ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴ θάλασσα, μέσα ἀπὸ τὴν κοιλάδα Κορωπίου-Βάρης, στὴν

52. Morgan 1935, 189-193.

53. Hafner 1943.

54. Mussche 1998, 17-22· Papadimitriou 2001, 97-98· Phialon 2001, 59-60.

55. Mountjoy 1995a· Gale, Stos Gale 1982.

56. Lauter 1989· Maran 1992· Hagel 1992· Lauter 1996.

57. Γιὰ τὴν περιοχὴ αὐτὴ κατὰ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, βλ. Πολυχρονάκου Σγουρίτσα 1995.

κεντρικὴ πεδιάδα τῆς Μεσογαίας. Βορειότερα ἢ ὀχυρωμένη θέση τοῦ Κορωπίου εἶναι ἄλλο ἓνα σημεῖο φραγμοῦ καὶ ἐλέγχου τῆς σημαντικῆς ὁδοῦ ποὺ συνέδεε τὴν εὐφορὴν πεδιάδα τῶν Σπάτων μὲ τὸν κόλπο τῆς Βάρκιζας. Βορειότερα πρὸς τὴ λοφώδη περιοχὴ τῆς Ὠρωπίας⁵⁸ καὶ τῆς νότιας Βοιωτίας, ἢ ὀχυρωμένη θέση τῶν Ἀφιδνῶν εἶναι ἀναμφίβολα τὸ μεγαλύτερο κέντρο μιᾶς σύνθετης ἐδαφικῆς ὁργάνωσης.

Στὴ δυτικὴ περιφέρεια τῆς Ἀττικῆς ἴχνη κατοίκησης ἐμφανίζονται στὴν Ἐλευσίνα καὶ στὰ Μέγαρα, παρουσιάζοντας τὶς ἴδιες συνθῆκες χρήσης ποὺ μαρτυροῦνται ἀπὸ τὴ μετατόπιση τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς ἐπάνω στὸν λόφο. Στὴν περίπτωση τῆς Ἐλευσίνας⁵⁹, ἢ θέση τοῦ νέου οἰκισμοῦ τῆς ΥΕ σὲ ἓνα ὀχυρωμένο σημεῖο συμπίπτει μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ μεσοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ ἓνα παχὺ στρώμα πυρκαγιᾶς, ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὶς δοκιμαστικὲς ἀνασκαφές τοῦ 1979-1982 στοὺς πρόποδες τῆς ἀκρόπολης.

Ὡς πρὸς τὶς διαδικασίες ὁργάνωσης τῆς κοινότητος, ἡ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀττικὴ τῆς ΥΕ I παρουσιάζει ἔντονα τὰ στοιχεῖα ὁμοιογένειας, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἰσχυρὸ συντηρητισμὸ τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης, φανερὸ στὴν κεραμικὴ παραγωγὴ καὶ στὸν πολὺ μικρὸ ἀριθμὸ εἰσαγωγῶν ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Τὸ σημαντικότερο παράδειγμα εἶναι αὐτὸ τῆς Αἴγινας, ποὺ ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίοδο ἀναλαμβάνει τὸν ρόλο τοῦ λιμανιοῦ τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν μεταξὺ τῆς Πελοποννήσου, τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν Κυκλάδων. Ἡ ἐλλιπὴς παρουσία τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς σὲ σύγκριση μὲ τὴ μεγάλη τοπικὴ παραγωγὴ, ποὺ κυριαρχεῖται ἀκόμα ἀπὸ τὴ διακόσμηση καὶ τὴν τυπολογία τῆς μεσοελλαδικῆς παράδοσης, δείχνει τὸ «κλεισμο» τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου καὶ τῆς Ἀττικῆς ἀπέναντι στὶς μεγάλες διαδικασίες ἀλλαγῶν, ποὺ λαμβάνουν χώρα στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. π.Χ., ἀναδεικνύοντας ἓναν πολιτιστικὸ συντηρητισμὸ προορισμένον νὰ παραμείνει ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα χαρακτηριστικὰ τῆς μυκηναϊκῆς Ἀττικῆς.

Ἡ τελικὴ φάση τῆς ΜΕ καὶ ἡ ΥΕ I μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μιὰ ἐποχὴ συνένωσης τῶν οἰκισμῶν σὲ μεγαλύτερα κέντρα. Γιὰ τὸν τακτικὸ στρατηγικὸ τους χαρακτήρα, γιὰ τὴ μνημειακότητά τοῦ ἀμυντικοῦ τους συστήματος, γιὰ τὴ μεγαλύτερη ἀρχαιότητά τους καὶ γιὰ τὴ διάρκειά κατοίκησής τους, χαρακτηρίζονται ὡς οἰκιστικοὶ πόλοι μὲ ἓνα συγκεκριμένο κοινωνικο-πολιτικὸ ρόλο. Αὐτὲς οἱ μεγάλες κοινότητες ἐμφανίζονται ὡς κέντρα ἐξειδικευμένων βιοτεχνικῶν δραστηριοτήτων (ὁ Θεορικὸς στὸν τομέα τῆς μεταλλουργίας, ἢ Ἀθήνα στὴν κεραμικὴ παραγωγὴ), καθὼς καὶ σημεῖο ἄφιξης καὶ ἀναδιανομῆς στὴ χώρα ἀγαθῶν «κύρους» ὑπερπόντιας προέλευσης.

Ἡ ΥΕ II φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύει γιὰ τὴν Ἀττικὴ μιὰ περίοδο μεγάλων ἀλλαγῶν: τὰ σημάδια ἀνάπτυξης ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἀθήνα (ἢ νέα οἰκιστικὴ δομὴ, ἢ ἐμφάνιση τῶν ταφικῶν πόλων τοῦ Ἰλισσοῦ καὶ τῆς Ἀγορᾶς, ἢ ἐπικράτηση τῶν ἐργαστηρίων τῶν ἀγγειοπλαστών τοῦ *palatial style*) βρίσκουν μιὰ ἀκριβῆ ἀντιστοιχία σὲ ἄλλα κέντρα τῆς Ἀττικῆς. Οἱ κύριοι δείκτες τῶν ἀλλαγῶν ποὺ λαμβάνουν χώρα στὶς ἀττικὲς κοινότητες τῆς ΥΕ II

58. Γιὰ τὴν περιοχὴ αὕτῃ κατὰ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, βλ. Πετράκο 1977.

59. Μυλωνᾶς 1932α, 11· Mylonas 1932β, 106-109· Cosmopoulos 1996.

προκύπτουν από την εξέταση των νεκροταφείων. Ο τάφος ενός ατόμου της ανώτατης τάξης, ένταφιασμένου με μιὰ πλήρη πανοπλία και με έξωτικά στολίδια, έντοπίστηκε στὸν λόφο τῆς Χαμολιάς (τὸ νεκροταφείο τῆς Βραυρώνας). Στὸν Θορικὸ ἢ κατασκευὴ δύο μεγάλων θολωτῶν τάφων στὸ ὄρος Βελατούρι⁶⁰ δείχνει σαφῶς τὴ χρήση, ἐκ μέρους τῆς τοπικῆς ἀρχουσας τάξης, νέων μορφῶν τελετουργικῆς ἔκφρασης ποὺ υἱοθετοῦν ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ πρότυπο τῆς ἐλλαδικῆς ἡπειρωτικῆς χώρας καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν κτερισμάτων. Στὸ ἴδιο πλαίσιο πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ ἀνέγερση τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Μαραθώνα⁶¹, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΒ καὶ σχετίζεται μὲ τοπικὲς ἀρχές, ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὸν ἔλεγχο τῆς ἐκτεταμένης πεδιάδας, συνδέσμου ἀνάμεσα στὴν Ὠρωπία καὶ τὴν Ἀττική. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀττικῆς μέχρι σήμερα δὲν ἔδωσε καμιὰ μαρτυρία θολωτῶν τάφων: ἡ ἀπουσία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν κατάσταση τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας καί, μὲ βάση τὴν τεκμηρίωση ποὺ ἀφορᾷ τὴν Ἀθήνα τῆς ΥΕ ΙΙ, δὲν θὰ ἦταν ἐκπληξη ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς ταφικῆς κατασκευῆς παρόμοιας μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸν Θορικὸ.

Μεγαλύτερη μεγαλοπρέπεια στὴ σύνθεση τῶν κτερισμάτων καταγράφεται ἐπίσης στοὺς μνημειακοὺς κιβωτιόσχημους τάφους τῆς Ἐλευσίνας, ὅπου διατηρεῖται τὸ παραδοσιακὸ μεσοελλαδικὸ ἀρχιτεκτονικὸ πρότυπο. Στὴ φάση αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἐγκατάσταση ἐνὸς μεγάρου στὴν ἀκρόπολη, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ παλαιότερος πυρήνας μιᾶς ἀνακτορικῆς κατασκευῆς. Ἄλλα σημάδια ἀνάπτυξης παρατηροῦνται στὴν ἐμφάνιση τῶν παράκτιων οἰκισμῶν τοῦ Ἁγίου Κοσμά⁶² καὶ τῆς Βούλας-Ἀλυκῆς⁶³, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΑ μειώνεται ἡ ἀπομόνωση. Ἡ λεπτὴ κόκκινη γραμμὴ ποὺ συνδέει τὰ διάφορα κέντρα τῆς Ἀττικῆς μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ στὴν ταχεία ἄνοδο τῶν ἀθηναϊκῶν ἐργαστηρίων τῶν ἀγγείων *palatial style*: οἱ ἀρχαιομετρικὲς ἀναλύσεις ἐπιβεβαιώνουν ὅτι ὁ τόπος παραγωγῆς αὐτῆς τῆς κεραμικῆς κατηγορίας πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν Ἀθήνα, ἡ ὁποία στὴν περίοδο αὐτὴ παράγει κομπὰ ἐπιτραπέζια ἀγγεῖα, ποὺ φτάνουν καὶ στὴν Αἴγινα, τόπο τῆς παραγωγῆς μιᾶς κατηγορίας ἀγγείων ἐμπνευσμένων ἀπὸ τοὺς μινωικοὺς τύπους τοῦ *marine style*.

Σημάδια ἀνάπτυξης ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἀθήνα στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐμφανῆ στὴν ΥΕ ΙΙΑ1, ὅποτε ἀναδιοργανώνεται ὁ ἀστικὸς χῶρος καί, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, μετατοπίζεται τὸ κέντρο ἐξουσίας ἀπὸ τὴ νότια κλιτὸ στὴν κορυφὴ τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ σημασία τῶν ἀθηναϊκῶν ἐργαστηρίων εἶναι ἐμφανῆς στὴν παραγωγή μιᾶς συγκεκριμένης κατηγορίας κεραμικῆς, γνωστῆς ὡς *Acropolis burnished ware*, ποὺ χαρακτηρίζεται κυρίως ἀπὸ κλειστὰ σχήματα. Ἡ κυκλοφορία αὐτῆς τῆς κατηγορίας δὲν περιορίζεται μόνον στὴν Ἀττική, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὴ νότια Βοιωτία (Τανάγρα), στὶς Κυκλάδες (Κέα) καὶ στὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο (Κοράκου). Στὸ ἴδιο πλαίσιο πρέπει νὰ ἐρμηνεύεται ἡ ἔντονη συρρίκνωση τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Κολώνας στὴν Αἴγινα, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἔχει χάσει ὀριστικὰ τὴ λειτουργία ἐμπορικοῦ καὶ παραγωγικοῦ κέντρου πρὸς ὄφελος τῆς

60. Pelon 1976, 223-228· Phialon 2001, 79-80, 246-248.

61. Pelon 1976, 228-231.

62. Mylonas 1959.

63. Κεραμόπουλλος 1919, 34.

Σαλαμίνας, ὅπου ὁ οἰκισμὸς τῆς Ἀγίας Κυριακῆς φαίνεται νὰ εἶναι ἓνα προγεφύρωμα τῆς Ἀθήνας στὸν Σαρωνικό.

Ἡ μεγάλη ἔκταση τῶν δύο μεγάλων ἀθηναϊκῶν νεκροταφείων, τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ Ἰλισσοῦ, δείχνει σαφῶς τὴ σημασία τοῦ οἰκισμοῦ κατὰ τὸ ἀ' μισθὸ τοῦ 14ου αἰ., πιθανῶς σὲ βάρος τῶν κύριων κέντρων τῆς Ἀττικῆς: ἡ Κιάφα Θήτη ἐγκαταλείπεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ IIIA1, ἐνῶ ὁ Θορικὸς φαίνεται νὰ ἔχει χάσει τὴ σημασία καὶ τὸ κύρος ποὺ χαρακτηρίζαν τὸ κέντρο στὰ πρῶτα στάδια τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ ταχεία επέκταση τῆς Ἀθήνας πρὸς τὴ Μεσογαία καὶ τὴ νοτιοανατολικὴ Ἀττικὴ συμπίπτει, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐδαφικῆς ὀργάνωσης, μὲ τὴν ἐμφάνιση, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ IIIA, νέων οἰκισμῶν σὲ θέσεις οἱ ὁποῖες δὲν ἦταν κατοικημένες προηγουμένως. Στὸν λόφο τοῦ Κίτσι, κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Βουρβάτσι, ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς ἴχνη ὀχυρωμένης θέσης, γιὰ τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς διαδρομῆς ἀνάμεσα στὴ Βάρη καὶ τὸ νότιο τμήμα τῆς Μεσογαίας. Ἡ ἐξέταση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ IIIA-III B2, ἀποκαλύπτει κοινὰ στοιχεῖα ὡς πρὸς τὴν τυπολογία καὶ τὸν ρυθμὸ μὲ τὴ θεματολογία ποὺ ἦταν σὲ χρῆση στὴν Ἀθήνα. Καὶ οἱ τρόποι ἀπόδοσης τιμῆς στὰ ἄτομα τῆς ἀνώτατης τάξης θυμίζουν ἐκείνους τῶν νεκροταφείων τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ Μουσείου, μὲ τὴν υἱοθέτηση τῆς σφραγίδας ἀπὸ σκληρὴ πέτρα (εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κυρίαρχο θέμα στὰ σύνολα τῆς Βούλας, τοῦ Μενιδίου, τῆς Βάρης εἶναι ὁ λέοντας) καὶ τὴν εἰσαγωγὴ ἀγαθῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολή.

Ἡ ἔντονη διασπορὰ τῶν θέσεων στὴν πεδιάδα τῆς Μεσογαίας ἐμφανίζει ἓνα πρότυπο ἀραιῆς κατοίκησης τοῦ χώρου μὲ ἀπλοὺς οἰκισμοὺς, ἐκεῖ ὅπου βρισκόνταν ἐδάφη μὲ δυνατότητα πλούσιας παραγωγῆς, ὅπως τὸ Μαρκόπουλο, ἡ Κοπρέζα, τὸ Λιγόρι, τὸ Πικέρι, τὸ Χαρβάτι, ἡ Βελαδινέζα. Τὰ Μεσόγεια φαίνεται νὰ εἶναι ἓνας πολιτιστικὸς θύλακας μὲ συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, ὅπως ἀποκαλύπτει ἡ μελέτη τῆς κεραμικῆς παραγωγῆς: μαζὶ μὲ τὰ σχήματα ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἀθήνα, ὅπως οἱ κύλικες FT 264, ὑπάρχουν κατηγορίες οἱ ὁποῖες ἔχουν ὁμοιότητες μὲ τὴ σύγχρονη παραγωγὴ τῆς Ἀργολίδας καὶ τῆς Ρόδου. Εἶναι θεμιτὸ νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἂν ἡ περιοχὴ αὐτὴ μὲ μικροὺς οἰκισμοὺς, ὅπως τὰ Σπάτα, μὲ τοὺς μνημειακοὺς θαλαμοειδεῖς τάφους, ἀντιπροσώπευε τὸ μεγαλύτερο κέντρο καὶ ἀποτελοῦσε ἓναν ἀνεξάρτητο πολιτικὸ πόλο. Ἄν μετατοπίσουμε τὴν προσοχὴ μας στὴν Ἀθήνα, τὰ δεδομένα συγκλίνουν στὴ διαπίστωση ὅτι, παράλληλα μὲ μιὰ πρὸ σύνθετη ἀναδιάταξη τοῦ οἰκισμοῦ καὶ τοῦ νεκροταφείου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ IIIA2, ὑπῆρξε μιὰ σχετικὴ ἀπομόνωση «τῆς πόλης», ἐμφανέστατη, γιὰ παράδειγμα, στὴ μελέτη τῆς κεραμικῆς παραγωγῆς. Δύο εἶναι τὰ σημαντικὰ στοιχεῖα: τὸ πρῶτο εἶναι ἡ ἐξαφάνιση τῆς κεραμικῆς *Acropolis burnished ware*, ποὺ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὴν *red wash ware*, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἐπιτύχει στὴν Ἀττικὴ, περιορίζοντας τὴ ζώνη ἐξαγωγῆς τῆς στὸν Σαρωνικὸ καὶ στὴ Σαλαμίνα. Ἡ δευτέρη διαπίστωση ἀφορᾷ τὴν ἀναπάντεχη ἀπουσία στὴν Ἀθήνα δύο εἰδικῶν σχημάτων κυπέλλων τῆς κατηγορίας τῶν μόνωτων καὶ ἐκείνης μὲ τὴ λοξὴ λαβή, οἱ ὁποῖες ἀντιθέτως εἶχαν ἐξαπλωθεῖ σὲ ὅλη τὴν Ἀττικὴ. Ἡ ὑπαρξὴ μερικῶν ἐλεφαντόδοντων καὶ ἀντικεμένων «κύρους» στοὺς τάφους τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ Ἰλισσοῦ ἐπιβεβαιώνουν τὴν κυκλοφορίαν ἀγαθῶν «κύρους» τῆς πελοποννησιακῆς παραγωγῆς, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι τὴν Ἀθήνα κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπασχολοῦσε τὸ ὑπερπόντιο ἐμπόριο, καὶ ὄχι τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀττικὴ.

Τὸ σύνολο αὐτῶν τῶν στοιχείων ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἀθήνα, κατὰ τὴ διάρ-
κεια τῆς YE IIIA2-III B1, παρουσίασε σημάδια «ἀπομόνωσης» καὶ ἴσως κάποιες δυσκολίες
στὸν ἔλεγχο τῆς εὐφορης Μεσογαίας. Ἡ ὑπαρξὴ ὀχυρωμένων θέσεων κατὰ μῆκος τῆς νο-
τιοανατολικῆς πλαγιάς τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ τῆς νοτιοανατολικῆς ἀκτῆς θὰ μπορούσε νὰ
ἐρμηνευθεῖ στὴν κατεύθυνση αὐτή, πιθανῶς σὲ μία προσπάθεια νὰ ἐξασφαλίσει ἡ Ἀθήνα
τὸν ἔλεγχο τῆς μεταλλοφόρου Λαυρεωτικῆς.

Ἐὰν λοιπόν, ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ὑπάρχει κάποιο «κλείσιμο» πρὸς τὶς ἀνατολικὲς πε-
ριοχὲς τῆς Ἀττικῆς, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ Ἀθήνα ἔδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν ἄνω
κοιλιάδα τοῦ Κηφισοῦ καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Πάρνηθας. Ἡ ἀνάδυση ἐνὸς νέου κέντρου
ἐξουσίας, ὅπως τὸ Μενίδι, ὅπου ἡ τοπικὴ ἀνώτερη τάξη ἐπιλέγει νὰ υἱοθετήσῃ τὴν ταφικὴ
τυπολογία τοῦ θολωτοῦ τάφου, εἶναι ἓνα γεγονός μὲ κάποια σημασία ποὺ ἀξίζει νὰ διε-
ρευνηθεῖ. Ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Μενιδίου⁶⁴, ποὺ ἐντάσσεται στὴν YE IIIA2 ἢ στὴν YE
III B1, πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὸν κοντινὸ οἰκισμὸ τῆς Νέμεσης⁶⁵, ἓνα χαμηλὸ ὕψωμα σὲ
στρατηγικὴ θέση κατὰ μῆκος τοῦ Κηφισοῦ γιὰ τὸν ἔλεγχο ἐνὸς ἀπὸ τοὺς κύριους δρόμους,
ὁ ὁποῖος πλευρίζοντας τὶς ἀνατολικὲς πλαγιὲς τῆς Πάρνηθας ὁδηγοῦσε στὴ Βοιωτία. Οἱ
πρῶτες μαρτυρίες γιὰ τὴ Νέμεση χρονολογοῦνται στὴν YE IIIA1, στὴν περίοδο τῆς μεγα-
λύτερης ἐμπορικῆς προώθησης τῆς Ἀθήνας στὴν Ἀττικὴ, ὅταν ἡ ἀθηναϊκὴ κεραμικὴ παρα-
γωγὴ ἔφτασε στὴν πεδιάδα τῆς Τανάγρας. Ἡ Νέμεση, ὡς ἐκ τούτου, θὰ μπορούσε νὰ
χαρακτηριστεῖ ὡς ἓνα περιφερειακὸ κέντρο πού, γιὰ τὶς ἔντονες τακτικο-στρατηγικὲς τά-
σεις, θὰ λειτουργοῦσε ὡς κέντρο ἐλέγχου τοῦ δρόμου πρὸς τὴ νότια Βοιωτία.

Πιὸ περίπλοκη εἶναι ἡ κατάσταση στὴ δυτικὴ Ἀττικὴ, ὅπου τὸ κέντρο ἀναφορᾶς εἶναι
τὸ προπύργιο τῆς Ἐλευσίνας. Ἀπὸ τὴν YE IIIA1 ὁ οἰκισμὸς φανερώνει σημάδια ἀνάπτυ-
ξης, ποὺ θὰ εἶναι ἐμφανέστερα στὴ μεταγενέστερη φάση, ὅταν στὴ βορειοανατολικὴ
πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης θὰ κατασκευαστεῖ ἓνα τεράστιο ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα, ἴσως
ἓνα ἀνάκτορο. Ἡ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, κάποιες ὁμοιότητες στὴν κεραμικὴ
παραγωγὴ καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἀλλαγὴ στὴν ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ (μὲ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν
τύπο τῶν κιβωτιόσχημων τάφων στοὺς θαλαμοειδεῖς) ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ Ἐλευ-
σίνα ἐλίσσεται στὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐπιρροή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ
τάση ἐπέκτασης τῆς Ἀθήνας πρὸς τὸν Σαρωνικὸ θὰ ἔβρισκε πλήρη ἐπιβεβαίωση στὴν
ἐνδυνάμωση ὀρισμένων παράκτιων κέντρων, ὅπως ἡ Ἐλευσίνα, κέντρο διαλογῆς τῶν προ-
ϊόντων ἀπὸ τὴν Κρήτη, ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, παράλ-
ληλα μὲ τὴν ἐμφάνιση τῶν παλαιότερων οἰκήσεων στὴν περιοχὴ τοῦ Πειραιᾶ (ὁ οἰκισμὸς
ἐπάνω στὸν λόφο τῆς Μουνιχίας καὶ τὸ νεκροταφεῖο στὴ Χαραυγὴ) καὶ στὸ ἀρχαῖο
Φάληρο, καὶ οἱ δύο θέσεις τῆς YE IIIA2 ἐποχῆς.

Τὸ «κλείσιμο» πρὸς τὴ βορειοανατολικὴ Ἀττικὴ φαίνεται νὰ παρατείνεται ἀκόμη καὶ
κατὰ τὴ διάρκεια τῆς YE III B1-2, ὅταν στὴν Ἀθήνα γινόταν ἀναδιοργάνωση τῆς ἀστικῆς

64. Lolling 1880· Pelon 1976, 223-233.

65. Ὁ οἰκισμὸς ποὺ συνδέεται μὲ τὸν τάφο αὐτὸν
εἶναι ἄγνωστος. Ὁ Lolling ἐπιχείρησε νὰ τὸν τοποθε-
τήσῃ σὲ μερικὲς ἑκατοντάδες μέτρα πρὸς τὰ δυτικά,

στὸν λόφο τοῦ Γεροβουνίου, ἀλλὰ ὁ Hope Simpson
(Hope Simpson 1958-59) πρότεινε νὰ τοποθετηθεῖ πε-
ρίπου 1 χιλιόμετρο ἀνατολικά, πέραν τοῦ Κηφισοῦ,
στὸν λόφο τῆς Νέμεσης.

διάταξης καὶ ἀναδιάρθρωση τῆς Ἀκρόπολης. Μὲ τὸ ἐντυπωσιακὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῆς Ἀκρόπολης, μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς Βόρειας Κρήνης, μὲ τὴ σημαντικὴ ἐπέκταση τοῦ οἰκισμοῦ στὴ νότια κλιτύ, ἡ Ἀθήνα εἶχε ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς κέντρου μυκηναϊκῆς ἐξουσίας. Ἐπιπλέον, ἡ ἐπανάληψη σὲ μεγάλη κλίμακα τῆς ἐκμετάλλευσης τῶν κοιτασμάτων ἀργυρούχου μολύβδου τῆς Λαυρεωτικῆς, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς ἔρευνες στὸ ὄρυχεῖο 3⁶⁶, πιθανὸν νὰ συνδέεται στενὰ μὲ ἓνα σημαντικὸ κέντρο ἐξουσίας, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστῇ μόνον στὴν Ἀκρόπολη. Ἡ ἀποφασιστικὴ ἐπανεμφάνιση τῆς Ἀθήνας στὴν ἀνατολικὴ Ἀττικὴ εἶναι τὸ λεπτὸ νῆμα ποὺ συνδέει τὸ μεγάλο ἔργο ἀναδιάρθρωσης τῆς Ἀκρόπολης, παρόμοιας τώρα μὲ μίαν ἀκρόπολη τῆς Ἀργολίδας, μὲ μιὰ νέα πολιτικὴ ἐπέκτασης πρὸς τὴ Μεσογαίαν. Καὶ πάλι ἡ μελέτη τῶν κεραμικῶν σχημάτων καὶ τῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς προσφέρει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Τὸ σύνολο τῶν ἀγγείων ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τοῦ Πικερμίου καὶ τῆς Κοπρέζας ἀποκαλύπτει πολλοὺς τύπους, πού, γιὰ τὰ σχήματα καὶ τὴ διακόσμηση, μποροῦν νὰ ἐξομοιωθοῦν μὲ τὶς ἀθηναϊκὲς παραγωγές. Ἐνας ἄλλος πολύτιμος δείκτης εἶναι ἡ ἐξάπλωση τῆς κύλικας FT 262 μὲ ὑπερυψωμένες λαβές, ποὺ μαρτυρεῖται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγορᾶς, εἶναι ὅμως ἀποῦσα γιὰ ὁλόκληρη τὴν YE IIIA1-2 στὴν ἀνατολικὴ Ἀττικὴ ὁ τύπος αὐτὸς γίνεται πολὺ κοινὸς κατὰ τὴν YE IIIB1 στὰ νεκροταφεῖα τῆς Μεσογαίας (Κοπρέζα, Βραυρώνια) καὶ τῆς νότιας ἀκτῆς (Βούλα, Βάρκιζα).

Ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἐνδείξεις μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ Ἀθήνα, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς YE IIIB, εἶχε κάποιον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Μεσογαίαν, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν ἀποσκοποῦσε σὲ πολιτικὸ ἔλεγχο ἢ μόνον σὲ πολιτιστικὴ ἐπιρροή. Ἐὰν ἀποδεχτοῦμε τὴν πρώτη ὑπόθεση, τὰ Σπάτα, μὲ τοὺς πλούσιους θαλαμοειδεῖς τάφους, θὰ ἀντιπροσώπευε τὴν ἔδρα μιᾶς ὑποτελοῦς περιοχῆς τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἐξέταση τῶν κτερισμάτων ὑποδηλώνει στοιχεῖα συγγένειας μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ παραγωγή: καὶ στὴν Ἀθήνα παραπέμπουν ὄχι μόνον ἡ ὑπαρξὴ ὀρισμένων ἀντικειμένων ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο⁶⁷, ποὺ μαζί μὲ ἐκεῖνα τοῦ Μενιδίου καὶ τοῦ τάφου I τῆς Ἀγορᾶς θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἐργαστήριον, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα κοσμημάτων.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἀθήνας γιὰ τὴν ἀνατολικὴ Ἀττικὴ ξεκίνησε μιὰ διαδικασία ἀναδιοργάνωσης τῶν παραδοσιακῶν μορφῶν κατοίκησης τῆς χώρας. Τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο εἶναι ἡ ἐμφάνιση τῶν ἀποθετῶν ὑλικοῦ μέσα σὲ φυσικὲς κοιλότητες καὶ ἐπάνω σὲ λόφους πού, σὲ ἀναλογία μὲ παρόμοιες ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν Κωπαΐδα καὶ τὴν Ἀργολίδα, θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς χώροι λατρείας ἐκτὸς πόλης. Τὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς τῆς YE IIIA-B ἀπὸ τὴν Καισαριανή, ἐπάνω σὲ ἓνα λόφο κοντὰ στὸ βυζαντινὸ μοναστήριον, συνδέεται μὲ ἓναν ἀποθέτη μέσα σὲ σπηλιὰ στὶς ἀνατολικὲς πλαγιὲς τοῦ Ὑμηττοῦ (ὁ λόφος τοῦ Προφήτη Ἡλία), ἀπ' ὅπου προέρχεται ἓνα μοναδικὸ ἀγγεῖο οἰνοχόη-ρυτό, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὰ τελετουργικὰ ἀγγεῖα τῆς Κρήτης. Τὸ σπήλαιο βρίσκεται στὴν ἄκρη τῆς πεδιάδας τοῦ Κορωπίου, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη

66. Γιὰ τὴν ἐκμετάλλευση κατὰ τὴν Ὑστερὴ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, βλ. Mountjoy 1995a.

67. Poursat 1977, 153-166, πίν. XLVII-LII.

τοῦ Κάστρου τοῦ Χριστοῦ, γνωστὴ γιὰ τὴν παρουσία μεγάλων συγκεντρώσεων σκωρίας, ποὺ ὑποδηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κέντρου παραγωγῆς μετάλλου.

Τὸ σπήλαιο τοῦ Ὑμηττοῦ, γιὰ τὴ χρήση τοῦ ὁποίου ὡς τόπου λατρείας φαίνεται νὰ μὴν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ἀποκτᾷ μεγαλύτερη σημασία ἐὰν συσχετιστεῖ μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διδὸς Ὀμβρίου⁶⁸, σημαντικὸ θρησκευτικὸ κέντρο τῆς Ἀττικῆς στὴ Γεωμετρικὴ περίοδο. Ἕνας ἄλλος ἀποθέτης ἐντὸς σπηλαίου ἐντοπίστηκε σὲ μιὰ σπηλιὰ στὶς ἀνατολικὲς πλαγιὲς τοῦ Μικροῦ Ριπάρι, ἕναν λόφο ποὺ ὀριοθετεῖ τὸ νότιο τμήμα τῆς περιοχῆς τοῦ Λαυρίου. Ἄν ὁ ἀποθέτης αὐτὸς κλείνει συμβολικὰ τὴν πλούσια μεταλλοφόρα περιοχὴ τῆς Λαυρεωτικῆς, στὰ βόρεια, ἕνας δεύτερος ἀποθέτης ἐντὸς σπηλαίου στὴν Κακὴ Θάλασσα ἀποτελεῖ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ ἴδιου πολιτικοῦ συνόλου, τὸ κέντρο τοῦ ὁποίου μπορεῖ νὰ ἀναγνωριστεῖ στὸν Θορικό.

Στὴν ἀπέραντη πεδιάδα τοῦ Μαραθώνα, σημεῖο σύνδεσης μεταξὺ τῆς Μεσογαίας καὶ τῆς Ὠρωπίας, βρέθηκε ἕνας σημαντικὸς ἀποθέτης ἐντὸς τοῦ Σπηλαίου τοῦ Πανός, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς λατρείας τῶν ἐν λόγῳ κοινοτήτων ποὺ ἦταν διασκορπισμένες στὴν περιοχὴ αὐτή. Ἐπίσης στὸ σπήλαιο τῆς Χασιάς, στὶς νότιες πλαγιὲς τῆς Πάρνηθας, βρέθηκαν ἴχνη χρήσης κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ-Γ, ποὺ πιθανὸν νὰ σχετίζονται μὲ τὴν ἐποχικὴ μετακίνηση ποιμνίων πρὸς τὰ καλοκαιρινὰ βοσκοτόπια.

Ἡ Ἀθήνα δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ὑποστῇ καταστροφὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΒ2, ἐνῶ πιθανὰ σημάδια καταστροφῆς ἀνιχνεύονται στὴν ΥΕ ΙΙΓ1, ὅταν ἐγκαταλείφθηκαν οἱ οἰκίες στὴ βόρεια κλιτὺ καὶ ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ παρουσιάζει σαφὴ σημάδια καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιά. Ἡ σημασία ποὺ σταδιακὰ ἀποκτᾷ ὁ οἰκισμὸς τῆς Περαιτῆς, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ΥΕ ΙΙΓ1-2, θὰ μπορούσε νὰ συνδέεται μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν γειτονικῶν ὄρυχείων τῆς Λαυρεωτικῆς, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχουν ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ φάση αὐτὴ στὴν ὑπόλοιπη Ἀττικὴ.

ALBERTO BENVENUTI

68. Στὸ ἱερὸ αὐτό, ποὺ ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ διερευνηθεῖ ἀπὸ τοὺς Blegen καὶ Young μεταξὺ 1923 καὶ 1940, βρέθηκε κεραμικὸ ὑλικὸ τῆς ΠΕ, ΜΕ καὶ ΥΕ· ἐν-τούτοις ἡ τοποθέτηση ἀναθηματικοῦ ὑλικοῦ ἀρχίζει μόνο στὴν Ὑστερὴ Πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ (Langdon 1976, 53-55, 74).

ΣΗΜΕΙΩΣΗ. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸν Stefano Garbin γιὰ τὴ βοήθειά του, καθὼς καὶ στὴ Sandra Zuzzi καὶ τὴ Μαρία Γαβρίλη γιὰ τὴν πολύτιμη βοήθειά τους στὴν ἐλληνικὴ μετάφραση.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ålin 1962 P. Ålin, *Das Ende der mykenischen Fundstritten auf dem griechischen Festland*, SIMA 1 (Lund 1962).
- Ammerman 1996 A. J. Ammerman, The Eridanos Valley and the Athenian Agora, *AJA* 100, 699-715.
- Athens* L. Parlama, N. Stampolidis (ἐκδ.), *Athens: the City beneath the City. Antiquities from the Metropolitan Railway Excavations* (Athens 2001).
- Benzi 1975 M. Benzi, *Ceramica micenea in Attica*, Testi e documenti per lo studio dell'antichità 50 (Milano 1975).
- Brommer 1972 F. Brommer, Die Antiken des Athener Instituts, *MDAI(A)* 87, 255-294.
- Broneer 1932 O. Broneer, Eros and Aphrodite on the North Slope of the Acropolis, *Hesperia* 1, 31-55.
- Broneer 1933 O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1931-1932, *Hesperia* 2, 329-417.
- Broneer 1935 O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, 1933-1934, *Hesperia* 4, 109-188.
- Broneer 1938 O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Acropolis in Athens, *Hesperia* 7, 161-263.
- Broneer 1939 O. Broneer, A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis, *Hesperia* 8, 317-433.
- Brouskari 1980 M. Brouskari, A Dark Age Cemetery in Erechtheion Street, Athens, *BSA* 75, 13-31.
- Bundgaard 1974 A. J. Bundgaard, *The Excavations of the Athenian Acropolis 1882-1890* (Copenhagen 1974).
- Bundgaard 1976 A. J. Bundgaard, *Parthenon and the Mycenaean City on the Heights* (Copenhagen 1976).
- Camp 1977 J. McK. Camp, *The water supply of ancient Athens from 3000 to 86 B.C.* (δ.δ. Princeton Univ. 1977).
- Camp 1999 J. McK. Camp, Excavations in the Athenian Agora, 1996 and 1997, *Hesperia* 68, 255-283.
- Camp 2001 J. McK. Camp, *The Archaeology of Athens* (New Haven-London 2001).
- Cavanagh 1977 W. G. Cavanagh, *Attic Burial Customs ca 2000-1700 B.C.* (London 1977).
- Cosmopoulos 1996 M. B. Cosmopoulos, Recherches sur la stratigraphie préhistorique d'Eleusis. Travaux 1995, *EMC* 40, 1-26.
- D'Agata 1996 A. L. D'Agata, The 'Lord of Asine' Reconsidered. Techniques, Type and Chronology, στὸ R. Hägg, G. Nordquist, B. Wells (ἐκδ.), *Asine III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930*, Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen 4^o 45 (Stockholm 1996) 39-46.
- Desborough 1964 V. R. d'A. Desborough, *The Last Mycenaeans and their Successors. An Archaeological Survey c. 1200 - c. 1000 B.C.* (Oxford 1964).
- Δημακοπούλου 1971 K. Δημακοπούλου, Μυκηναϊκὴ πύλινη κεφαλὴ, *ΑΔ* 25, 1970, Α, 174-183.
- Eitelfjorg 1993 H. Eitelfjorg, *The entrance to the Athenian Acropolis before Mnesicles* (Boston 1993).
- Frazer 1913 J. C. Frazer, *Pausania's Description of Greece*, II. *Commentary on Book I* (London 1913).
- Gale, Stos Gale 1982 N. H. Gale, Z. A. Stos Gale, Thorikos, Perati and Bronze Age Silver Production in Laurion, Attica, στὸ P. Spitaels (ἐκδ.), *Studies in South Attica I*, Miscellanea Graeca 5 (Gent 1982) 97-104.

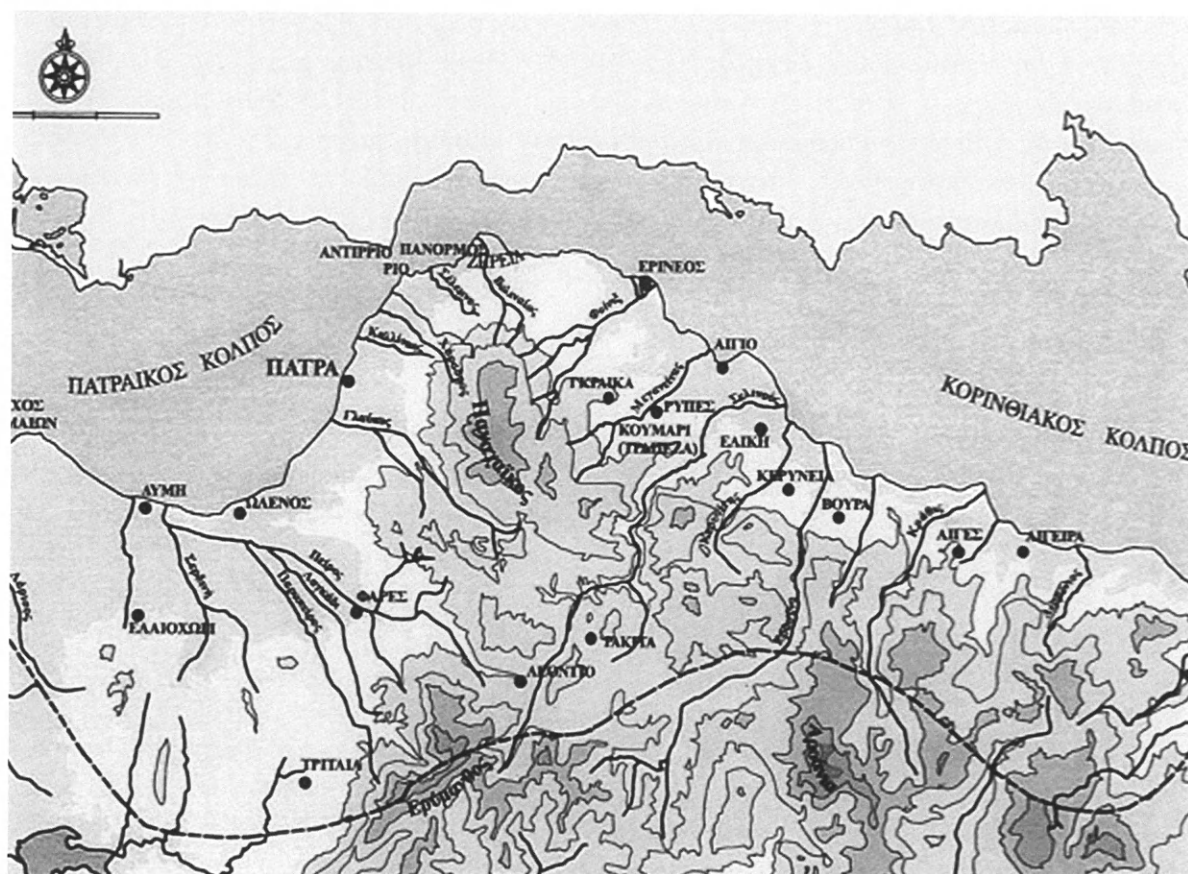
- Gauss 2000 W. Gauss, Neue Forschungen zur prähistorischen Akropolis von Athen, στὸ F. Blakomer (ἐκδ.), *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 1998* (Wien 2000) 167-189.
- Gauss 2003 W. Gauss, The Late Mycenaean pottery from the north slope of the Athenian Acropolis, στὸ Z. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms I* (Wien 2003) 93-104.
- Gauss, Ruppresteiner 1998 W. Gauss, F. Ruppresteiner, Die Athener Akropolis in der frühen Eisenzeit, *MDAI(A)* 113, 1-60.
- Gauss, Ruppresteiner 2001 W. Gauss, F. Ruppresteiner, Mykenische Funde von der Platia Eleftherias (Koumoundourou) in Athen, *AA* 2001, 159-168.
- Graef, Langlotz 1925 B. Graef, E. Langlotz, *Die antiken Vasen von der Akropolis zu Athen* (Berlin 1925).
- Hafner 1943 G. Hafner, Eine submykenische Stierplastik, *JDAI* 58, 183-198.
- Hagel 1992 D. Hagel, The fortifications of the Late Bronze Age on Kiapha Thiti, Attika, στὸ S. van de Maele, J. M. Fossey (ἐκδ.), *Fortificationes antiquae* (Amsterdam 1992) 45-51.
- Harrison 1906 J. Harrison, *Primitive Athens as Described by Thucydides* (Cambridge 1906).
- Hill 1959 I. T. Hill, *The Ancient City of Athens* (Chicago 1959).
- Holland 1939 L. B. Holland, The Hall of the Athenian Kings, *AJA* 43, 289-298.
- Hope Simpson 1958-59 R. Hope Simpson, Nemesis. A Mycenaean settlement near the Menidi Tholos Tomb, *BSA* 53-54, 292-294.
- Hurwit 1999 J. M. Hurwit, *The Athenian Acropolis. History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present* (Cambridge 1999).
- Ἰακωβίδης 1962 Σ. Ε. Ἰακωβίδης, *Ἡ μυκηναϊκὴ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθῆναι 1962).
- Ἰακωβίδης 1969-70 Σ. Ε. Ἰακωβίδης, *Περατὴ. Τὸ νεκροταφεῖον I-III*, Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 67 (Ἀθῆναι 1969-70).
- Iakovidis 1980 S. E. Iakovidis, *Excavations of the necropolis at Perati* (Los Angeles 1980).
- Iakovidis 1983 S. E. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece* (Leiden 1983).
- Iakovidis 2006 S. E. Iakovidis, *The Mycenaean Acropolis of Athens*, The Archaeological Society at Athens Library 240 (Athens 2006).
- Immerwahr 1971 S. A. Immerwahr, *The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora* 13 (Princeton 1971).
- Judeich 1931 W. Judeich, *Topographie von Athen*, HAW 3/2.2 (München 1931).
- Καβαβιάδης, Καβεράου 1906 Π. Καβαβιάδης, Γ. Καβεράου, *Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890* (ἐν Ἀθήναις 1906).
- Κακαβογιάννης 1982 Ε. Χ. Κακαβογιάννης, Σουνιακὰ-Λαυρεωτικά, *ΑΔ* 32, 1977, Α, 182-217.
- Κεραμόπουλλος 1919 Ἀ. Κεραμόπουλλος, Ἀνασκαφὴ ἐν Αἰξωνῇ Ἀττικῆς (Πυρναρὴ καὶ Ἄλυκὴ Γλυφάδας), *ΠΑΑ* 1919, 32-46.
- Knigge 1991 U. Knigge, *The Athenian Kerameikos. History - monuments - excavations* (Athens 1991).
- Langdon 1976 M. K. Langdon, *A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettus*, *Hesperia* Suppl. 16 (Princeton 1976).
- Lauter 1989 H. Lauter, Die protomykenische Burg auf Kiapha Thiti in Attika, *Aegaeum* 3, 145-149.
- Lauter 1996 H. Lauter, *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen*, II 1. *Die bronzezeitliche Architektur*, MarbWPr 1995 (Marburg 1996).
- Leslie Shear Jr. 1975 T. Leslie Shear Jr., The Athenian Agora: Excavations of 1973-1974, *Hesperia* 44, 331-374.
- Leslie Shear Jr. 1997 T. Leslie Shear Jr., The Athenian Agora: Excavations of 1989-1993, *Hesperia* 66, 495-548.

- Little, Papadopoloulos 1998 L. M. Little, J. Papadopoloulos, A Social Outcast in Early Iron Age Athens, *Hesperia* 67, 375-404.
- Lolling 1880 H. Lolling, *Das Kuppelgrab bei Menidi* (Athen 1880).
- Maran 1992 J. Maran, *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II 2. 2. Jt. v.Chr.: Keramik und Kleinfunde*, MarbWPr 1990 (Marburg 1992).
- Mark 1993 I. S. Mark, *The Sanctuary of Athena Nike in Athens: architectural stages and chronology*, *Hesperia* Suppl. 26 (Princeton 1993).
- Mayer 1893 M. Mayer, Mykenische Beiräte, *JdI* 7, 1892, 72-81.
- Morgan 1935 C. H. Morgan II, The Terracotta Figurines from the North Slope of the Acropolis, *Hesperia* 4, 189-213.
- Mountjoy 1981 P. A. Mountjoy, *Four Early Mycenaean wells from the South Slope of the Acropolis at Athens*, *Miscellanea Graeca* 4 (Gent 1981).
- Mountjoy 1988 P. A. Mountjoy, LH IIIC Late Versus Submycenaean. The Kerameikos Pompeion Cemetery Revisited, *JdI* 103, 1-37.
- Mountjoy 1995a P. A. Mountjoy, Thorikos Mine no. 3: The Mycenaean pottery, *BSA* 90, 195-227.
- Mountjoy 1995b P. A. Mountjoy, *Mycenaean Athens*, *Studies in Mediterranean archaeology and literature Pocketbook* 127 (Jonsered 1995).
- Mountjoy 1999 P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden 1999).
- Mussche 1998 H. Mussche, *Thorikos. A Mining Town in Ancient Attika, Fouilles de Thorikos* 2 (Gent 1998).
- Μυλωνᾶς 1932α Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Προϊστορική Ἐλευσίς, στὸ Κ. Κουρουνιώτης, *Ἐλευσινιακά* I (Ἀθῆναι 1932) 1-172.
- Mylonas 1932β G. E. Mylonas, Eleusis in the Bronze Age, *AJA* 36, 104-117.
- Mylonas 1959 G. E. Mylonas, *Aghios Kosmas. An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton 1959).
- Mylonas Shear 1999 I. Mylonas Shear, The western approach to the Athenian Akropolis, *JHS* 119, 86-127.
- Nylander 1962 C. Nylander, Die sog. mykenischen Säulenbasen auf der Akropolis in Athen, *OAth* 4, 31-77.
- Παντελίδου 1975 M. Α. Παντελίδου, *Αἱ προϊστορικαὶ Ἀθῆναι* (Ἀθῆναι 1975).
- Papadimitriou 2001 N. Papadimitriou, *Built Chamber Tombs of Middle and Late Bronze Age date in Mainland Greece and the Islands*, *Bar* 925 (Oxford 2001).
- Παπανικολάου 1986 Α. Παπανικολάου, Νεότερες παρατηρήσεις γιὰ τὸ ἀμυντικὸ σύστημα τῆς Ἀκροπόλεως κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἐλληνοπερσικῶν πολέμων, *ΑΔ* 34, 1979, Α, 217-227.
- Pelon 1976 O. Pelon, *Tholoi, tumuli et cercles funéraires*, *Béfar* 229 (Paris 1976).
- Πετράκος 1977 B. Πετράκος, Ἐκ τῆς μυκηναϊκῆς ὤρωπίας, *ΑΔ* 29, 1974, Α, 95-99.
- Phialon 2011 L. Phialon, *L'émergence de la civilisation mycénienne en Grèce centrale*, *Aegaeum* 32 (Liège).
- Polignac 1995 F. de Polignac, *Cults, territory, and the origins of the Greek city-state* (Chicago 1995).
- Πολυχρονάκου Σγουρίτσα 1995: N. Πολυχρονάκου Σγουρίτσα, Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Βάρκιζας-Βάρης, *ΑΔ* 43, 1988, Α, 1-108.
- Polychronakou Sgouritsa 2001: N. Polychronakou Sgouritsa, The Mycenaean Mesogaia, στὸ S. A. Idea (ἐκδ.), *Mesogaia. History and Culture of Mesogeia in Attica* (Athens 2001) 45-67.
- Poursat 1977 J.-C. Poursat, *Catalogue des ivoires mycéniens du Musée National d'Athènes*, *Béfar* 230 bis (Paris 1977).
- Privitera 2013 S. Privitera, *Principi, Pelasgi e pescatori. L'Attica nella tarda Età del Bronzo*, *Sataa* 7 (Atene-Paestum 2013).

- Ruppestein 2007 F. Ruppestein, *Die submykenische Nekropole. Neufunde und Neubewertung, Kerameikos* 18 (München 2007).
- Rutter 1975 J. B. Rutter, Evidence for a Mycenaean Tomb of the Late Helladic IIA Period in the Athenian Agora, *Hesperia* 44, 375-378.
- Sakellarakis 1976 J. A. Sakellarakis, Mycenaean stone vases, *SMEA* 17, 173-187.
- Smithson 1977 E. L. Smithson, "Submycenaean" and LH IIIC Domestic Deposits in Athens, *AJA* 81, 78-79.
- Stubbings 1947 F. H. Stubbings, The Mycenaean Pottery of Attica, *BSA* 42, 1-75.
- Styrenius 1967 C.-G. Styrenius, *Submycenaean Studies. Examination of finds from Mainland Greece with a chapter on Attic Protogeometric graves*, Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen 8° 7 (Lund 1967).
- Τραυλός 1960 Ἴ. Ν. Τραυλός, *Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν: ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος* (Ἀθῆναι 1960).
- Travlos 1971 J. N. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des Antiken Athen* (Tübingen 1971).
- Wright 1994 J. C. Wright, The Mycenaean Entrance System at the West End of the Akropolis of Athens, *Hesperia* 63, 323-360.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ
ΧΡΟΝΙΚΑ

ΝΕΩΤΕΡΑ ΠΕΡΙ ΑΧΑΪΑΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΩΝ



Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 2013, στὴ σειρὰ τῶν μαθημάτων τῆς «Σχολῆς τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης» τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἔδωσα διάλεξη μὲ θέμα τὴν ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῆς Ἀχαΐας ἀπὸ τὴν πρώτην Ἑποχὴ τοῦ Σιδήρου ἕως τὴ Ρωμαιοκρατία καὶ σύνοψη τῆς ἀρχαιολογίας τῶν Πατρῶν.

Ἐκρίνα σκόπιμο νὰ καταγράψω ἐπιλεκτικὰ καὶ νὰ δημοσιεύσω στοιχεῖα τῆς ὁμιλίας ἢ ὅποια ἀπευθυνόταν σὲ εὐρύτερο κοινό. Ἡ παρουσίαση ὅμως ἐδῶ ἀπευθύνεται πρὸς πολὺν

σὲ εἰδικοὺς καὶ γνῶστες τῶν ζητημάτων, ἀφοῦ γιὰ λόγους οἰκονομίας περιορίζομαι σὲ συνοπτικὲς παρατηρήσεις παραλείποντας ἐπεξηγήσεις καὶ περιγραφὲς γνωστῶν ἀντικειμένων. Εἶναι θέματα ποὺ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ θίξω στὴν ὁμιλία, καὶ μάλιστα νὰ διατυπώσω σχετικὰ μὲ αὐτὰ καὶ προσωπικὲς ἀπόψεις, πράγμα ποὺ αἰτιολογεῖ τὸν τίτλο τῆς παρούσας ἀνακοίνωσης.

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν περιέχει νέα εὐρήματα οὔτε εἶναι συστηματικὴ μελέτη, ὅπως ἄλλωστε πλεῖστες καὶ ἐπαναλαμβανόμενες ἀνακοινώσεις ἀρχαιολόγων καὶ ιστορικών περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῶν Πατρῶν, ποὺ πρέπει νὰ ταχθοῦν στὴν κατηγορία πρώτων ἢ προκαταρκτικῶν δημοσιεύσεων. Προγράμματα συνεργατικῶν καὶ σύνθετων συστηματικῶν ἐκδόσεων τῶν εὐρημάτων τῶν Πατρῶν ἔχουν προταθεῖ ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο ἤδη τὴν ἐποχὴ ποὺ ἤμουν ἑφορος Ἀρχαιοτήτων στὴν Πάτρα, χωρὶς νὰ εὐοδωθοῦν. Ὡστόσο δὲν λείπουν ἀτομικὲς συστηματικὲς δημοσιεύσεις περὶ Πατρῶν ποὺ εἶδαν ἕως τώρα τὸ φῶς: χρυσῶν κοσμημάτων, ὀρισμένων ταφικῶν κτισμάτων, κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν, ἐπιγραφῶν, νομισμάτων, λυχναριῶν, κεραμικῆς ἐποχῆς Ρωμαϊοκρατίας, μνημείων τῶν μονομάχων, ψηφιδωτῶν (βλ. στὴ βιβλιογραφία τοὺς τίτλους μὲ ἀστερίσκο).

Α΄

Ἡ χωρογραφία τῆς Ἀχαΐας, τὴν ὁποία ὀρίζει μὲ τὴν πρώτη φράση τοῦ στὰ Ἀχαϊκὰ ὁ Πανσανίας (VII 1), ἴσχυε αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ περιηγητῆ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἐκτὸς μικρῶν ἐξαίρεσεων πρὸς Α. καὶ Ν. ἰσχύει καὶ σήμερον: Ἡ δὲ τῆς Ἠλείας μέση καὶ Σικυωνίας καθήκουσα μὲν ἐπὶ τὴν πρὸς ἑω θάλασσαν, Ἀχαΐαν δὲ ὄνομα τὸ ἐφ' ἡμῶν ἀπὸ τῶν ἐνοικούντων αὐτὴ τε Αἰγιαλὸς τὸ ἀρχαῖον καὶ οἱ νεμόμενοι τὴν γῆν ἐκαλοῦντο Αἰγιαλεῖς...

Ἡ γνωστὴ μυθικὴ παράδοση ἀνάγει τὴν ἐπικράτηση τοῦ ὀνόματος τῆς Ἀχαΐας στὴ μετανάστευση Ἀχαιῶν ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴ Λακωνία στὸ βόρειο αὐτὸ μέρος τοῦ νησιοῦ τοῦ Πέλοπος, ὅπου πρὶν κατοικοῦσαν Ἴωνες¹. Ἡ ἀρχαία αὐτὴ μυθιστορία θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς Ἀχαΐας ἀπόηχος ἱστορικῆς πραγματικότητος: πληθυσμιακὲς ὁμάδες ποὺ αὐτοπροσδιορίζονταν μὲ τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Ἀχαιοὶ ἐγκαταστάθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴ διάλυση τοῦ μυκηναϊκοῦ κρατικοῦ συστήματος καὶ κατὰ τὴ μακροχρόνια περίοδο τῶν ἀλλεπάλληλων μετακινήσεων λαῶν, διωγμένοι ἀπὸ ἄλλες ὁμάδες (τὶς περίφημες κατερχόμενες ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ) στὸν πρὶν ὀνομαζόμενο Αἰγιαλὸν στὸν ὁποῖο ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους. Ἡ ὅλη μυθιστορία μαζί μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ μύθου περὶ ἐπώνυμων οἰκιστῶν ἢ κτιστῶν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, εἶναι ἐπινόηση πολὺ ὑστερότερη τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ ὁ τυχὸν ἱστορικὸς πυρήνας. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀρχαιολογικὰ μαρτύρια καταστροφῶν καὶ ἐγκαταστάσεων ἐπηλύδων

1. Πανσ. VII 1, 6-9 6, 1-3. Ὡστόσο ἔχουν ἐκφρασθεῖ ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἰωνικὸ παρελθὸν τῆς Ἀχαΐας. Βλ. βιβλιογραφικὸ σημείωμα Rizakis 1995, 112. Καὶ

ὑπάρχουν καὶ ἄλλες παραδόσεις γιὰ τὴν ἀφίξιν τῶν Ἀχαιῶν, Σακελλαρίου 1991.

(Ἀχαιῶν κ.ά.) δὲν ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ γι' αὐτὸ λείπουν ἀκριβέστερες χρονολογήσεις ἀφίξεως λαῶν στὴν Ἀχαΐα. Πάντως ἀξιόλογοι ΥΕ ΙΙΙΓ τάφοι κυρίως στὴ Δυτικὴ Ἀχαΐα, χωρὶς νὰ λείπουν καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Πατρῶν κ.ά., εἶναι ἰσχυρὰ τεκμήρια τῆς τροπῆς τῆς πολιτικοκοινωνικῆς δομῆς τοῦ Ὑστερομυκηναϊκοῦ κόσμου μετὰ ἀπὸ τὴν πτώση τῶν ἀνάκτων. Οἱ τάφοι αὐτοί, ποὺ φθάνουν ἕως τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, ἀνήκουν σὲ τοπικοὺς πολεμικοὺς ἀρχηγοὺς οἱ ὅποιοι θεωροῦνται μετεξέλιξη τοπικῶν παλαιῶν ἀνακτορικῶν ἀξιωματοῦχων ποὺ ἀπέκτησαν αὐτοτέλεια στὸν κατακερματισμένο κόσμον τῆς μετανακτορικῆς καὶ τῆς πρώτης μεταμυκηναϊκῆς περιόδου. Κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο διαπιστώνονται ἤδη ἐπαφὲς μὲ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἀδριατικὴν.

Σήμερα τὰ μυκηναϊκὰ εὐρήματα στὴν Ἀχαΐα μποροῦν νὰ ἀνέλθουν στοὺς πρώτους Μυκηναϊκοὺς χρόνους (π.χ. Καταρράκης, Πόρτες). Ἄν καὶ οἱ θολωτοὶ τάφοι μαρτυροῦν ἀκμαῖες ἀρχηγικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ ἐνῶ δὲν λείπουν κατάλοιπα οἰκισμῶν, ἡ σκαπάνη δὲν ἔφερε ἕως τώρα στὸ φῶς «ἀνακτορικὸ κέντρο».

Ἀξιοπαρατήρητη καὶ πολυσήμαντη εἶναι ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ καὶ ἡ ἰσχὺς τοῦ ὀνόματος τῆς Ἀχαΐας, τὸ ὁποῖο τρεῖς σπουδαῖες καὶ μεγάλες ἐποχὲς κυριάρχησε καὶ ἐκάλυψε, ἂν ὄχι πάντα ὀλοκληρωτικὰ τὸν ἐλλαδικὸν κόσμον. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀπαθανατίζει ἀναδρομικὰ ἡ Ἰλιάς (ἐκτὸς τῆς ραψωδίας Β μὲ τὸν κατάλογο τῶν πλοίων) καὶ ἡ Ὀδύσσεια: τὸ ὄνομα δηλώνει τὸ σύνολο τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες καλοῦνται Ἀχαιοί. Χίλια περίπου χρόνια μετὰ, κυριαρχώντας οἱ Ρωμαῖοι στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. ὀνομάζουν Ἀχαΐα ὅλο τὸν νότιο καὶ ἀνατολικὸ ἐλλαδικὸν χῶρον ἕως καὶ τὴ Θεσσαλία. Καὶ ὅπως ἔγραψε ὁ Πανυσανίας (VII 16, 10) καλοῦσι δὲ οὐχ Ἑλλάδος ἀλλὰ Ἀχαΐας ἡγεμόνα οἱ Ρωμαῖοι, διότι ἐχειρώσαντο Ἕλληνας δι' Ἀχαιῶν, τότε τοῦ ἐλληνικοῦ προεστηκότων. Αὐτὸ δείχνει ἐπιπλέον καὶ πόσο ἀκμαία ἦταν ἡ παράδοση τοῦ ὀνόματος καὶ πόση σημασία εἶχε στὴ Δύση ὥστε νὰ μένει ἀκόμη τότε συνώνυμο τῆς Ἑλλάδας.

Ὑπάρχει καὶ ἐνδιάμεση ἐποχὴ ἀποδοχῆς καὶ αἵγλης τοῦ ἀχαϊκοῦ ὀνόματος τὸ ὁποῖο τότε ἀναζωογονήθηκε καὶ ὄχι λιγότερο ἰσχυροποίησε τὴν ἱστορικὴ του ὑπόσταση, ἐξασφαλίζοντας τὴν ἐπιβίωσή του κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαιοκρατίας ποὺ ἀκολούθησε. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας. Τὴν ἀνάδειξη τοῦ ἀχαϊκοῦ στοιχείου ὡς ἐλπίδα καὶ ὄραμα πανελλαδικὸ ἀναπολεῖ θλιβερὰ αἰῶνες μετὰ, ὅταν αὐτὸ εἶχε χαθεῖ, ὁ Πανυσανίας (VII 17, 2) μὲ μία παρομοίωση: ὅτε δὲ καὶ μόγισ, ἅτε ἐκ δένδρου λελωβημένου καὶ αὔου τὰ πλείονα, ἀνεβλάστησεν ἐκ τῆς Ἑλλάδος τὸ Ἀχαϊκόν, καὶ αὐτὸ ἡ κακία τῶν στρατηγησάντων ἐκόλουσεν ἔτι αὐξανόμενον.

Μάρτυς καὶ ὑμνητὴς μαζὶ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν εἶναι ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος, γιὸς τοῦ στρατηγοῦ Λυκόρτα ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Πόλῃ, παλαιὸς ἀξιωματοῦχος τοῦ Κοινοῦ, Ἀρκὰς εὐπατριδῆς. Ὁ Πολύβιος ἐπαινεῖ ὀλόψυχα τὴν πρόοδο (προκοπὴν) καὶ τὴν ὀλοκλήρωση (συντέλειαν) τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας, στὴν ὁποία συμμετείχαν σχεδὸν ὅλοι οἱ Πελοποννήσιοι ὥστε μὴ μόνον συμμαχικὴν καὶ φιλικὴν κοινωνίαν γεγενῆσθαι πραγμάτων περὶ αὐτοῦς, ἀλλὰ καὶ νόμοις χρῆσθαι τοῖς αὐτοῖς καὶ σταθμοῖς καὶ μέτροις καὶ νομίσμασι, πρὸς δὲ τούτοις ἄρχουσι, βουλευταῖς, δικασταῖς τοῖς αὐτοῖς... καὶ καταλήγει στὴν ἐντυπωσιακὴ παρατήρηση ὅτι ἡ ὅλη Πελοπόννησος διαφέρει ἀπὸ μία πόλη

μόνο ως προς την έλλειψη κοινού περιβάλλον τον οποίο διέθεταν οί πόλεις, τᾶλλα δ' εἶναι καὶ κοινῇ καὶ κατὰ πόλεις ἐκάστοις ταῦτ' αὐτὰ καὶ παραπλήσια (II 37, 9-11): Εἶναι λόγια διαχρονικῆς ιστορικῆς-πολιτικῆς βαρύτητας ως πρὸς τὴ σύνταξη τῶν κρατικῶν ἐνώσεων καὶ δὲν ὀφείλονται σὲ ἀστήρικτον πατριωτισμό.

Στὴ συνέχεια ὁ ιστορικὸς προσδιορίζει τὴν αἰτία τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν, ἀπορρίπτοντας τὴν ἰδέα νὰ ἀποδοθεῖ αὐτὴ στὴν τύχη: ... αἰτίαν δὲ μᾶλλον ζητεῖν... πιστεύει καὶ ἀποφαίνεται, προσδιορίζοντας τὴν αἰτίαν: ἔστι δ' οὖν, ὡς ἐμὴ δόξα, τοιαύτη τις. ἰσηγορίας καὶ παρρησίας καὶ καθόλου δημοκρατίας ἀληθινῆς σύστημα καὶ προαίρεσιν εἰλικρινεστέραν οὐκ ἂν εὔροι τις τῆς παρὰ τοῖς Ἀχαιοῖς ὑπαρχούσης. Ἡ Συμπολιτεία κατὰφερε νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν Πελοπόννησο δύο συνεργοῖς χρωμένῃ τοῖς ἰσχυροτάτοις: ἰσότητι καὶ φιλανθρωπίᾳ. Αὐτοὶ εἶναι οἱ λόγοι τῆς συμφωνίας καὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν Πελοποννησίων, σημειώνει ὁ γηραιὸς Ἀχαιὸς ιστορικὸς (II 38, 5-9). Ἀρχὲς σὰν αὐτές, καὶ ὄχι μόνο στὸ Ἀχαικὸ Κοινόν, ἐξασφάλιζαν ἰσοπολιτείαν καὶ περιορίζαν τὴν αὐθαιρεσίαν τόσο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ὅσο καὶ τῶν μελῶν τῶν Συμπολιτειῶν.

Ὁ 11ος αἰ. π.Χ. εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἀλλεπάλληλων μεταπτώσεων ἀπὸ τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν πρῶμῃ Ἑποχῇ τοῦ Σιδήρου τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ στὴν Ἀχαιΐα πρέπει νὰ κατέλθῃ στὸν 10ο αἰ. π.Χ. Τὸν πληθυσμὸ τῆς Ἀχαιΐας συνθέτουν κατὰ τεκμήριον Ἀχαιοὶ τῆς Πελοποννήσου, πιθανῶς Αἰολεῖς ἀπὸ τὴ Θεσσαλία (βλ. τὸν μῦθο τοῦ νόστου τοῦ Θεσσαλοῦ Εὐρυπύλου) καὶ ἄλλοι ἐπήλυδες «βορειοδυτικοί» (ποὺ συγκρούσθηκαν μὲ τοὺς Ἀχαιοὺς) καὶ μαζὶ παλαιᾶς ἐντόπιες ὁμάδες Ἰώνων ποὺ θὰ εἶχαν ἀπομείνει. Οὔτε κοινὴ καταγωγὴ οὔτε ἐθνικὴ ἐνότης ὑπάρχει.

Τὰ κατάλοιπα τῶν Πρωτογεωμετρικῶν χρόνων εἶναι ἀκόμη λίγα. Ὅτι ἀρχίζουν ὕστεροτέρα ἐδῶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Πελοποννήσου μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι στοιχεῖα τῆς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς ὕστατης μυκηναϊκῆς παράδοσης διατηρήθηκαν στὴν Ἀχαιΐα περισσότερον χρόνον, παρ' ὅλο ὅτι τὸ κρατικὸν σύστημα εἶχε γενικῶς καταρρεῦσει. Πρωτογεωμετρικὰ εὐρήματα (10ος-9ος αἰ. π.Χ.) δὲν λείπουν ἀπὸ τὸ Αἶγιο καὶ τὴν Αἰγείρα. Στὴ Δυτικὴ Ἀχαιΐα, ἡ ὁποία εἶχε ἀποκτήσῃ ἰδιαίτερη σημασίαν κατὰ τὸν 12ο αἰ. καὶ ἐπὶ πλέον διατήρησε παλαιὰ τοπωνύμια ὅπως Ὁλενος καὶ Δύμη, ὑπάρχει ἀκόμη κενὸ τὴν πρῶμῃ Ἑποχῇ τοῦ Σιδήρου. Εὐρήματα ἀναφέρονται λίγα ἀπὸ τὸ μυκηναϊκόν (14ος-11ος αἰ. π.Χ.) Τεῖχος Δυμαίων καὶ ταφικὰ ἀπὸ τὸ Δρέπανο τῆς Πατραϊκῆς χώρας. Πάντως οἱ Ἀχαιοὶ φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸν 9ο αἰ. π.Χ. εἶχαν ἐπαφῆς μὲ βορειότερους καὶ δυτικούς τόπους, ὅπως τὴ Μεδεώνα, τὶς ἀκτὲς τῆς Αἰτωλίας, τὴν Ἰθάκη (Ἀετό): ἦσαν μιὰ προϊοῦσα ἀλλὰ μὲ ἀργοὺς ρυθμοὺς ἐξέλιξη.

Ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 9ου καὶ κατὰ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. ὅλη ἡ Ἀχαιΐα ἀναζωογονεῖται καὶ ἔχει σχέσεις μὲ τὰ κέντρα τοῦ Κορινθιακοῦ. Ἐγκαταστάσεις καὶ ταφῆς καὶ ἱερὰ ποὺ φέρουν στὸ φῶς οἱ ἀνασκαφῆς μαρτυροῦν τὴν ἀλλαγὴ. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς γένεσης τοῦ ἀστικοῦ κόσμου καὶ τῆς νέας κοινοτικῆς συνοχῆς στοὺς ἐλληνικοὺς τόπους ὕστερα ἀπὸ τὴ μακρόχρονη περίοδο τῶν ἀνατροπῶν καὶ τὴν κινητικότητα τῶν μεταμυκηναϊκῶν χρόνων. Ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωσις καὶ ἡ δυνατότητα ἐνιαίας ἐκφράσεως τοῦ κόσμου αὐτοῦ φανερῶνεται καὶ στὴ διαμόρφωσις ἰδιαίτερου ρυθμοῦ διακόσμησις στὴν κεραμική.

Ζωηρότερη ιστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα στοὺς Γεωμετρικοὺς χρόνους ἐμφανίζει

στην παράδοση ἡ ἀνατολικὴ Ἀχαΐα (Αἴγαιρα, Βούρα, Κερύνεια, Ἑλίκη, Αἴγιο, Ρύπες). Τὴν ἐποχὴ αὐτή, τὸν 8ο αἰ., ἡ Ἀχαΐα συνδέθηκε μὲ τὸν περίφημο ἀποικισμὸς στὴ Δύση. Στὶς ἀποικίες Κρότωνα, Σύβαρι, Καυλωνία μπορεῖ νὰ συνοικίσθηκαν πληθυσμιακὲς ομάδες ὄχι μόνον ἀνατολικῶν ἀχαϊκῶν κέντρων, δηλ. ἀπὸ τὸ Αἴγιο, τὶς Ρύπες, τὴν Ἑλίκη, τὴ Βούρα, τὶς Αἰγές, ἀλλὰ καὶ ἄλλων Ἀχαιῶν, καθὼς καὶ Ἀρκάδων ἐνδεχομένως. Προφανῶς ἡ ἐκκίνηση ἔγινε ἀπὸ τὰ παράλια τῆς ἀνατολικῆς Ἀχαΐας καὶ ἴσως εἶχαν τὴν πρωτοβουλία τὰ ἐκεῖ οἰκιστικὰ κέντρα, χωρὶς νὰ εἶναι ἀκόμη πόλεις. Ἀποκλειστικὲς ἀχαϊκὲς μητροπόλεις μὲ οἰκιστὲς τῶν ἀποικιῶν δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἀλλὰ μυθιστορικὴ ὕστερη προπαγάνδα, ὅπως ἐπισημαίνουν τελευταῖα ὁρισμένοι ἱστορικοὶ μὲ τὴν ἄποψη τῶν ὁποίων συντάσσομαι².

Ὁ δυναμισμὸς καὶ τὸ ὄνειρο τῆς νέας τάξης τῶν «μέσων» πολιτῶν, ἡ διεύρυνση τῶν ἐμπορικῶν ὀριζόντων καὶ ἡ ναυτικὴ δραστηριότης, ἀρκοῦν γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὸ ἀποικιακὸ κύμα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα στὴν Ἰταλία. Ὁ ὑπερπληθυσμὸς στὴν Ἀχαΐα τὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν εἶναι τεκμηριωμένο ἱστορικὸ γεγονός γιὰ νὰ θεωρηθεῖ καθοριστικὴ αἰτία τοῦ ἀποικισμοῦ.

Τὸ ὅρος Παναχαϊκὸ διαιρῶντας τὴ χώρα ἀπὸ Β. πρὸς Ν. δημιουργεῖ δύο γεωπολιτικὲς ἐνότητες. Αὐτὸ καθρεφτίζεται ἄμεσα στὸν ὁμηρικὸ κατάλογον νηῶν ποὺ ἐνσωματώθηκε στὴν Ἰλιάδα (Β) τὸ ἀργότερο τὸν 7ο αἰ. π.Χ. καὶ καταχωρίζει τὶς ναυτικὲς δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἔλαβαν μέρος στὸν Τρωικὸ πόλεμο. Ὁ κατάλογος (Ἰλ. Β 573-75) ἀναφέρει μόνον τὰ κέντρα τῆς ἀνατολικῆς Ἀχαΐας, τὴν Ὑπερρσίην (Αἴγαιρα ἀργότερα), τὴν Γονόεσσαν, τὴν Πελλήνην, τὸ Αἴγιον καὶ συνοψίζοντας καταλήγει αἰγιαλὸν τ' ἀνὰ πάντα καὶ ἄμφ' Ἑλίκην εὐρεῖαν. Τὰ μέρη αὐτὰ ἐμφανίζονται ἀνήκοντα στὸ κράτος τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τὸν κρεῖονα Ἀγαμέμνονα. Ἡ ταύτιση αὐτὴ μὲ τὸν ἀργολικὸ κόσμον θὰ μπορούσε μέχρι σημείου νὰ ὀφείλεται σὲ ἐνθυμήσεις τοῦ μυκηναϊκοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἡ μνεῖα μαζί μὲ τὴν Κόρινθο καὶ τὴ Σικυῶνα κάνει περισσότερο πιθανὸ ὅτι ὑπαγορεύθηκε στὸν συντάκτη τοῦ καταλόγου ἐκ μέρους ἀκριβῶς τῶν πόλεων αὐτῶν ποὺ μὲ τὴν παρέμβασή τους θέλησαν νὰ δικαιολογήσουν πολιτικὲς ἐπιδιώξεις καὶ ἀξιώσεις κυριαρχίας στὴν ἀνατολικὴ Ἀχαΐα κατὰ τὸν 7ο αἰ. π.Χ. Γνωρίζουμε ὅτι ἡ Πελλήνη εἶχε συγκρουσθεῖ μὲ τὴ Σικυῶνα. Μὲ τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ συμφωνήσῃ καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Πανυσανία (VII 1) ὅτι, λόγω μὲν τῶν Σικυωνίων, οἱ παλαιότεροι κάτοικοι τῆς Ἀχαΐας ἐκαλοῦντο Αἰγιαλεῖς ἀπὸ τὸν παλαιὸ βασιλὶα Αἰγιαλέα τῶν Σικυωνίων. Τὸ φαινόμενο τῆς παρέμβασης γιὰ πολιτικοὺς λόγους στὸν ὁμηρικὸ κατάλογον ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις (π.χ. στὴν ἀναφορὰ τῆς Αἰτωλίας)³ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεωρεῖται ὅτι οἱ μνεῖες αὐτὲς δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τοῦ Μυκηναϊκοῦ κόσμου, ἀλλὰ σὲ πολιτικὴ προπαγάνδα τοῦ καιροῦ δημιουργίας τοῦ καταλόγου.

Μετὰ ἀπὸ τὸν Ὅμηρον πληροφορία ὄχι περισσότερη ἱστορικῶς ἐξακριβωμένη παραδίδει ὁ Ἡρόδοτος (I 145). Ἡ Ἀχαΐα ἦταν διηρημένη σὲ δώδεκα μέρη, δηλ. γαιοπολιτικὲς

2. Βλ. Morgan 2002, 98, 102-103.

3. Papapostolou, The Homeric Catalogue of ships

and Aetolian Ethnicity, *Ἀρχαιογνωσία* 16, 2010-2012, 85-100.

περιοχές, ομάδες από κώμες και όχι πόλεις (από αυτές λείπει ή περιοχή των Πατρών). Είχε εκφρασθεί ή άποψη ότι πρόκειται για σύστημα στρατολογικής οργάνωσης, άποψη που εύλογα δέχθηκε αρνητική κριτική. Ασφαλέστερη είναι ή έρμηνεία ότι ό Ηρόδοτος ιστορεί ιωνική παράδοση που δημιουργήθηκε στη Μ. Ασία με σκοπό να έξαρτηθεί ή ιωνική δωδεκάπολις από τὸ λίκνο τῶν Ίώνων στην Άχαία πριν από τὴν κάθοδο τῶν Ἑρακλειδῶν. Ιστορικά στοιχεία για δωδεκαμερή διαίρεση τῆς Άχαίας από καμιά έποχή δὲν υπάρχουν. Καί είναι χαρακτηριστικό ότι ιστορικοί για να μείνουν πιστοὶ στη μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου καί να διατηρηθεί ή παράδοση, άλλοτε πρόσθεταν καί άλλοτε αφαιρούσαν πολίσματα τῆς Άχαίας, ὥστε να έξασφαλίζεται ό αριθμός δώδεκα.

Μαρτυρία αξιοπίστη αρχαιολογική είναι νομίζω ότι ἤδη από τὸν 8ο αἰ. ἀλλὰ συστηματικότερα τὸν 7ο αἰ. π.Χ. αρχίζουν να ἀναπτύσσονται οἰκιστικά κέντρα συγκεντρωτικά ἢ διάσπαρτα δηλ. κωμηδὸν οἰκούμενα. Παρ' ὅλο ότι δὲν σώθηκαν κατάλοιπα οἰκισμῶν, μπορούμε να δεχθοῦμε τὴν εξέλιξη αὐτὴ βάσει τῆς λειτουργίας ἱερῶν, τοπικῶν καί ὑπερτοπικῶν που ἦταν τόποι συνάντησης καί συναλλαγῆς, που έξασφάλιζαν τὴν προστασία μετακινούμενων προσκυνητῶν καί πραγματευτῶν καί συνέβαλλαν στὴν κοινοτική, ἀλλὰ καί στὴ βαθμιαία ἔθνοτική συνοχή. Παλαιότερα γεωμετρικά ἱερὰ έξακολουθοῦν να λειτουργοῦν τὸν 7ο καί 6ο αἰ. ἐνῶ ἰδρύνονται καί νέα. Στὴν Αἴγεια, που εἶχε συνεχή κατοίκηση από τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ἕως τὴν Ὑστερὴ Ἀρχαιότητα, κτίζεται ό «ναὸς Β» πραγματικὸς τώρα οἶκος λατρείας, ἀφοῦ τὸ κτίριο Α ἦταν ἀρχηγική-κοινοτική ἔδρα, δηλ. οὔτε ἱερὸς οἶκος ἀλλὰ οὔτε καί κατοικία, οἰκογενειακὸ ἐνδιαίτημα ἀρχηγοῦ. Ἱερὰ ἀρχαϊκά καί κλασσικά ἐντοπίζονται καί ἀποκαλύπτονται ἀπὸ τοὺς συναδέλφους τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων στὰ Μάρμαρα τῆς Αἴγειας, στὴ Βούρα, στὴν Κερύνεια, στὸ Γκρέκα τῆς περιοχῆς τῶν Ρυπῶν, καθὼς καί στὸν ἴδιο τὸν χῶρο τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Ρυπῶν στὸ Κούμαρι, ὅπου ἀνασκάφηκε περίτερος τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ναὸς ἑκατόμπεδος⁴.

Ἐπὶ τοῦ Παναχαϊκοῦ, στὴ θέση Ρακίτα στὸ Ἄνω Μαζαράκι, τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀοντίας μαζί με τὸ πάρισο ἱερὸ στὴν Ἑλίκη τοῦ Ἑλικωνίου Ποσειδῶνος (8ος αἰ. π.Χ.) ἦταν ἀπὸ τὰ σημαντικότερα τῆς Γεωμετρικῆς Ἑποχῆς εὐρήματα τῶν τελευταίων δεκαετιῶν στὴν Άχαία⁵. Τῆς Ἀρτέμιδος Ἀοντίας τὸ ἱερὸ εἶναι ἀναμφίβολα ὑπερτοπικὸ καί ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ὡς πρὸς τὴν προθεσμική κοινοτική εξέλιξη καί ἔθνοτική συνοχή τοῦ ἀχαϊκοῦ κόσμου. Ἰδρύθηκε σὲ ἐπίκαιρη θέση για τὴν ἐπικοινωνία τῶν βόρειων παραλίων με τὴ νότια Άχαία ἀλλὰ καί τὴν Ἀρκαδία. Τὸ πλησιόχωρον με τὸ ἀσφαλῶς τότε συγκροτημένο κέντρο τοῦ Αἰγίου ἢ καί τῶν Ρυπῶν δὲν καθόρισε τὴ σημασία που ἀπέκτησε τὸ ἱερὸ τῆς Ρακίτας, παρὰ ἴσως μόνο καί μέχρι σημείου στὴν ἀρχή. Τὰ ἴδια ἰσχύουν καί για τὸ ἱερὸ τῆς Ἑλίκης.

Ἡ ἔξαιρετική ἀρχιτεκτονική τοῦ ναοῦ τῆς Ρακίτας, ό ὁποῖος εἶχε ἡμικυκλικὸ προστώο με πεσσούς, σάν «πολύθυρο» καί περιστύλιο ἢ ὑπόστεγο με κίονες (ἀκόμη καί ἂν δὲν

4. Βόρδος, Κόλια 2008. Βλ. καί ἀνακοίνωση με ἐπιφανειακή ἐπισήμανση καταλοίπων στὴν Τράπεζα (Κούμαρι), Παπαποστόλου, ΑΔ 27, 1972, Β1, 290, πίν.

226. Πηγὲς για τὶς ἀχαϊκὲς πόλεις Rizakis 1995, 304-312.

5. Πετρόπουλος 1992-93, 2002, Κόλια-Γκαδάλου 2007.

χρειάζεται οὔτε μπορεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ συναφθεῖ ἱστορικῶς καὶ τυπολογικῶς μὲ τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἐμφάνιση τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ στὴ βόρειο Πελοπόννησο), ἔχει ποιότητα ἔμπνευσης καὶ ἐκτέλεσης ποὺ φανερώνει σπουδαῖο σχεδιαστὴ καὶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον περισσότερων κοινοτήτων. Ἡ πρωτοτυπία τοῦ ναοῦ τῆς Ρακίτας δὲν σημειώνει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης τῆς ἐλληνικῆς ναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ μία κορύφωση καὶ μαζὶ ὁλοκλήρωση, δηλ. οὐσιαστικῶς τὴν ἀρχὴ τοῦ τέλους τῆς ἐξέλιξης τοῦ τύπου τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος τῆς πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Σιδήρου. Τὸ πτερὸν τοῦ δωρικοῦ ναοῦ δὲν εἶναι ἐξέλιξη τοῦ πανάρχαιου ὑποστέγου, εἶναι νέα δημιουργία καὶ τροπὴ τῆς δομῆς στὴν ἐλληνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ, τῆς ὁποίας πηγὲς ἔμπνευσης πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν ἄλλοι. Τοῦ ναοῦ τῆς Ἑλίκης ἡ ὁμοιότητα μὲ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀοντίας περιορίζεται στὸ ἡμικυκλικὸ προστώο, μὲ κίονες σὲ ἰδιαίτερες βάσεις. Καὶ στὴν Πατραϊκὴ χώρα (Μυγδαλιὰ) διαπιστώθηκε πρώιμος ἀρχαϊκὸς ὀρθογώνιος ναὸς μὲ περιστύλιο πάλι σὲ μεμονωμένες βάσεις⁶.

Ἡ δημιουργία ἀστικῶν κέντρων δὲν ὀφείλεται μόνο ἢ κυρίως σὲ ὑποθετικὴ αὐξηση πληθυσμοῦ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι δημιουργήθηκε ἡ τάση συγκέντρωσης ομάδων σὲ πλέον εὐσύνοπτες, ἐπίκαιρες καὶ εὐνοϊκὲς γαιοφυσικῶς θέσεις γιὰ λόγους ὀργανωτικῶς καὶ πολιτικῶς. Ὡς πρὸς τὶς ἐξελιξέαις αὐτὲς ὅλα ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχε στὴν Ἀχαΐα διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὰ ἀνατολικά, τὰ δυτικά, καὶ τὰ κέντρα τοῦ ἐσωτερικοῦ, σχετικὰ μὲ τὸν βαθμὸ ἀστικοποίησης καὶ κοινοτικῆς ἐξέλιξης. Ἀλλὰ ἡ ἄποψη ὅτι τὰ ἀνατολικά κέντρα μὲ τὰ παλαιὰ τοπωνύμια Αἶγιο, Αἶγεια κλπ., μπορεῖ νὰ ἔχουν μακρινὸ ἀστικὸ παρελθόν, καὶ ὅτι ὑπῆρξαν «μυκηναϊκὰ ἀστικὰ κέντρα» τὰ ὁποῖα πέρασαν σὲ ἡγεμόνες βασιλεῖς⁷ χρειάζεται περισσότερα ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια γιὰ νὰ εὐσταθήσει.

Ἀμφίβολη εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἢ ἔστω ἄγνωστος ὁ βαθμὸς θεσμικῆς ὀργάνωσης πόλεων πρὶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Συγκεντρωτικοὶ ἢ διάσπαρτοι οἰκισμοὶ μὲ χαλαρὴ κεντρικὴ ἀρχὴ ἴσως ὑπῆρχαν ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ τὸ ἐνωρίτερο μόνο ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ γίνεται συστηματικὴ. Προηγεῖται δὲ ἴσως λόγῳ τῆς γειτνίασης μὲ τὴν Κορινθίαν ἢ ἀνατολικὴν Ἀχαΐαν, τῆς ὁποίας τὰ κέντρα ἔχουν ἀφήσει κατάλοιπα ἀκμῆς καὶ μνεῖες στὴ φιλολογικὴ παράδοση: Τὸν 5ο αἰ. οἱ Αἰγῆς κόβουν νόμισμα, στὴν περιοχὴ τῆς Αἰγείρας νέο ἱερὸ ἀποκαλύπτεται τοῦ 6ου καὶ 5ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὴν Πελλήνη ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πηγές (Στράβ. VIII 7, 5) τελοῦνταν τὰ θεοξένια, ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνα, τὸ ἔπαθλο τῶν ὁποίων ἦταν οἱ γνωστὲς Πελληνικαὶ χλαῖναι.

Τὸν 5ο π.Χ. αἰ. ἡ Ἀχαΐα ἐμφανίζεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅριά της, πρὸς τὸν ἄλλο ἐλληνικὸ κόσμον ὡς μία ἄτυπη καὶ χαλαρὴ ἔνωση τῶν πόλεων. Μακριὰ ἀκόμη ἀπὸ κάθε ὁμοσπονδιακὴ ὀργάνωση πόλεων θὰ ὑπῆρχε μιὰ πρώτη συλλογικὴ ἐθνικὴ ταυτότης ποὺ πρόβαλλε ὡς Κοινό, αὐτὸ ποὺ σήμερα πολλοὶ ὀνομάζουν «πρῶτο Ἀχαϊκὸ Κοινό», τοῦ ὁποίου

6. Ἀνασκαφὴ Λένας Παπάζογλου, AR 2011-12, 45, εἰκ. 66-67.

7. Rizakis (ἐπιμ.) 2002, 50. Ἡ οἰκιστικὴ συνέχεια ἢ ἡ μετεξέλιξη οἰκιστικῶν κέντρων Μυκηναϊκῆς Ἑποχῆς στὴ πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Σιδήρου εἶναι ἱστορικὸ γεγονός, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάντα συνυφασμένο μὲ τὴ

σπουδαιότητα τῶν μυκηναϊκῶν κέντρων. Βλ. καὶ Κουρου 2009. Ἀξιόλογα μυκηναϊκὰ κέντρα μόνο στὸ Αἶγιο, στὴν Αἶγεια καὶ στὴν Ἑλίκην εἶναι ἀνιχνεύσιμα λόγῳ κυρίως τῶν τάφων (Αἶγιο, Ἑλίκη) καὶ τῆς συνέχειας χρήσεως τοῦ χώρου. Ἀλλὰ βλ. καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς ὁμηρικῆς παράδοσης, σ. 241, σημ. 3.

τὸ κέντρο θὰ ἦταν ἡ Ἑλίκη. Στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς αὐτῆς ἐκδοχῆς γίνεται νοητὴ καὶ ἐνδεικτικὴ ὡς κοινὴ ἐνέργεια (ἐν κοινῷ τοῦ Ἀχαιῶν ἔθνους, Πaus. V 25, 8-10) ἡ ἀνάθεση στὴν Ὀλυμπία κατὰ τὴ δεκαετία 470-460 π.Χ. τοῦ συντάγματος τῶν ἀγαλμάτων τῶν Ἀχαιῶν τῆς Τροίας, ἔργου τοῦ γλύπτη Ὀνάτα. Στὴ συνοδευτικὴ ἐπιγραφή ἐμφανίζονται οἱ Ἀχαιοὶ ὡς ἔγγονοι ἀντιθέου Τανταλίδα Πέλοπος. Ἐπομένως ἡ πράξη εἶχε χαρακτηριστικὴ κοινοτικὸ-ἐθνοτικὸ.

Οἱ ἱστορικὲς πληροφορίες περὶ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. εἶναι σπάνιες. Στὰ Περσικὰ οἱ Ἀχαιοὶ δὲν συμμετεῖχαν, ἀλλὰ τὸ 454 π.Χ. ὁ Περικλῆς φέρεται ὅτι περιέλαβε τὴν Ἀχαΐα στὴν Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία. Δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀθηναίων ἡ παράδοση ὅτι ἀνέθεσαν χρυσελεφάντινο ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ἔργο τοῦ Φειδία, στὴν Πελλήνη.

Στὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο ἀχαϊκὰ κέντρα, Πάτρα, Δύμη, ἐμπλέκονται μὲ τοὺς ἀντίπαλους. Διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Θουκυδίδη (V 52, 2): Τὸ 419-18 π.Χ. ὁ Ἀλκιβιάδης, τότε στρατηγὸς τῶν Ἀθηναίων, πέρασε μὲ στρατὸ στὴν Πελοπόννησο γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία καὶ ἐκτὸς ἄλλων ἔπεισε τοὺς Πατρεῖς νὰ κτίσουν τεῖχος ποὺ θὰ ἔφθανε στὴ θάλασσα γιὰ νὰ ἐνώσει τὴν ἀκρόπολη μὲ τὴν ἀκτὴ. Τὴν ἴδια εἰδηση δίνει καὶ ὁ Πλούταρχος (Ἀλκ. 15, 4-6) καὶ τὴ συνοδεύει μὲ φημολογούμενη στιχομυθία: ἀνώνυμος φέρεται ὅτι ἐπεσήμανε στοὺς Πατρινοὺς τὸν κίνδυνο τῆς ἀθηναϊκῆς ἐπέμβασης μὲ τὴ φράση καταπιοῦνται ὑμᾶς Ἀθηναῖοι, στὴν ὁποία ὁ Ἀλκιβιάδης ἀντέτεινε: ἴσως κατὰ μικρὸν καὶ κατὰ τοὺς πόδας, Λακεδαιμόνιοι δὲ κατὰ τὴν κεφαλὴν καὶ ἀθρώως. Ἡ παράδοση αὐτὴ μαρτυρεῖ ἐντυπωσιακὰ τὸν ἐπεκτατικὸ «ἡγεμονισμό» τῶν Ἀθηναίων καὶ στὴν Ἀχαΐα. Καὶ ὄχι μόνο: Ἡ Πάτρα, ὅπως καὶ τὸ Ρίο, θὰ ἦταν χρήσιμο ἀγκυροβόλι τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὶς τρέχουσες ἀνάγκες τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας καὶ ἀπαραίτητη γιὰ τὸν ἔλεγχο τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, μὲ σκοπὸ τὴν παρεμπόδιση ἐπαφῶν τῆς Κορίνθου μὲ τὴ Δύση. Δὲν εἶναι ἱστορικῶς γνωστὸ ἂν τὸ τεῖχος ἐκεῖνο κτίσθηκε ὅλο ἢ ἐν μέρει, ἀρχαιολογικῶς ὅμως ἡ ὑπαρξὴ του ἀποδείχθηκε. Ἦδη τὸ 1971 ἀποκαλύψαμε μέρος τοῦ τείχους μὲ πύργο, θαμμένο κάτω ἀπὸ δρόμο πλακόστρωτο τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαϊοκρατίας⁸, ἐνῶ καὶ τὸ 1997 δεύτερο τμήμα ἀποκαλύφθηκε δυτικότερα στὴν ἴδια πορεία πρὸς τὴ θάλασσα, σὲ ἀπόσταση 170 μ. ἀπὸ τὸ πρῶτο⁹.

Τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἡ Ἀχαΐα βρίσκεται στὸν ἴδιο ἀστερισμὸ τῆς ἐναλλαγῆς συμμαχιῶν καὶ ἐξάρτησης ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς ἐποχῆς Σπάρτη καὶ Θῆβες. Συνταρακτικὸ γεγονός τὸ ἔτος 373 π.Χ. ἦταν ὁ καταποντισμὸς τῆς Ἑλίκης καὶ ἡ κατάχωση τῆς Βούρας ἀπὸ τὸν μεγάλο σεισμὸ. Ἀπὸ τότε μπορεῖ νὰ ὑπολογίζεται ἡ μεταφορὰ τοῦ κέντρου τῆς Ἀχαΐας στὸ Αἶγιο. Οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἔχουν προσφέρει πολλὰ ἐνδείξεις καὶ γιὰ τὴν πολεοδομικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Αἰγίου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων πόλεων, ὅπως τῆς Αἰγείρας, τῆς Βούρας¹⁰.

Σταθμὸς στὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἀχαΐας ἦταν ἡ μάχη τῆς Χαιρωνείας τὸ 338 π.Χ. Ἡ νίκη τοῦ Φιλίππου Β' εἶχε συνέπεια τὴ διάλυση ἐνώσεων ἑλληνικῶν πόλεων καὶ ἀσφαλῶς καὶ τὴν ἀνάσχεση τῆς ἐξέλιξης τοῦ «πρώτου Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν».

8. Παπαποστόλου 1971, 310-11.

9. Σταυροπούλου-Γάτση, ΑΔ 52, 1997, 273.

10. Βόρδος, Κόλια 2008. Ἡ Αἰγείρα καὶ ἡ Βούρα εἶχαν ἐπίνειο.

Μετὰ ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὅταν ἐμαίνονταν στὴν Ἑλλάδα οἱ ἀγῶνες τῶν διαδόχων, οἱ Ἀχαιοὶ συχνὰ δεινοπαθοῦν. Ὁ 3ος αἰ. π.Χ. βρίσκει τὴν Ἀχαΐα ὑπὸ τὸν Δημήτριο Πολιορκητὴ, ἐνῶ σὲ ὁρισμένες πόλεις ἔχει ἐγκαθιδρυθεῖ τυραννίς. Οἱ κίνδυνοι τῆς ἐποχῆς ὁδήγησαν τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν τὸ 280 π.Χ. στὴν πρωτοβουλία νὰ ὁργανώσει κατὰ τὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς, καὶ σὲ συνεργασία μὲ τὴ Δύμη, τὶς Φαρὲς καὶ τὴν Τριταΐα πραγματικὴ Συμπολιτεία, στὴν ὁποία δὲν ἄργησαν νὰ προσχωρήσουν τὰ κέντρα τῆς ἀνατολικῆς Ἀχαΐας. Τὸ Αἶγιο παρέμεινε τὸ θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο τοῦ Κοινοῦ καὶ ἡ πόλις ἦταν ἀντάξια πολεοδομικῶς καὶ ἀρχιτεκτονικῶς τοῦ προσώπου ποὺ διαδραμάτιζε. Τὸ Παναχαϊκὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Ὀμαρίου φαίνεται ὅτι βρισκόταν στὴν παραλία. Ἡ ὁδὸς ποὺ ὁδηγοῦσε ἀπὸ τὴν πύλιν τοῦ τείχους στὴν ἀγορὰ ἴσως μπορεῖ νὰ ἀνιχνευθεῖ. Ἡ Αἵγεια, τῆς ὁποίας τὰ κατάλοιπα φύλαξε καταχωσμένα ἡ γῆ, γιατί δὲν κατοικήθηκε στοὺς νεώτερους χρόνους, δίνει πληρέστερη ἀρχαιολογικὴ εἰκόνα. Καὶ τῆς Κερύνειας τὰ μνημεῖα ἀποκαλύπτονται τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ ἀνάμεσά τους ἐντυπωσιακὸ εἶναι ταφικὸ κτίσμα, ἡρῶο μὲ μνημειώδη πρόσοψη, χρονολογούμενο στὸ β' μιστὸ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.¹¹

Στὴ Δυτικὴ Ἀχαΐα, στὴ θέσῃ τῆς σημερινῆς Κάτω Ἀχαΐας, βρισκόταν ἡ σπουδαία πόλις τῆς Δύμης. Ἀξιομνημόνευτο στοιχεῖο τῆς ἱστορίας τῆς Δύμης εἶναι οἱ ἀγῶνες τῆς κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ καὶ τὴ Ρωμαϊοκρατία γιὰ τὴν ἐλευθερία. Σφαγές, ἐξανδραποδισμοὶ καὶ ἐρήμωση ἦταν τὸ τίμημα.

Συμμερίζομαι τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἑλληνιστικὴ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία δὲν μετέφερε σὲ κεντρικὸ ἐπίπεδο τὴν κρατικὴ ὁργάνωση πόλεων, ἀλλὰ ὅτι συνέβη μέχρι σημείου τὸ ἀντίθετο: ἡ κρατικὴ ὁργάνωση τῶν πόλεων ἀκολούθησε τὴν ὁργάνωση τοῦ Κοινοῦ. Στὴν πολιτικὴ αὐτὴ κατάστασις οἱ πολῖτες εἶχαν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα Κοινά, διπλὴ ιδιότητα: ἦταν μέλη καὶ τοῦ Κοινοῦ καὶ τῆς πόλεως τούς¹².

Τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ ἡ ἱστορία τῆς Ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας εἶναι πορεία ἀλλεπάλληλων ἐπιτυχιῶν καὶ καταστροφῶν. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. τὰ ἑλληνιστικὰ Κοινὰ εἶναι ὑποχρεωμένα νὰ ὑπολογίζουσιν σὲ κάθε βῆμα τὸν ἰσχυρὸ ρωμαϊκὸ παράγοντα. Ὁ πρῶτος Μακεδονικὸς πόλεμος, 215-205 π.Χ., ἦταν ἡ μοιραία ἐποχὴ τῆς διεξόδου τῶν Ρωμαίων στὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Παρὰ τὴν ἱστορικὴ παραίνεσις τοῦ Αἰτωλοῦ στρατηγοῦ Ἀγελάου, ἥδη τὸ 217 π.Χ. στὴ σύνοδο τοῦ Μαλιακοῦ πρὸς τὸν Φίλιππο Ε' καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες γιὰ συνένωση καὶ τὴν τραγικὴ του πρόβλεψη ὅτι τὰ προφαινόμενα ἀπὸ τῆς ἐσπέρας νέφη θὰ φθάσουν σύντομα στὴν Ἑλλάδα (Πολύβ. V 103,9-104,10), τόσο οἱ Αἰτωλοὶ ὅσο καὶ οἱ Ἀχαιοὶ δὲν ἔπαψαν νὰ προσφεύγουν στοὺς Ρωμαίους γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουσιν τοὺς Μακεδόνες.

Τὸ ἔτος 212-11 π.Χ., ὅταν ἡ Ρώμη ἔστρεψε τοὺς Αἰτωλοὺς κατὰ τῶν Μακεδόνων, εἶναι ὁρόσημο τῆς ἐναρξῆς τῶν συστηματικῶν τῆς ἐπεμβάσεων στὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἴδιος ὁ Φίλιππος Ε' τὸ 205 π.Χ. συνῆψε εἰρήνην μὲ τοὺς Ρωμαίους καὶ ἐπετέθη ἐναντίον τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, ἐνῶ Χίοι καὶ Ρόδιοι στράφηκαν πρὸς τοὺς Ρωμαίους γιὰ νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουν.

11. Δεκουλάκου, ΑΔ 30, 1975, Β1, 120, Δεκουλάκου 1994.

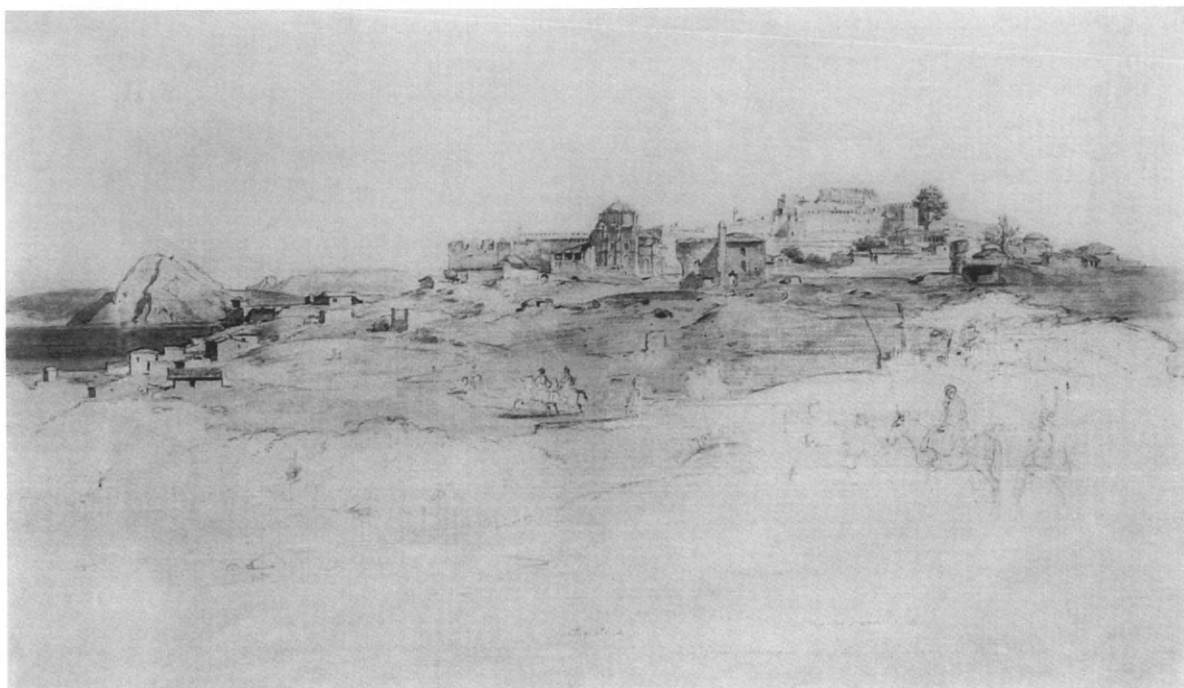
12. Βλ. Moggi 2002.

Καινούργια τροπή παίρνουν οι σχέσεις της Αchaϊκής Συμπολιτείας με τους Ρωμαίους το 198 π.Χ.: προς χάριν τους το Κοινὸ διαλύει τὴ συμμαχία με τοὺς Μακεδόνες. Ὑστερα ἀπὸ τὴ μάχη στὶς Κυνὸς Κεφαλὲς ἀνακηρύσσεται στὸ Συνέδριο τοῦ Ἴσθμου τὸ 196 π.Χ. ἀπὸ τὸν Ρωμαῖο στρατηγὸ Τ. Q. Flamininus ἡ αὐτονομία τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἐναντὶ τῆς Μακεδονίας. Ἔτσι θεμελιώνεται ἡ πολιτικὴ τῆς ρωμαϊκῆς «προστασίας» τῶν Ἑλλήνων. Στὴν ἀρχὴ ἡ Αchaϊκὴ Συμπολιτεία συνέχισε τὶς φιλικὲς σχέσεις με τοὺς Ρωμαίους, με τὴ βοήθειά τους ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Σπάρτη ἐπανῆλθαν στὸ Κοινόν. Ὡστόσο ἡ Σπάρτη στρέφεται με τὴ σειρὰ τῆς στὴ Ρώμη καὶ πετυχαίνει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς Συμπολιτείας ...

Τὰ γεγονότα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ἐξιστοροῦν ζωντὰ οἱ ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγές. Δύο κύριες μαρτυρίες θὰ ἀναφερθοῦν σύντομα: αὐτὲς τοῦ Πανυσανία καὶ τοῦ Πολύβιου. Ὁ πρῶτος (VII 10) περιγράφει τὰ γεγονότα ποὺ ὀδήγησαν στὴ γνωστὴ προδοσία τοῦ Καλλικράτη με ἀναδρομὴ στὸ πλούσιο ἐλληνικὸ παρελθὸν προδοτῶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ., καταλήγοντας οὕτω μὲν οὐποτε τὴν Ἑλλάδα ἐπέλειπον οἱ ἐπὶ προδοσίᾳ νοσήσαντες. Μετὰ ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Πύδνας στὴν ὁποία ὀδήγησαν οἱ προκλήσεις καὶ τὰ προσχήματα τῶν Ρωμαίων τὸ 168 π.Χ. καὶ τὴν ἥττα τῶν Μακεδόνων, συνέλαβαν οἱ Ρωμαῖοι με τὴ συνεργία τοῦ καταδότη Καλλικράτη, ὡς δῆθεν ὁμόφρονες με τὸν Περσέα, περισσότερους ἀπὸ χίλιους ἔγκριτους Ἀχαιοὺς τοὺς ὁποίους ἔστειλαν χωρὶς ἀπολογία ὁμήρους στὴ Ρώμη ἀνάμεσά τους καὶ τὸν νεαρὸ τότε ἱππαρχο τοῦ Κοινοῦ, ἱστορικὸ Πολύβιο. Μετὰ ἀπὸ δεκαεπτὰ χρόνια ἐπέζησαν καὶ ἐπέστρεψαν μόνο τριακόσιοι Ἀχαιοί. Ὁ Πολύβιος ἐπανῆλθε στὴν ἐξαθλιωμένη καὶ κατακτημένη Ἑλλάδα μετὰ ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. Ὁ Πανυσανίας (VII 17, 2), ποὺ δὲν ἦταν ἱστορικός, κατὰ τὴν ἀναδρομὴ τῶν περιπετειῶν ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων ἐς ἅπαν δὲ ἀσθενείας τότε μάλιστα κατῆλθεν ἡ Ἑλλάς, ἐπιρρίπτει τὴν εὐθύνη τῆς καταστροφῆς τῆς Αchaϊκῆς στὴν κακίαν τῶν στρατηγησάντων.

Ὁξύτερος καὶ περισσότερο μεροληπτικὸς ἦταν ὁ φιλορωμαῖος, ὃχι ὅμως λιγότερο Ἑλληνας φιλόπατρις, ἱστορικὸς Πολύβιος. Ἐξιστορώντας τὴν συντέλειαν τῆς ἐλληνικῆς ἀτυχίας σημειώνει ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἠτύχησαν ἀτυχίαν ὁμολογουμένην διὰ τὴν τῶν προεστώτων ἀβουλίαν καὶ διὰ τὴν ἰδίαν ἄγνοιαν (Πολύβ. XXXVIII 16, 9). Τὴν εὐθύνη εἶχαν ὃχι μόνο οἱ τελευταῖοι στρατηγοὶ Δίαιος καὶ Κριτόλαος (στὸν ὁποῖο ἀποδίδει ἐκτὸς ἄλλων καὶ μανίαν (XXXVIII 11, 7) καὶ οἱ ὁπαδοὶ τους, ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ποὺ δὲν εἶχε τι νὰ ἀντεῖπει στὰ λεγόμενα τῶν Ρωμαίων (τὰ ὁποῖα τὸ σωφρονοῦν μέρος ἀσμένως ἀπεδέχετο) ἀλλ' ἤγε τὴν ἡσυχίαν, ἔμενε δὲ νοσοῦν καὶ διεφθαρμένον (Πολύβ. XXXVIII 10, 7-8). Οἱ χαρακτηρισμοὶ αὐτοὶ καὶ ἄλλοι ἀρνητικοὶ ἦταν ἱκανοί, καὶ αὐτὸ συνέβη καὶ ὡς πρὸς τὴν Αἰτωλία, νὰ μεταποτίσουν τὸ βάρος τῆς εὐθύνης ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς πολιτικῆς στὸν ὥρο τῆς ἠθικῆς τῶν πολιτῶν. Ὡστόσο, ὅπως καὶ ἂν ἔκρινε ὁ Πολύβιος τὰ πράγματα, δὲν ἔλειψαν καὶ πρέπει νὰ μνημονεύονται ἄρχοντες τῶν Ἀχαιῶν ὑψηλοῦ πολιτικοῦ καὶ πατριωτικοῦ φρονήματος: Ὁ στρατηγὸς Φιλοποίμην χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ ἀγωνιζόταν νὰ ἐμποδίσει τὴ ρωμαϊκὴ κυριαρχία. Καὶ ὁ Κριτόλαος, ὁ στρατηγὸς τοῦ Κοινοῦ ποὺ χάθηκε στὴ μάχη τῆς Σκαρφεΐας τὸ 146 π.Χ., παρὰ τὶς ἀδυναμίες καὶ τὰ λάθη ποὺ τοῦ ἀπέδωσαν ἔλεγε ...βούλεσθαι μὲν Ρωμαίων φίλος ὑπάρχειν, δεσπότης δ' οὐκ ἂν εὐδοκῆσαι κτησάμενος (Πολύβ. XXXVIII 12, 8-9).

Οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ «ἐπεσήμαναν πολὺ περισσότερα αἷτια τῶν ρωμαϊκῶν ἐπιτυχιῶν ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ πρόσεξαν οἱ ἀρχαῖοι». Ὅπως συνοπτικὰ περιέγραψε τὴν κατάσταση



Εἰκ. 1. Τὸ Κάστρο τῶν Πατρῶν. Karl Rottmann 1834. Μολύβι καὶ ὑδρόχρωμα, 35,7×62,5 μ. Μόναχο, Staatliche Graphische Sammlung ἀρ. 15265. Στὴν κορυφὴ τὸ κάστρο, ἀμέσως χαμηλότερα στὸ κέντρο ὁ Παντοκράτωρ. Ἀποψη πρὸς ΒΑ. μετὰ τὴ Βαράσοβα στὸ βάθος.

Β΄

Τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν τὸ ὄνομα ποὺ ἀπαντᾷ πρῶτα στὸν Θουκυδίδη (II 83, 3 κ.ά.) δὲν εἶναι τοπωνύμιο, ἀλλὰ ὀνομασία πληθυσμιακοῦ συνόλου: Πατρεῖς (Πατρεῖς στὸν Ἡρόδοτο (I 145) καὶ σημαίνει τὴ συγκέντρωση στὸν τόπο συγγενικῶν γενῶν (φράτρα, φάτρα). Ἡ ἕως τώρα ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία συμφωνεῖ μετὰ τὴ γεωπολιτικὴ κατάσταση τῶν διάσπαρτων οἰκισμῶν, κωμῶν, ἀπὸ τὴν Πρωτοελλαδικὴ Ἑποχὴ ἕως καὶ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πόλεως τὰ ἱστορικὰ χρόνια ἦταν προοδευτικὴ ἀλλὰ ἀργή. Τῆς Γεωμετρικῆς Ἑποχῆς ὑπάρχει κεραμικὴ καὶ λίγοι τάφοι στὴν εὐρύτερη περιοχὴ. Πρόσφατα ἐμφανίστηκαν καὶ δύο χάλκινα εἰδῶλια ἵππων ἀπὸ παλαιᾶς σωστικῆς περισυλλογῆς στὴν πόλη. Κατάλοιπα οἰκιστικὰ δὲν ὑπάρχουν. Καὶ τῆς Ἀρχαϊκῆς Ἑποχῆς εὐρήματα, ὄστρακα περὶ τὰ Ψηλαλώνια, ἀναφέρονται σὲς ἀρχαιολογικῆς ἀνακοινώσεως.

Ἡ ἐξέλιξη ποὺ σημειώθηκε στὴν Ἀνατολικὴ Ἀχαΐα τὸν 5ο αἰ. π.Χ. φαίνεται ὅτι μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ μέχρι σημείου καὶ στὴν Πάτρα. Τὰ ὄστρακα τῆς ἐποχῆς εἶναι διάσπαρτα στὴν περιοχὴ πρὸς Ν. τῆς ἀκρόπολης καὶ πάλι στὴν περιοχὴ τῶν Ψηλαλωνίων, καθὼς καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας πόλεως προφανῶς σὲ ἀγροτικῆς ἐγκαταστάσεις. Ακριβέστερος χωρογραφικὸς καὶ χρονολογικὸς προσδιορισμὸς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Κλασσικῆς Ἑποχῆς δὲν εἶναι γιὰ τὴν ὥρα δυνατός. Μόνο συστηματικὴ ἐξέταση ὅλου τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ

τῶν σωστικῶν ἀνασκαφῶν τῶν Πατρῶν καὶ σύναψή του μὲ κατασκευαστικὰ κατάλοιπα, πιθανῶς μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ὀριστικότερες χρονολογήσεις καὶ σὲ σχετικὰ συμπεράσματα πέρα ἀπὸ τὶς διάφορες εἰκασίες μας. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ εὐρήματα ὄλων τῶν ἐποχῶν τῶν Πατρῶν.

Ἀνεπιβεβαίωτη μαρτυρία ὑπάρχει ὅτι κοντὰ στὸ Ὡδεῖο εἶχαν βρεθεῖ μικρὲς λευκὲς λήκυθοι καὶ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα (5ος αἰ. π.Χ.). Μπορεῖ νὰ προέρχονταν ἀπὸ ταφικὸ σύνολο. Ἄν αὐτὸ ἀληθεύει, ὁ χώρος θὰ ἦταν τότε ἐκτὸς οἰκιστικῆς ἐγκατάστασης, ὅπως καὶ ὁ χώρος τοῦ γνωστοῦ βόρειου ἀρχαίου νεκροταφείου κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ πρὸς Αἶγιο καὶ Κόρινθο, ὅπου οἱ πρῶτες σποραδικὲς ταφές, ὅπως ἀνακοινώνει τὰ τελευταῖα χρόνια στὰ Χρονικά της ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, ἀνήκουν στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Στὴν ἀπόληξη τοῦ Παναχαϊκοῦ, τὸ Ἑσχατοβούνι, μὲ τὸ Κάστρο ποὺ πάντα δεσπόζει, μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ἀκρόπολη καὶ μάλιστα ὑποθετικῶς ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ (εἰκ. 1). Ὁ οἰκισμὸς στὴ θέση Παγώνα, 1200 μ. πρὸς ΝΑ. τοῦ Κάστρου καὶ λίγοι μυκηναϊκοὶ τάφοι στὴ σημερινὴ ἄνω πόλη ἀναζητοῦν τό «ἀνακτορικό» τους κέντρο.

Στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. μπορεῖ νὰ ἔγινε ἡ ὀργάνωση ἀστικοῦ πολιτικοῦ κέντρου μὲ ἢ χωρὶς συνοικισμὸ παλαιότερων κωμῶν. Αὕτῃ εἶναι εἰκασία τὴν ὁποία μπορεῖ μέχρι σημείου νὰ στηρίξει τὸ περιστατικὸ τοῦ 419 π.Χ., ὅταν ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Θουκυδίδης (V 52) ἀλλὰ καὶ ὁ Πλούταρχος (Ἀλκ. 15, 4-6) ὁ Ἀθηναῖος στρατηγὸς Ἀλκιβιάδης... Πατρέας τὰ τεῖχη καθεῖναι ἔπεισεν ἐς θάλασσαν καὶ αὐτὸς ἕτερον διενοεῖτο τειχίσαι ἐπὶ τῷ Ρίῳ τῷ Ἀχαϊκῷ. Ἡ διατύπωση Πατρέας ἔπεισεν μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ἄποψη ὅτι ὑπῆρχε τότε ἤδη συντεταγμένη κεντρικὴ ἀρχὴ μὲ θεσμικὴ ὑπόσταση πόλεως. Σκοπὸς ἅμερος ἦταν προφανῶς ἡ ἀντιμετώπιση τυχόν σπαρτιατικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ ἡ χρησιμοποίηση τῶν Πατρῶν ὅπως καὶ τοῦ Ρίου γιὰ τὴν ἐκστρατεία στὴ Σικελία. Ὅτι ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἀλκιβιάδου ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῶν Ἀθηναίων νὰ προσεταιρισθοῦν τὴν πόλιν τῶν Πατρῶν γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία, ὥστε νὰ ἀποκλεισθεῖ προσχώρησή της στὴ Σπάρτη, εἶναι ἀσφαλὲς ἱστορικὴ ἐρμηνεία (βλ. καὶ σ. 244).

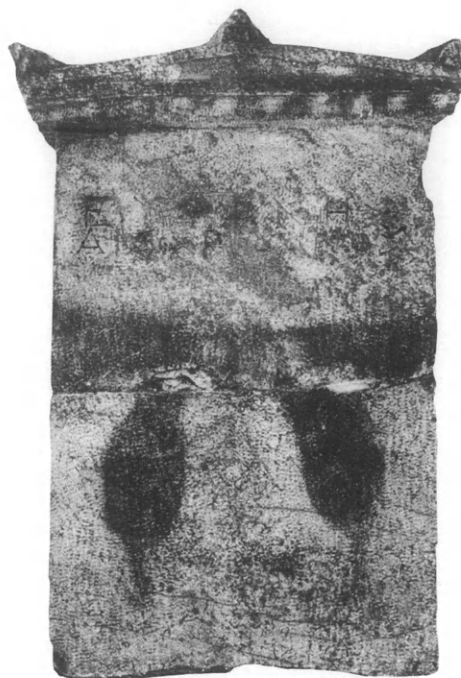
Εἶναι εὐτυχὲς ὅτι τοῦ τεῖχους αὐτοῦ ποὺ κτίσθηκε ἢ τουλάχιστον ἄρχισε νὰ κτίζεται ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα. Καὶ πρῶτα τὸ εὖρημα τοῦ 1971, στὸ ὁποῖο ἀναφέρθηκε, ὕστερα δεῦτερο ὁμοῖο τὸ 1997 στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ κατεύθυνση πρὸς Δ., δηλ. πρὸς τὴ θάλασσα¹³. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔχει καὶ συμβολικὸ νόημα γιὰ τὸ ἱστορικὸ πεπρωμένο τῶν Πατρῶν, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία. Ἡ πόλις ἀποκτᾷ σημασία κάθε φορὰ ποὺ ἦταν ἀναγκαία ἢ ὅταν ἔγινε ἀναπόφευκτη καὶ μοιραία ἡ σύνδεση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου μὲ τὴ Δύση καὶ τελικῶς ἡ ἐξάρτησή του ἀπὸ τὴ Ρώμη.

Ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 5ου προέρχεται ἡ ἀρχαιότερη στὴν Πάτρα γιὰ τὴν ὥρα ἐπιτύμβια στήλη, πεσσόμορφη, μὲ τὴν ἀρχαιότερη πατρινὴ ἐπιγραφή, ὑπόλοιπο ὀνόματος σὲ γενικὴ ---θεος, χαρακτὴ, τονισμένη μὲ κόκκινο χρῶμα¹⁴.

Μέσα στὴν ἀρχαιολογικὴ ἔνδεια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ξαφνιάζουν τρεῖς ἔξοχα γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Πατρῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν κοίτη τοῦ «Βελβιτσιάνικου» ποταμοῦ. Εἶναι γυναικεῖος κορμός, προφανῶς ἀκρωτήριο ναοῦ καὶ δύο ἀνδρικοὶ ἀπὸ ἀετωματικὴ παράσταση

13. Βλ. σ. 244, σημ. 8 καὶ 9.

14. Papapostolou 1993, 18, ἀρ. 1, 90.



Εἰκ. 2. Ἡ ἐπιτύμβια ἀετωματικὴ στήλη τοῦ Εὐφάνου. Φωτογρ. λήψη με ὑπεριώδη ἀκτινοβολία (καθηγ. V. von Graeve), Μ. Πατρῶν ἀρ. 1446, 4ος π.Χ. αἰ.

ἀμαξονομαχίας¹⁵. Τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι πελοποννησιακῆς τέχνης. Δὲν γνωρίζουμε τὸ κτίριο στὸ ὁποῖο ἀνῆκαν, ἔχει ὅμως ὑποτεθεῖ ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Τρικλαρίας Ἀρτέμιδος ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanίας (VII 19, 4).

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἡ πόλη τῶν Πατρῶν ἀναπτύσσεται καὶ δημογραφικῶς καὶ οἰκονομικῶς καὶ ἐπεκτείνεται. Τὰ εὐρήματα, κυρίως τὰ ταφικά (κετρίσματα, στήλες) (εἰκ. 2) καὶ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα τὸ μαρτυροῦν.

Ἀπροσδόκητο εὔρημα ἦταν ἀττικὴ ἐπιτύμβια ἀνθεμωτὴ στήλη¹⁶ (εἰκ. 3), εἰσηγμένη στὴν Πάτρα ἢ κατασκευασμένη ἐδῶ ἀπὸ Ἀθηναῖο τεχνίτη, ποὺ μπορεῖ νὰ μετανάστευσε στὴ Πελοπόννησο μετὰ ἀπὸ τὸ ἔτος 317 π.Χ., ὅταν ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ ἀπαγορευτικὸ γιὰ πολυτελεῖ ἐπιτύμβια μνημεῖα διάταγμα τοῦ Δημητρίου Φαληρέως. Πιστεύω πιθανότερο ὅτι ἡ στήλη μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, γιατί φαίνεται ὅτι στὴν Πελοπόννησο δὲν εἶχαν τότε καταφύγει, ὡς μὴ εὐπρόσδεκτοι Ἀθηναῖοι τεχνίτες, ἀφοῦ ἐδῶ κυριαρχοῦσε ὁ Πολυσπέρχων ποὺ δὲν εἶχε φιλικὲς σχέσεις μετὰ τὴν Ἀθήνα. Ἡ στήλη εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα στὴν Πελοπόννησο δείγματα, τὸ καλύτερο τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, τεχνολογικῶς μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

15. Τριάντη 1985, 116-118, πίν. 75-81.

16. Papapostolou 1993, ἀρ. 12, 36-38.



Εἰκ. 3. Ἀνθεμωτὴ ἐπίστεψη ἀττικῆς ἐπιτύμβιας στήλης. Μ. Πατρῶν ἀρ. 1452, γ' τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἡ ἀναζωγόνησις καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῶν Πατρῶν κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἦταν ἀπαραίτητος συντελεστής γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸ 280 π.Χ. ἡ πόλις τὴν πρωτοβουλία τῆς ἴδρυσις τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀχαιῶν κατὰ τὰ πρότυπα τῆς Ἐποχῆς καὶ τὶς ἐπιταγὰς τῶν ἐπικίνδυνων πολεμικῶν καιρῶν. Αὐτὸ ἔγινε μὲ τὴ συνεργασία τῆς Δύμης, τῶν Φαρῶν καὶ τῆς Τριταίας¹⁷.

Ὅτι οἱ Πατρεῖς τὸ 279 π.Χ. Ἀχαιῶν μόνοι κατὰ φιλίαν τῶν Αἰτωλῶν τοὺς ἐβοήθησαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς Γαλάτες ποὺ εἶχαν καταστρέψει τὴν αἰτωλικὴ Καλλιόπολη (Παυσ. VII 18, 6) ὀφείλεται καὶ στὴν ἀντίληψιν τοῦ χρέους ἐκ μέρους τῶν Πατρέων νὰ διαδραματίσουν πρὸ τοῦ γενικότερου κινδύνου πρόσωπο πανελλήνιας σημασίας. Οἱ συμφορὰς ποὺ ὑπέστη τότε ἡ Πάτρα λέγεται ὅτι ἦταν μεγάλες, ἀλλὰ ἡ πόλις δὲν ἄργησε νὰ συνέλθῃ. Πάντως ὅλος ὁ 3ος αἰ. π.Χ., παρὰ τὴν κραταίωσιν τοῦ Κοινοῦ, ἦταν ἐποχὴ κινδύνων καὶ κρίσιμων στιγμῶν γιὰ τὴν Ἀχαΐα, ἡ ὁποία κατὰ καιροὺς δεχόταν πειρατικὰς καὶ ληστικὰς ἐπιδρομὰς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία, τὴν Ἰλλυρία καὶ τὴν Κρήτη. Ζωντανὴ δραματικὴ μαρτυρία τοῦ πόνου τῶν Ἀχαιῶν τὰ χρόνια ἐκεῖνα εἶναι τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν χαμένο πατρινὸ ἔφηβο, τὸν Μαχάτα, ποὺ ἔπεσε σὲ μάχῃ κατὰ τῶν Αἰτωλῶν¹⁸: ὦλεο δὲ Πατρέων περὶ ληίδα καὶ σύ, Μαχάτα, | δριμὺν ἐπ' Αἰτωλοῖς ἀντιφέρων πόλεμον | πρωθήβας· χαλεπὸν γὰρ Ἀχαιϊκὸν ἄνδρα νοῆσαι | ἄλκιμον, εἰς πολλὰν ὅστις ἔμεινε τρίχα.

17. Βλ. σχετ. σ. 245, σημ. 12.

Epigramme (Berlin 1955) ἀρ. 1464.

18. W. Peek, *Griechische Versinschriften*, I. Grab

Μετά από την ανακήρυξη της αὐτονομίας τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἀπὸ τὸν Flamininus στὸν Ἴσθμὸ τὸ ἔτος 196 π.Χ., γίνεται καὶ στὴν Πάτρα ἔντονα αἰσθητὴ ἡ ρωμαϊκὴ «προστασία». Οἱ κοινωνικὲς συνθήκες ἀλλάζουν. Ἡ τάξη τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων ἀρχίζει νὰ κυριαρχεῖ, μὲ παράλληλη ἐξαθλίωση τῶν χαμηλῶν κοινωνικῶν στρωμάτων. Αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ ἔντονου ἐνδιαφέροντος τῆς Ρώμης γιὰ τὴν Πάτρα. Μάλιστα τὰ ἀσημένια πατρινὰ τριώβολα, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ 195 π.Χ., εἶναι τὰ σημαντικότερα τῆς Συμπολιτείας.

Ἐνῶ τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ἀπὸ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ εἶναι λίγα ἐξ αἰτίας τῆς συνεχοῦς χρήσεως τοῦ χώρου, καὶ κάποτε ἀμφίβολα, τὸ ὁδικὸ δίκτυο εἶναι εὐρύ. Κυρίως δὲ τὰ ταφικὰ εὐρήματα πληθαίνουν καὶ εἶναι ζωντανοὶ μάρτυρες τῆς Ἐποχῆς. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιτύμβιες στήλες μὲ τὴν ἀχαϊκὴ ἰδιαιτερότητά τους¹⁹ (εἰκ. 4) καὶ τὰ χρυσὰ νεκρικὰ ἐλασμάτινα κοσμήματα (εἰκ. 5) ποὺ βρέθηκαν στοὺς ὑστεροελληνιστικοὺς κυρίως τάφους, τὰ ὁποῖα καὶ εἶναι ἔργα ἀχαϊκῶν ἐργαστηρίων (προφανῶς Πατρῶν καὶ Δύμης)²⁰. Τὰ κοσμήματα αὐτὰ ἀποκαλύπτουν ὁλόκληρο κόσμο πατρινῆς κοινωνίας, δείχνουν καὶ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ διάθεση γιὰ πολυτέλεια καὶ κοινωνικὴ παράσταση, ἀλλὰ μαρτυροῦν καὶ τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὴν ἐσχατολογικὴ σκέψη ποὺ γενικότερα χαρακτηρίζε μαζί μὲ τὴ νοσταλγικὴ στροφὴ στὸ παρελθὸν τοὺς ἐξέχοντες στὶς ἐλληνικὲς κοινωνίες τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Δὲν λείπουν ἐνδεῖξεις ἐλληνιστικῶν ἱερῶν, κυρίως κατάλοιπα ἀποθετῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα κάνουν λόγο ἀνασκαφεῖς τῶν Πατρῶν.

Κυρίως μετὰ ἀπὸ τὴ μοιραία σύγκρουση μὲ τὴ Ρώμη τὸ 146 π.Χ. καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου, οἱ ἱστορικοὶ θεωροῦν ὅτι ἡ πόλη τῶν Πατρῶν ἀναδεικνύεται ἰδιαίτερα καὶ οἱ ἀρχαιολόγοι μὲ τὰ εὐρήματά τους τὸ ἐπιβεβαιώνουν. Τὸ λιμάνι τῶν Πατρῶν ποὺ πιθανῶς δὲν εἶχε τότε ἰδιαίτερες ἐγκαταστάσεις, ἀφοῦ ὅσο γνωρίζω δὲν ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ, γίνεται ἤδη σταθμὸς ἐπικοινωνίας μὲ τὴν Ἀνατολή²¹. Ἐπιστολὲς τοῦ Κικέρωνος, ποὺ ἐπανειλημμένως στάθμευσε στὴν Πάτρα ταξιδεύοντας στὴν Ἀνατολή (50-44 π.Χ.), δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀσήμαντὴ πολεοδομικὴ – ἀστικὴ ἐμφάνιση τῆς πόλεως, ἐπακόλουθο προφανῶς τῆς ἀδιαφορίας τῶν πλούσιων γαιοκτημόνων.

Ἡ ἵδρυση τῆς Colonia Augusta Achaica Patrensis καὶ ὄχι πιά Aroe Patrensis²² ἐσήμανε τὴν ἀρχὴ τῆς νέας Ἐποχῆς. Ὁ Αὐγούστος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει τὴν Πάτρα στὰ περίφημα πεπραγμένα του (*Res Gestae*), ἐπροίκισε τὴν πόλη μὲ κτήσεις ἀχαϊκὲς καὶ αἰτωλικὲς καὶ ἐκχώρησε προνόμια.

Καὶ ἐνῶ οἱ πολιτικοκοινωνικὲς καὶ γεωπολιτικὲς ἀλλαγὲς ποὺ συνεπάγεται ἡ ἵδρυση τῆς ἀποικίας εἶναι δεδομένες, τὰ ἀνασκαφικὰ εὐρήματα καὶ ἡ ἔως τώρα μελέτη τους δὲν ἐνισχύουν τὴν ἄποψη συγκεκριμένου καὶ ἀξιόλογου οἰκοδομικοῦ καὶ ρυμοτομικοῦ προγράμματος καὶ ἔργου ἀνάταξης τῶν Πατρῶν ἐπὶ Αὐγούστου. Ἡ δημιουργία τυχόν Forum ρωμαϊκοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου²³ εἶναι γιὰ τὴν ὥρα εἰκασία ποὺ γιὰ νὰ εὐδοκίμησει χρειάζεται περισσότερες σαφεῖς ἐνδεῖξεις ἀρχαιολογικὲς, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ ἄποψη²⁴ περὶ

19. Papapostolou 1993.

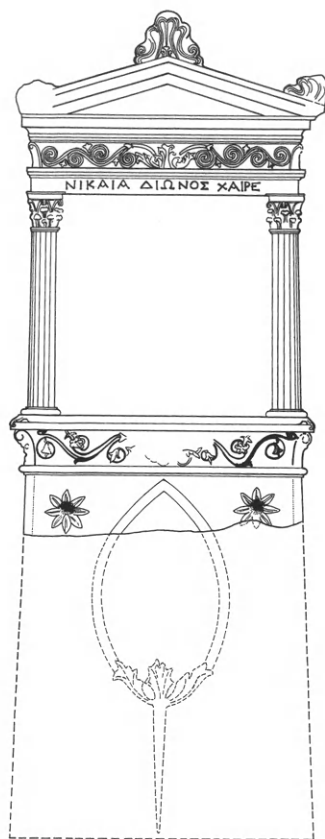
20. Παπαποστόλου 1977α, 1978, 1990α.

21. Βλ. Rizakis 1988.

22. Agallopoulou 1989.

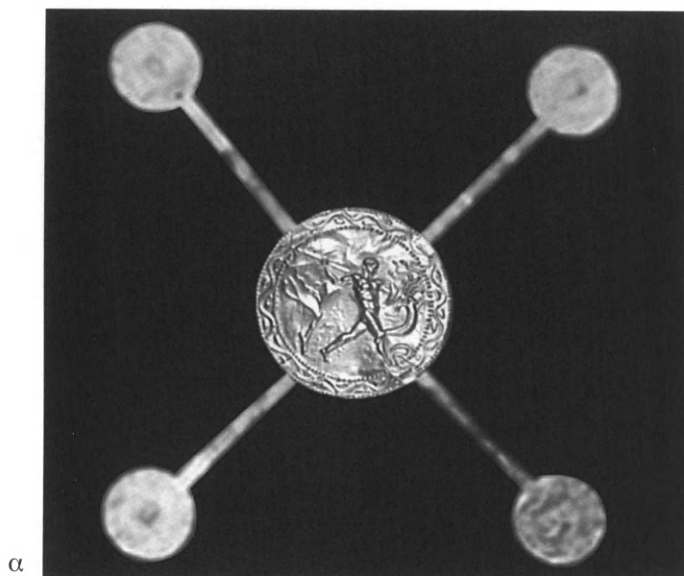
23. Βλ. παράδειγμα B. Andrae, *Römische Kunst* (Freiburg 1974) 502-504.

24. Πετρόπουλος 2009, 48.



Εἰκ. 4. Ἐπιτύμβια ἑλληνιστικὴ στήλη τῆς Νικαίας ἀπὸ τῆ Δύμης. Μ. Πατρῶν ἀρ. 107.

Εἰκ. 5α-β. Χρυσὸ νεκρικὸ ἐπιστήθιο κόσμημα (περίσκιον). Στὸ μέσο Ἡρακλῆς καὶ Λερναία Ὑδρὰ, στὰ δισκία τῶν ἄκρων γοργόνειο.



α



β

μεταφορᾶς ἐπὶ Ρωμαίων ὑποθετικῆς παλαιᾶς ἑλληνικῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Ψηλαωνίων στὴ θέση παρὰ τὸ Ὡδεῖο, ὅπου τὴν εἶδε καὶ τὴν περιέγραψε ὁ Πausanias (VII 20, 3-5, 7) καὶ ὅπου ὑπῆρχαν ἀρχαῖα ἱερὰ καὶ ἄλλα μνημεῖα τὰ ὅποια ὑποδηλώνουν ἐπισημότητα καὶ ἰδιαίτερη λειτουργία τοῦ χώρου ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς ἀποικίας.

Εἶναι γνωστὸ ἱστορικῶς ὅτι ὁ Αὐγουστος ἦταν συντηρητικὸς ὡς πρὸς τὰ πολεοδομικὰ προγράμματα ἀκόμη καὶ στὴ Ρώμη, ὅπου ἐγκατέλειψε μεγαλόπνοα σχέδια τοῦ Καίσαρος. Δὲν μποροῦμε νὰ προσγράψουμε γιὰ τὴν ὥρα στὴν ἐποχὴ τοῦ μὲ ἀσφάλεια παρὰ μόνον τὴν κατασκευὴ μιᾶς Cryptoporticus στὴν ἀγορὰ τῶν Πατρῶν, ποὺ ἀσφαλῶς δείχνει συγ-

κεκριμένο, περιορισμένο όμως μνημειακό ενδιαφέρον²⁵. Σὲ παρακείμενο πλακόστρωτο συνδεόμενο με τὸ κτίριο αὐτὸ βρέθηκε ἐνεπίγραφη βάση ἀγάλματος τοῦ γιοῦ τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Αὐγούστου Ἀγρίππα, τοῦ Agrippa Postumus, ποὺ χρονολογεῖται μεταξὺ 4 καὶ 6 μ.Χ.²⁶ Τὰ εὐρήματα αὐτὰ συνδεόμενα με ἄλλα παλαιότερα καὶ νεώτερα ἕως σήμερα στὴν περιοχὴ αὐτή, π.χ. στὶς ὁδοὺς Λόντου, Μπουκαούρη κ.ἄ., ἐνισχύουν τὴν τοποθέτηση τῆς ἀγορᾶς τῶν Πατρῶν στὸν χώρο αὐτόν, ὅπου μάλιστα φαίνεται ὅτι διακόπτεται ὁ πολεοδομικὸς ἱστός²⁷.

Ἡ μεταφορὰ τοῦ ἀγάλματος καὶ τῆς λατρείας τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος ἀπὸ τὴν Καλυδῶνα στὴν ἀκρόπολη τῶν Πατρῶν ἀπὸ τὸν Αὐγούστο ἦταν πράξη πολιτικῆς σημασίας καὶ περιέχει συμβολισμοὺς ποὺ ἄπλετα φωτίζει ἡ φιλολογία. Ἡ προσομοίωση τῆς πολιτικῆς ἐνέργειας τοῦ Αὐγούστου με τὴ μυθικὴ πράξη τοῦ Εὐρυπύλου ποὺ ἔφερε τὸ ξόانون τοῦ Διονύσου στὴν Πάτρα καὶ μαζί τὴν παύση ἀνθρωποθυσιῶν εἶναι ἀξιοσημείωτος παραλληλισμός²⁸. Σημειωτέον ὅτι μέσα στὸ τέμενος τῆς Λαφρίας ὁ Πανσανίας (VII 19, 1-8) ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε μνημα τοῦ Εὐρυπύλου, ποὺ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο ὅτι τὸ θεωροῦσαν ταφικό. Ἐρώτημα εἶναι ἂν τὸ μνημα προὔπηρχε τῆς ἐγκατάστασης τῆς Λαφρίας ἢ δημιουργήθηκε μετὰ ἀπὸ αὐτὴ ἢ καὶ ἂν τυχὸν μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Τρικλαρίας, με τὸ ὁποῖο συνδεόταν ὁ Εὐρύπυλος. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, ἐφικτὸς ἦταν ὁ συνειρμὸς τῶν Λαφρίων με τὴ λατρεῖα τῆς Τρικλαρίας, πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας τελοῦνταν παλαιὰ ἀνθρωποθυσίαις ποὺ ἔπαυσαν χάρις στὸν Εὐρύπυλο: Σωτὴρ τῶν Πατρῶν γίνεται τώρα ὁ Αὐγούστος.

Ὡς πρὸς τὸν μῦθο ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Πάτρα καὶ ἐξιστορεῖ ὁ Πανσανίας (VII 20, 1-2) περὶ τοῦ Εὐρυπύλου καὶ τῆς παύσεως τῶν ἀνθρωποθυσιῶν, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι εἶναι σημαντικὸς κυρίως γιατί εἶναι αἰτιολογικὸς τῆς τελετουργίας τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου Αἰσυμνήτου: Μέσα στὴ νύκτα, ὅταν ὁ ἱερέας φέρνει ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Τρικλαρίας τὴ λάρνακα με τὸ ξόανο τοῦ Διονύσου, παιδιὰ στεφανωμένα με στάχυα, ὅπως ἐκεῖνα ποὺ τὸν παλαιὸ καιρὸ τὰ ὀδηγοῦσαν νὰ θυσιασθοῦν στὴν Ἄρτεμι, τώρα ἀντὶ νὰ πορευθοῦν στὸ θυσιαστήριο τῆς Τρικλαρίας, κατεβαίνουν στὸν ποταμὸ Μεῖλιχο, λούζονται καὶ ἀναγεννῶνται ἀντὶ νὰ θυσιασθοῦν, φοροῦν νέα στεφάνια ἀπὸ κισσὸ καὶ ἔρχονται στὴν πόλη, στὸ ἱερὸ τοῦ Αἰσυμνήτου με τὸν ὁποῖο εἶχαν συνάψει τὴν κατάργηση τῶν θυσιῶν τῶν ἀρχαίων πατρινόπουλων. Πόσο ἡ τελετουργία αὐτὴ καὶ ἡ εἴσοδος ἀπὸ τὴ χώρα στὴν πόλη τῶν Πατρῶν ἔχει νὰ κάνει χωρὶς ἄλλο με τὴν τελετὴ «μετάβασης» νέων καὶ νεανίδων στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκογενειακὴ ζωὴ, εἶναι φανερὸ καὶ ἔχει ἰδιαίτερα ἐπισημανθεῖ²⁹.

25. Ἀλεξοπούλου, ΑΔ 49, 1994, Β, 207-211.

26. Σταυροπούλου-Γάτση *et al.* 1996, 5-6. Rizakis 1998, ἀρ. 5.

27. Παπαποστόλου 1991α, 309.

28. Περισσότεροι ἐρευνητὲς πραγματεύθηκαν τὰ

ζητήματα τὰ συναφῆ με τὴ λατρεῖα τῆς Λαφρίας στὴν Καλυδῶνα καὶ στὴν Πάτρα, καθὼς καὶ με τὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐδῶ ἀπὸ τὸν Αὐγούστο, ὅπως Pirenne-Delforge 2004, 10-20, Osana 1996, 146.

29. Bandy 1998.

Ἡ μεταφορὰ πάντως λατρείας τῆς Λαφριάς ἀπὸ τὸν Αὔγουστο στὴν Πάτρα δὲν συνδέεται μὲ εἰσαγωγή τῆς τελετουργίας τῶν ὀλόκαυστων θυσιῶν, ποὺ ἦταν φαίνεται ἐντόπια καὶ ἀρχαία καὶ δὲν προῆλθε ἀπὸ τὴν Καλυδῶνα (Παυσ. VII 18, 8-13). Θεωρητικές προσεγγίσεις ἔχουν γίνει περισσότερες. Ἡ τέλεση ὀλόκαυστων θυσιῶν στὴν Καλυδῶνα ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, γιατί ἂν τελοῦνταν θὰ εἶχαν ἀφήσει κατάλοιπα. Ἡ ἀντίστοιχη ὅμως ἀπουσία εὐρημάτων καὶ ἀπὸ τὴν Πάτρα μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὶς διαδοχικὲς ἐπεμβάσεις στὸ Κάστρο τῶν Πατρῶν ποὺ θὰ ἀφάνισαν τὰ ἴχνη, ἂν καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἴσως στὸ μέλλον τὰ φέρεи στὸ φῶς.

Ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα ὅτι οἰκοδομήθηκε νέος ναὸς τῆς αἰτωλικῆς θεᾶς στὴν ἀκρόπολη τῶν Πατρῶν δὲν ὑπάρχουν. Ἐξ ἴσου λείπουν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις ὅτι μεταφέρθηκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ἰδίου τοῦ ναοῦ τῆς Καλυδῶνος καὶ συναρμολογήθηκαν στὴν Πάτρα, ὅπως προτάθηκε ὡς ὑπόθεση στηριζόμενη κυρίως σὲ ὅμοιες ἐνέργειες τῆς αὐτοκρατορίας τῶν χρόνων ἐκείνων³⁰. Δὲν ὑπάρχουν ἐπίσης ἀναφορὲς ἢ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ὅτι διαλύθηκε ἐπὶ Αὐγούστου ὁ ναὸς τῆς Καλυδῶνος, τοῦ ὁποῖου, εἶναι ἀλήθεια, δὲν βρέθηκαν τῆς ἀνωδομῆς κατὰ χώραν παρὰ λίγα συντρίμια. Δὲν θὰ μπορούσε δὲ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῆς Καλυδῶνιας λατρείας καὶ τοῦ ἀγάλματος τῶν γλυπτῶν Μεναίχμου καὶ Σοῖδα σὲ ὑπάρχοντα ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Πατρῶν.

Ἡ σύνδεση τῆς λατρείας αὐτῆς μὲ τὴ μεταθάνατια τοῦ Αὐγούστου καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν κοινὴ τῶν δύο λατρεῶν ἡ ἱέρεια, εἶναι στοιχεῖα σύμφωνα μὲ τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα τῶν δεδομένων αὐτῶν. Ἡ σημασία ποὺ ἔδωσε ὁ Αὔγουστος στὴ Λαφρία φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ διεύρυνση τοῦ τεμένους της, στὸν περίβολο τοῦ ὁποῖου εἶχε περιληφθεῖ καὶ ὁ ἀσφαλῶς παλαιότερος ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς Παναχαΐδος (Παυσ. VII 20, 2).

Ἡ συνήθης πολιτικὴ σημειολογία τῶν πράξεων τοῦ Αὐγούστου ἀφήνει περιθώρια ἐξιχνίασης καὶ ἄλλου παραλληλισμοῦ. Αὐτὸς θὰ μπορούσε νὰ γίνει μὲ γεγονὸς τῆς προϋπάρχουσας μυθιστορίας τοῦ Λακεδαιμόνιου Ἀχαιοῦ Πρευγένη, πατέρα τοῦ ἐπώνυμου Πατρέως. Ὁ Πρευγένης φεύγοντας ἀπὸ τὴ Σπάρτη ἀπήγαγε καὶ ἐγκατέστησε σὲ ἱερὸ στὴ Μεσάτιν τὸ ξόανο τῆς Ἀρτέμιδος Λιμνάτιδος τῆς Σπάρτης, τὸ ὁποῖο ὅταν γιόρταζε ἡ Λιμνάτις ἐκόμιζαν στὴν Πάτρα. Τὶς ἡμέρες τοῦ Πανσανία τῆς δὲ ἀγορᾶς ἄντικρυς (VII 20,7) βρισκόταν τὸ πατρινὸ ἱερὸ τῆς Λιμνάτιδος. Εὐλογία καὶ ἀποτελεσματικὴ συμβολικὰ θὰ ἦταν ἡ ἀναγωγή τῆς μεταφορᾶς τοῦ ἀγάλματος τῆς Λαφριάς ἀπὸ τὸν Αὔγουστο, τὸν νέο οἰκιστὴ τῶν Πατρῶν, στὴν πράξη τῶν μυθικῶν οἰκιστῶν τῆς πόλεως ποὺ εἶχαν μεταφέρει καὶ ἐγκαταστήσει στὴν Πάτρα εἶδωλο καὶ λατρεῖα Ἀρτέμιδος. Ὡς πρὸς τὴ μορφὴ καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἱεροῦ τῆς Λιμνάτιδος, χρήσιμη εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Πανσανία (VII 20, 9) ὅτι μέσα στὸ τέμενός της ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα ἱερὰ προσβάσιμα διὰ τῶν στοῶν. Ἡ διαμόρφωση αὐτὴ παραπέμπει στὴν ἱερὰ ἀγορὰ τῆς Μεσσήνης μὲ τὸ Ἀσκληπιεῖο καὶ ἐπιτρέπει τὴν προσέγγιση σὲ αὐτή.

Ἡ ἀναζήτηση καὶ ἡ ἐξιστόρηση τῶν μυθικῶν ἀρχῶν οἰκισμῶν καὶ λατρεῶν, καθὼς καὶ τῶν λόγων ποὺ ἐπέβαλαν τελετουργίες, ἦταν ἡ πιὸ ἐντονὴ πνευματικὴ ἀπόλαυση τοῦ

30. E. Μαστροκόστας, AM 80, 1965, 152-159. Βλ. καὶ Rizakis 2009, 24-26.

Πανυσανία, αλλά και βασικὸς σκοπὸς του κατὰ τὴν περιήγηση ἀρχαίων ἐλληνικῶν τόπων. Ἡ Πάτρα, κιβωτὸς παλαιῶν καὶ νέων λατρειῶν καὶ ἀρχαίων τελετουργικῶν ἰδιαιτεροτήτων, πρόσφερε πλοῦτο θεμάτων καὶ θεαμάτων γιὰ τὴν ἀνίχνευση καὶ τὴν προβολὴ πάντων τῶν ἐλληνικῶν, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ περιηγητὴς (Παυσ. I 26, 4-39, 3)³¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λατρεία τῆς Λαφρίας ὑπάρχουν καὶ ἄλλες ποὺ καθιερώθηκαν ἐπὶ Ρωμαιοκρατίας, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς. Ἀμάρτυρη καὶ μόνον ἔμμεσα ὑποδηλούμενη εἶναι ἡ λατρεία τῆς τριάδας τοῦ Καπιτωλίου: Ἡ ἄποψη ποὺ ὑποστήριξα γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Συμπόσιο «Ἀρχαία Ἀχαΐα καὶ Ἡλεία» τὸ 1989, ὅτι ὁ ἀρχαῖος ναὸς τοῦ Διὸς στὴν ἀγορὰ τῶν Πατρῶν εἶχε ἀποδοθεῖ στὴ ρωμαϊκὴ τριάδα τοῦ Καπιτωλίου, βασίσθηκε στὸ χωρίο τοῦ Πανυσανία VII 20, 3³²: Ἔστι δὲ ἐν τῇ ἀγορᾷ Διὸς ναὸς Ὀλυμπίου, αὐτὸς τε ἐπὶ θρόνου καὶ ἐστῶσα Ἀθηνᾶ παρὰ τὸν θρόνον, τῆς τε Ἡρας ἄγαλμα τοῦ Ὀλυμπίου πέραν· ἱερὸν τε Ἀπόλλωνος πεποιήται καὶ Ἀπόλλων χαλκοῦς... Ἐπίμαχο ζήτημα τοῦ χωρίου εἶναι ἡ στίξις, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ποῦ βρισκόταν τὸ ἄγαλμα τῆς Ἡρας. Ἐχουν γίνεи περισσότερες διορθώσεις. Ἐὰν τελικὰ μεταφερθεῖ ἡ στίξις ἀπὸ τὴ λέξις πέραν στὴ λέξις ἄγαλμα, τότε τὸ νόημα εἶναι σαφές καὶ συγκεκριμένο, δηλ. προκύπτει ὅτι παρὰ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς ὑπῆρχαν τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῆς Ἡρας. Ἐὰν πάλι τεθεῖ ἡ τελεία στὴ λέξις πέραν³³ δὲν θὰ ἦταν ἀκατανόητο ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἰδρυμένο στὸν ἴδιον χώρο, τὸν ναὸ τοῦ Διὸς, πέραν, δηλ. ἀντίκρου στὸ ἄγαλμα τοῦ Ὀλυμπίου.

Ρωμαϊκὴ πιστεύω ὅτι πρέπει νὰ ἦταν καὶ ἡ λατρεία τῆς θεότητος Σωτηρίας (Παυσ. VII 21, 7). Προφανῶς ὁ συσχετισμὸς τῆς προσωποποιημένης ἔννοιας μὲ τὴ μυθικὴ λύτρωση τοῦ Εὐρυπύλου ἦταν αἰτιολογικὴ ἐπίνοια τῶν Πατρινῶν γιὰ νὰ συνδεθεῖ ἡ νέα τῆς Σωτηρίας λατρεία μὲ τὸ δικό τους μυθικὸ παρελθόν. Τῆς ἐποχῆς τῆς Ρωμαιοκρατίας εἶναι καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τῶν λατρειῶν γνωστῶν ἀπὸ τὸν Πανυσανία τῆς Μητρὸς Δινδυμῆνης καὶ τοῦ Ἄττι (VII 20, 3), τῆς Νεμέσεως (VII 20, 9), τοῦ Διονύσου Καλυδωνίου (VII 21, 1) (βλ. πρὸς κάτω). Λατρεία τοῦ Μίθρα εἶναι πιθανότατη ἐξ αἰτίας τοῦ γνωστοῦ ἀναγλύφου τῶν Πατρῶν, καθὼς ἴσως καὶ τῆς Ἰσιδος βάσει ὁρισμένων κινητῶν εὐρημάτων. Ἀλλὰ οἱ δύο τελευταῖες δὲν ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν περιηγητὴ. Ἐπιγραφικῶς μόνον μαρτυρεῖται (3ο αἰ. μ.Χ.) λατρεία τῶν Νυμφῶν Ναϊάδων, ποὺ σχετίζονται μὲ πηγὲς καὶ ποτάμια, στὴν περιοχὴ τῶν πηγῶν τοῦ Ρωμανοῦ. Βωμὸς ἴσως αὐτῶν τῶν καλῶν κουρῶν θὰ ὑπῆρχε κοντὰ στὶς πηγές.

Ἡ προσέγγιση ἀγαλμάτων θεῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ διακόσμηση ἐπαύλεων καὶ στὴν Πάτρα (π.χ. τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τὸ ἀντίγραφο τῆς φειδιακῆς, ἀγάλματα Ἀσκληπιοῦ, Διονύσου κ.ἄ.) σὲ παραδιδόμενες ἢ εἰκαζόμενες λατρεῖες εἶναι ἀνώφελη. Τὰ ἔργα αὐτά, ἀντίγραφα ἢ ἐπαναλήψεις ἀρχαίων γλυπτῶν, ἀνήκουν στὸν καλλιτεχνικὸ διάκοσμο τῶν ἐπαύλεων.

31. Πρβ. τὶς γενικὲς χαρακτηριστικὲς παρατηρήσεις περὶ Πανυσανία, Funke 2010.

32. Παπαποστόλου 1991α, 306-307. Ὑποθετικὴ εἶναι ἡ ταύτιση μὲ τὸν μεσαιωνικὸ ναὸ τοῦ Παντοκράτορος (εἰκ. 1).

33. Τὴ στίξις αὕτη δέχθηκε ὁ Παπαχατζῆς 1980,

108, 447. Ὁ Osana 1996, 90-91, ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ἀγάλματος τῆς Ἡρας μέσα στὸν ναὸ, ἀλλὰ θεωρεῖ ὅτι αὐτὸ βρισκόταν ἐκτὸς, πιστεύει μάλιστα ὅτι ὁ περιηγητὴς μπορεῖ νὰ ἐννοεῖ ὅχι ἀπλῶς ἄγαλμα, ἀλλὰ ναὸ τῆς Ἡρας στὸν χώρο ὅπου καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.



Εἰκ. 6. Νόμισμα Πατρῶν ἐποχῆς Αὐγούστου, κοπή 2-4 μ.Χ.

Στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς καταξίωσης τοῦ Αὐγούστου ἀνήκει καὶ ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ αὐτοκρατορικὴ κοπὴ νομίσματος μεταξὺ 2ου καὶ 4ου αἰ. μ.Χ., μὲ τὴν παράσταση στὸν ὀπισθότυπο τοῦ ἀρότρου σὲ συμβολικὴ τελετουργικὴ χάραξη τῶν ὁρίων τῆς νέας ἀποικίας (εἰκ. 6).

Πρὶν ἀπὸ τὴ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν τεκμηρίων τὰ ὁποῖα ἐπικαλούμεθα, ἀρχαιολόγοι καὶ ἱστορικοὶ σὲ διάφορες παρουσιάσεις γιὰ τὴ χρονολόγηση ὁδῶν, μνημείων ἀρχιτεκτονικῶν, ἔργων τεχνικῶν καὶ «αὐτοκρατορικῶν» πολεοδομικῶν καὶ οἰκοδομικῶν προγραμμάτων, δέον εἶναι νὰ παραμείνουμε γιὰ τὴν ὥρα στὴν ἄποψη ὅτι οἱ περισσότερες ἐνδείξεις μᾶς φέρνουν στὰ τέλη τοῦ 1ου - ἀρχὲς 2ου αἰ. μ.Χ. γιὰ νὰ συναντήσουμε ἐξέχοντα μνημεῖα καὶ χωρορρυθμικὲς ἐπεμβάσεις ποὺ χρονολογοῦνται μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη ἀσφάλεια.

Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἰδρύθηκε κοντὰ στὴν ἀγορὰ καὶ στὴν ἀκρόπολη, μάλιστα ἴσως ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Λαφρίας, μιὰ aedes Augustalium, ἐνδιαίτημα τῶν Αὐγουσταλίων, τῶν ὑπαλλήλων τῆς λατρείας τοῦ Αὐγούστου ἢ ὁποῖα ἦταν μεταθανάτια³⁴ (εἰκ. 7). Στὴ θέση τοῦ ἦταν βάθρο ἀγάλματος θεοῦ ἢ αὐτοκράτορος γιὰ τὴν ἀνίδρυση τοῦ ὁποίου ἐδαπάνησε κατὰ τὴν ἐπιγραφὴ ὁ augustalis Titus Varius Secundus ob honorem, δηλ. ἔναντι τοῦ τιμητικοῦ ἀξιώματος ποὺ ἔλαβε.

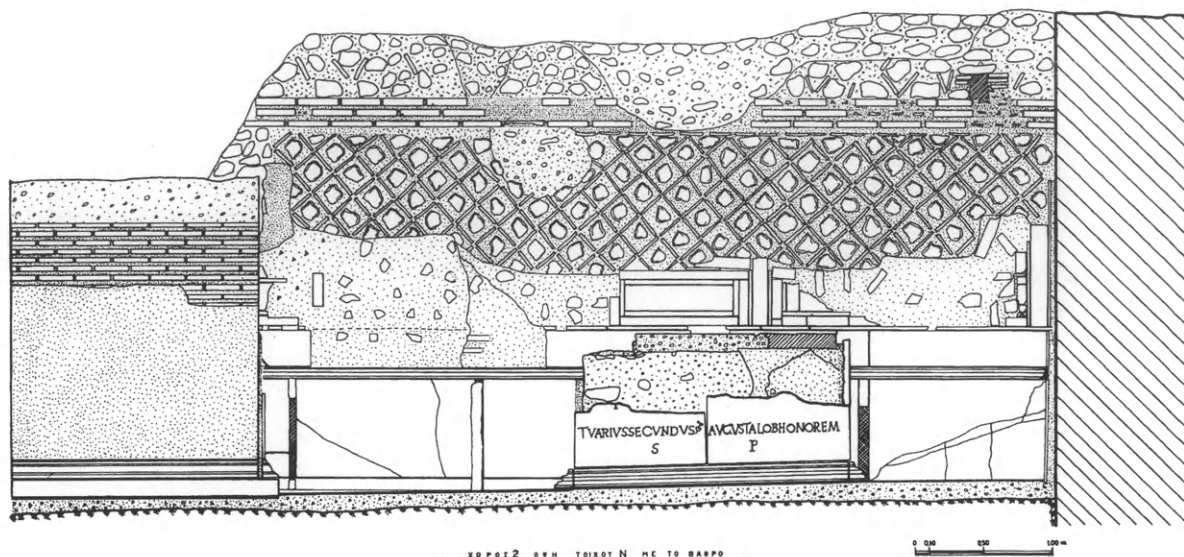
Μὲ ἱστορικὰ κατ' ἐξοχὴν ἐπιχειρήματα, εὐλόγα ὑποστηρίχθηκε ἡ χρονολόγηση τῆς ἐπιχείρησης κατασκευῆς τοῦ σταδίου τῶν Πατρῶν στὴν ἐποχὴ τοῦ Δομιτιανοῦ³⁵. Τὰ ἐρείπια τοῦ ἀποκαλύφθηκαν στὴν κλιτὸ πρὸς Δυσμὰς τοῦ Ὠδείου, τὴ γνωστὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας μὲ τὸ ὄνομα Jadı Aga (εἰκ. 15). Πρόκειται γιὰ κτίσμα θεάτρου καὶ μάλιστα λόγῳ τοῦ μήκους του ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπαρξῆς δύο σφενδονῶν γιὰ στάδιον ἀμφιθέατρον³⁶. Ἄγνωστο

34. Παπαποστόλου 1986.

35. Βλ. Ἀγαλλοπούλου 2012, 25-30, 74. Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Δομιτιανοῦ ἀποδεικνύεται ἀπὸ ἀναμνηστικὲς τῆς ἐκατονταετηρίδας τῆς ἀποικίας ἐπὶ κοπῆς νομισμάτων τὸ 86 μ.Χ. (εἰκ. 8-9). Βλ. Ἀγαλλοπούλου 2012: α. ἀποικὸς οἰκιστὴς μὲ ἄροτρο 71-72, ἀρ. 1-24, πίν. 4. β. λάβαρο λεγεῶνος μὲ δύο σημαῖες 72, ἀρ. 25-46, πίν. 4. γ. πνεῦμα (genius) τῆς ἀποικίας 73, ἀρ. 45-

47, πίν. 4. δ. μνημειακὴ κρήνη 73, ἀρ. 58-65, πίν. 4-5 (εἰκ. 8). ε. Ἀρτεμις Λαφρία 73-74, ἀρ. 66-71, πίν. 5. στ. προσωποποίηση τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν 74, ἀρ. 72-73, πίν. 5 (εἰκ. 9). ζ. Ποσειδῶν 73, ἀρ. 74, πίν. 5.

36. Τὸ ἐπίθετο ἀμφιθέατρος -ον σημαίνει τὸν θεατρικὸ χῶρο ποὺ ἔχει καθίσματα σὲ δύο ἀντικριστὲς πλευρὲς, δηλ. ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἡμικυκλικά ἢ ἐλλειψοειδῆ θεάτρα τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ τύπου, ὥστε



Εἰκ. 7. Ἡ Aedes Augustalium. Ὅψη τοίχου καὶ τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο. Τέλη 1ου μ.Χ. αἰ. (σχέδ. Μ. Πετροπούλου).



Εἰκ. 8. Νόμισμα Πατρῶν ἐποχῆς Δομιτιανοῦ, 86 μ.Χ. Στὸν ὀπισθότυπο μνημειακὴ κρήνη μὲ ἄγαλμα.



Εἰκ. 9. Νόμισμα Πατρῶν ἐποχῆς Δομιτιανοῦ, 86 μ.Χ. Στὸν ὀπισθότυπο προφανῶς προσωποποίηση τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν.

εἶναι γιὰ τὴν ὥρα ἂν ὑπῆρχε cavea καὶ σὲ ὅλη τὴν ἐπιμήκη δυτικὴ πλευρά, ὅπου δὲν ἀποκαλύφθηκαν κατάλοιπα. Σὲ νόμισμα τῶν Πατρῶν ἐπὶ Κομμόδου μὲ παράσταση τοῦ λιμανιοῦ τῆς πόλεως³⁷ (εἰκ. 10) ἀπεικονίζονται δύο ἀλλεπάλληλα κατασκευάσματα σὰν στωι-

νὰ σχηματίζεται ἐνιαῖο κυκλωτερὲς οἰκοδόμημα. Ἡ λέξι παραδίδεται γραπτῶς μὲ οὐσιαστικὰ ὅπως στοά, ἵππόδρομος, στάδιον. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ στάδιον τῶν Πατρῶν μπορεῖ νὰ ὀρισθεῖ στάδιον ἀμφιθέατρον, ἀφοῦ εἶχε δύο θεατρικὲς σφενδόνας. Τὸ οὐδέτερον τοῦ ἐπιθέτου οὐσιαστικοποιήθηκε (ἀμφιθέατρον, amphitheatrum) καὶ σημαίνει τὸ κυκλωτερὲς ἀμφιθεατρικὸ οἰκο-

δόμημα (τοῦ τύπου π.χ. τοῦ Κολοσσαίου τῆς Ρώμης). Σχετικὰ βλ. Papapostolou 1989, 367.

37. F. Imhoof - Blumer, P. Gardner, *Numismatic Commentary on Pausanias* (1885-87) 81, Q XXII. M. J. Price, B. L. Trell, *Coins and their Cities* (1977) εἰκ. 60. Παπαχατζῆς 1980, 128, εἰκ. 90. Βλ. καὶ σ. 268, σημ. 63.



Εἰκ. 10. Νόμισμα Πατρῶν ἐποχῆς Κομμόδου. Στὸν ὀπισθότυπο παράσταση τοῦ λιμανιοῦ, στὸ βάθος προφανῶς τὸ στάδιο καὶ ἡ ἀκρόπολη μὲ ναοὺς. Τὸ ἄγαλμα ἴσως τοῦ Ποσειδῶνος.

καὶ οἰκοδομήματα καὶ στὴν κορυφὴ ναϊκὰ κτίσματα. Προφανῶς πρόκειται γιὰ συμβατικὴ ἀπεικόνιση τοῦ ἴδιου τοῦ κτιρίου τοῦ σταδίου, ὅπως φαινόταν ἀπὸ τὴ θάλασσα μὲ τὴν ἀκρόπολη σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο στὸ βάθος. Αἰῶνες μετὰ ἀπὸ τὸν Κόμμοδο οἱ Ἀγγλοὶ περιηγητὲς J. Spon καὶ G. Wheeler³⁸ ἔγραφαν τὸ 1678 ὅτι καθὼς τὸ πλοῖο τους πλησίαζε στὴν Πάτρα ἔβλεπαν νὰ προβάλλεται ὑψηλὰ στὸ βάθος τοξοστοιχία, μέσα δὲ στὴν πόλη εἶδαν τὸ κατασκεῦασμα ποὺ ἔμοιαζε μὲ τσίρκο (ἱππόδρομο) ἢ στάδιο. Σχετικὲς εἶναι καὶ οἱ ἀναφορὲς τοῦ R. Pococke (1743-45) καὶ τοῦ F. C. H. L. Rouquerville (1824).

Ὡστόσο ὁ Πausanias δὲν κάνει λόγο γιὰ στάδιο. Ἀναφέρει ὅμως δύο φορὲς θέατρον (VII 20, 9· 21, 6). Εἶναι βάσιμη καὶ ἔγινε ἀπὸ ὅλους δεκτὴ ἡ ἄποψη ποὺ διατύπωσε τὸ 1989 ὅτι ὁ περιηγητὴς ἐννοεῖ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κτίριο χρησιμοποιώντας τὸν γενικότερο κυριολεκτικὸ ὄρο θέατρον, συχνὸ στὴν ἐποχὴ του³⁹. Πάντως γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔχει βρεθεῖ στὴν Πάτρα ἄλλο θεατρικὸ κτίσμα ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ τοῦ Ὠδείου.

Ὡς πρὸς τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τουλάχιστον τῆς ἀρχῆς τῆς κατασκευῆς τοῦ σταδίου, θὰ ἀρκεσθῶ νὰ σημειώσω ὅτι παράλληλα μὲ τὴν ἱστορικῶς βάσιμη ἀπόδοση στὴν ἐποχὴ τοῦ Δομιτιανοῦ, χρειάζεται κάθε δυνατὴ στρωματογραφικὴ καὶ ἄλλη ἔρευνα στὸν χώρο, ποὺ ὅσο γνωρίζω λείπει. Γιὰ τὴν ὥρα πρέπει νὰ μείνουμε στὰ μόνα ἀρχαιολογικὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἦταν τὸ 1989 διαθέσιμα, ἀλλὰ βέβαια ἀνεπαρκῆ. Ἡ πρόταση τότε ἦταν τέλη 1ου - ἀρχὲς 2ου αἰ. μ.Χ.⁴⁰ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ

38. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* II (1678) 12. Βλ. Papapostolou 1989, 370-371 ὅπου καὶ ἄλλες μαρτυρίες.

39. Papapostolou 1989, 363-370: Παράλληλο στὸ Μαρτυρολόγιο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Θεσσαλονίκης: θέατρον τὸ καλούμενον στάδιον, στὸν Ἡλινόδω-

ρον, *Αἰθιοπικὰ* IV I, 8, 13: τὸ στάδιον τῶν Δελφῶν καλεῖται ἐναλλάξ στάδιον καὶ θέατρον (βλ. καὶ M. Cahen, *BCH* 1899, 610 καὶ ἐπιγραφή Ἐλευσίνος: ... τὸ θέατρον τὸ ἐπὶ τοῦ σταδίου, Δ. Φύλιος, *AM* 19, 1894, 180).

40. Papapostolou 1989, 366.

τέλους της κατασκευής. Δεν είναι βέβαιο ότι το τέλος φθάνει στην εποχή του Αδριανού. Πιστεύω ότι αυτό είναι ακόμη έφικτο να ελεγχθεί ανασκαφικώς. Το γλυπτό πάντως της Νεμέσεως που συνδέεται με το στάδιο (εικ. 11) (βλ. πιο κάτω) ανήκει τεχνοτροπικώς στην εποχή του Αδριανού και αυτό σημαίνει ότι τότε λειτουργούσε το στάδιο. Η αναφορά μου στην τιμητική επιγραφή του Αδριανού Σωτήρι και Κτίστη | Αυτοκράτορι | Αδριανῶ ἦταν για τους λόγους αυτούς εύλογη, αλλά όφειλω να επαναλάβω ότι οι πανελλήνιοι τίτλοι Σωτήρη και Κτίστης, όπως και *Restitutor*, αυτός επί ρωμαϊκών νομισμάτων, δεν είναι απαραίτητο να σημαίνουν συγκεκριμένη σχέση του Αδριανού με την πόλη των Πατρών⁴¹.

Ο Πανσανίας (VII 20, 9) μᾶς πληροφορεῖ ακόμη ότι του θεάτρου οὐ πόρρω ὑπῆρχε ναός της Νεμέσεως. Το ιερό αυτό εἶχα ταυτίσει με κτίριο το οποίο βρέθηκε στη θέση της δυτικής cavea του σταδίου⁴² (εικ. 12). Η μνημειώδης είσοδος, ή ὑπαρξη μικροῦ σηκοῦ κατὰ το μέσο του κτιρίου και ή συμμετρία τῶν στοιχείων της πρὸς Δ. πρόσοψης θα ταίριαζαν σὲ κτίριο λατρείας. Η πραγματική συνάφεια με το στάδιο είναι δεδομένη, λείπει ή χωρογραφική και ένδεχομένως αρχιτεκτονική συσχέτιση με αυτό και συγκεκριμένως δεν γνωρίζομε ἂν ὁ οἶκος της Νεμέσεως (ὅπως και της Ἀφροδίτης ὁ ναός «κοντὰ στὸ στάδιο»), ἦταν ἐλεύθερος ή ένσωματωμένος σὲ μὴ σωζόμενη πιθανή cavea της δυτικής πλευρᾶς. Το ἔξεργο ἀνάγλυφο της μορφῆς της Νεμέσεως (εικ. 11) βρέθηκε ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, σὲ δεύτερη χρήση, και αὐτὸ ἐνισχύει τὴ σύναψη με τὸ κτίριο πὸν ἀναφέρω⁴³.

Η εύλογη ἀπόδοση του σταδίου τῶν Πατρῶν στην *Indulgentia* του Δομιτιανού παρέσυρε ὥστε νὰ συναφθοῦν και ἄλλα μνημεῖα τῶν Πατρῶν με εἰκαζόμενο μεγάλο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα του αὐτοκράτορα. Ἔτσι και τὸ Ὡδεῖο ἀποδόθηκε στὸ ἴδιο πρόγραμμα⁴⁴.



Εικ. 11. Η Νέμεσις, ἔξεργο ἀνάγλυφο. Μ. Πατρῶν ἀρ. 687. Ἐποχή Αδριανού.

41. Papapostolou 1989, 366, σημ. 37.

42. Αὐτόθι 365, εἰκ. 15.

43. Αὐτόθι 371-378.

44. Πετρόπουλος 2009, 70, σημ. 187. Η τελευταία,



Εἰκ. 12. «Ἱερὸν Νεμέσεως» στὸ στάδιο.

Σύμπλεγμα κτισμάτων πρὸς Β. τοῦ σταδίου θεωρήθηκε ὅτι ἀνήκει χωροταξικῶς σὲ «ζώνη λατρείας», στὴν ὁποία μάλιστα χωροθετήθηκαν τὰ ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ Διονύσου Καλυδωνίου, τῆς Νεμέσεως καὶ τῆς γυναικὸς ἐπιχωρίας μὲ τὰ τρία ἀγάλματα τοῦ Διονύσου (Πανσ. VII 20, 9' 21,1, 6)⁴⁵. Τὶς ταυτίσεις αὐτὲς ἀναμένεται, ὅτι θὰ τεκμηριώσει συστηματικὴ δημοσίευση τοῦ συνόλου τῶν εὗρημάτων τῶν «πρὸς Β. τοῦ σταδίου».

Ἀνάγκη τελικῆς ἀρχαιολογικῆς χρονολόγησής ὑπάρχει καὶ γιὰ τὴν ἀπόδοση σὲ πρόγραμμα τοῦ Δομιτιανοῦ τοῦ τρίκογχου νυμφαίου μὲ στοῆς στὶς ἡμικυκλικὲς κόγχες, ποὺ βρέθηκε σὲ διασταύρωση δύο κύριων ἀρχαίων ὁδικῶν ἀρτηριῶν τῶν Πατρῶν⁴⁶ καὶ συνδέθηκε καὶ μὲ μεγάλα ἔργα ὑδρεύσεως ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητές, οἱ ὁποῖοι τὰ ἀποδίδουν στὸν Δομιτιανό. Κύρια ἔνδειξη θεωρεῖται ἀπεικόνιση μνημειακῆς κρήνης σὲ ὀπισθότυπο νομίσματος κοπῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Δομιτιανοῦ (86 μ.Χ.)⁴⁷ (εἰκ. 8).

ὅσο γνωρίζω, μὲ ἀρχιτεκτονικὰ κριτήρια χρονολόγησιν τοῦ Ὡδείου ἀπὸ τὸν R. Meinel, *Das Odeion. Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden* (1979) 279-80, ἔγινε στὸ β' τέταρτο καὶ περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ὁ Μαστροκώστας, ΑΔ 16, 1960, Β, 140, ἐρευνήσε θόλους ποὺ κρατοῦν τὸ κοῖλο τῶν κερκίδων. Τὰ ἐντὸς τοῦ γόμου τῶν θόλων εὗρεθέντα νομίσματα καὶ ὄστρακα (*terra sigillata*) κατὰ τὸν ἀνασκαφέα, «δὲν εἶναι παλαιότερα τῶν ἀρχῶν οὔτε νεώτερα τοῦ τέλους τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.». Ἡ μαρτυρία εἶναι ὑπολογισμὴ. Πάντως τὰ ψηφιδωτὰ οἰκίων κάτω

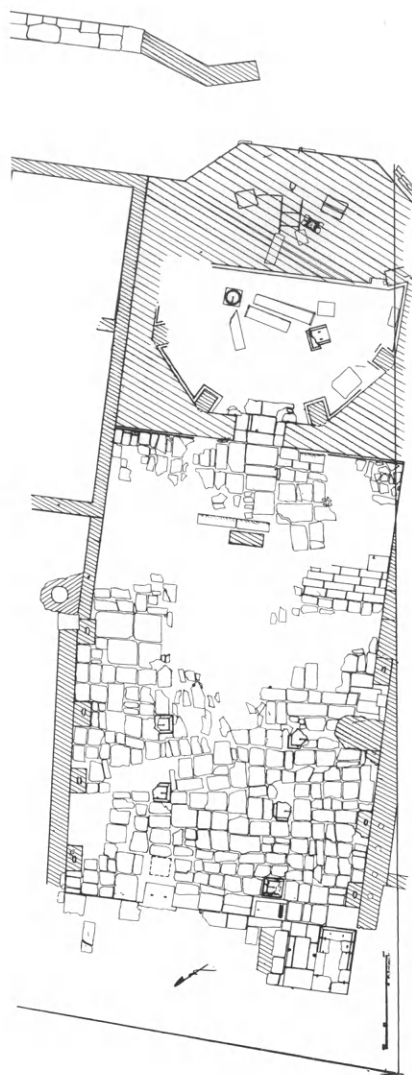
ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τοῦ Ὡδείου (Papapostolou 2009, 4, εἰκ. 1, 2) μποροῦν νὰ μείνουν ἐντὸς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ὁ ὁποῖος εἶναι γιὰ τὴν ὥρα *terminus post quem* τῆς οἰκοδόμησής τοῦ Ὡδείου. Καὶ ἐδῶ ἀπαραίτητη εἶναι ἀνασκαφικὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα, πρὶν ἀπὸ τὴ συνέχιση τῶν εἰκασιῶν.

45. Πετρόπουλος 2007, 188-190. 2009, 68, σημ. 170.

46. Παπαποστόλου 1991α, 208, 311.

47. Ἀγαλλοπούλου 2012, 25-27, ἀρ. 58, 65· πίν. 4· SNG III 178-179.

Ἐκτὸς τῆς συγκεκριμένης ταύτισης μὲ τὸ Νεμεσεῖο, ἡ μόνη προφανῶς βέβαιη σύναψη μνημειακοῦ κτιρίου μὲ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Πausανία (VII 21, 13) ἱερό, συγκεκριμένως μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τὰ πρὸς τῷ ἄλσει Σαραπεῖα, εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ κτιρίου ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ γωνία τῶν ὁδῶν Μαιζῶνος καὶ Τριῶν Ναυάρχων. Τὸ μνημεῖο ἀνασκάφηκε τὸ 1972 ἀπὸ τὸν ἑφορο Φώτιο Μ. Πέτσα πρὶν ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴν Πάτρα, ἀλλὰ ἀνακοινώθηκε ὑπηρεσιακῶς ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενο τὸ 1973, ἐνῶ εἶχα ἤδη μετατεθεῖ στὰ Χανιά καὶ δὲν διέθετα στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς⁴⁸. Ἡ ταύτιση ποὺ ἔκανα μὲ τὸ Σαραπεῖο ἔγινε γνωστὴ εὐρέως καὶ δεκτὴ⁴⁹. Ἦταν μνημειῶδες κτίριο, στοιχεῖα τοῦ μποροῦσαν μέχρι σημείου νὰ ἀποκατασταθοῦν, τὸ ἄγαλμα τῆς πρόσοψης ξαναστημένο (σὲ ἀντίγραφο) θὰ ἔδινε ἐντυπωσιακὴ ἐμφάνιση στὸν ἐρειπιώνα, καθὼς καὶ ἡ τοποθέτηση ἀντιγράφου τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Νεῖλου (εἰκ. 14). Τὸ κτίριο εἶναι προγενέστερο τοῦ ψηφιδωτοῦ τὸ ὁποῖο ἀνήκει στὰ τέλη 2ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. μ.Χ. Ὅτι τὸ κτίριο τοῦ ὁποίου ἡ ἐσωτερικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ταυτίζεται μὲ αὐτὴ τῆς ρωμαϊκῆς βασιλικῆς, εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία, φανερώθηκε ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση παλαιοχριστιανικοῦ λυχνοστάτη.

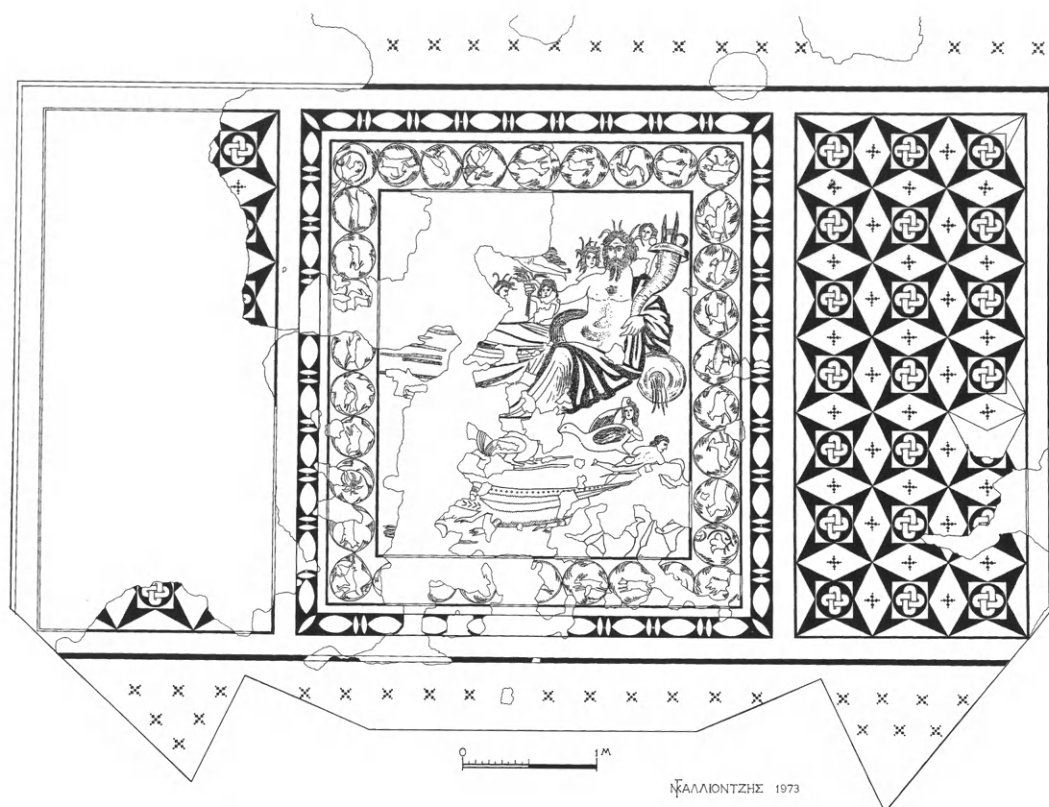


Εἰκ. 13. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Σαραπείου.

48. ΑΔ 28, 1973, Β2, 214-218. Οἱ δημοσιευμένες φωτογραφίες καὶ τὸ σχέδιο (εἰκ. 13) εἶναι ὅ,τι ὑπῆρχε στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐφορείας. Ὡς πρὸς τὴν ἰδιαίτερη παρατήρηση ὅτι δὲν ἔχει γίνῃ συστηματικὴ μελέτῃ τοῦ κτιρίου (Osana 1996, 122-123, Πετρόπουλος 2007, 178), ὀφείλω καὶ πάλι νὰ πληροφορήσω ὅτι δὲν διατηρῶ ὑποχρέωση οὔτε ἀξιώνω δικαίωμα δημοσίευσης τοῦ μνημείου.

49. Ὁ Παπαχατζῆς 1980, 125 πρόλαβε νὰ τὴν υἱο-

θετήσῃ, ἂν καὶ χωρὶς παραπομπὴ στὴν πηγὴ τῆς. Τὰ σχετικὰ ἀνακοίνωσα στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ (1973), ἀλλὰ τὸ μνημεῖο δὲν σώθηκε παρὰ τὴν εἰσήγηση, ἐνῶ θὰ ἄξιζε ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἦταν τὸ Σαραπεῖο νὰ κριθεῖ διατηρητέο. Τὸ θέμα τῆς διάσωσης προκάλεσε τότε γενικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ σὲ ὁρισμένους δυσαρέσκεια, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνσή μου ἀπὸ τὴν Πάτρα.



Εἰκ. 14α-β. Τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Νείλου στὸ Σαραπεῖο. Μ. Πατρῶν, 2ος-3ος αἰ. μ.Χ.

Θὰ προσπεράσω τώρα (μὴ ἔχοντας νὰ προσθέσω τίποτε νεώτερο σὲ ὅσα δημοσίευσα ἄλλοτε) τὰ σχετικά μὲ τὸ ὁδικὸ δίκτυο καὶ τὸ πέρα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ κέντρο στὴν πρὸς Δ. κάτω πόλη. Πρόκειται γιὰ τὶς μνημειακὲς διαμορφώσεις, ὅπως στὴ θέση παρὰ τὸ τρίκογχο νυμφαῖο μὲ παρόδιες στοῖες καὶ πλακόστρωτο πλάτωμα, ὅπου ὑπῆρχαν βάθρα ἀγαλμάτων. Βρέθηκαν ἐκεῖ ἐπίσης ἀξιόλογα καταστήματα (*tabernae*) καὶ ἀστικές ιδιωτικές οἰκίες⁵⁰. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι ὅσο προχωροῦμε πρὸς τὸ ἀρχαῖο λιμάνι συναντᾶμε περισσότερες ἐμπορικές καὶ ἐργαστηριακὲς ἐγκαταστάσεις, οἱ ὁποῖες ὅμως, ὅπως φαίνεται, δὲν ἄγγιζαν τὸ παραθαλάσσιο ἄλσος καὶ τὴ λιμενικὴ ἐγκατάσταση τῶν Πατρῶν.

Τὰ πολυάριθμα τμήματα ὁδῶν ὅλων τῶν ἐποχῶν τοῦ πατρινοῦ ἄστεως ἔχουν ἀνάγκη συστηματικῆς συλλογικῆς μελέτης καὶ κυρίως στρωματογραφικῆς γιὰ τὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν διαδοχικῶν φάσεων. Μόνο ἔτσι θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ ὁδικὸ δίκτυο κατὰ ἐποχές (Ἑλληνιστική, Αὐγούστου, Δομιτιανοῦ κλπ.). Οἱ πρῶτες «πειραματικές» μετρήσεις τοῦ προσανατολισμοῦ τῶν ὁδῶν ποὺ ἀποκαλύπτονταν τὸ 1971, γιὰ νὰ ἐξετασθεῖ ἂν ὑπῆρχε καὶ τί εἶδους ρυμοτομικὸς σχεδιασμὸς κατὰ περιοχές, εἶχαν δώσει ἐπαναλαμβανόμενους ἀριθμοὺς ἀποκλίσεων ἀπὸ τὰ σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος, διαφορετικὸς στὴν περιοχὴ πρὸς Ν. τοῦ Κάστρου καὶ περὶ τὰ Ψηλαλῶνια ἀπὸ ἐκείνους στὰ πρὸς Δ. μέρη τῆς πόλεως⁵¹. Συνέχεια τῆς παρακολούθησης αὐτῆς καὶ τῆς συστηματοποίησης τῶν μετρήσεων δὲν ὑπῆρξε, ἂν καὶ ἔχουν γίνεῖ ἀπὸ τότε στὶς κατὰ καιροὺς δημοσιεύσεις περὶ Πατρῶν παρατηρήσεις οἱ ὁποῖες, καθὼς πλήθυναν τὰ εὐρήματα, ἐπαληθεύουν καὶ συμπληρώνουν πρῶτες διαπιστώσεις⁵².

Εἶναι φυσικὸ ὅτι ἀρχαῖοι ὁδικοὶ ἄξονες ἐπιβιώνουν στοὺς αἰῶνες συνεχοῦς χρήσης τοῦ χώρου. Σοκάκια τῆς Τουρκοκρατίας τῶν Πατρῶν καὶ νεώτεροι ὁδοὶ ἀκολουθοῦν ἄξονες τῆς Ρωμαϊοκρατίας. Καὶ εἶναι ὅχι σπάνια ἡ γεωφυσικὴ μορφὴ τοῦ χώρου ποὺ ἐπιβάλλει τὴ συντήρηση αὐτῆ, ἐνῶ καὶ οἱ ἀρτηρίες ἐξόδου καὶ εἰσόδου τῆς πόλεως παραμένουν σχεδὸν πάντοτε στὴν ἴδια θέση.

Στὸ πρῶτο σχέδιο τῆς νέας πόλεως τῶν Πατρῶν τοῦ Σταμάτη Βούλγαρη σχεδιάστηκαν στὸ τμήμα τῆς ἄνω πόλεως καὶ τὰ σοκάκια τῆς Τουρκοκρατίας⁵³ (εἰκ. 15). Στὴ γραμμὴ τοῦ Bol sokak ὁ Βούλγαρης πέρασε τὴν ὁδὸ Γερμανοῦ, τὴν ὁποία πλευρίζει τὸ Ὡδεῖο, ἐνῶ ἄφησε ἀνάλλακτους τοὺς δρόμους μὲ τὰ σημερινὰ ὀνόματα 25ης Μαρτίου καὶ Ἀγίου Γεωργίου ποὺ κατέρχονταν ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ Ὡδεῖου, στὴν πρὸς τὴ θάλασσα πόλη ὁ πρῶτος, πρὸς τὸ βόρειο νεκροταφεῖο ὁ δεύτερος, ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ σταδίου. Εἶναι σημαντικὸ ὅτι ὁ γαλλοτραφὴς ἀξιωματικὸς-μηχανικὸς ἐντεταλμένος τοῦ Κυβερνήτη Καποδίστρια ἄφησε ἀδόμητη σημαντικὴ σὲ ἔκταση περιοχὴ ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ Κάστρου ἕως καὶ τὸν ἄνω τοῦ Ὡδεῖου, ὅπου στὸ σχέδιο διακρίνονται πλῆθος ἐρείπια τῆς τουρκικῆς Πάτρας, κατὰ τὸν Δημακόπουλο⁵⁴. Ἴσως πρόκειται καὶ γιὰ ἀρχαῖα ἐρείπια ἢ μόνο γιὰ αὐτὰ.

50. Παπαποστόλου 1991α. Γιὰ τὰ νεώτερα σχετικά εὐρήματα, βλ. Σταυροπούλου-Γάτση *et al.* 2006.

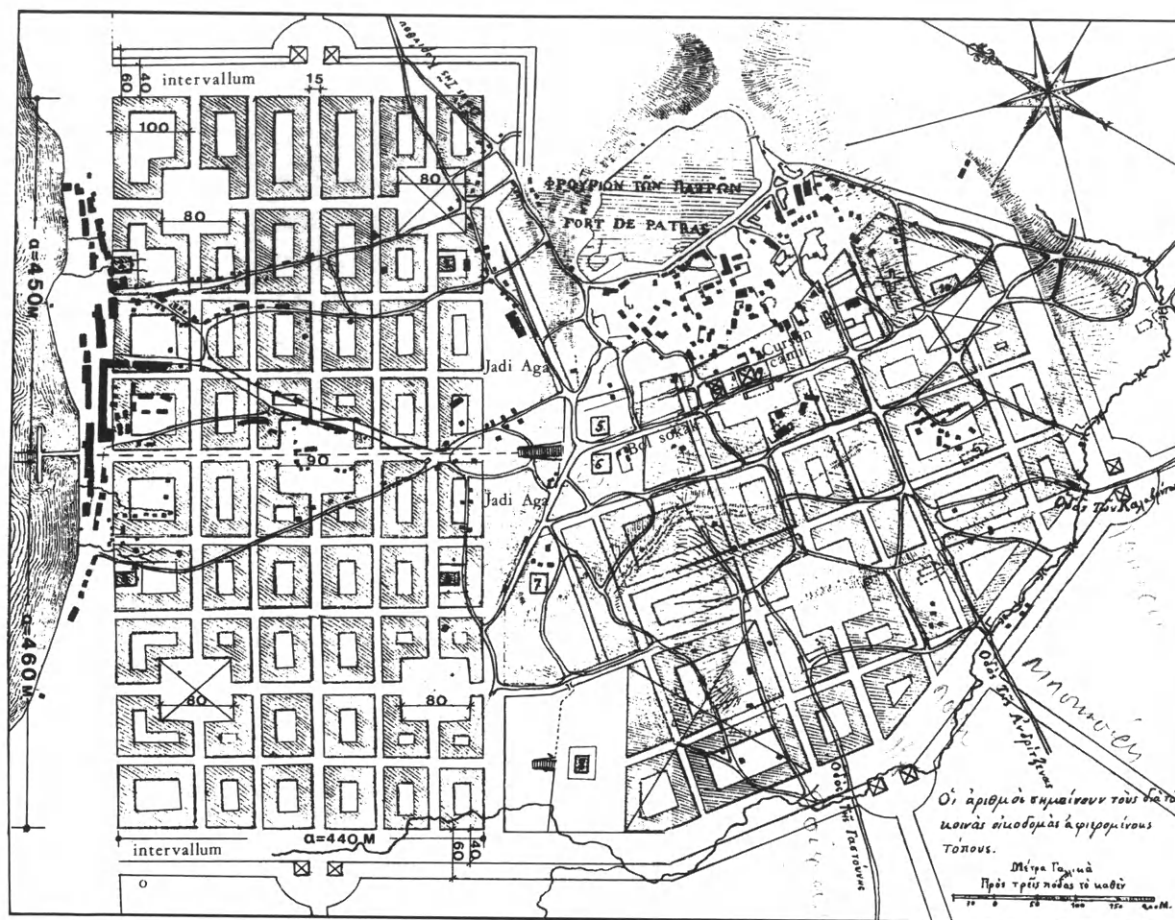
51. Παπαποστόλου 1971.

52. Πετρόπουλος 2009, 54-56. Σταυροπούλου-

Γάτση *et al.* 2006 σποραδικά.

53. Dimakopoulos 1986, 32, εἰκ. 8.

54. Αὐτόθι 31, 32.



Εἰκ. 15. Τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῶν Νέων Πατρῶν ὑπὸ Σταματίου Βούλγαρη, 1828.

Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι ὁ Βούλγαρης ἐξαίρεσε ἀπὸ τὴν δόμηση καὶ τὴν πλαγιά Jadi Aga, στὴν ὁποία ἀκριβῶς βρίσκεται τὸ στάδιο⁵⁵. Ἄν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Βούλγαρη γιὰ τὰ ἀρχαῖα κατάλοιπα τῶν Πατρῶν εἶναι γνωστό, δὲν ἀναφέρεται ὅτι ὁρατὰ ἐρεῖπια τοῦ σταδίου ἐπέβαλαν τὸν σχεδιασμὸ αὐτόν.

Ἀκόμη καὶ ἂν ἀποδειχθεῖ ὅτι τὰ μεγάλα κτίρια τῶν Πατρῶν εἶχαν ἀρχίσει νὰ κτίζονται ἐντὸς τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ., ἡ διαπίστωση ὅτι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1ου, ὅλον τὸν 2ο καὶ κατὰ μεγάλο μέρος τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., ἡ πόλη διανύει τὴν καλύτερη περίοδο τῆς ἀρχαίας ἱστορίας της εἶναι ἀκριβῆς καὶ ἀρμόζει ἄλλωστε στὴν κοινὴ εἰρήνη καὶ τὴν οἰκονομικὴ εὐρωστία τοῦ Imperium μὲ τὴν κατὰ καιροὺς αὐτοκρατορικὴ εὐνοία στὴν παλαιὰ ἀποικία: Ρωμαῖκοι διοικητικοὶ καὶ οἰκονομικοὶ θεσμοί, ἀλλὰ τέχνη, λατρεῖες καὶ καθημερινὴ ζωὴ σφρα-

55. Dimakopoulos 1986, 32.

γισμένα με στοιχειά δόκιμα έλληνικά είναι ή ιστορική πραγματικότητας στην Πάτρα τών χρόνων τής άκμής.

Η από Β. προς Ν. κεντρική όδός τών Πατρών συνεχιζόταν και έξω από την πόλη. Εί-
ναι ή λεωφόρος (Παυσ. VII 23, 4) που όδηγοῦσε στο Αίγιο και στην Κόρινθο και τὸ πρώτο
μέρος της πλεῦριζαν οί τάφοι τοῦ «βόρειου νεκροταφείου»⁵⁶. Η ίδια αὐτή *via publica* λίγο
έξω από την Πάτρα περνοῦσε σέ δίτοξη γέφυρα ποταμοῦ τοῦ λεγόμενου Συχαϊνιώτικου,
και βρέθηκε άθικτη⁵⁷, ενώ αποκαλύφθηκε και παλαιότερη μονότοξη γέφυρα στην ίδια
θέση (εικ. 16).



Εικ. 16. Η δίτοξη γέφυρα τοῦ ποταμοῦ άμέσως προς Β. τών Πατρών.

Τελευταία⁵⁸ ὑποστηρίχθηκε ότι ὑπῆρξε και τρίτη γέφυρα χρονικῶς μεταξύ τών δύο
σωζομένων χωρίς νά αφήσει ίχνη. Αὐτή τεκμηριώθηκε με βάση ἑμμετρη ἐπιγραφή (2ου-
3ου αἰ. μ.Χ.) σέ κίονα που βρέθηκε κατὰ χώραν σέ δεύτερη χρήση. Τῆς ἐπιγραφῆς ἀνακοι-
νώθηκε μεταφρασμένο τὸ περιεχόμενο, ἀλλά ή ίδια μένει, ὅσο γνωρίζω, ἀδημοσίευτη.
Στην ἐπιγραφή βασίστηκε ἀπὸ τὸν ίδιο ἐρευνητὴ ὁ τοπογραφικὸς προσδιορισμὸς τῆς

56. Dekoulakou 2009.

57. Παπαποστόλου 1991α, 313, 315.

58. Πετρόπουλος 2001-2002, 401-403, 408-410. Βλ.
και Πετρόπουλο 1991, 254-256.

Μεσάτεως καὶ εἶναι φανερὰ ἀσφαλῆς. Βασίστηκε ἐπίσης καὶ ἡ μετονομασία σὲ Καλλίναον (λέξι ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή καὶ ἐξηγήθηκε ὡς οὐσιαστικοποιημένο τὸ γνωστὸ ἐπίθετο ποταμῶν καὶ κρηνῶν) τοῦ ἀναφερόμενου ἀπὸ τὸν Παυσανία ποταμοῦ Μειλίου, ὁ ὁποῖος εἶχε ταυτισθεῖ μὲ τὸ Συχαινιώτικο ποτάμι ὅπου περνᾷ ἡ γέφυρα. Στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ συστηματικὴ μελέτη καὶ δημοσίευση τῆς ἐπιγραφῆς κρίνεται κατ' ἀρχὴν ἀπαραίτητη. Ἡ ἐνδιάμεση χαμένη γέφυρα, καθὼς καὶ οἱ ἄλλες δύο ποὺ σώζονται, δέχθηκαν ἐπίσης νέα χρονολόγηση⁵⁹.

Ἐνα ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ ζητήματα τῶν Πατρῶν τῆς Ρωμαιοκρατίας εἶναι ἡ θέση τῶν πρὸς Δ. ὁρίων τοῦ οἰκιστικοῦ χώρου στὸν ὁποῖο περιλαμβάνονται καὶ ἐργαστήρια καὶ ἐμπορικὰ καταστήματα. Ἡ ἐντύπωση ποὺ ὑπάρχει βάσει τῶν ἀνακοινώσεων εἶναι ὅτι ἡ περιοχὴ περὶ τοῦ ἀπὸ τὴν ὁδὸ Μαιζῶνος καὶ μεταξὺ Φιλοποίμενος καὶ Καλαμογδάρτη ἕως τὴν παραλία ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ κατάλοιπα τῆς λιμενικῆς ἐγκατάστασης, θὰ εἶχε δεχθεῖ οἰκιστικὴ ἐκτεταμένη ἢ πυκνὴ κάλυψη. Ἔως τὴν περιοχὴ τοῦ λιμανιοῦ καὶ τοῦ θαλασσινοῦ ἄλσους ὑπῆρχαν καὶ ὁρισμένα ἱερὰ (π.χ. τὰ Σαραπεῖα) καὶ δημόσια κτίρια (π.χ. «Ἰσὼς Γυμνάσιο» στὴν ὁδὸ Μαιζῶνος πρὸς Α. τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα⁶⁰). Πάντως στὸ λιμάνι κατέληγαν περισσότεροι κεντρικοὶ δρόμοι.

Πρὸς δὲ τῷ λιμένι βρισκόταν ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνα καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ αὐτὸ δύο ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης. Δύο ἀγάλματα χάλκινα, τοῦ Ἄρη καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, ἔστεκαν ἐλεύθερα πολὺ κοντὰ στὸ λιμάνι, ἐνῶ ἀκρόλιθο ἀγαλμα τῆς Ἀφροδίτης ὑπῆρχε σὲ τέμενος τῆς θεᾶς (Παυσ. VII 21, 7-10).

Μεγάλο μέρος τῆς περιοχῆς αὐτῆς κατεῖχε τὸ ἄλσος ἐπὶ θαλάσση, ποὺ πιθανῶς ἐκτεινόταν ὄχι μόνο κατὰ μῆκος τῆς παραλίας, ἀλλὰ καὶ πρὸς Α. πλησιάζοντας τὸ Σαραπεῖο, ἀφοῦ πρὸς τῷ ἄλσει καὶ ἱερὰ δύο ἐστὶ Σαράπιδος (Παυσ. VII 21,13). Μέσα στὸ ἄλσος ὑπῆρχαν δρόμοι γιὰ περιπάτους καὶ χώροι ποὺ πρόσφεραν δίαitan ἡδεῖαν ὥρα θερινῇ, καθὼς καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς Ἀφροδίτης, τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τῆς Δήμητρας μὲ ἀγάλματα τῆς θεᾶς, τῆς κόρης καὶ τῆς Γῆς (Παυσ. VII 21, 11-12).

Με τοὺς ναοὺς, τὰ ἀγάλματα καὶ τὰ μαντεῖα – τὸ Κατοπτρομαντεῖο στὴν πηγὴ μπροστὰ στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας καὶ τὸ Λυχνομαντεῖο – ἄλσος καὶ λιμάνι πλάι στὸν Πατραϊκὸ κόλπο θὰ ἦταν τὰ χρόνια τῆς Ρωμαιοκρατίας ὄχι μόνο χώρος εἰδυλιακὸς ἀναψυχῆς, ἀλλὰ καὶ περιοχὴ ἔντονης κοινωνικῆς ζωῆς Πατρῶν καὶ ξένων.

Τὰ ἱερὰ τῆς Ἀφροδίτης στὸ λιμάνι καὶ στὸ θαλασσινὸ ἄλσος τῶν Πατρῶν ποὺ συνάντησε ὁ περιηγητὴς ἔδιναν ἀσφαλῶς ἰδιαίτερο τόνο στὴν περιοχὴ. Ἡ ἀναφορὰ στὶς ὁμορφες σὰν τὴν Ἀφροδίτη Πατρινές, μὲ τὴν ὁποία κλείνει ὁ Παυσανίας τὸ τελευταῖο αὐτὸ

59. Πετρόπουλος 2007, 200-201. Αὕτῃ ἔγινε μὲ ἐπίκληση γνωστῶν μυθιστορημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ ἐπισκευὲς δρόμων στὶς ὁποῖες ἀποδόθηκαν καὶ οἱ κατασκευὲς τῶν γεφυρῶν. Χωρὶς νὰ παύει ἡ ἀναφορὰ μυθιστορημάτων νὰ εἶναι θεμιτὴ προκειμένου νὰ διατυπωθοῦν εἰκασίες, ἡ ὑπαρξὴ τους δὲν εἶναι ἀποδεικτικὴ καὶ ἡ

χρονολόγηση τῶν γεφυρῶν ποὺ σώζονται ἢ δὲν σώζονται εἶναι ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀπάντηση τοῦ ὁποίου χρειάζεται συνεξέταση καὶ παρουσίαση ὅλων τῶν δεδομένων στοιχείων καὶ εὐρημάτων.

60. Παπάζογλου, ΑΔ 31, 1984, Β, 90.



Είκ. 17. Λιθόστρωτο της λιμενικής εγκατάστασης.

κεφάλαιο περὶ Πατρῶν, δὲν εἶναι συναφῆς μὲ ὑπηρεσίες τοῦ πλήθους τῶν γυναικῶν στὴ θεὰ τοῦ Ἑρώτα. Ἀλλὰ τὰ ἐρωτικά στὸ λιμάνι τῶν Πατρῶν θὰ ἦταν ἐκπρεπῆ.

Ἡ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τῶν λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων (εἰκ. 17), βάσει τῆς πρώτης θεώρησης τῆς κεραμικῆς⁶¹ στὸν 2ο αἰ. μ.Χ., ἀφορᾷ βέβαια τὶς ἕως τότε ἀνακοινώσεις⁶². Ὅτι ὁ κατὰ Στράβωνα (VII 7, 5) ὕψομος μέτριος τῶν Πατρῶν χρησίμευε γιὰ ἐλλιμενισμό πολὺ ἐνωρίτερα καὶ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, ἀσφαλῶς τουλάχιστον καὶ τὸν 5ο π.Χ. αἰ., εἶναι θέμα ἄσχετο ἀπὸ τὴν ἕως τώρα χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τῶν γνωστῶν λιμενικῶν ἐγκαταστάσεων. Ἄν ὑπάρχουν παλαιότερες, ἀναμένουμε τὴν ἀνακοίνωσή τους.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχει, τὴν ὑπέροχη ἀρχαία ὄψη τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὶς διόψεις ἀπὸ τὴν παραλία πρὸς τὴν ἀκρόπολη μὲ ναοὺς καὶ πρὸς τὴν πλαγιά μὲ τὸ στάδιο ἀφήνουν νὰ φαντασθοῦμε οἱ ἀπεικονίσεις τῶν νομισμάτων, ἔστω καὶ συμβατικές⁶³ (εἰκ. 10, 18).

61. Παπαποστόλου 1991α, 315.

62. ΑΔ 31, 1976, Β1, 114, πίν. 54β, ΑΔ 39, 1979, Β1, 147.

63. K. Lehmann Hartleben, Die Antiken Hafen-

anlagen des Mittelmeeres, *Klio* 14, 1923, 210 κέ. M. J. Price, B. L. Trell, *Coins and their cities* (1977) εἰκ. 60-61, Παπαχατζῆς 1980, 129, εἰκ. 92, Παπαγεωργιάδου 2004, 58, εἰκ. 35, 36. Βλ. καὶ σ. 258, σημ. 37.



Εἰκ. 18. Ὅπισθότυπος νομίσματος Πατρῶν ἐποχῆς Γέτα (209-211 μ.Χ.). Ἄποψη τοῦ λιμανιοῦ τῶν Πατρῶν: Ναϊκὸ κτίριο, κυματοθραύστης, πλοῖα καὶ ἄγαλμα πιθανῶς Ποσειδῶνος.



Εἰκ. 19. Ψηφιδωτὸ μὲ παράσταση νικηφόρου τεθρίππου. Μ. Πατρῶν, 2ος μ.Χ. αἰ.



Εἰκ. 20. Ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ κυνηγιοῦ. Μ. Πατρῶν, 3ος μ.Χ. αἰ.

Στρώμα ἐκτεταμένης καταστροφῆς διαπιστώνεται στὴν Πάτρα καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἔχουν προταθεῖ δύο ἐξηγήσεις καταστροφῇ ἀπὸ πιθανολογούμενη ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρούλων τὸ 267 μ.Χ. (στὰ πλαίσια τῶν ἐξωτερικῶν ἀπειλῶν τῆς αὐτοκρατορίας) ἢ ἀπὸ σεισμὸ ποὺ προξένησε μεγάλες ζημιές στὴ ΒΔ. Πελοπόννησο κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία τοῦ αἰῶνα. Ἡ διακοπὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς νομισματοκοπίας γιὰ τὴν Πάτρα ἐπὶ Καρακάλλα, 215-216 μ.Χ. καὶ ἡ μείωσις τῶν ἐπιγραφικῶν

μνημείων ὁδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι ἡ πόλη παρακμάζει⁶⁴. Ἡ περιφνημὴ κρίση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τὸν 3ο μ.Χ. αἰ. εἶναι θέμα ποὺ πρέπει νὰ ἀνιχνεύεται καὶ ἐδῶ. Καὶ ἀπὸ ἄποψη ἀλλαγῆς τῆς πολιτικῆς δομῆς τοῦ κράτους καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεσμοῦ καὶ ὡς πρὸς τὴ μείωση ἢ τὴν ἀπουσία τῆς «αὐτοκρατορικῆς εὐνοίας», ἐξαιτίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, θὰ δέχθηκε καὶ ἡ πόλη τῶν Πατρῶν συνέπειες, γιὰ τὶς ὁποῖες πλούσια εἶναι ἡ γενικότερη ἱστορικὴ βιβλιογραφία⁶⁵. Ἡ κυριαρχία τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν ἰδιοκτησιῶν, ἡ μεγάλη φορολογικὴ ἐπιβάρυνση τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγροτῶν καὶ τεχνιτῶν θὰ ἦταν καὶ στὰ ἐλληνικὰ κέντρα δραματικὴ πραγματικότης. Οἰκοδομικὴ ὁμῶς δραστηριότης δὲν λείπει καὶ ὄχι ἀσήμαντη, καὶ ἰδιωτικὰ καὶ ἄλλα κτίρια τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. ἔδωσαν, ὅπως καὶ ἄλλοι, ἔξοχα ψηφιδωτὰ δάπεδα⁶⁶ (εἰκ. 19, 20). Καὶ ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία, ὅπως ἔδειξαν οἱ θησαυροὶ τῶν Πατρῶν, δὲν ἔχει ἀναλογικῶς ἰδιαίτερα μειωθεῖ⁶⁷. Ἡ Πάτρα φαίνεται ὅτι συνέχισε τὴ ζωὴ της ὡς οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ κέντρο ὑπὸ διαφορετικὰς συνθῆκες ἐπὶ χρόνια ἐντὸς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

I. A. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ*

- | | |
|-----------------------------|---|
| Agallopoulou 1989 | Two unpublished coins from Patras and the name of the Roman Colony, <i>Hesperia</i> 58, 1989, 445-447. |
| Ἀγαλλοπούλου 2012* | Θέματα νομισματοκοπίας καὶ νομισματικῆς κυκλοφορίας τῶν Πατρῶν, 14 π.Χ.-268 μ.Χ., Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σειρὰ Μονογραφιῶν καὶ Διδακτορικῶν Διατριβῶν 11 (Τρίπολη). |
| Alföldi G. 1976 | Ἡ κρίση τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. (235-284 μ.Χ.), εἰς <i>Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους</i> ΣΤ' (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 584-597. |
| Bandy G. 1998 | Artemis Triklaria und Dionysos Aesymnetes, εἰς Graf F. (ἐπιμ.) 1998, 143-167. |
| Βόρδος Α., Κόλια Ε.-Ι. 2008 | <i>Αἰγιάλεια. Ἀρχαῖες πόλεις καὶ μνημεῖα</i> (Πάτρα). |
| Γκαδόλου Α. 2008 | Ἡ Ἀχαΐα στοὺς πρώιμους ἱστορικοὺς χρόνους. <i>Κεραμικὴ παραγωγή καὶ ἔθιμα ταφῆς</i> (Ἀθήνα). |
| Δεκουλάκου Ἰφ. 1980* | Ρωμαϊκὸ Μαυσωλεῖο στὴν Πάτρα, εἰς <i>ΣΤΗΛΗ. Τόμος εἰς μνήμην τοῦ Ν. Κοντολέοντος</i> (Ἀθήνα) 566-575. |
| Δεκουλάκου Ἰφ. 1982* | Κεραμικὴ 8ου καὶ 7ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τάφους τῆς Ἀχαΐας καὶ τῆς Αἰτωλίας, <i>ASAtene</i> LX, N.S. XLIV, 1982, 219-236. |
| Δεκουλάκου Ἰφ. 1994 | <i>Ταφικὸ μνημεῖο στὴν Κερύνεια Ἀχαΐας</i> (ἀνέκδ. δ.δ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης). |
| Dekoulakou If. 2009* | Monumenti delle necropoli di Patraso durante il dominio romano, εἰς <i>Greco</i> (ἐπιμ.) 2009, 163-210. |
| Dimakopoulos J. 1986* | Roman manifestations in Neo-Classical Greece, A townplan of Patras by Stamatī Bulgari, <i>Architectura</i> 1986/1.22-41. |

* Οἱ τίτλοι περὶ Πατρῶν μὲ ἀστερίσκο θεωροῦνται μελέτες συστηματικῆς.

64. Rizakis 2010, 143, σημ. 81.

65. Βλ. πρόχειρα Alföldi 1976.

66. Papapostolou 2009 α,β.

67. Ἀγαλλοπούλου 2012, 55-62, 125-164.

- Funke P. 2010 Pausanias und die griechischen Heiligtümer und Kulte, εις F. M. Simon *et al.* (ἐπιμ.), *Viajeros, Peregrinos y Aventureros en el Mundo Antiguo* (Barcelona) 219-226.
- Graf F. (ἐπιμ.) 1998 *Ansichten griechischer Rituale, Geburtstags-Symposium für Walter Burkert, Castellen bei Basel 15-18 März 1996* (Stuttgart).
- Greco E. (ἐπιμ.) 2002 *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Paestum 23-25, Febbraio 2001*, Fondazione Paestum, Tekmeria 3 (Paestum-Atene).
- Greco E. (ἐπιμ.) 2009 *Patras colonia di Augusto e le trasformazioni culturali, politiche ed economiche della Provincia di Acaia agli inizi dell'età imperiale romana. Atti del Convegno Internazionale, Patras 23-24 Marzo 2006*. Tripodes 8 (Atene).
- Herbillon J. 1929* *Les Cultes de Patras* (Baltimore).
- Hübner G. 1995* Die römische Keramik von Patras: Voraussetzungen und Möglichkeiten der Annäherung im Rahmen der Stadtgeschichte, εις M. Herford-Koch, U. Mandel, U. Schädler (ἐπιμ.), *Hellenistische und kaiserzeitliche Keramik des östlichen Mittelmeergebietes. Kolloquium. Frankfurt 24-25 April 1995* (Frankfurt a.M.) 1-5.
- Hübner G. 1997 Küchen und Grobkeramik aus Patra. *ReiCretActa* 35 (Abington 1997) 89-95.
- Hübner G. 2004* Die Sigillaten aus Patras. Die locale Produktion im historischen Umfeld, εις P. Poblome, P. Talloen *et al.* (ἐπιμ.), *Early Italian Sigillata. The chronological framework and trade patterns. Proceedings of the 1st International Roct-Congress, Leuven 7-8 May 1999* (Leuven, Paris, Dudlen) 43-58.
- Ζάχος Κ. (ἐπιμ.) 2007 *Νικόπολις Β' Πρακτικά τοῦ Δεύτερου Διεθνoῦς Συμποσίου γιὰ τὴ Νικόπολη, 11-15 Σεπτεμβρίου 2002*.
- Κόλια Ε.-Ι., Βόρδος Α. 2008 *Αἰγιάλεια. Ἀρχαῖες πόλεις καὶ μνημεῖα* (Πάτρα).
- Kolia E. I. 2003 Eine Kultgrotte des Mithras in Aigion. Aspekte des Mithrasverehrung in Achaia, *AM* 118, 2003, 397-427.
- Κόλια Ε., Γκαδόλου Α. 2007 *Ναὸς γεωμετρικῶν χρόνων στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλίκης, Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνες* 104, Σεπτ. 2007, 71-73.
- Κολώνας Λ. 1998 *Νεώτερη μυκηναϊκὴ τοπογραφία τῆς Ἀχαΐας, Πρακτικά τοῦ Ε' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Ἄργος-Ναύπλιο 6-10 Σεπτεμβρίου 1995* (Ἀθήνα).
- Κολώνας Λ. 2008 *Βούντην. Μία σημαντικὴ ἐγκατάσταση τῆς Μυκηναϊκῆς Ἀχαΐας, ΥΠΠΟ-Ι.Δ.Π.Ε.Α.Ε. (Ἀθήνα)*.
- Kourou N. 2009 The settlements of the Dark Ages, εις A. Ph. Lagopoulos (ἐπιμ.), *A History of the Greek City*, BAR International Series.
- Κυριακοῦ Δ. 2011* *Ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα Πάτρας. Τυπολογικὴ ἐξέλιξη, Ζ' Συνέδριο Ἑλληνιστικῆς Κεραμικῆς, Αἴγιο 2005*, 57-74.
- Lakakis M. καὶ Rizakis A. D. 1992: Dyme, cité achéenne, εις A. D. Rizakis (ἐπιμ.) 1992, *Paysages d'Achaïe I* (Ἀθήνα) 77-100.
- Μενδώνη Λ. Γ. 1991 *Ἡ Ἀχαΐα στοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες καὶ Λατίνους συγγραφεῖς, εις Rizakis (ἐπιμ.) 1991*, 67-73.
- Meyer E. 1949 *λ. Πάτραι, RE XVIII στ.* 2191-2222.
- Mitsopoulos-Leon V. (ἐπιμ.) 2001: *Forschungen in der Peloponnes, Akten des Symposions anlässlich der Feier 100 Jahre Österreichisches Archäologisches Institut Athen, Athen 5.3.-7.3.1998*.
- Moggi 2002 *Sulle origini della lega Achea, εις Greco (ἐπιμ.) 2002*, 117-132.
- Morgan C. 2002 *Ethnicity: the example of Achaia, εις Greco (ἐπιμ.) 2002*, 96-116.
- Moschos I. 2002 *Western Achaia during the LH IIIC period: Approaching the latest excavation evidence, εις Greco (ἐπιμ.) 2002*, 15-41.

- Osana M. 1996 *Santuari e culti dell'Acaia antica* (Perugia).
- Παπαγεωργιάδου Χ. 1991 Ἡ νομισματοκοπία τῆς Colonia Patrensis: παρατηρήσεις στὴν εἰκονογραφία, εἰς Rizakis (ἐπιμ.) 1991, 205-209.
- Parageorgiadou Ch. 2004 *The numismatic iconography of the Roman colonies in Greece. Local spirit and the expression of the Imperial Policy*, Μελετήματα 39 (Ἀθήνα).
- Paradopoulos A. 1979 *Mycenaean Achaia*, SIMA 55 (Göteborg).
- Παπαχατζῆς Ν. 1980 *Πανσάνιον Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀχαϊκὰ-Ἀρκαδικὰ* (Ἀθήνα).
- Πετρόπουλος Μ. 1990* *Τὰ ἐργαστήρια τῶν ρωμαϊκῶν λυχναρῶν τῆς Πάτρας καὶ τὸ Λυχνομαντεῖο* (Ἀθήνα).
- Πετρόπουλος Μ. 1991 Τοπογραφικὰ τῆς Χώρας τῶν Πατρῶν, εἰς Rizakis (ἐπιμ.) 1991, 249-258.
- Πετρόπουλος Μ. 1992-93 Περίτερος ἀψιδωτὸς γεωμετρικὸς ναὸς στὸ Ἄνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Πατρῶν, *Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Β' (Ἀθήνα) 141-158.
- Πετρόπουλος Μ. 2001 Γεωμετρικὸς ναὸς Ρακίτας - Λατρευόμενη θεότητα, εἰς V. Mitsopoulos-Leon (ἐπιμ.) 2001, 39-45.
- Πετρόπουλος Μ. 2001-2002 Ἡ ἀρχαία Μεσάτις τῆς Πάτρας, *Πρακτικὰ τοῦ 6ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Τρίπολις 24-29/9/2000* (Ἀθήνα) 399-442.
- Petropoulos M. 2002 The Geometric temple of Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of colonization, εἰς Greco (ἐπιμ.) 2002, 143-164.
- Πετρόπουλος Μ., Ριζάκης 2005: Ἡ Ἀρχαία Πάτρα, εἰς Τρ. Σκλαβενίτης, Κωνσταντῖνος Στάικος (ἐπιμ.), *Πάτρα. Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως σήμερον* (Ἀθήνα) 2-55.
- Πετρόπουλος Μ. 2007 Νικόπολις-Πάτρα μέσω Αἰτωλοακαρνανίας, εἰς Ζάχος (ἐπιμ.) 2007, 97-211.
- Πετρόπουλος Μ. 2009 Ρωμαϊκὲς ἐπεμβάσεις στὸ πολεοδομικὸ σχέδιο τῆς Πάτρας, εἰς Greco (ἐπιμ.) 2009, 39-77.
- Pirenne - Delforge V. 2004 La portée du témoignage de Pausanias sur les cultes locaux, εἰς G. Labarre (ἐπιμ.), *Les cultes locaux dans les mondes grecs et romains, Actes du Colloque de Lyon, 7-8 juin 2001*, 10-20.
- Rizakis A. D. 1988 Le port de Patras et la communication avec l'Italie sous la République, *CH XXXIII*, 3-4 (1988) 453-472.
- Rizakis A. D. (ἐπιμ.) 1991 Achaia und Elis in der Antike, *Akten des 1. Internationalen Symposiums, Athen 19-21 Mai 1989* (Athen).
- Rizakis A. D. 1995* *Achaie I. Sources textuelles et histoire régionale*, Μελετήματα 20 (Athènes).
- Rizakis A. D. 1998* *Achaie II. La cité de Patras. Épigraphie et histoire*, Μελετήματα 25 (Athènes).
- Rizakis A. D. 2002 L'Achaïe péloponnésienne: structure spatiale et géographie historique, εἰς Greco (ἐπιμ.) 2002, 43-66.
- Ριζάκης Α. Δ., Πετρόπουλος Μ. 2005: Ἡ Ἀρχαία Πάτρα, εἰς Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Κωνσταντῖνος Στάικος (ἐπιμ.), *Πάτρα. Ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως σήμερον* (Ἀθήνα) 2-55.
- Rizakis Ath. 2009* La colonie de Patras en Achaïe dans le cadre de la colonisation augustéenne, εἰς Greco (ἐπιμ.) 2009, 17-38.
- Rizakis A. D., Lepenioti Cl. E. (ἐπιμ.) 2010: *Roman Peloponnese, III. Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation* (Athens).
- Rizakis A. D. 2010 Colonia Augusta Achaica Patrensis. Réaménagements urbains, constructions édilitaires et la nouvelle identité patréenne, εἰς Rizakis A. D., Lepenioti Cl. E. (ἐπιμ.) 2010, 129-154.
- Σακελλαρίου Μ. 1974 Ἐπίλογος. Τὰ βαθύτερα αἷτια τῆς ὑπαγωγῆς τῶν ἐλληνικῶν κρατῶν στὴ Ρωμαϊκὴ κυριαρχία, εἰς *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Ε'* (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν) 246-251.
- Σακελλαρίου Μ. 1991 Le peuplement de l'Achaie à la fin de l'âge du Bronze et le debut de l'âge du Fer, εἰς Rizakis 1991, 13-18.

- Σταυροπούλου-Γάτση Μ. 2001: Ο οικισμός της Έποχής του Χαλκού στην «Παγώνα» της Πάτρας, εις V. Mitsopoulos-Leon (έπιμ.) 2001, 29-38.
- Σταυροπούλου-Γάτση Μ. *et al.* 2006: Τò έργο τών σωστικών ανασκαφών στην πόλη τών Πατρών και την εύρύτερη περιοχή της: νεότερα πολεοδομικά και τοπογραφικά στοιχεία, εις Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος, Πάτρα, 9-12 Ιουνίου 1996 (Αθήνα) 81-100.
- Τριανταφύλλου Κ. Ν. 1995 *Ιστορικόν Λεξικόν τών Πατρών* (Πάτραι 1980).
- Τριάντη Ι. Α. 1985 *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού στο Μάξι της Ηλείας* (Θεσσαλονίκη).

ΜΕΛΕΤΕΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΠΕΡΙ ΑΧΑΪΑΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΩΝ

(έκτòς τών Χρονικών εις ΑΔ 1971-1973 και 1976-1983)

- 1971 Τοπογραφικά τών Πατρών, ΑΑΑ IV, 3, 1971, 305-319.
- 1972 Τοπογραφική και ιστορική έπισκόπησις του χώρου του Πανεπιστημίου τών Πατρών, εις *Ρυθμιστικόν σχέδιον Πανεπιστημίου Πατρών*, 1-13.
- 1973 Συνίεροι τών Φαρών, ΑΕ 1973, 167-174.
- 1975 Στήλες με ιωνικό έπίκρανο στο Μουσείο της Πάτρας, ΑΑΑ VIII/2, 1975, 291-304.
- 1977α* Έλληνιστικοί τάφοι της Πάτρας I, ΑΔ 32, 1977, Α, 281-342.
- 1977β Περισυλλογή αρχαίων στην Αχαΐα, ΠΑΕ 1977, 485-490.
- 1978* Έλληνιστικοί τάφοι της Πάτρας II, ΑΔ 33, 1978, Α, 354-385.
- 1982 Ανασκαφή Ύστερογεωμετρικού αποθέτη στη Ρακίτα του Παναχαϊκού, ΠΑΕ 1982, 187-188.
- 1983* Κτερίσματα ταφής σε ρωμαϊκό μανσωλείο στην Πάτρα, ΑΕ 1983, 1-45, πίν. 1-22.
- 1986* Aedes Augustalium στην Πάτρα, Δωδώνη ΙΕ΄, 1, 1986, 262-271.
- 1987 Ο στρατηγός Κικιλιάδας Δαμαρέτου Φαραιεύς, εις *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Μυλωνά* Β΄ 99-105.
- 1989* Monuments des combats de gladiateurs à Patras, BCH 113, 1989, 351-401.
- 1990α* Κοσμήματα Πατρών και Δύμης, ΑΕ 1990, 83-139.
- 1990β Ιστορικές μαρτυρίες και αρχαιολογικά εύρηματα της κλασσικής και της πρώιμης έλληνιστικής πόλης τών Πατρών, εις *Τόμος Τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Α΄ (Πάτραι 1990) 465-471.
- 1991α Θέματα τοπογραφίας και πολεοδομίας τών Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία, εις Rizakis (έπιμ.) 1991, 305-320.
- 1991β Πάτρα. Αρχαία Ιστορία και Αρχαιολογία, *Έγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα* τ. 48, 250-252.
- 1993* *Achaean Grave Stelai (with epigraphical notes by A. Rizakis)* (Αθήνα) σ. 158 πίν. 95 εικ. 21.
- 1996 "Patrasso", εις *EAA Secondo Suppl.*, IV (Roma 1996) 277-281.
- 2004-2009* Η έπιγραφή του ψηφιδωτού του ληνοῦ στην Πάτρα, HOROS 17-21, 2004-2009, 321-326.
- 2009α* Mosaics of Patras. A review, ΑΕ 2009, 1-84.
- 2009β «Παρατηρήσεις σε ψηφιδωτά τών Πατρών», εις Greco (έπιμ.) 2009, 211-251.

ΣΥΝΟΛΟ ΧΑΛΚΙΝΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΡΟΜΗΛΙΑ ΔΟΜΟΚΟΥ*

Τὸ 2003 ὁ Ἀλέξανδρος Τριανταφύλλου παρέδωσε στὴ ΙΔ' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων ἓνα σύνολο ἀρχαίων ἀντικειμένων, γιὰ τὰ ὁποῖα δήλωσε ὅτι βρέθηκαν σὲ ἀγρὸ ἰδιοκτησίας του στὴ θέση Μαδαρό, βόρεια τοῦ κηρυγμένου ἀρχαιολογικοῦ χώρου στὴ θέση Νησὶ Κορομηλιάς¹, ποὺ βρίσκεται στὴν περιφέρεια τοῦ οἰκισμού Κορομηλιά τοῦ Δήμου Δομοκοῦ, 10 περίπου χλμ. νοτιοδυτικὰ τῆς ὁμώνυμης ἑδρας του. Τὰ ἀντικείμενα αὐτά, μεταλλικὰ κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους καὶ ἀποτελοῦσαν πιθανότατα κτερίσματα τάφων. Στὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἐπιχειρεῖται ἡ χρονολογικὴ κατάταξή τους καὶ ἡ ἀποτίμησή τους σὲ σχέση μὲ τὴν τοπογραφία τῆς ἐν λόγω περιοχῆς τῆς κεντρικῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ συστηματικὰ καὶ παρουσιάζει σημαντικὰ κενὰ ὡς πρὸς τὴ γνῶση πολλῶν ἱστορικῶν περιόδων τῆς.

Α. Τὰ ἀντικείμενα

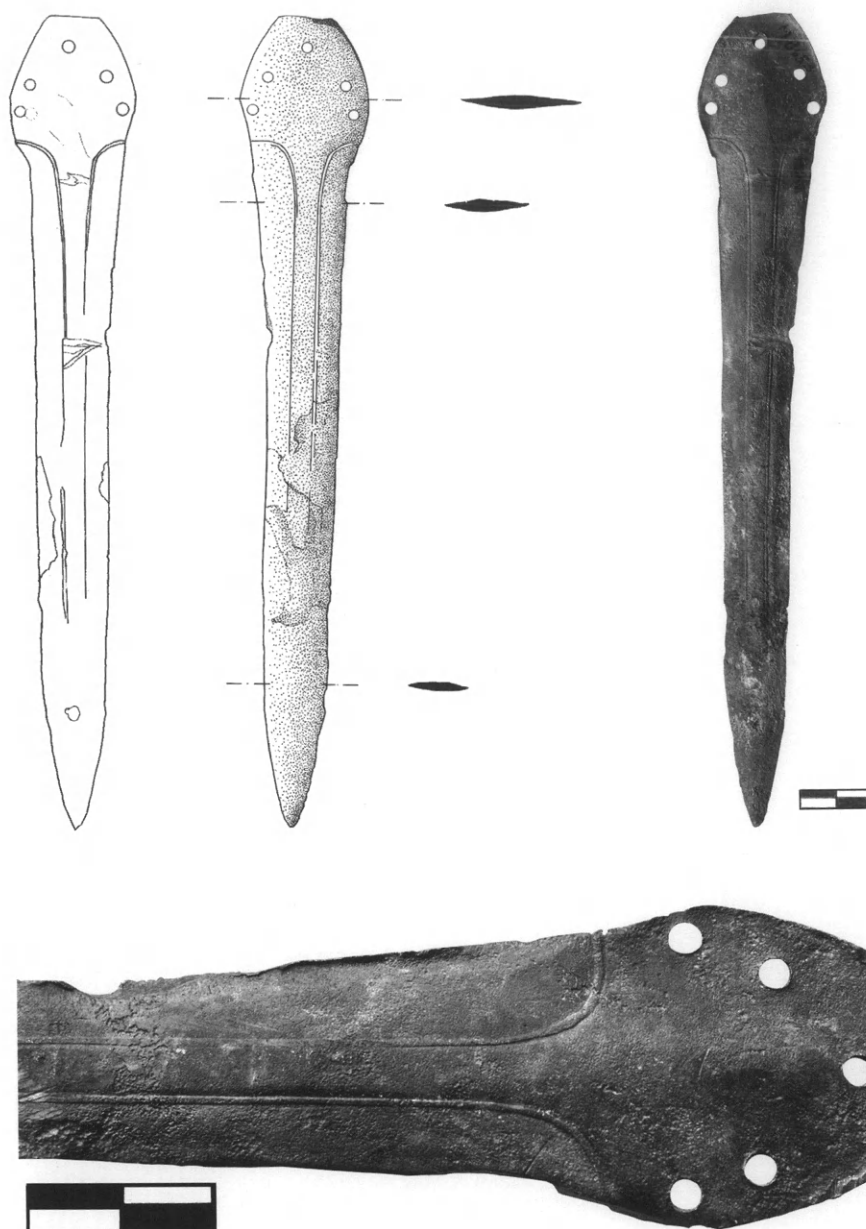
Ύστεροελλαδικὰ χάλκινα ἐγχειρίδια

- M8654. Ἀκέραιο χάλκινο μυκηναϊκὸ ἐγχειρίδιο. Λεῖπει μικρὸ τμῆμα τῆς αἰχμῆς. Μῆκ. 0,29 μ., μῆκ. λεπίδας 0,205 μ., μῆκ. λαβῆς 0,08 μ. (εἰκ. 2).
- M8655. Ἀποσπασματικὸ χάλκινο μυκηναϊκὸ ἐγχειρίδιο. Λεῖπει ἡ λαβὴ καὶ τμῆμα τῆς αἰχμῆς. Διαβρωμένη καὶ φθαρμένη ἐπιφάνεια. Μῆκ. 0,24 μ., μῆκ. λεπίδας 0,20 μ. (εἰκ. 3).
- M8653. Ἀκέραιο χάλκινο μυκηναϊκὸ ἐγχειρίδιο. Μῆκ. 0,237 μ., πᾶχ. λεπίδας 0,004 μ. (εἰκ. 1).

Τὰ τρία αὐτὰ μυκηναϊκὰ ἐγχειρίδια ἀνήκουν στὰ ἀντικείμενα ποὺ συνοδεύουν συχνὰ ταφὲς πολεμιστῶν. Τὸ ἐγχειρίδιο 8653, τὸ ὁποῖο παραδόθηκε σὲ καλὴ κατάσταση διατήρησης (εἰκ. 1), προσομοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας Α τοῦ τύπου II τῆς κατάταξης τοῦ Παπαδόπουλου, τὰ ὁποῖα ἔχουν βρεθεῖ κυρίως σὲ σύνολα τῶν ταφι-

* Ἡ Ὑψη Καράντζαλη πραγματεύεται τὰ ἀρχαῖα ἀντικείμενα καὶ ὁ Γιώργος Πάλλης τὰ μεσοβυζαντινά.
1. Ν. Κυπαρίσση-Ἀποστολικά, ΑΔ 56-59, 2001-

2004, Β2, 309. Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, ΑΔ 56-59, 2001-2004, Β2, 360.



Εἰκ. 1. Τὸ ἐγχειρίδιο 8653.

κῶν κύκλων Α καὶ Β τῶν Μυκηνῶν, τῆς μεταβατικῆς ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι καὶ τῆς ΥΕ Ι περιόδου². Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ χρονολογημένα ἐλλαδικὰ παραδείγματα, τὰ ἐγχειρίδια τοῦ τύπου ΙΙ μὲ μίσχο ἢ χωρὶς, δὲν χρονολογοῦνται ὑστερότερα τῆς ΥΕ ΙΙ περιόδου. Τὰ μορ-

2. Th. Papadopoulos, *The Late Bronze Age Daggers of the Aegean, I. The Greek Mainland*, PBF, I, 11 (Stutt-

gart 1998) 9-11, 44, 51, πίν. 6:41. I. Kilian-Dirlmeier, *Das Mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina, Alt-Ägina*

φολογικά χαρακτηριστικά του έγχειριδίου 8653 είναι ή μακριά με στρογγυλευμένους ὤμους πτέρνα, με πολὺ ρηχὸ περιχέλωμα κοντὰ στὸ ἴσιο ἄνω ἄκρο της, καὶ οἱ πέντε ὀπές γιὰ τὰ καρφιά τῆς λαβῆς. Ἡ μακρόστενη ἐπιπεδόκυρτης διατομῆς λεπίδα διακοσμεῖται κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ σὲ κάθε πλευρὰ τῆς χαμηλῆς νεύρωσης ἀπὸ δύο ζεύγη ἐγχαράξεων, τὰ ὅποια καμπυλώνονται κοντὰ στὴν ἀρχὴ τῆς πτέρνας καὶ σχηματίζουν χαμηλὴ ράβδωση. Οἱ ἐλάχιστα κυρτὲς κόψεις φανερῶνουν ἐλάχιστη χρῆση ὡς ἐργαλεῖο κοπῆς. Τὸ ἐγχειρίδιο 8653 τῆς Κορομηλιάς βρίσκεται τυπολογικὰ ἀνάμεσα στὰ ἐγχειρίδια χωρὶς μίσχο (παραλλαγὴ Α τοῦ τύπου II τοῦ Παπαδόπουλου) καὶ σὲ αὐτὰ με κοντὸ μίσχο (παραλλαγὴ Β τοῦ τύπου Α τοῦ Παπαδόπουλου). Ἄν καὶ ἐξαιτίας τῆς ἀπουσίας ἀνασκαφικοῦ συνόλου δὲν ἐξασφαλίζεται ἡ ἀσφαλῆς χρονολόγησή του, ὥστόσο λόγῳ τῶν μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν του, τὰ ὅποια τὸ συνδέουν γενικὰ με τὴν ὁμάδα τῶν ἐγχειριδίων τῆς ME III-YE I, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηριστικῶν του (ἀναλογικὰ μακρότερη πτέρνα καὶ παρουσία πέντε καρφίων), ποὺ τὸ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια τῆς κατηγορίας αὐτῆς, τὸ ἐγχειρίδιο 8653 ἀποτελεῖ ὕστερη ἐξέλιξη ἢ παραλλαγὴ τῶν ἐγχειριδίων τῆς ME III-YE I περιόδου καὶ μπορεῖ πιθανότατα νὰ χρονολογηθεῖ ὕστερότερα³. Ἡ ἐπιμελημένη τεχνικὴ στὴν κατασκευὴ τοῦ ἐγχειριδίου καὶ οἱ ἐνδείξεις ἐλάχιστης χρησιμοποίησής του καταδεικνύουν τὴν ἐμβληματικὴ χρῆση του ὡς ἀντικειμένου διάκρισης κοινωνικῆς θέσης καὶ πλούτου.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐγχειριδίου 8654, ποὺ παραδόθηκε σὲ σχετικὰ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 2), εἶναι ἡ ἴσια, στενὴ ταύ-σχημη με ψηλὸ περιχέλωμα λαβὴ καὶ με τέσσερις ὀπές γιὰ τὰ καρφιά, οἱ γωνιώδεις ὤμοι καὶ ἡ μακρόστενη λεπίδα, ἐπιπεδόκυρτης τομῆς. Ἰχνη ἀπὸ τὸ ἀκόνισμα διακρίνονται κοντὰ στὶς κοῖλες κόψεις, ὑποδηλώνοντας εὐρεία χρῆση καὶ συχνὸ ἀκόνισμα. Τὸ ἐγχειρίδιο 8654 ἀνήκει στὸν τύπο F τῆς κατάταξης τῆς Sandars ἢ στὸν τύπο D τοῦ Παπαδόπουλου, ὁ ὁποῖος ἔχει μεγάλη χρονολογικὴ διάρκεια⁴. Λόγῳ τοῦ μήκους του (29 ἐκ.) ἀνήκει στὰ πιὸ κοντὰ ἐλλαδικὰ παραδείγματα, τὰ ὅποια εἶναι καὶ χρονολογικὰ ὕστερότερα⁵.

Τὸ ἀποσπασματικὸ, κατὰ τὴ λαβὴ καὶ τὴν αἰχμή, ἐγχειρίδιο 8655 ἀνήκει πιθανότατα στὸν ἴδιο τύπο (εἰκ. 3), ἀλλὰ στὴν ὑποκατηγορία με δύο ὀπές στὸν ὤμο γιὰ τὰ καρφιά. Στὴν ἀρκετὰ ὀξειδωμένη καὶ φθαρμένη ἀπὸ τὴ χρῆση ἐπιφάνειά του διακρίνονται ἔντονα τὰ σημάδια ἀπὸ τὸ συχνὸ ἀκόνισμα, κυρίως στὴ δεξιὰ κόψη τῆς μιᾶς πλευρᾶς. Τὰ ἐγχειρίδια αὐτοῦ τοῦ τύπου, ποὺ ἀνήκουν σὲ βοηθητικὰ ἢ δεύτερα ὅπλα, βρίσκονται συνήθως μαζὶ με μακριὰ ξίφη, χωρὶς νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ μεμονωμένη παρουσία τους σὲ τάφους. Τὰ δημοσιευμένα παραδείγματα ἀνήκουν σὲ σύνολα τοῦ 13ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ. π.Χ.

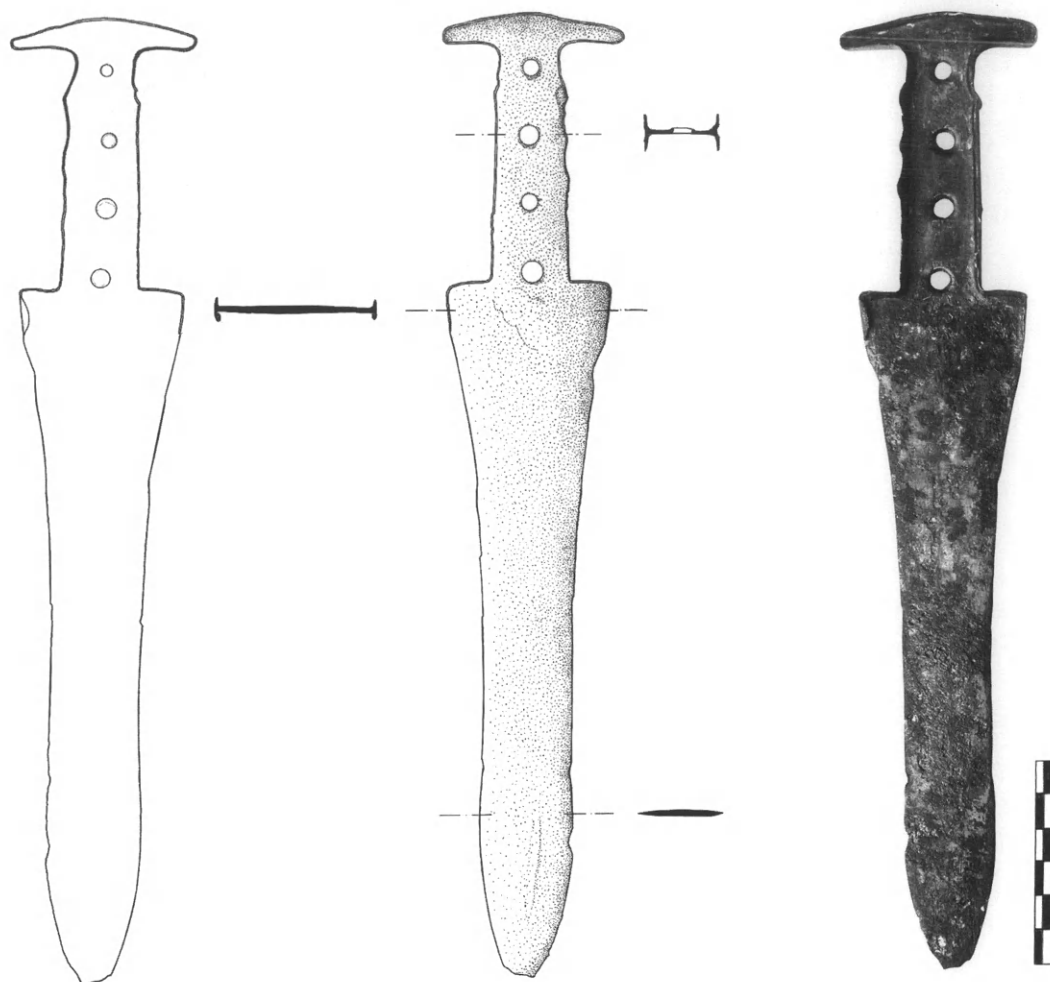
IV,3 (Mainz 1997) 27, εἰκ. 8:3. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου: K. Branigan, A transitional Phase in Minoan Metallurgy, *BSA* 63, 1968, 187-191. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β τῶν Μυκηνῶν: G. Graziadio, The chronology of the Graves of Circle B at Mycenae, *AJA* 92, 1988, 369-372.

3. Τὰ ἐγχειρίδια με 4 καρφιά (N-303) ἀνήκουν στὴν ὕστερη φάση τοῦ ταφικοῦ κύκλου Β: Graziadio

ὁ.π. (σημ. 2) 360.

4. N. K. Sandars, Later Aegean Bronze Swords, *AJA* 67.2, 1963, 133-134, πίν. 25:33-36. Papadopoulos ὁ.π. (σημ. 2) 24-27, πίν. 18:113,114 ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (γιὰ τὸ 8654), πίν. 19:121 ἀπὸ τὴν Ἡπειρο (γιὰ τὸ 8655).

5. Γενικὰ τὰ ξίφη αὐτοῦ τοῦ τύπου ἔχουν μῆκος ἀπὸ 30 ἕως 40 ἐκ.



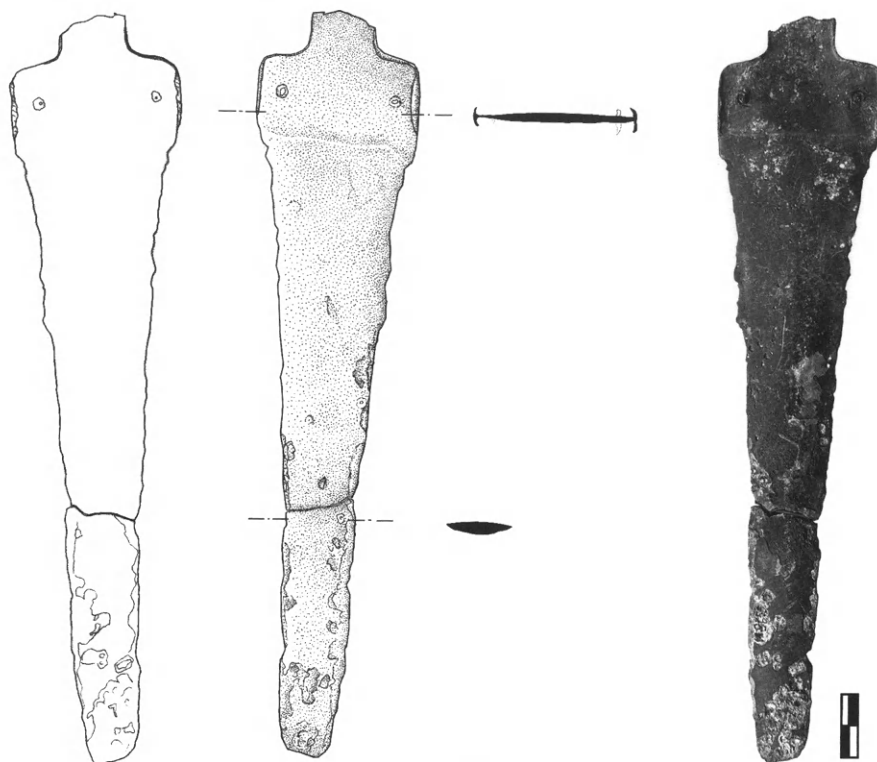
Εικ. 2. Το έγχειρίδιο 8654.

(ΥΕ ΙΙΒ -ΥΕ ΙΙΓ)⁶. Η κατασκευή έγχειριδίων αυτού του τύπου πρέπει αρχικά να έλαβε χώρα στα εργαστήρια του ΝΑ. Αιγαίου, τα όποια υιοθέτησαν αλλά και διαφοροποίησαν μορφολογικά όρισμένα χαρακτηριστικά των όπλων των ανατολικών εργαστηρίων⁷. Τα έγχειρίδια με την έπιπεδόκυρτη λεπίδα ήταν αντικείμενα πολλαπλών χρήσεων είτε για

6. Πρβ. τα χρονολογημένα παραδείγματα: Κρήτη (Ζαφέρ Παπούρα (ΥΜ ΙΙΑ2;), Μουλιανά θόλος Α (ΥΕ ΙΙΒ-Γ;), Μυκήνες (ακρόπολη-θησαυροί, ΥΕ ΙΙΒ-Γ), Αττική-Ακρόπολη (ΥΕ ΙΙΒ-Γ), Περατή (πρώμη ΥΕ ΙΙΓ), Ήπειρος (ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΒ-Γ), Θεσσαλία - Έξάλοφος (πρώμη ΥΕ ΙΙΓ) και Άγριλιά Τρικάλων, (ΥΕ ΙΙΒ-Γ), Ήλία (ΥΕ ΙΙΓ ή ΥΜ). Sandars ό.π. (σημ. 4) 134-135, 150-151. Papadopoulos ό.π. (σημ. 2) 24-27. Η χρήση του τύπου συνεχίστηκε και στην Ύπομυκη-

ναϊκή περίοδο: Papadopoulos ό.π. 56.

7. Η υιοθέτηση της ταύ-σχημης λαβής στα κοντά ξίφη και τα έγχειρίδια πραγματοποιήθηκε πιθανότατα σε εργαστήρια της Κρήτης ή της Δωδεκανήσου, τα όποια δέχονταν έπιρροές από αντίστοιχα ανατολικά εργαστήρια, που συνήθιζαν να κατασκευάζουν έγχειρίδια και μαχαίρια με ταύ-σχημη λαβή: πρβ. Sandars ό.π. (σημ. 4) 131, 133. Papadopoulos ό.π. (σημ. 2) 49.



Εικ. 3. Τὸ ἐγχειρίδιο 8655.

γενική οικιακή είτε για πολεμική χρήση, ως βοηθητικά όπλα⁸. Λόγω της απουσίας ανασκαφικοῦ συνόλου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνει ἀκριβέστερη χρονολόγηση γιὰ τὰ ἐγχειρίδια 8654-8655 τῆς Κορομηλιάς, ἀπὸ αὐτὴ τοῦ συνόλου τῶν δημοσιευμένων ἀντίστοιχων τυπολογικὰ παραδειγμάτων τοῦ 13ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ. π.Χ.

Ὑστεροελλαδικὰ κοσμήματα

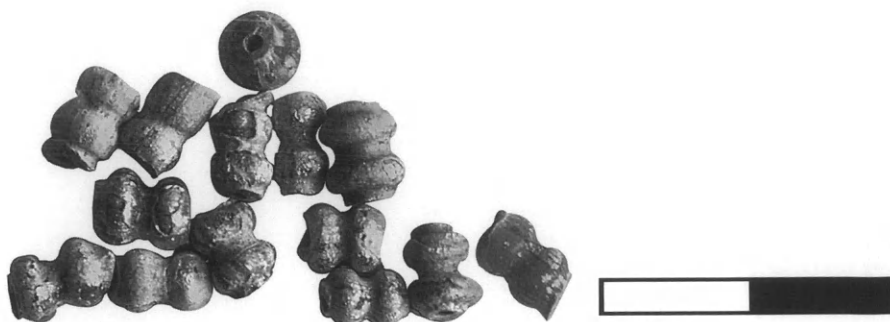
12344α-μ. Δεκατρεῖς κυλινδρικές, μυκηναϊκὲς χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα, μὲ λεπτὴ ἐγκάρσια αὐλάκα, κεντρικὴ αὐλάκωση καὶ ὀριζόντια διαμπερὴ ὀπὴ ἀνάρτησης. Διαστ. 0,006×0,005 μ.

12344ν. Πολὺ μικρὴ σφαιρικὴ χάντρα ἀπὸ ὑαλόμαζα (εἰκ. 4). Διαστ. 0,005×0,005 μ.

Δεκατρεῖς χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαζα ποὺ ἀνήκουν στὸν σωληνωτὸ τύπο μὲ ἀραιὲς ἐγκάρ-

8. Ἐγχειρίδια αὐτοῦ τοῦ τύπου εἰκονίζονται πιθανότατα σὲ σκηνὲς μάχης στὶς τοιχογραφίες τῆς Πύλου, ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΥΕ ΙΙΒ: S. Immerwahr,

Aegean Painting in the Bronze Age (Pennsylvania State University Press. University Park and London 1990) 128, εἰκ. 38d, πίν. 66.



Εἰκ. 4. Δεκατέσσερις χάντρες ἀπὸ ὑαλόμαξα, 12344α-ν.

σιες αὐλακες, καὶ μιὰ μικρὴ τοῦ σφαιρικοῦ τύπου. Παρόμοιες χάντρες ἀποτελοῦν συνήθη κτερίσματα μυκηναϊκῶν ταφῶν⁹.

Αἰχμὴ δόρατος ἱστορικῶν χρόνων

M8652: Ἀκέραιη σιδερένια αἰχμὴ δόρατος. Μῆκ. 0,35 μ., μῆκ. αἰχμῆς 0,225 μ., μῆκ. αὐλοῦ 0,12 μ. (εἰκ. 5).

Ἡ φυλλόσχημη, στενόμακρη αἰχμὴ ἔχει ἐπιπεδόκυρτη διατομὴ καὶ σχιστὸ κυλινδρικό αὐλό, ὃ ὁποῖος συνεχίζεται γιὰ λίγο πάνω στὴν ἐπίπεδη λεπίδα σὰν ὀξεία σφήνα. Ἀνήκει στὸν τύπο P τοῦ Snodgrass καὶ προσομοιάζει μὲ τὶς αἰχμὲς τύπου R τῆς Βίτσας καὶ μὲ αὐτὲς τύπου PII τῆς Βεργίνας τοῦ 9ου αἰ. π.Χ.¹⁰ Αἰχμὲς αὐτοῦ τοῦ τύπου χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 9ον ἕως τὸν 5ον αἰ. π.Χ., ὅπως καὶ ἡ αἰχμὴ δόρατος τῆς Κορομηλιάς, ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ ταφὴ πολεμιστῆ καὶ εἶναι προγενέστερη τῆς ἀκμῆς τῆς ἀρχαίας πόλης Ξυνίας κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο (4ος - 2ος αἰ. π.Χ.).

Ἐνώτιο

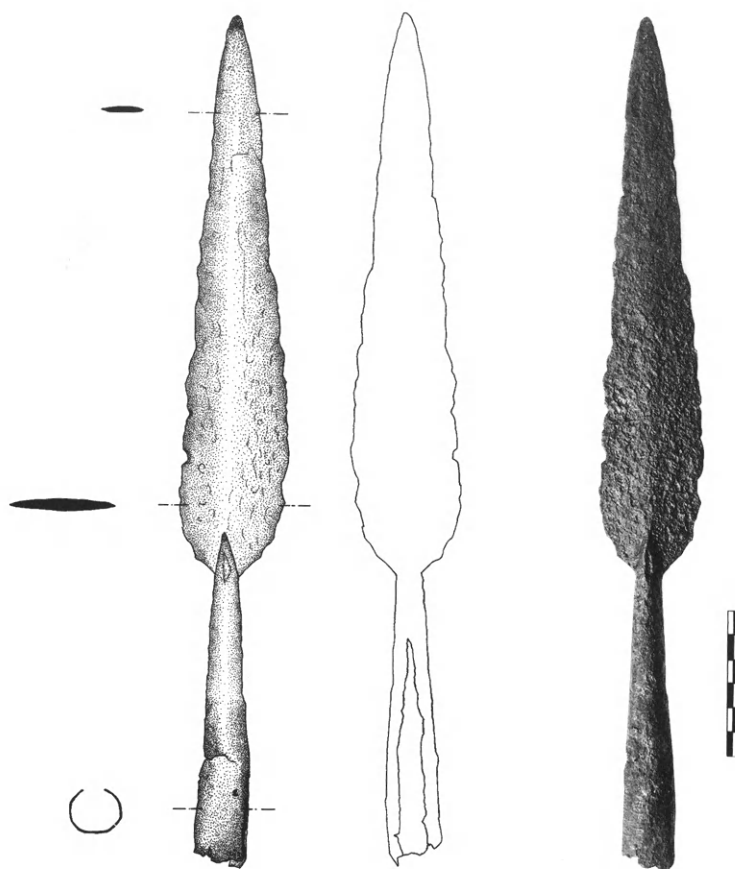
8663: Ἀκέραιο μικρὸ κρικοειδὲς ἐνώτιο, στρογγυλῆς διατομῆς. Διάμ. 0,020 μ.

Ἀπλὰ χάλκινα ἐνώτια κτερίζουν τόσο προϊστορικὲς ὥς καὶ ταφὲς ἱστορικῶν χρόνων καὶ ὥς ἐκ τούτου δὲν εἶναι δυνατὴ, χωρὶς ἀνασκαφικὸ σύνολο, ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τοῦ ἐνωτίου.

9. Πρβ. γενικά: Ἀ. Ξενάκη - Σακελλαρίου, *Οἱ θαλαμωτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν ἀνασκαφῆς Χρ. Τσούντα (1887-1898)* (Παρίσι 1985) 295, πίν. 40, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

10. R. A. J. Avila, *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, PBF B,1 (München 1983)

138, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, πίν. 40:925, 929 Ὁμόλιο Μαγνησίας, πίν. 42:948 Βεργίνα. Ἰ. Βοκοτοπούλου, *Βίτσα, Τὰ νεκροταφεῖα μιᾶς μολοσσικῆς κόμης* (Ἀθήνα 1988) 300-303, σχ. 104-105. Μ. Ἀνδρόνικος, *Βεργίνα I. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων* (Ἀθήνα 1969) 270-1.



Εικ. 5. Ἡ σιδερένια αἰχμή δόρατος 8652.

Μεσοβυζαντινὰ κοσμήματα

Τὰ μεσοβυζαντινὰ κοσμήματα τῆς παράδοσης Ἀλ. Τριανταφύλλου ἀποτελοῦν τὰ πρῶτα δείγματα τοῦ εἴδους τους ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη περιφέρεια τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Δομοκοῦ καὶ συνεισφέρουν στοιχεῖα γιὰ τὴν κατάστασή της στὴν περίοδο αὐτή, γιὰ τὴν ὁποία οἱ γνώσεις μᾶς εἶναι ἐξαιρετικὰ περιορισμένες.

M8660. Χάλκινο ἐνώτιο, ἀκέραιο (εἰκ. 6α). Διαστ. 0,042×0,046 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπλὸ συρμάτινο κρίκο, ὁ ὁποῖος ἀπολήγει σὲ ἄγκιστρο καὶ θηλιά. Ὁ κρίκος φέρει σφαιρίδιο, δίπλα στὸ ὁποῖο ἓνα τμῆμα του καλύπτεται μὲ περιελιγμένο λεπτότερο σύρμα. Τὸ σφαιρίδιο σχηματίζεται ἀπὸ δύο ἡμισφαιρικὰ ἐλάσματα.

Ἐνώτια αὐτοῦ τοῦ ἀπλοῦ τύπου κρίκου εἶναι κοινὰ κατὰ τοὺς Μεσοβυζαντινοὺς χρόνους, τόσο στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ὅσο καὶ στὴ βόρεια Βαλκανικὴ¹¹.

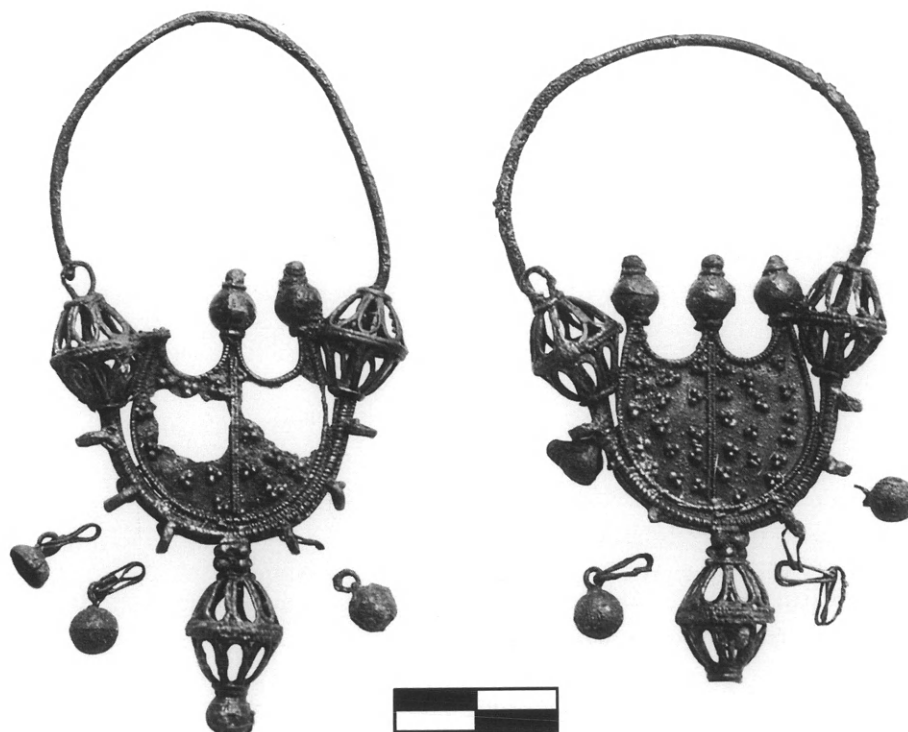
11. J. Albani, *Elegance over the Borders: The Evidence of Middle Byzantine earrings*, στὸ Chr. Entwistle,

N. Adams (ἐκδ.), *“Intelligible Beauty”. Recent Research on Byzantine Jewellery* (London 2010) 198.



Εἰκ. 6α-β. Τὰ ἐνώτια 8660 καὶ 8661.

- M8661. Ἐνώτιο ἀπὸ χαλκό, ἀκέραιο (εἰκ. 6β). Διαστ. 0,030×0,037 μ. Παρόμοιο μὲ τὸ M8660, φέρει δύο μικρὲς ἀποσπασματικὲς κοῖλες σφαῖρες στὴ μία ἄκρη του, καὶ μπορεῖ ὁμοίως νὰ χρονολογηθεῖ στὴ Μέση Βυζαντινὴ περίοδο.
- M8666. Ζευγὸς ἐνωτίων ἀπὸ ὀξειδωμένο ὀρεῖχαλκο, σὲ καλὴ κατάστασι, μὲ μικρὲς ἀπώλειες στὸ ἔλασμα τοῦ ἐνὸς καὶ ἐλλείποντες ἀναρτώμενους κρίκους (εἰκ. 7). Διαστ. 0,086×0,042 καὶ 0,079×0,042 μ. Αὐτοτελοῦνται ἀπὸ ἓνα γλωσσοειδὲς ἔλασμα ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ἡμι-κυκλικὸ σύρμα καὶ ἓνα κρίκο ἀνάρτησης. Τὸ γλωσσοειδὲς κεντρικὸ ἔλασμα σχηματίζει



Εἰκ. 7. Τὸ ζευγὸς ἐνωτίων 8666.

στην επάνω πλευρά δύο ημικύκλια, οι απολήξεις των οποίων φέρουν τρία σφαιρίδια με μικρή κουκκίδα στην κορυφή τους. Η επιφάνεια του ελάσματος διαιρείται στην κύρια όψη με διπλή κατακόρυφη γραμμή σε δύο μέρη, τα όποια είναι κατάστικτα με τριπλές κουκκίδες. Το σύρμα που περιβάλλει την παρειά του έχει μορφή σχοινίου και απολήγει σε δύο άτρακτοι κομβία από σύρμα που σχηματίζει πέταλα, ενώ ένα τρίτο και όμοιο προσκολλάται στο κάτω άκρο του. Στην εξωτερική παρειά του σύρματος υπάρχουν κρείκοι απ' όπου αναρτώνταν μέσω αλυσίδας μικρά σφαιρίδια (σε κάθε ενώτιο υπάρχουν έξι κρείκοι για ισάριθμα σφαιρίδια). Ο συρματινός πεταλόσχημος κρείκος ανάρτησης εκφύεται από διάτρητο κομβίο και απολήγει στο άλλο άκρο του σε άγκιστρο που κουμπώνει στον κρείκο του κομβίου της άλλης πλευράς του ενώτιου.

Τα ενώτια από την Κορομηλιά συνδυάζουν τη σφυρήλατη με τη συρματερή και την κοκκιδωτή τεχνική. Μορφολογικά εντάσσονται στον τύπο που είναι γνωστός στη διεθνή βιβλιογραφία ως crescent-shaped και υπήρξε ιδιαίτερα δημοφιλής στον βυζαντινό κόσμο, απ' όπου διαδόθηκε στους Άραβες και τους Σλάβους¹². Παραδείγματα που συνδέονται με την παραλλαγή της Κορομηλιάς έχουν έρθει στο φως ως ταφικά κτερίσματα σε ανασκαφές νεκροταφείων στον θεσσαλικό χώρο, στη θέση Παλιοκλήσι στην Άζωρο της Έλασσώνας¹³, στη θέση Αγία Τριάδα της θεσσαλικής Μηλέας¹⁴ και στη Μαγούλα Χατζημισιώτικη στην αποξηρανθείσα λίμνη Κάρα¹⁵. Στην ίδια ενότητα, την οποία χαρακτηρίζει ως τυπική του 10ου-12ου αι., εντάσσει η Τζένη Άλμπάνη παραδείγματα από τα Χανιά, αλλά και από θέσεις στο Κόσοβο και την Πολωνία¹⁶. Τα σφαιρικά συρματερά κομβία του εξεταζόμενου ζεύγους απαντούν τόσο σε χρυσά¹⁷ όσο και σε άργυρά ενώτια¹⁸ της Μέσης,

12. Albani ό.π. P. Lango, Crescent-shaped Earrings with Lower Ornamental Band, στο F. Daim, J. Drauschke (έκδ.), *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter*, III. *Peripherie und Nachbarschaft* (Mainz 2010) 369-408.

13. Α. Δεριζιώτης, Σπ. Κουγιουμτζόγλου, Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Άζωρου, έπαρχίας Έλασσώνας, Νομού Λαρίσης, στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998). 1η Επιστημονική Συνάντηση* (Βόλος 2000) 195, εικ. 8. Οι ίδιοι, Χριστιανική Περραιβία. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, *ΑΕΘΣΕ* 1, 2003, 393, εικ. 6. Οι ίδιοι, Ανακαλύπτοντας την άγνωστον περραιβικήν Τρίπολην, *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη* (Αθήνα 2004) 72, πίν. 25β. Δ. Παπανικόλα-Μπακιτζή (έπ.), *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Κατάλογος έκθεσης*, Θεσσαλονίκη, Οκτώβριος 2001 – Ιανουάριος 2002 (Αθήνα 2002) 435, λ. αρ. 564 (Σπ. Κουγιουμτζόγλου).

14. Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου, Ανακαλύπτοντας την άγνωστον περραιβικήν Τρίπολην ό.π. 72, πίν. 27.

15. K. Grundmann, Magula Hadzimisiotiki. Eine steinzeitliche Siedlung im Karla-See, *AM* 62, 1937, 67-68, πίν. 36. Albani ό.π. 197.

16. Albani ό.π. 197, εικ. 14.

17. Τύμβος Παραποτάμου Θεσπρωτίας, τέλη 10ου-άρχες 11ου αι. (Κ. Πρέκα-Άλεξανδρή, Ο τύμβος του Παραποτάμου, *ΑΔ* 47-48, 1992-1993, Α, 177, 203-204, πίν. 41.2). Αι. Κάντα-Κίτσου, Ου. Πάλλη, Ι. Αναγνώστου, *Αρχαιολογικό Μουσείο Ήγουμενίτσας* (Ήγουμενίτσα 2008) 110 εικ. 3.

18. Σε άργυρά ενώτια από το νεκροταφείο στον Άγιο Πέτρο στα Σπάτα Αττικής (Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου, Τά «Μεσόγεια» από την επικράτηση του χριστιανισμού έως την όθωμανική κατάκτηση, στο Γ. Αϊκατερινίδης (έπ.), *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής* (Αθήνα 2001) 168, εικ. 6.

κυρίως, καὶ τῆς Ὑστερης Βυζαντινῆς περιόδου, ἐνῶ ἀναρτώμενα σφαιρίδια ἔφεραν ἄλλα ἐνώτια ποὺ βρέθηκαν στὸ Ἀερινὸ Μαγνησίας (11ος-12ος αἰ.)¹⁹. ἔχοντας ὑπόψη αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἡ χρονολόγηση τῶν ἐνωτίων τῆς Κορομηλιάς στὸν 11ο-12ο αἰ. δείχνει ἀσφαλῆς.

M 8667. Περιδέραιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται δεκαεῖς στελέχη, τὰ περισσότερα σὲ καλὴ κατάσταση (εἰκ. 8). Διαστ. 0,029×0,010 μ. καὶ 0,028×0,095 μ. Δεκαπέντε ἀπὸ τὰ στελέχη ἔχουν



Εἰκ. 8. Τὸ περιδέραιο 8667.

τὴ μορφὴ πετάλου, ἀποτελούμενου ἀπὸ μία ἐπίπεδη βάση καὶ ἓνα καμπύλο ἐξέχον τμήμα, τὸ ὁποῖο σχηματίζεται ἀπὸ δύο ἐπιμήκη λεπτὰ φύλλα μετάλλου ποὺ συγκολλῶνται στὴν περιφέρειά τους. Στὴν ἄνω ἀπόληξη ὑπάρχει ὀπὴ ἀνάρτησης, ὅπου σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις διατηρεῖται καὶ ὁ κρίκος. Τὸ καμπύλο τμήμα φέρει διάκοσμο ἀπὸ ἀνθεμοειδῆ σχέδια καὶ ἑλικες. Τὸ δέκατο ἕκτο σωζόμενο στέλεχος διαφέρει ὡς πρὸς τὸν διάκοσμο καί, ἐν μέρει, ὡς πρὸς τὴν κατασκευή, ἔχοντας ἴσως κεντρικὴ θέσση στὴ σύνθεση τοῦ περιδεραίου: τὸ καμπύλο, ἐξέχον τμήμα τοῦ σχηματίζεται ἀπὸ ἓνα μόνον φύλλο μετάλλου καὶ διακοσμεῖται μὲ μία περιφερειακὴ ταινία καὶ ἓνα κεντρικὸ ἐπίμηκες διάχωρο, ποὺ κοσμοῦνται καὶ τὰ δύο μὲ ἐπάλλληλες γραμμές.

19. Α. Δεριζιώτης, ΑΔ 54, 1999, 432, εἰκ. 11. Α. Ντίνα, Τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τῆς 7ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κατὰ τὴν ὀκταετία 1990-1997 στὸ Νομὸ Μαγνησίας, στὸ *Τὸ Ἔργο τῶν Ἐφορειῶν*

Ἀρχαιοτήτων καὶ Νεωτέρων Μνημείων τοῦ ΥΠΠΟ στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς (1990-1998). 1η Ἐπιστημονικὴ Συνάντηση (Βόλος 2000) 214, εἰκ. 23.

Περιδέραια με πέταλα αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο Αερινού Μαγνησίας (11ος-12ος αι.)²⁰, στην Αγία Τριάδα Μηλέας²¹ και βορειότερα, στο Παλαιόκαστρο Χαλκιδικής²². Το περιδέραιο από την Κορομηλιά μπορεί να χρονολογηθεί στον 11ο-12ο αι.

M 8662. Όρειχάλκινο περίαπτο σφαιρικού σχήματος, αέριο με επιφανειακές οξειδώσεις (είκ. 9). Μήκ. 0,044 μ., διάμ. 0,024 μ. Φέρει συμφυή κρίκο ανάρτησης επάνω και δακτύλιο που περικλείει χάντρα από άχρωμη υαλόμαζα κάτω. Το σφαιρικό σώμα καλύπτεται με επάλληλες πυκνές σειρές από μικρές συρματινές θηλές. Ο δακτύλιος που περιβάλλει την υαλόμαζα κοσμεύεται με κυματοειδή συρματινή γραμμή.

Περίαπτα αυτού του τύπου δεν φαίνεται να είναι συνηθισμένα. Η τεχνική της διακόσμησης του σφαιρικού τμήματος μπορεί να παραλληλιστεί με εκείνη σε άργυρα ένωτια από τον Τύμβο Παραποτάμου στη Θεσπρωτία (τέλη 10ου-άρχες 11ου αι.)²³. Στο ίδιο χρονικό πλαίσιο μπορεί να ένταχθεί και το περίαπτο από την Κορομηλιά.

M8656: Αέριο χάλκινο ψέλιο (είκ. 10). Διάμ. 0,053 μ., μέγ. πλ. 0,012 μ. Αποτελείται από ταινία, το πλάτος της οποίας μειώνεται προς τα άκρα. Κατά μήκος των εξωτερικών άκμων της φέρει στικτό διάκοσμο από συνεχόμενα απλά ημικύκλια και δύο κατακόρυφες γραμμές στις απολήξεις.

Στικτός διάκοσμος παρόμοιου τύπου απαντά σε ψέλιο από το μεσοβυζαντινό νεκροταφείο της θεσπρωτικής Κορύτιανης (10ος-11ος αι.)²⁴.

M8657: Αέριο χάλκινο ψέλιο (είκ. 11). Διάμ. 0,062 μ., μέγ. πλ. 0,006 μ. Πρόκειται για απλή, παχιά μεταλλική ταινία, ορθογωνικής περίπου διατομής, με έλαφρα μείωση του πλάτους της προς τα άκρα. Η εξωτερική επιφάνεια φέρει επάλληλες λοξές γραμμές, σε αβαθή χάραξη. Όπως και το προηγούμενο, αυτό το πολύ λιτής μορφής κόσμημα είναι κοινό στη Μέση Βυζαντινή περίοδο.

M8658: Αέριο χάλκινο ψέλιο (είκ. 12). Διάμ. 0,061 μ., μέγ. πλ. 0,004 μ. Σχηματίζεται από συμπαγές έλασμα κυκλικής σχεδόν διατομής, το οποίο λεπταίνει προοδευτικά προς τις απολήξεις του, που είναι πεταλόσχημες και διακοσμούνται στην εξωτερική τους πλευρά με απλούς όμοκεντρους κύκλους.

Ψέλια του τύπου αυτού έχουν έντοπιστεί σε ταφές στα Κάτω Πεδινά Ζαγορίου στην Ήπειρο (10ος-12ος αι.)²⁵.

20. Λ. Δεριζιώτης, ΑΔ 53, 1998, 472, πίν. 189β. Λ. Δεριζιώτης, ΑΔ 54, 1999, 432, είκ. 12. Α. Ντίνα, *Το ανασκαφικό έργο* δ.π. (σημ. 19) 214, είκ. 24.

21. Δεριζιώτης, Κουγιουμτζόγλου, Χριστιανική Περαία. Τοπογραφικές και ανασκαφικές έρευνες, ΑΕΘΣΕ 1, 2003, 393, είκ. 6. Οι ίδιοι, Ανακαλύπτοντας την άγνωστον περραιβικήν Τρίπολην δ.π. (σημ. 13) 68, πίν. 27.

22. Ι. Παπάγγελος, *Η Χαλκιδική κατά τους Μέ-*

σους χρόνους, στο Η Ιστορία της Χαλκιδικής (Θεσσαλονίκη 1998) 88, είκ. 13.

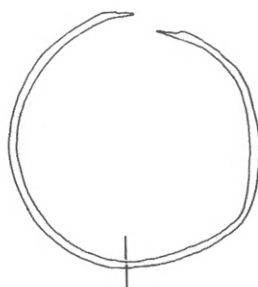
23. Πρέκα-Άλεξανδρή, Τύμβος Παραποτάμου 169, 201-202, πίν. 40:2. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη, Αναγνώστου, *Μουσείο Ήγουμενίτσας* 110, είκ. 4.

24. Κάντα-Κίτσου, Πάλλη, Αναγνώστου, *Μουσείο Ήγουμενίτσας* 138, είκ. 1.

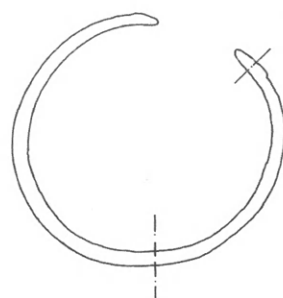
25. Ι. Βοκοτοπούλου, ΑΔ 22, 1967, Β2, 344, πίν. 248γ (άρ. 3-4).



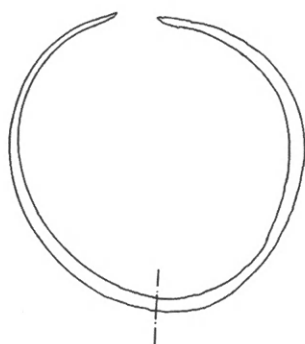
Εἰκ. 9. Τὸ περίαπτο 8662.



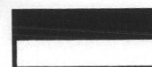
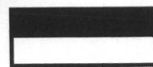
Εἰκ. 10. Τὸ ψέλιο 8656.



Εἰκ. 11. Τὸ ψέλιο 8657.



Εἰκ. 12. Τὸ ψέλιο 8658.



Εἰκ. 13-14. Τὰ δακτυλίδια 8664 καὶ 8665.

- M8659. Τρία όξειδωμένα και φθαρμένα αποτμήματα σιδερένιου ψελίου. Διαστ. 0,048×0,009 μ., 0,038×0,009 μ., 0,020×0,008 μ. Αποτελούνταν από πλατὺ καὶ λεπτὸ ταινιόσχημο ἔλασμα. Στὰ σωζόμενα αποτμήματα φέρουν διάκοσμο ἀπὸ στικτὴ κυματοειδῆ ταινία ἢ πλοχμό.
- M 8664. Δακτυλίδι ἀπὸ όξειδωμένο χαλκό (εἰκ. 13). Διάμ. 0,021 μ. Αποτελεῖται ἀπὸ συμπαγῆ στεφάνη, ἐπίπεδη ἐσωτερικὰ καὶ καμπύλη ἐξωτερικὰ, ἡ ὁποία διευρύνεται καὶ σχηματίζει ἐλλειψοειδῆ σφενδόνη πὺν κοσμεῖται μὲ λίθο σκούρου πράσινου χρώματος. Στὸν ἄξονα τῆς σφενδόνης ἐξέχουν δύο μικρὰ συμπαγῆ τριγωνικὰ στοιχεῖα. Ὁ λίθος εἶναι ἐπίπεδος καὶ φέρει παρὰσταση δύο ὄρθων μορφῶν ἐντελῶς σχηματικὰ ἀποδοσμένων μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο.

Ὁ τύπος αὐτὸς δακτυλιδιοῦ εἶναι κοινὸς κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο, μὲ πολλὰ μάλιστα παραδείγματα ἀπὸ ἀνασκαφικὸ περιβάλλον, ὅπως ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τοῦ Ἀερينوῦ Μαγνησίας (11ος-12ος αἰ.)²⁶, τῆς Δήμητρας Γρεβενῶν (10ος-12ος αἰ.)²⁷, καὶ ἀπὸ τὴ Βατόνια Χαλκιδικῆς (περὶ τὸν 10ο αἰ.)²⁸. Τὰ ἐξάρματα στὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω πλευρὰ τῆς σφενδόνης εἶναι γνωστὰ σὲ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ δακτυλῖδια τῆς Μέσης Βυζαντινῆς περιόδου, σὲ διάφορους τύπους²⁹. Τριγωνικὰ ἐξάρματα παρόμοια μὲ αὐτὰ τῶν ἐξεταζόμενων ἀπαντοῦν σὲ χάλκινα δακτυλῖδια ἀπὸ τὸ Ἀερινὸ Μαγνησίας – στὰ προαναφερόμενα καὶ σὲ ἓνα ἀκόμη δακτυλίδι – (11ος-12ος αἰ.)³⁰, τὴ Χρυσὴ Ἀλμωπίας (10ος-12ος αἰ.)³¹, τὴ Δήμητρα Γρεβενῶν (τὸ προαναφερόμενο), τὴ Ρεντῖνα (Μεσοβυζαντινῶν χρόνων)³² καὶ τὸ Νεοχωρόπουλο Ἰωαννίνων³³. Ἐχοντας ὑπόψη αὐτὰ τὰ χρονολογημένα παραδείγματα, τὸ δακτυλίδι ἀπὸ τὴν Κορομηλιά μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 10ο-12ο αἰ.

8665. Δακτυλίδι ἀπὸ όξειδωμένο χρυτὸ ὀρείχαλκο (εἰκ. 14). Διάμ. 0,022 μ. Ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο, ἔφερε στὴ στεφάνη λίθο πὺν ἔχει χαθεῖ. Στὴν περιφέρειά τῆς διακρίνονται ἄδρῆς γραμμές. Ἡ χρονολόγηση μπορεῖ μὲ βάση τὰ ἴδια δεδομένα νὰ προσδιοριστεῖ στὸν 11ο-12ο αἰ.

Τὰ παραπάνω κοσμήματα φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ἓνα σύνολο, ὅπως ὑποδεικνύουν ἡ γεωγραφικὴ προέλευση, ἡ τυπολογία, τὸ ὕλικὸ καὶ οἱ μέθοδοι ἐπεξεργασίας, ἀλλὰ καὶ τὰ χρονολογικὰ δεδομένα. Ὅπως ὅλα τὰ γνωστὰ μνημονεύόμενα παρὰλληλά τους, πρέπει

26. *Καθημερινὴ ζωὴ* ὅ.π. (σημ. 13) 445, λ. ἀρ. 590-591 (Α. Ντῖνα).

27. Μ. Τσιάπαλη, Δ. Θεοδώρου, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς καὶ νεκροταφείου στὴ θέση Ἅγιος Κωνσταντῖνος Δήμητρας Γρεβενῶν, στὸ *Τὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἔργο στὴν Ἄνω Μακεδονία* 1 (2009) 143, εἰκ. 18.

28. Ἰ. Παπάγγελος, Ἡ Χαλκιδικὴ κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, στὸ *Ἡ Ἱστορία τῆς Χαλκιδικῆς* (Θεσσαλονίκη 1998) 88, εἰκ. 14.

29. Βλ. πρόχειρα δύο δακτυλῖδια τῆς συλλογῆς τοῦ Dumbarton Oaks, χρονολογημένα στὸν 10ο-11ο αἰ. (Μ. C. Foss, *Jewelry, Enamels and Art of the Migration*

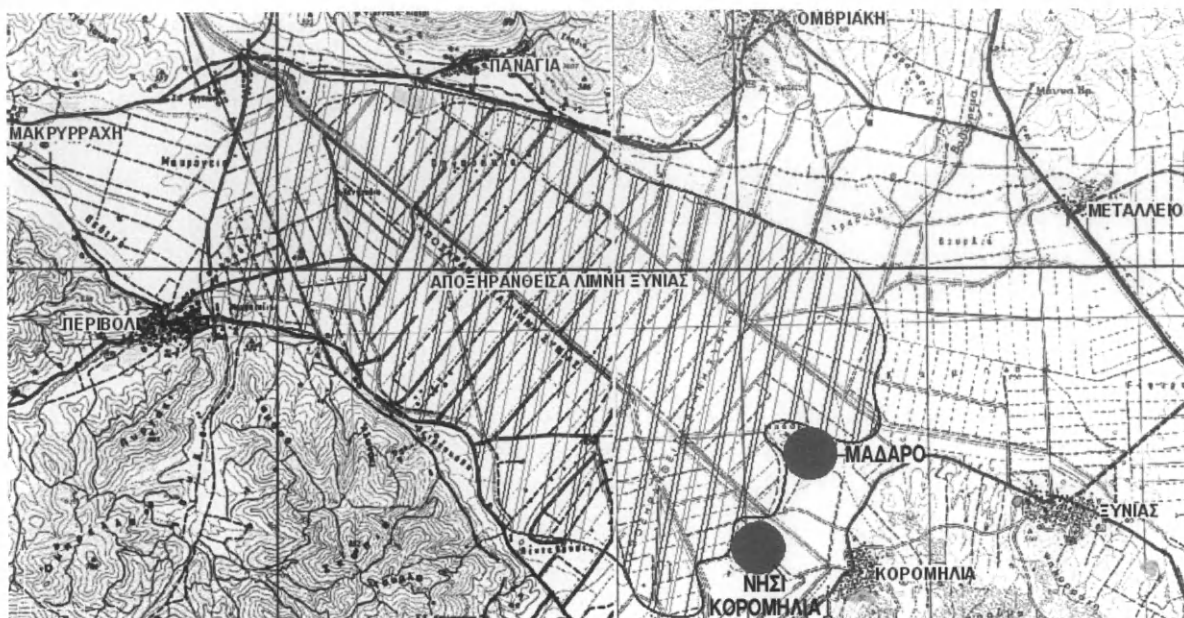
Period. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection V. 2 (Washington D.C. 1965) 85-86, ἀρ. 118-119, πίν. LXI-LXII).

30. *Καθημερινὴ ζωὴ* ὅ.π. 448, λ. ἀρ. 599 (Α. Ντῖνα).

31. Αὐτόθι λ. ἀρ. 585 (Μ. Παῖσιδου).

32. *Τὸ ἐλληνικὸ κόσμημα, 6.000 χρόνια παράδοση, Κατάλογος ἐκθεσης, Θεσσαλονίκη 21 Δεκεμβρίου 1997-21 Φεβρουαρίου 1998* (Ἀθήνα 1997) 221 ἀρ. 270 (Ν. Μουτσόπουλος).

33. Ἰ. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 22, 1967, Β2, 344, πίν. 248δ (ἀρ. 1).



Είκ. 15. Η αποξηρανθείσα λίμνη της Ξυνιάδος και οι θέσεις Νησι και Μαδαρό.

να προέρχονται από ταφές. Ένδιαφέρον παρουσιάζει η στενή συνάφεια πολλών αντικειμένων με εύρηματα από το μεγάλο νεκροταφείο στη θέση Αερινό της Μαγνησίας, το οποίο έχει χρονολογηθεί με αρκετή ασφάλεια στον 11ο-12ο αι.³⁴ Τα κοσμήματα της Κορομηλιάς μπορούν να ένταχθούν στο ίδιο χρονικό διάστημα.

Β. Τοπογραφικές και χρονολογικές παρατηρήσεις

Τα εξεταζόμενα αντικείμενα εντάσσονται τοπογραφικά στη λεκάνη της Ξυνιάδος, που όριοθετείται από τα βουνά του Δομοκού προς τα βόρεια και την όροσειρά της Όθρυος προς Νότο, και καλυπτόταν μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα από μια μεγάλη αλλά άβαθη λίμνη, γνωστή στους νεώτερους χρόνους με το τουρκικό όνομα Νταουκλί (είκ. 15). Στο νότιο άκρο της λίμνης κυριαρχεί με τον κωνικό όγκο του το άσβεστολιθικό ύψωμα Έπάνω Νησι ή Νησι Κορομηλιάς (ύψ. 537 μ.). Η ονομασία του οφείλεται στο γεγονός ότι πρόβαλλε σαν νησί, περικλειόμενο από δυτικά και βορειοδυτικά από τη λίμνη και από ανατολικά από έλώδεις εκτάσεις, χωρίς όμως να αποκόπτεται από την ξηρά, με εύκολότερη την πρόσβαση από τα βορειοανατολικά, μέσω του χαμηλού, επιμήκους λόφου του

34. Ά. Ντίνα, ΑΔ 52, 1997, Β2, 547-548, πίν. 204β. Ζιώτης, ΑΔ 54, 1999, 432, είκ. 11-13.
Λ. Δεριζιώτης, ΑΔ 53, 1998, 472, πίν. 189α-β. Λ. Δερι-

Μαδαροῦ, θέση εύρεσης τῶν ἀντικειμένων τῆς παράδοσης Τριανταφύλλου. Μετὰ τὴν ἀποξήρανση τῆς λίμνης καὶ τῶν ἐλῶν, ποὺ ὁλοκληρώθηκε λίγο μετὰ τὸ 1950, ὅλη ἡ περιοχὴ παρουσιάζει τὴν εἰκόνα μιᾶς πεδινῆς καλλιεργούμενης ἑκτασης 367 στρεμμάτων.

Ἐνδείξεις προϊστορικῆς κατοίκησης

Ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα στὸ ὕψωμα Νησὶ Κορομηλιάς δὲν ἀπέδωσε στοιχεῖα προϊστορικῆς κατοίκησης. Ὡστόσο προϊστορικὰ εὐρήματα ἦλθαν στὸ φῶς μετὰ ἀπὸ βαθιὰ ἄροση σὲ ἀγροὺς στοὺς βόρειους πρόποδες τοῦ Νησιοῦ καὶ κυρίως στὴ θέση Μαδαρό. Ἀπὸ παραδόσεις κατοίκων στὴν ΙΔ' ΕΠΚΑ προέρχονται σημαντικὰ χάλκινα μυκηναϊκὰ εὐρήματα, ὅπως ἓνα μακρὺ ξίφος (μῆκ. 80 ἐκ.), ποὺ ἀνήκει στὰ πρῶτα αἰγαιακὰ παραδείγματα (θέση Μαδαρό, παράδοση Δημ. Κότσαλη)³⁵, μιὰ σμίλη καὶ μιὰ αἰχμὴ δόρατος τῆς ΥΕ ΙΙΓ (θέση Μαδαρό-Ἀρχανιώτικα, παράδοση Ἀθ. Βαλατσούρα). Ἀντικείμενο παράδοσης εἶναι καὶ ἓνας πτηνόμορφος ἀσκὸς τῆς χειροποίητης ὕστερης στιλβωτῆς ΥΕ ΙΙΙ κεραμικῆς. Ἡ θέση Μαδαρό εἶναι ἓνας χαμηλὸς λόφος τριγωνικῆς μορφῆς βόρεια τοῦ Νησιοῦ. Ἀπὸ πληροφορίες κατοίκων τῆς περιοχῆς γνωρίζουμε ὅτι στὸν χῶρο εἶχαν ἐντοπιστεῖ παλαιότερα καὶ συληθεῖ ἀρχαῖοι τάφοι, πιθανότατα κιβωτιόσχημοι (:). Κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα, ποὺ ἔγινε στὸν λόφο μετὰ τὴν παράδοση Ἀλ. Τριανταφύλλου, ἐντοπίστηκε ἄφθονη προϊστορικὴ κεραμικὴ, κυρίως τῆς Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς, καὶ πολλὰ λίθινα ἐργαλεῖα (τριπτῆρες, τριβεῖα, τέχνηρα πυριτόλιθου). Ἡ πλειονότητα τῶν ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων ἐντοπίστηκε κυρίως στὸ ἀνατολικὸ-βορειοανατολικὸ τμῆμα τοῦ λόφου, ὅπου καὶ τὸ ψηλότερο σημεῖο του. Ἡ παρουσία προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ λόφου εἶναι ἀδιαμφισβήτητη, ἃν καὶ σημαντικὸ τμῆμα του πρέπει νὰ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὴν ἐντονη μηχανικὴ καλλιέργεια. Ἐπιπλέον, τὰ μυκηναϊκὰ χάλκινα ἀντικείμενα τόσο τῆς παράδοσης Τριανταφύλλου, ὅσο καὶ αὐτὰ τῶν παλαιότερων παραδόσεων, τὰ ὁποῖα σαφῶς προέρχονται ἀπὸ τάφους ποὺ σύμφωνα μὲ μαρτυρίες ὑπῆρχαν στὸ νότιο τμῆμα τοῦ λόφου τοῦ Μαδαροῦ, ὑποδεικνύουν ὅτι στὴ ἴδια περιοχὴ ὑπῆρχε ἓνας σημαντικὸς μυκηναϊκὸς οἰκισμός.

Ἡ ἀρχαία πόλη τῶν Ἐννιῶν

Στὸ Νησὶ Κορομηλιάς σώζονται ἐρεῖπια ἀρχαίου οἰκισμοῦ, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν πόλη τῆς Ἀχαΐας Φθιώτιδας, Ἐύνια ἢ Ἐννία³⁶. Ἡ θέση αὐτῇ, ὀχυρὴ ἐκ φύσεως καὶ ἀσφαλῆς

35. Φ. Δακωρώνια, Μυκηναϊκὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα Φθιώτιδα, *Ἀχαιοφθιωτικὰ Β'* (Ἀλμυρὸς 1997) 220-224, φωτ. 8-11, σημ. 23-27. Τὰ πρῶτα μακριὰ ξίφη τύπου Α τῆς κατάταξης τῆς Sandars χρονολογούνται κυρίως στὴ ΜΜ/ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ (Μάλια, Ζάκρος, Αἴγινα, κλπ.), στὴ ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι καὶ ΥΕ Ι-ΙΙ (Μυκῆνες, ταφικοὶ κύκλοι Α καὶ Β), ἐνῶ τὸ ξίφος ἀπὸ τὰ Νιχώρια ἀνήκει στὰ ὑβριδικὰ παραδείγματα (ἀνάμεσα

στὸν τύπο Α καὶ Β) τῆς ΥΕ ΙΙΙΑ: πρβ. Ν. Sandars, *The first Aegean Swords and their Ancestry*, *AJA* 65.1, 1961, 17-19, 25-26.

36. F. Stahlin, *Ἀρχαία Θεσσαλία* (ἐλλ. μ.τ.φ. Θεσσαλονίκη 2002) 281, σημ. 96, 282. G. Daux, P. de la Coste-Messelière, *De Malide en Thessalie*, *BCH* 48, 1924, 349-351.

λόγω τῶν τειχῶν της, κατοικήθηκε ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ ἕως τὸ 198 π.Χ., ὅποτε καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς Αἰτωλοὺς³⁷. Ὁ χώρος κατοικήθηκε ἐκ νέου πιθανότατα κατὰ τὴ Μέση καὶ Ὑστερη Βυζαντινὴ περίοδο.

Τὸ βόρειο ἀνώτερο πλάτωμα τοῦ λόφου, ὅπου σώζεται ἰσοδομικὸ τεῖχος σὲ μήκος 230 μ., ταυτίζεται μὲ τὴν ἀκρόπολη, ἐνῶ ἡ κυρίως πόλη ἐκτιμᾶται ὅτι ἐκτεινόταν στὴ νοτιοδυτικὴ ἥπια πλευρὰ τοῦ λόφου. Ἡ πορεία τῶν τειχῶν τῆς πόλης εἶναι ἐμφανὴς στὸ νοτιοδυτικὸ καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, μὲ περιφέρεια 940 μ., ἀλλὰ στὰ βορειοδυτικὰ χάνεται κάτω ἀπὸ τὴν ἔντονη βλάστηση ἢ ἔχει καταστραφεῖ. Τὸ ἀρχαῖο τεῖχος περιέκλειε τὴ νότια ἥπια πλευρὰ τοῦ λόφου, ὅπου καὶ διατηρήθηκε σὲ καλὴ κατάσταση, ἐνῶ στὴ βόρεια ἀπόκρημνη πλευρὰ θεμελιώθηκε σὲ φυσικὰ ἐρυννὸ βραχῶδες ἔξαρμα. Στὸ τμήμα αὐτὸ διατηρεῖται σὲ ἀρκετὰ καλὴ κατάσταση τὸ ὑστεροβυζαντινὸ πιθανότατα ἀσβεστόκτιστο τεῖχος, θεμελιωμένο ἐπάνω στοὺς ἀρχαίους δόμους ἕως τὸ σημεῖο ποὺ στρέφεται καὶ περιορίζεται στὸ ἀνώτερο ἄνδηρο τοῦ λόφου, γιὰ τὴν ὀριοθέτηση πιθανότατα ἐνὸς παρατηρητηρίου. Τὸ ἑλληνιστικὸ τεῖχος εἶναι κτισμένο μὲ τὴν ἐμπλεκτο τεχνικὴ μὲ ὀρθογώνιες λιθοπλίνθους μεσαίου μεγέθους μὲ ἐλαφρὰ κύφωση. Τὸ ἐμφανὲς τμήμα του, τὸ ὁποῖο σὲ ὀρισμένα σημεία φθάνει τὰ 70-80 ἐκ. σὲ ὕψος καὶ τὰ 2 μ. σὲ πᾶχος, ἔχει ἐπὶ τὰ πύργους στὸ νότιο καὶ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος καὶ ἓνα μεγάλο πύργο βόρεια στὴν ἀκρόπολη, ὅπου ὁ ψηλὸς ἀπόκρημνος βράχος ἔχει καταλλήλως λαξευτεῖ ὥστε νὰ δημιουργεῖται φυσικὴ ἐπαλξη. Ἐλάχιστα κατάλοιπα κτιρίων ἐντοπίστηκαν ἐπιφανειακὰ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου.

Οἱ ὀχυρώσεις τῆς ἀρχαίας Ξυνίας καὶ τῆς κοντινῆς - 16 χλμ. πρὸς τὰ ΒΔ. - ἀρχαίας Κύπαιρας (σημ. Μακρουράχη, θέση Παλιοκαίτσα), κατασκευασμένες καὶ οἱ δύο σὲ βραχῶδη ὑψώματα, ἀποτελοῦσαν ἓνα ὑποσύνολο τῆς ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποὺ ἀναπτύχθηκε στὴν Ἀχαΐα Φθιώτιδα κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴν περίοδο, μὲ στόχο τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐποπτεία τῶν περασμάτων ποὺ συνέδεαν τὴν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ μὲ τὴ Θεσσαλικὴ πεδιάδα³⁸.

Ὁ βυζαντινὸς Ἐξερὸς

Ἄν καὶ ἡ ταφὴ ἢ οἱ ταφές ἀπὸ τίς ὁποῖες προῆλθαν τὰ μεσοβυζαντινὰ κοσμήματα τῆς παράδοσης δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ, ὁ χώρος εὗρεσής τους ἐντάσσεται στὴν ἄμεση περιφέρεια τοῦ Νησιοῦ καὶ πιθανότατα σχετιζόταν μὲ ἐγκατάσταση στὴ θέση αὐτή. Στοιχεῖα γιὰ τὴν κατάσταση τῆς περιοχῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα παρέχουν τόσο οἱ γραπτὲς πηγές ὅσο καὶ τὰ ὁρατὰ *in situ* ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα. Ἡ ἀποξηρανθεῖσα λίμνη ἦταν γνωστὴ στοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὡς λίμνη τοῦ Ἐξεροῦ³⁹ καὶ ἀποτελοῦσε χάρη στὰ ἀλιεύματά

37. Liv. XXXII 13, 5.

38. Κ. Ψαρογιάννη, Φ. Τιλελῆ, Τὸ ἀμυντικὸ σύστημα στὸ νότιο καὶ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀχαΐας Φθιώτιδας, *Αχαιοφθιωτικά, Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Ἀλμυριωτικῶν Σπουδῶν*, Ἀλμυρὸς 17-19/10/2008 (ὑπὸ ἔκδοσιν).

39. Α. Π. Ἀβραμέα, *Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν* (δ.δ. Ἀθῆναι 1974) 174-175. J. Koder, Fr. Hild, *Tabula Imperii Byzantini, Hellas und Thessalia* (Wien 1976) 159.

της πηγή πλούτου για την ευρύτερη περιοχή – μαρτυρείται μάλιστα ότι η μονή της Λυκουσάδας Τριτάλων διέθετε το 1289 σε αυτήν άλιευτικές βάρκες⁴⁰. Έπάνω στο Νησί είναι όρατα τα ερείπια μεσαιωνικών οχυρώσεων, οι οποίες, αν και δεν έχουν μελετηθεί ακόμη συστηματικά, παρουσιάζουν βάσιμες ένδειξεις χρονολόγησης στην ύστεροβυζαντινή μάλλον περίοδο⁴¹, χωρίς να αποκλείεται προγενέστερη εγκατάσταση στον χώρο.

Οι οχυρώσεις του Νησιού αποτελούνται από έναν τετράπλευρο περίπου περίβολο που περικλείει την κορυφή του υψώματος, στην οποία σώζονται επίσης τα θεμέλια μικρότερης τετράγωνης κατασκευής, πιθανώς πύργου παρατήρησης. Ο περίβολος αυτός εδράζεται στη ΒΑ. πλευρά του επάνω στο σκέλος των αρχαίων, ελληνιστικών τειχών. Οι άλλες πλευρές ακολουθούν τη μορφολογία του εδάφους και σώζονται κατά τόπους σε ικανό ύψος (1,5-2 μ.) και άλλοι έντελως διαλυμένες, σε μορφή λιθοσωρών. Δεν διακρίνεται η θέση της πύλης εισόδου. Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή με συνδετικό κονίαμα, στο εξωτερικό μέτωπο της οποίας έχουν επαναχρησιμοποιηθεί αρχαίες λιθόπλινθοι και άλλα μέλη, μαζί με τεμάχια οπτοπλίνθων και κεραμίδων. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία επάλληλα τοποθετημένων οριζόντιων πλινθίων σε ορισμένους κατακόρυφους αρμούς, στοιχείο με έντονη παρουσία στην οικοδομική του 12ου-13ου αι. Προς τον 13ο αι. κλίνουν, ως προς τη χρονολόγηση της οχύρωσης, τα ιστορικά δεδομένα: το Νησί λέγεται μία βασιική δίοδο επικοινωνίας ανάμεσα στις Νέες Πάτρες (σημ. Ύπατη), έδρα από το 1267/8 του ανεξάρτητου κράτους της Μεγάλης Βλαχίας (Θεσσαλίας) υπό τον Ιωάννη Α΄ Κομνηνό Δούκα τον Νόθο, και τους μεγάλους θεσσαλικούς οικισμούς Φανάρι, Πύλη και Τρίκαλα, μέσω του περάσματος της Καρυάς στην Όθρυ. Δείχνει εύλογο ότι για τους ήγεμόνες των Νέων Πατρών θα είχε καίρια σημασία η ασφαλής επικοινωνία με τις παραπάνω πόλεις, και γι' αυτό τον λόγο θα οχύρωσαν για την περιφρούρησή της το στρατηγικής σημασίας Νησί της Ξυνιάδας. Η πρόταση ταύτισης του Νησιού με τη βυζαντινή επισκοπή Έξερου της μητροπόλεως Λαρίσης, που πρωτοεμφανίζεται σε σύνοδο του 879/80⁴², παραμένει αβέβαιη, καθώς δεν έχουν επισημανθεί ίχνη οικισμού στον χώρο, ενώ η περιτειχισμένη έκταση στην κορυφή του θα επαρκούσε μόνο για την παραμονή μιας μικρής φρουράς.

Οι εκτιμήσεις και τα ερωτήματα που εκτέθηκαν σχετικά με τη βυζαντινή εγκατάσταση στο Νησί, θα διασαφηνιστούν μόνον από μία συστηματική αρχαιολογική έρευνα – ή σημερινή κατάσταση του χώρου με την πυκνή βλάστηση δεν επιτρέπει ούτε καν την επιφανειακή παρατήρηση του εδάφους. Στα σημεία προς διερεύνηση θα πρέπει να συμπεριληφθεί και το χαμηλό βραχώδες έξαρμα άμέσως ΝΔ. του υψώματος, συνδεδεμένο με έναν στενό αυχένα μαζί του, όπου διακρίνονται ερείπια μεγάλου κτίσματος με άξονα Α.-Δ. Το τοπωνύμιο Άγιος Βασίλειος και τα σύγχρονα προσκυνητάρια υποδεικνύουν ότι πρόκειται για χριστιανικό ναό.

40. Σπ. Π. Λάμπρος, Άνεκδοτον χρυσόβουλλον του αυτοκράτορος Ανδρονίκου του Παλαιολόγου, ΔΙΕΕ 1, 1883, 118. Δ. Ζ. Σοφianos, Τα υπέρ της Μονής της Παναγίας της Λυκουσάδος του Φαναρίου Καρδίτσας παλαιά βυζαντινά (ιγ' και ιδ' αι.) έγγραφα (χρυσόβουλλα κ.ά.). Διπλωματική έκδοση, ΕΕΒΣ 52, 2004-2006, 500-503.

41. Γ. Πάλλης, ΑΔ 65, 2010, Β (υπό έκδοση).

42. J.-D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum Nova Amplissima Collectio* v. XVII (Parisii 1902) 376.

Ἐχοντας ὑπόψη τὰ παραπάνω δεδομένα, ὑποθέτουμε ὅτι οἱ νεκροὶ τοὺς ὁποίους συνόδευσαν τὰ κοσμήματα τῆς παράδοσης Τριανταφύλλου ἴσως συνδέονται μὲ κάποιο λανθάνοντα, παραλίμνιο πιθανῶς οἰκισμὸ στὴν περιφέρεια τῆς σημερινῆς Κορομηλιᾶς. Σὲ κάθε περίπτωση, τὰ ἐξεταζόμενα κοσμήματα τεκμηριώνουν ἀνεπτυγμένο ἐπίπεδο ζωῆς καὶ στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸν θεσσαλικὸ χῶρο, στὸν ὁποῖο ὑπαγόταν ἐξάλλου ἡ περιοχὴ διοικητικὰ καὶ ἐκκλησιαστικά.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ - ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΛΛΗΣ

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2014

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2014

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΠΙΝΙΑ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & Σ^{ΙΑ} Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΦΗ ΑΧΛΑΔΗ

